

HASAN İZZETTİN DİNAMO KUTSAL BARİŞ

ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI SONRASININ GERÇEK HİKAYESİ

3

KUTSAL BARIŞ — Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonrasının Gerçek Hikâyesi 3. cilt/Hasan İzzettin Dinamo/Kapak : Ferit Öngören/ Kapak Baskısı : Tekin Ofset/Divan Matbaacılık Tesislerinde dizilip basılmıştır.

Bilim / Belge / İnceleme

20

2. Baskı - Nisan 1977

**MAY YAYINLARI
Babıâli Caddesi No: 19
Cağaloğlu / İstanbul
Telf.: 27 71 61**

HASAN İZZETTİN DİNAMO

KUTSAL BARIŞ

ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI SONRASININ
GERÇEK HİKAYESİ

III

MAY YAYINLARI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

— 1 —

EVLİLİKTE İLK DÜŞ KIRIKLIKLARI

Kadınlarımız eğer ulusun gerçek anası olmak istiyorlarsa, erkeklerimizden çok aydın ve erdemli olmağa çalışmalıdırlar.

Mustafa Kemal

Balayı gezisi bitmiş, çiftler Ankara'ya dönmüştü. Nevar ki balayı gezisi sırasında kadın kaprisi yüzünden başlayan üzücü, ağulu hava, gücünü daha da artırarak sürüp gidiyordu. Demokrat bir hükümetin devlet başkanının karısı olmayı az gören zengin burjuva kızı Latife, Çankaya'ya yeni bir saray yaşayışının geleneklerini getirmeye çalışıyordu. Çankaya'nın dış havasını gösterişli çiçeklerle süslemeye çalışırken içerde de kocasını ufacık bir kalem efendisi gibi avucuna almaya, onu eski kırk yıllık geleneklerinden, özgürlük dolu davranışlarından ayırmaya hevesleniyordu. Balayı dönüşünü izleyen günlerde Latife'nin, paşa üzerindeki etkisi, yine de güçlüydü. Bir Avrupalı koca gibi davranmanın hoşgörülü çabası içinde bocalayan paşa, hem bir aydın saydığı karısını hoşnut edeceğini hem de kendi kaçamak özgürlüklerinden yararlanarak dengeli bir yaşayışa doğru gidebileceğini umuyordu. Çevresinde normal aile koşulları içine girmiş yakın maiyet arkadaşları, şimdilik bir örnek gibi görünüyordu. Akşam yemeklerin-

den sonra Salih'in, Kılıç Ali'nin, daha başkalarının evleri ziyaret ediliyor, onlar da karşı ziyaretlerde bulunuyorlardı. Bu ziyaretler, Mustafa Kemal'in uzun askerlik yaşayışı boyunca edindiği özgürlük dolu görenekler için birer tuzaktan başka bir şey değildi. Küçük evlerin ufacak anlamli ortamında böyle birkaç küçük gün geçirmek, Mustafa Kemal için ilginç olmaktan öteye bir anlam taşımyordu. Ufak yetenekli arkadaş çevrelerinin tadı, elbette, uzun boylu sürüp gidemezdi. Latife'yi sevindiren bu Çankaya sosyetesı yaşayışına Mustafa Kemal, ancak, usuyla uymaya çalışıyordu. Yaksa, onun bütün alışkanlıklarıyla, yaradılışı buna karşıydı.

Bu küçük sosyete içinde, Latife, gerçekten bir zafer kazanmış yeni bir komutan gibiydi. Bildiği Avrupa dilleri, şöyle böyle kültürüyle arkadaşlarını, alçakgönüllü ev kadınlarını ezecek bir güç taşıyordu. Ancak, bu gücünü dikensizce kullandığından dolayı da hoşı gidiyor, sevliliyordu. Bu, çevresinin sevgisini, saygısını kazanmasına yardımcı ediyordu. Zeki kadın, kocasının önem verdiği kişileri el üstünde tutuyor, böylece kendisine gelebilecek en yakın tehlikelerin kaynaklarını ele geçirmeye çalışıyordu. Kocasının zararsız görüldüğü bütün görenekleriyle alışkanlıklarına gözlerini kapayarak uyuyordu.

Latife'nin, bu olağanüstü evlilikte anlayamadığı ya da anlamak istemediğı yanlar vardı ki bunlar, en tehlikeli patlayıcı maddeler taşıyordu. Pek çok dahice yetenekler taşıyan nice büyük adam, hiç bir zaman ideal bir koca olamamıştı. Bunları minnacık evlerin, minnacık kalıplarına sığdırmaya çalışmak, okyanusları bir kibrit kutusuna sığdırmaya çalışmaktan ayırsızdı. Gençliğindenberi sürekli, dayanılmaz bôbrek hastalıkları geçirmiş olan paşa, bütün varlığıyla çok hızlı akan bir ırmağı benziyordu. Zavallı Latifecik, bu ırmağın yolunu barajlayarak onu bir süre için olsun durgun bir göl haline getirmek, onun görkemli kıyılarında hoş vakit geçirmek istiyordu. Bu hızlı akan ırmak, büyük doğa yaşayışlarının bütün gem vurulmaz kaprislerini taşıyordu.

Çankaya köşkünün içinde bir dişi tavuskuşu gibi salı-

narak gezinen genç kadın, kaprislerini köşkün dışına taşırmaktan da kendini alamıyordu. Köşkün dışında her akşam bando çalıyor, bu gösteriş merakı, Mustafa Kemal'i kızdırmaktan uzak kalmıyordu.

İlk günlerde kocasının hoşlandığı kişilerle davranışların yanında bir destekleyici olarak beliren genç kadın, özellikle bu hoşlanılan şeylerin kendi mutluluğunun başlıca düşmanları olduğunu anladı, bunlardan yüz çevirdi. Gittikçe bunlardan tiksinebilmeye bile başladı. Kocasının görenekleri, onun zayıf elleriyle kocasının varlığından söküp atamayacağı şeylerdi. Onlarda, kocasının üstün varlığında yaşayan birer parça vardı. Onları oradan söküp atabilmek, onun varlığının çok önemli bölümlerini koparıp ataktan ayırtsız bir iş olurdu. Genç kadının, en çok tutulduğu görenek, kocasının sofralarıydı. Bu sofralar, küçük aile sofralarının anlamını çok aşan bir göreneğin kalıntısıydı. Onun bu sofraları, salt içki için bir ortam anlamı taşımıyordu. Burası, yeni devletin iç mekanizmasına, kültürüne, siyasetine açılmış bir pencere gibiydi. O, bu yoldan pek çok şey öğrendiği gibi birçok şey de öğretir görünüyordu. Çanakkale'deki savaş yıllarındanberi süren bu sofralar, taktik, stratejik konuların konuşulacağı yeni savaş alanlarının kurmay bürosu da sayılabilirdi.

Latife, Mustafa Kemal'i kılıbık bir ev erkeği durumuna getirmek, evcil bir erkek yapmak üzere bilinçli olarak davrandı: Ölkönce onu gece sofrasından yoksun ederek geveze kimi aydınların arkadaşlığından, söyleşilerinden yoksun bırakmağa karar verdi. Sofrayı büsbütün ortadan kaldırarak, buraya oturacak kişilerde kimi özellikler aramak gerekecekti. Bu sofraya, bir sarhoş sofrası değil, törensel bir şey olacaktı. Akşam yemeği süresince bir köşede orkestra çalıp duracaktı. Ancak, bu orkestralı yemekte bulunacak kişiler, teşrifat memurlarınca çağrılacak, gelirken de smokin giymek zorunda kalacaklardı. Evet, Latife, bu sofraya işine egemen olursa her şeyin yoluna gireceğine yediği ekmek gibi inanıyordu. Gazi, onun ne yapmak istediğini görüyor, canı sıkılıyor, sabrın felsefi bataklığına sığınarak bunları görmezlikten geliyordu. Lâife, nasıl kocasının sof-

rasını, arkadaşlarını ortadan kaldırıp gece yaşayışına bir son vermeyi amaçlayarak bütün entrikalarını bunu sağlamaya harcıyorsa kocası da karısının, diktiği engelleri çiğneyerek gece yaşayışına temelli dönmeyi, bunu bir ayak önce başarmayı düşünüyordu.

Gazi, en sonra, karısının kibrit çöpünden engellerini devirerek sevdiği, söyleşisinden hoşlandığı asker, ya da sivil kişilerle sabahlara dek içerek, konuşarak ilk adımını attı. Devlet adamlığının ötesinde törensel olmayan bir yaşayışın özlemini her zaman çeken bir adam olduğundan, bunu ancak gece sofralarının başında bulabileceğini anlamıştı. Daha doğrusu, o, devlet gemisinin dümenini bu sofradan yönetmeyi usuna koymuş gibiydi. Meclisin büyük bir çoğunluğu, ona kafa tutuyordu. Gece sofraları, onun kurmaylarının rol alacağı bir yeni savaş'ocağı niteliği taşıyacaktı. Yoksa, aşıl savaşın başlayacağı bu günlerde o, birkaç militaniyle yalnız başına kalabilirdi. Bütün Türkiye uyurken o içer gibi yaparak ya da gerçekten içerek bir yandan da Türkiye'nin yönetimine temelli el koymak üzere bir düşünüş şöleni verecekti. Bunlar, Lâfife'nin yatağında olacak işler değildi. Öyle sanıyordu ki, yapmayı düşündüğü birçok; yenilikleri isteyen yalnız kendisi olarak kalmak tehlikesi her zaman vardı. Birçok iri kıyım ulusal kurtuluş savaşçısı arkadaşı, nerdeyse padişahçı kesilmişti. Şimdi, padişahı ellerinden kaçırın bu adamlar, dört elle halifeye sarılmış görünüyorlardı. Halife, sınır dışına yolcu edileceği gün, bunların hepsiyle takışacaktı. Daha şimdiden hepsi kendisini bırakıp karşısına toplanmış görünüyorlardı. Bundan dolayı bu sofranın başında çok konuşması, söyleşmesi, düşünmesi gerekiyordu. Latife, nereden bilecekti, yerin altından geçen bunca suları? Onlar, günün birinde yerin üstüne çıkıp gürülgürül güneşin altında akacaktı. Sofra savaşı başlamıştı, sürüyordu. Gazi, artık, karısına duyduğu sevginin, ayaklarına bağ olmaya başladığını anlamıştı. Bu, kendisi için kötü bir düş kırıklığıydı. Evlilik yapısı, şiddetli fırtınalara tutulmuş kavaklar gibi sarsılıyor, iniliyordu. Artık, yenilgiyi benimsemeye başlayan Latife, sofrada bulunmuyor, yukardaki salonda

yeni kaprislerini uygulayabilecek olanaklar arıyordu. Mustafa Kemal'e ince, sivri diken uçlariyle acı vermeye çalışmaktan da hiç kendini alamıyordu. Çevredeki maiyet adamları, artık yaraya parmak basmışlardı.

Bir akşam sofraya oturulmuştu. Aydınlar, yakın maiyet adamları, askerler yiyor, içiyor, Türkiye'nin yazgısı üzerinde konuşuyor, sırasında nükteler savurup gülüyorlardı. Latife, bu akşam yemekte yoktu. Bir ara yemek salonu sarsılmaya, avize, deprem oluyormuşçasına sallanmaya başladı. Bu sarsıntı, birisinin yemek salonunun üstündeki odada tepinmesinden ileri geliyordu.

Çakırkeyif olmaya başlayan sofradakiler, çaktırmadan birbirlerinin yüzüne baktılar. Hemen hepsi, depremin nedenini anlamıştı. Gece sofralarına düşman kesilen Latife, işi terbiyesizliğe vardırmayı göze alarak kocasını tedirgin etmeye çalışıyordu. Kendisini birkaç ay önce bir kraliçe olarak görmeye başlayan kadın, bu sırada bayağı bir mahalle kadınının yaptığını yapıyordu. Bir kadının kafası kızınca yapmayacağı şey yoktu. Frau Stein'in Goethe'ye, Georges Sand'ın Chopin'e yaptıkları hiç bir zaman unutulmamıştı. Latife, elinden gelse, en güçlü zamanında Mustafa Kemal'e en olmaz oyunları oynayabilirdi. Tepinmelerin sarstığı yemek salonunda en çok tedirgin olan Gaziydi. Kırmızı yüzü gittikçe daha da kızarıyor, gergin kaşları daha çok çatılıyor, bir yandan da büyük adamlığın şanından olanları yapmayı düşünerek kendini tutmaya çalışıyordu. En sonra, bu terbiyesizliğin kendiliğinden durmayacağını anlayarak karşısında oturan Salih'e buyurdu:

; «Salih, yukarı çık bak;, hizmetçilerden terbiyesizliği yapan kimdir?»

Mustafa Kemal, işi herkesin anladığını bildiği halde böyle söylemek zorunluluğunu duymuş, dolaylı olarak eşinin yaptığı işin derecesini anlatmak istemişti. Çok utanmıştı. Latife hanım efsanesi de birden bire herkesin gözünde olduğu gibi, kendi gözünde de bütün parlaklığını yitirmişti. Herkesin keyfi kaçmış, yüzler asılmıştı. Yine de yemek, içmek sürüyordu. Gazi, bu terbiyesizliğin kendisine vızgeldiğini anlatmak ister gibi davranmaya çalışı-

yordu. Biraz sonra Salih, sessizce aşağı indi. Konuklar, onun indiğini grdlerse de görmezlikten geldiler. Salih, Paşayla sözde konukların ayır edemeyeceği bir biçimde işaret ederek:

«Tembih ettim, efendim» dedi.

Gürültü patırdı gerçekten kesilmişti.

ANKARA'YI SARSAN FIRTINA

Özgürlüğün de, eşitliğin de,
adaletin de dayanak noktası
ulusal egemenliktir.

Mustafa Kemal

Konya'da bir kuvayı milliyeci olarak direnin Feridun Kandemir, Meclis basımevini müdürlüğüne getirilmişti. Bu iri yarı, yorulmak nedir bilmez genç adam, hemen her gün Ankara'nın bütün ünlüleriyle karşılaşılıyordu. Meclis tutanaklarını basmak üzere geceli gündüzlü çalışılıyordu. Başını kaşıyacak zamanı olmamakla birlikte ulusal kahramanların, civcivli olayların arasında, yanibaşında yaşamak, onun için ayrı bir mutluluktu. Tutanaklar basılırken Mustafa Kemal başta Mecliste söz söylemiş bulunan bütün mebuslar, hemen bir kez basımevine uğruyor, sözlerinin doğru aktarılıp aktarılmadığını görmek istiyordu. Bir gün, Trabzon mebusu Ali Şükrü, sanki birisine çatmak ister gibi taşkın bir durumda içeri girdi.

«Mustafa Kemal paşa, benim bugünkü sözlerime dokundu mu?» diye sordu.

«Hayır, ne münasebet! O zaten kendi sözlerinden başkasına el sürmez, bakmaz bile.»

Ali Şükrü, biraz durup düşündükten, gözünü düzelttikten sonra müsveddeleri istedi. Bunlara dikkatle göz gezdirdi. Sonra, şöyle konuştu:

«Ne bileyim, birader, öyle fesat kumkumaları var ki.. İnsanı çileden çıkarıyorlar. Biraz önce Antalya mebusu

Rasih Hoca'ya rastladım: «Sen, bugün gerçekten güzel konuştun. Davanın tam can alacak noktasına bastın, ama neye yarar? Tutanaklara geçmeyecek ki!.. Birinden işittim, paşa kızmış, hepsini silmiş.» dedi. Beynimden vurulmuşa döndüm. İlkönce, hakkı yok. Sonra da...»

Feridun, onun sözünü kesti:

«Gördünüz ki, böyle bir şey söz konusu değil. Sizi boşuboşuna üzmüşler, ama, böyle bir şey olmayacağını da bilmeliydiniz. Bugüne dek hangi konuşmanıza dokunan oldu?»

Durgunlaşan, rahatlayan Ali Şükrü, şöyle konuştu:

«Haklısın, ama, bilmezsın Meclisteki havayı. Öyleleri var ki onu ona çekiştirmeden, durmaksızın fitne ve fesat yapmadan rahat edemiyorlar. Yoksa, ben paşayı bilirim... Benim dobra dobra konuşmalarına, hattâ kimi zaman ölçüyü kaçırarak çok şiddetli eleştiriler yapışma bile hiç kızmaz. Tersine kaç kez, kızacağını sandığım halde omuzumu okşayarak: «Aferin, Ali Şükrü, çok doğru düşünceler ileri sürüyorsun.» diye övgüde bulundu. Ama, gel gör ki, çevresine sakulmak isteyenlerin, yapmadıkları yok. Hiçbirine yüz vermediği halde yine ona mensupmuş gibi ortalığı karıştırmak istiyorlar. Rahat vermiyorlar, sanki paşayı benden çok seviyorlar. Oysa kendi çıkarlarından başka bir şey düşündükleri yok. Memleket davasının farkında değiller. İşleri güçleri yalan dolan. Bereket versin ki, dediğim gibi, paşa böylelerini semtine bile uğratmıyor, ne mal olduklarını biliyor.»

Bu sırada, Meclis başkâtibi Recep Peker içeri girdi. Feridun kalkarak her zaman yaptığı gibi kendi yerini ona bıraktı. Yeni konuk, Ali Şükrü'ye:

«Ne o, Şükrü bey, yine ne var?» diye sordu.

Durumu öğrenince de şöyle konuştu:

«Senin yaka silktiğin bu yaratıklar, benim de başımın derdi. Paşa da bunlardan tedirgin. Ama, ne yaparsın? Bir kez gelmişler, atılmazlar ki. Sen aldırma, bizim gibi yap. Ne derlerse, ha hi, de, dudak büküp geç. Bunların önemi yok. Kuru kalabalık. Sen, işine bak.»

Bu söz üzerine Ali Şükrü kızdı, köpürdü:

«Atılamaz ki ne demek, Recep bey? Kanun uygun değilse bile bunları birer bahaneyle seçim dairelerine ya da cepheye filan göndermek de mümkün değil mi? Hem harcırah alacağız diye göbek atarak giderler. Defedin buradan şunları. Cahillikleri yetmiyormuş gibi, ukalalıkları da var. Elaman yahu! Bizi birbirimize kırdıracaklar.»

Recep, onun öfkesini dindirmek istedi:

«Sen merak etme, hiç bir şey yapamazlar. Onların, ne mal olduklarını biliyoruz. Cirimleri kadar yer yakarlar. Bu kervanı biz, elele vererek yürüteceğiz. Sen ona bak. Sahi, ne var ne yok dünyada, yeni haberler var mı?»

Böylece konuyu değiştirmek istedi.

Ali Şükrü, iyi İngilizce bildiğinden İngiliz basınıni, özellikle Times gazetesini izliyordu. Bu gazeteyi, ne yapar, ne eder, Ankara'da bile bulup çevresindekilere yepyeni Avrupa haberleri sunardı. İngiltere'de ya da herhangi bir Avrupa ülkesinde bizi ilgilendiren haberleri ilkönce o alırdı. Bunları, Mecliste okuyarak herkesi aydınlatırdı. Böylece, yine en yeni Avrupa haberlerini Recep'e aktardıktan sonra çıkıp gitti. Giderken eski taşkınlığından hiç bir iz kalmamıştı. İçi, dışı rahatı.

Recep, Ali Şükrü'nün ardından dalgın bakışlarla bakarak kendi kendine konuşur gibi şunları dedi:

«Çok temiz, mert, yurtsever bir arkadaş. Yalnız, sıkirli. Coştu mu kabına sığamıyor. Tuhaf değil mi, paşa da bu halini beğeniyor. İçinden geleni korkusuzca bağırışı, içtenliği. Kaç kez ağzından işittim. «Herkes, Şükrü bey gibi düşüncelerini, fikirlerini böyle pervasızca söylese, kimseden kuşkulanamazdı.» dediğini. Gerçekten öyle ama, gel de sen bunu kafasızlara anlat. Herifler, evet efendimciliğe alışmışlar. Herkesin de öyle olmasını istiyorlar. Olmadı mı, vay hain vay küfürü hazır. Geçenlerde bana bile yaptılar. Albümler için dörder fotoğraflarını istemiştim. Getirmediler. Diretince, abuk sabuk karşılıklar vererek işi tartışmaya vardirdılar. Bu sırada da paşanın buyruğu var mı? dediler. Paşanın bu işlerle ilgisi olmadığını söylediğim zaman da bir anda sorun yapmak istediler. Paşayı bana

karşı savunmaya kalkıştılar. Düşün bir kez, bana karşı paşanın savunucusu kesilişlerini. O paşa ki bunların yüzünü bile görmek istemez. Kendileri de bunu bilmez değiller. Ne var ki, işlerine öyle geliyor. Paşanın adamı gibi görünüp fırıldaklar çevirmek hevesindedirler. Gerçekten illallah bu yaratıklardan.»

Recep gittikten sonra, Feridun merak ederek Ali Şükrü'nün müsveddelerini aldı, dokunulmasından kuşkulandığı sözlere bir de kendisi göz gezdirdi, gerçekten kolay yenilir, yutulur gibi değil. Ali Şükrü, her zaman olduğu gibi bu konuşmasında da tozutmmuştu. Rakiplerinin üzerine doludizgin at sürmüştü. Ali Şükrü, doğmakta olan muhalefetin bütün potansiyelini kişiliğinde taşıyan bir politikacıydı.

Ateşlenmiş bir dinamit demeti gibi Mecliste, Ankara'nın içinde dolaşıp duran Trabzon mebusu Ali Şükrü, 27 mart 1923 günü birden bire ortadan yittti. Sanki yer yarılmıştı da içine girmişti. Hem çok tanınan hem de çok sevilen Ali Şükrü'nün en içten arkadaşları bile ne olduğunu bilmiyorlardı. Aradan iki gün geçmiş, bütün aramalar boşa gitmişti. Sanki Ankara onu arıyordu. Zavallı adamın yitişi, Ankara'nın zaten tedirgin olan havası üzerine pek iri çapta bir bomba gibi düşmüştü. Aradan üç gün geçmişti. Yine, değerli adamı kapıp götürmüş olan yer gök susuyordu. Dağların taşların çokça sustuğunu gören kimi mebuslar konuşmanın gerektiğini duydular. 30 mart 1923 cuma günü Ali Fuat paşanın başkanlığında toplanan Büyük Millet Meclisinin kürsüsüne yaslar içinde çıkan Erzurum mebusu Hüseyin Avni şöyle haykırdı:

«Efendiler, bu onurlu kürsü, bugün acı bir duruma sahne oluyor. Bu onurlu ulusun mebusları, bugün kan ağlamış bir zavallı, bir caresiz gibi birbirlerine bakıyorlar. Ey ulusun kâbesi! Sana da mı saldırı? Ey ulusun direnci! Sana da mı saldırı? Ey ulusun kutsallığı! Sana da mı saldırı? Arkadaşlar, yüzyıllardan beri bu ülkeyi inim inim inileten saltanatların ve onun çevresindeki yaldızlı üniformalı, kahrolası haşeratın yok edilmesi ve Büyük Türk ulusunun kurtuluşu uğruna bayrak çektik. Bu ulusun bağımsızlığı, özgürlüğü, egemenliği uğruna canlar verdik. Bir an bile umutsuzluğa düşmeyen bu ulus, namusunu, onurunu ko-

rumak uğruna her zaman direndi ve direniyor. Ne zaman silâhbaşı! dendiye, Türk köylüsü, kadını erkeğiyle, bütün varlığını feda ederek silâhını, bulamadıysa, sopasını aldı, namusunu, onurunu, yuvasını, yurdunu kurtarma uğruna savaşa atılmakta bir an ikircik göstermedi ve başardı. Efendiler, başardı demek, egemenliğini kazandı demektir. Kendi oyu ile dilediğini seçip işlerini ellerine bıraktığı vekilleri aracılığıyla egemenlik ve direnci göstermesi demektir. Bu egemenlik kutsaldır, ulusun namusudur, vekilleri, ulusun ağızıdır, kalemidir. Bu namusa saldıran eller kırılmalı. Bu, ulusun namusudur. Hüseyin Avni, bir damla pis kan değildir. Ali Şükrü arkadaşımız da öyle değildir. Ali Şükrü'ye saldıran, ulusun namusuna saldırmıştır. Böyle namussuzlar yaşamamalı. Kahrolmalı!»

«Kahrolsunlar! Ulus böylelerini yaşatmaz» (sesleri.)

«Efendiler, Ali Şükrü bey, iki günden beri yitiktir. Azametli, onurlu, görkemli bir tarihin sahibi bir ulusun vekili yitiyor da hükümet bulamıyor. Evet, iki gündür, bulamıyor.»

«Böyle hükümet olmaz.»

«Allahtan isterdim ki ülkenin bu çok güç zamanında böyle bir durum, en sonra bayağı bir suç sonucu vermiş olsun. Evet, Ali Şükrü beyin bayağı bir kaza ya da herhangi bir kişinin başına gelebilecek bayağı bir saldırıya uğramış olmasını isterdim. Ya Allah göstermesin, siyasal bir saldırıya uğramışsa! Efendiler, ya siyasal bir suçsa! Demek ki bu ülkede herhangi bir düşüncenin komutanı yaşamayacaktır, ölecektir!»

«Hiç bir zaman, asla!»

«Efendiler, bu acıklı cinayete içi sızlamayan, yüreği yanmayan bir kişi düşünemem. Öyle bir kişi varsa alacaktır.»

«Yoktur, olamaz.»

«Bir düşüncenin timsali, bir grubun mensubu olan bir insanın kendi öz ve vicdan inanışı olarak ulusun ve ülkenin mutluluk ve kurtuluşu uğruna söyleyeceği söz, yazacağı yazı kutsaldır. O ulusun sesi, ulusun yazısıdır. Efendiler, bu ağız kapatılamaz. u kalem kırılmaz. Bu düşünce öldürülemez.»

«Efendiler, Türk ulusunun vekaletini taşıyorsunuz. Sizde saldırıyorlar. Bu saldırı, kanuna saldırdır. Böyle olmasını çok isterdim. Yine, Allaha dilerim ki, bu saldırı, siyasal bir cinayet olmasın da, bütün dünya bizi, siyasetten, düşünce ve söz özgürlüğünden yoksun bir hayvan sürüsü görmesin. Şimdi, bütün dileğim budur. Yoksa, bu sancak uğrunda bin Hüseyin Avni feda olsun. Bu ulusun bağımsızlığı ve onuru uğruna yüz bin paşa, yüz bin hoca ve yüz bin Ahmet, Mehmet feda olsun. Yalnız, ulusun bağımsızlığı, egemenliği yaşasın!»

«Yaşayacaktır, yaşayacaktır, ona ant içtik.»

«Efendiler, şimdi, şu anda, ellinci saat oluyor. Ali Şükrü bey kardeşimiz, Ankara denilen köy kadar bir yerde polisiyle, ordusuyla, Millet Meclisiyle, hükümetiyle var olan her şeyiyle var olan Ankara'da Ali Şükrü bey yitiyor ve bulunamıyor.»

«Rica ederim, bu ne demektir? Ali Şükrü bey, eğer siyasal inanışından dolayı bir felâkete uğradiysa onun hesabını bu ulus soracaktır. Biz, yokolmayacağız, yokedeceğiz.»

«Ya hepimiz, namusumuzla yaşayacağız, ya da öleceğiz.»

«Efendiler, hepimizin boyunlarında idam fermanları var. Altıyüz yıllık bir tahtın heyulalarıyla savaşımızın onların zulmüne boyun eğmeyleşimizin verdiği bu idam fermanlarına bakmadan sarsılmaksızın savaşı sürüdürürken, şimdi, bir de bilinmeyen ellerin saldırısına uğrayarak yıldırmak isteniyorsunuz. Sizden kuşkulananlar, namussuzdur.»

«Yalnız, vekiller kurulundan diliyorum, dokunulmazlığını koruduklarını, koruyacaklarını, gelsinler, burada söylesinler, söz versinler! Sorumlu vekilleriniz, buraya, bu kürsüye çıkmalı: «Efendiler, biz namuslu adamlarız. Kanunun size sağladığı dokunulmazlığı koruyacağız. Bu cinayete yolaçanlar, kim olursa olsun, onları kahredeceğiz, onları kanunun gücü önünde diz çöktürerek geberteceğiz» demelidir. Bunu söylemezlerse namussuzdur. Efendiler, bunu söylemezlerse, bu ulusun meşru vekilleri değiller-

dir. Biz, hakkımız olan dokunulmazlığı istiyoruz. Dokunulmazlığımız sağlanmadıkça burada oturamayız. Oturursanız siz de namussuzsunuz. Vekillerimizin güçleri yoksa çekilsinler. Siz de onurunuzu, namusunuzu koruyacak başka bir hükümet seçersiniz. Yoksa paydos efendiler! Paydos! Biz, madem ki üzerimize aldığımız görevi yapamayacağız, ulusa emanetini geri vererek çekilip gideyim. Ya da emaneti korumasını, ulusun hakkını korumasını bilelim.»

«Bileceğiz. Bileceğiz!»

Mecliste gökgürültüsü gibi sesler yükseldi:

«Lanet olsun katillere! Yokedeceğiz!»

Bu sırada, Giresun alayı komutanı Topal Osman, toplantı salonunun kapısı yanında dikilerek içerde konuşulanları can kulağıyla dinliyordu. Karadeniz bölgesindeki çalışmalarını sırasında onu yakından tanıyan İstanbul mebusu Yenibahçeli Şükrü, birden bire ırl gövdesiyle onun yanbaşında belirdi:

«Osman ağa, sen ne arıyorsun burda? Ne işin var senin Mecliste?»

«Bir şey yok, Şükrü bey, mebusları dinliyordum.»

«Haydi, durma burada. Yerine git. İşin yok mu?»

Osman, Başbakan Hüseyin Rauf'un salona girdiğini gördü.

Saatlerdir Mecliste kopan gürültüyü sağır sultan işitilgi gibi Başbakan da işitmiş, hemen oraya koşmuştu. Kendisi de bu sırada Ali Şükrü'nün işiyle uğraşıyordu. Rauf'un içinde kaygu, acı, çaresizlik birbirini kovalıyordu. Salona girdiği sırada Yenibahçeli Şükrü'yü, Topal Osman'ı bayağı sürüklercesine Meclisten çıkarırken görmüş, ürkmüştü. Hemen Yenibahçeli Şükrü'ye ne olduğunu sordu. Öteki:

«Ne yapacağım, beyefendi, Topal Osman'ı dışarı attım. Ne işi var burada?» dedi.

Rauf, onun üzerine yeni kaygusunu açığa vurmaktan çekinmeyerek:

«Aman, Topal Osman, Mustafa Kemal paşanın muhafızı. Durup dururken bir de yeni bir olay çıkarmayalım.» dedi.

Yenibahçeli Şükrü:

«Biz neyiz, Rauf beyefendi? Biz de öyle değil miyiz? Mustafa Kemal paşanın muhafızı ve savunucusu değil miyiz?»

Hüseyin Rauf, sanki bu sözleri işitmemiş gibi salona girmişti. Salonun görünüşünden bayağı ürktü. Hüseyin Avni daha henüz kürsüden inmiş, kan ter içinde yumruklarını sıkı sıkı yerine oturuyordu. Başbakan, bütün mebusların gözlerini kendisine diktiklerini gördü. Bu haklı olarak ayaklanmış adamların öfkesini dindirmek için ne yapmalıydı? Bu cinayet, onun da insanlığına, yurtseverliğine dokunmuştu. Ufacık bir ipucu dahi bulamamıştı. Bütün başbakanlık gücü, bir zavallı mebusunkinden hiç de üstün değildi. Bu öfkeli kalabalık karşısında ne yapacağını düşünüp dururken başkan Ali Fuat paşa, şöyle konuştu:

«Efendiler, bildiğiniz gibi, Ali Şükrü bey arkadaşımızın iki gündür nerede olduğuna ilişkin hiç bir bilgimiz yoktur. Hüseyin Avni kardeşimiz sorunu açıkladılar. Şimdi, vekiller kurulu başkanı Rauf bey söz aldılar. Lütfen kendilerini dinleyiniz. Çok rica ederim, duygularınıza egemen olunuz. Söz Rauf beyindir. Buyurun, Rauf beyefendi.»

Hüseyin Rauf, kürsüye çıkarken hem bir sorumlunun hem de gerçekten ihanete uğramış herhangi bir Türk milletvekilinin acısını, heyecanını taşıyordu. Ancak, bu duygularını güçlükle saklamaya çalışarak şöyle konuşmaya başladı:

«Arkadaşlar, sayın arkadaşlarımızdan Trabzon mebusu Ali Şükrü beyin, salı günü akşamından beri oturduğu yere dönmediği, dün sabah saat onda hükümetimizce haber alındı. Türkiye halkının ve onun temsilcilerinin seçimini elde etmesi gereken hükümetimiz, ulusun bağımsızlığını, inanışlarını güven altına almak göreviyle yükümlü olan hükümetimiz herhangi bir kişinin haklarını nasıl en büyük çaba ve duygululukla savunmaya kararlıysa, ayrıca ulusu temsil eden, ulusun bağımsızlığını ve özgürlüğünü korumak uğruna çalışan Büyük Millet Meclisinin özgür olan adliyesi, dündenberi özgür ve serbest olarak görevini yapmaya uğraşılıyor. Dündenberi, Türkiye'nin inzibat güçleri özgür ve

serbest olarak, yüksek Meclisin ve ulusun güvenine yakışır bir biçimde çalışmaktadır. Buna güveniniz. Umarım ki en yakın bir zamanda hak ve doğru açığa çıkacaktır.»
«İnşallah, inşallah! Bekliyoruz.»

«Umarım ki bu değerli arkadaşımız, bir yanlışlıkla, bir kazaya uğramış olsun. Eğer bir suikasta uğramışsa son kerte üzüldürüm. O zaman, herhalde bu işi yapanların meydana ve bu ulusun adliyesine onur verecek biçimde izlenmesi ve cezalandırılmaları, sizin güveninize dayandıkça, hükümetimizin en kutsal ödevidir.»

«Bravo! Bravo!»

«Biraz önce, Hüseyin Avni bey arkadaşımız, çok coşkun olarak konuştu. Çok rica ederim, içiniz rahat olsun, adliyenizin kararını beklemek, en doğru yol olur. Bundan önce bu konuda konuşmak ve gösteri yapmak, her şeyden önce adliye koğuşturmasını güçleştirebilir.»

Lazistan mebusu Ziya Hurşit:

«Kötü örnekler var. Bu yüzden kaygudayız,» diye bağırdı.

«Merak etmeyiniz. Hüseyin Avni bey arkadaşımızın buyurdıkları gibi, hükümetiniz görevini yapmakta güçsüzlüğünü göstermiş değildir. Her bağımsız ve uygar ülkede olduğu gibi burada da bu işin güven ve selâmetle koğuşturulmakta olduğuna güveniniz. Hükümet eğer böyle bir görevi yapamazsa, aynı zamanda icra yetkisini de taşıyan yüksek Meclisinize gelip gücünün yetmeyişi size söylemeyi bir ödev bilir.»

«Bravo! Bravo! Biz de bunu istiyorduk. Bravo!»

«Bana güveniniz. Hepimiz bu ulusun bağımsızlığını ve kurtuluşunu her şeyin üstünde, en kutsal bir amaç biliyoruz. Hiç birimiz bundan başka bir şey düşünmeyiz. Bundan dolayı efendiler, görevlileri güçlüğe uğratmamak üzere sonucu beklemeyi, hükümet eliyle, adalet eliyle ve sorunun en özgür biçimde çözümlenmesi bakımından zorunlu görüyorum ve bildiriyorum. Çalışıyoruz, meydana çıkaracağız, çıkaramazsak güçsüzlüğümüzü açıkça söyleyeceğiz ve size geleceğiz.»

«Gerçekten, gizlemli bir yitme biçiminde görünen ve

milli merkezimizin bir sokağında geçen bu yitme sorununu meydana getirenleri ortaya çıkarmak uğruna var gücümüzle gece gündüz çalışıyoruz. İnaniyorum, pek yakında başaracağız.»

Sinop mebusu Hakkı Hami kürsüye çıkarak şöyle konuştu:

«Bu ulusu egemenliğine kavuşturmak uğruna en çok çalışan evlâtlarından biri, ortadan yitmiş bulunuyor. Bu, pek çok önemle ele alınması gereken bir sorundur. Ali Şükrü beye uzanan el, onun kişiliğine değil, ülkenin ulusal egemenliğine uzanmış ve ulusun boynuna kement atmış demektir. Ali Şükrü beyin bu Meclisteki yaşayışını bugüne dekki savaşmaları bilenler, şimdi, uğradığı saldırış karşısında kesinlikle bir siyasal suikasta erek olduğunu ve bu nedenle de kazandığı olağanüstü önem bakımından neden olanların her çareye başvurularak ortaya çıkarılmasını, özellikle ulusal egemenliğin korunması adına direktimle istemekte haklıdırlar.»

«Bu sorun, bütün çıplaklığıyla ortaya çıkarılmazsa, artık bu kürsüden, ulusal egemenlikten söz etmek gibi gülünç bir şey olamaz, beyefendiler! Söz ve düşünce özgürlüğü güven altına alınmamış olan bir yerde tahsisat almaktan başka bir şey yapılamayacağına göre, burada oturmayı sürdürmek, bir düşkünlük olur.»

Bu sözler, Meclisin doğrulamasıyla karşılandı.

Kürsüye gelen Kırşehir mebusu Yahya Galip, şunları söyledi:

«Hiç kuşku yoktur ki, hepimiz ulusal egemenliğin savunucusuyuz. Evet, öyledir Ali Şükrü bey de, böyle olduğundan dolayı bir saldırışa uğramış bulunuyorsa, şunu iyi bilmelidir ki, bu ülkenin özgürlüğü uğruna haykırarak daha birçok Ali Şükrü'ler vardır. Bu ulusun düşüncesi, özgürlüğü ve inani hiç bir zaman silahla, rovelerle söndürülemez. Eğer bu olabilseydi biz bugün burada bulunmazdık. Efendiler, bu Meclis açılırken ve açıldıktanberi, durmaksızın dört bir yandan saldıran öldürme tehditlerine göğüs germiş, hepsine meydan okumuştur. Sorarım size, bütün bu saldırışların hangisine kulak astık? Hepimizi öldür-

seler, bu ulus yine sesini işittirecek on kat vekil bulur. Yüz kat mebus getirir.»

«Ancak, Ankara gibi bir yerde, elli, altmış saat geçtiği halde böyle önemli bir sorun üstüne hükümetin hâlâ vaat ve vaatta bulunmasına şaşıyorum. Vekiller kurulu başkanı beyefendi, sorunun önemiyle orantılı bir biçimde izlemeye bulunduklarını söylüyorlar. «İnşallah bulacağız, bulamazsak buraya geleceğiz, güçsüzlüğümüzü söyleyeceğiz» diyorlar. Bunlar, bir devlet adamının ağızından işitilmesi istenmeyen şeylerdir. Çalışacağız, bulacağız ne demek? Neden bulmuyorlar? Ne bekliyorlar? Bunca polis, jandarma, memur ne güne duruyor, ne yapıyor, ne bekliyor, efendiler?»

«Ulusun boynuna atılmış bir kement var. Bu, bir namus ve onur sorunudur. Bu ulus bunu haketmemiştir. Bunu hiç bir zaman hazmetmez. Hükümetin de bunu bilerek hemen bulmak ödevidir.»

Ondan sonra kürsüye Lazistan mebusu Ziya Hurşit çıktı:

«Efendim, bu sorunu görüşürken biraz duygulardan sıyrılmak uygun olur, kanısındayım. Vekiller kurulu başkanı Rauf beyefendinin sözlerini bir daha gözden geçirecek olursak görürüz ki, büyük bir değer taşımaktadır. Ancak, hepimiz tarih okuduk. Tarih olaylarla doludur ve hepsinde işbaşında bulunanlar hep böyle söylerler. Her yerde bu böyledir. Bir hükümet başkanı böyle bir olay karşısında çıkıp da: «Hayır, aramıyoruz, peşini bıraktık, çalışmıyoruz, bulamayacağız,» der mi?

İnsan, ne kerte akılsız ve ahmak olmalıdır ki bir hükümet başkanından bundan başka türlü konuşmasını beklesin. Bu lâflar, hep beylik sözleridir. Hükümet başkanlarının, temcit pilavı gibi yinededikleri klişelerdir. Esasen, hükümete ne derler, «beylik» değil mi? İşte, onun sözleri, böyle beyliktir. Rauf beyin bu beylik sözlerini dinlerken ben de dedim ki, kötü örnekler var, kaygumuz bundandır. Doğru söylemedim mi? Dünyanın eski tarihlerini bırakalım, yakınlara, şu bizim ulusal hükümetimiz zamanına gelelim. Daha dün denecek gibi yakın bir zamanda olan bir

suikast sorununu anmamamız mümkün mü? Yine bu Mecliste, burada, bu sorun yüzünden uzun uzadıya ne çekişmeler, ne dedikodular oldu. Kıyametler koptu, unuttunuz mu? Bir sürü koğuşturma bile yapılmıştı. Hükümetin, kışlaların yanında, karşısında güpegündüz, saat dörtbuçukta üçyüz kurşun atılarak yapılan suikastın (*) sanıklarının, katillerini, o zaman hükümet başkanı bulunan Rauf beyefendi, yine böyle vaadi vaatlerde bulundukları halde, neden yakalayamadılar, neden adalete vermediler, neden? Şimdi bile bekliyoruz ve kim bilir daha nice bekleyeceğiz? Bu mudur adalet, Doğru mudur bu iş?

Sonra, Ankara gibi küçücük bir yerde olan bir yitişten sonra altmış saat geçtiği halde, hükümet ne yapmıştır? Hükümetin görevi, bize böyle klişe laflar okumak değil, iş yaptığını, yapıp bitirdiğini gelip söyleyerek duyurmaktır. Bu, yapılmış mıdır? Biz, dışarda birçok şeyler işitiyoruz. Bunların hepsini burada yinelemek, belki adliyenin araştırmasını güçleştirebilir. Hükümet, eğer bu noktayı düşünerek açık konuşulmasını sakıncalı buluyor da gizli konuşulmasını uygun görüyorsa, ne duruyoruz, gizli oturum yapalım.»

«Hayır, ulus dinlesin, gizli iş yok. Herşeyi açık konuşacağız.»

«Müsade buyurun. Ben, bu şeylerin anket yöntemiyle yüksek Meclisçe araştırılmasından yanayım. Bizim Meclisin bir adliye encümeni yok mu? Bu encümen bu işe el koyup araştırmayı kendisi yapmalıdır. Ulusun bu gibi önemli işlerini görecektir, hakkını arayacak ve savunacak olan bu Meclistir. Bizim Meclisimiz, başka hiç bir meclise benzemez. Aynı zamanda icra yetkisi ile gücünü de taşıdığından zaten hükümet de demektir. Neden bu yetki ve gücümüzü kullanmıyoruz? Böyle önemli bir işte kullanıldıktan sonra nerede kullanacağız? Yine söylüyorum: Meclis, icra görevini hemen yapmalıdır. Ben, bundan yanayım ve bu düşüncemde diretiyorum. Şundan ki, hükümetin

* On beş komünistin, Mustafa Suphi'lerin katili Yahya Kâhya'nın öldürülmesi. (Yazar)

bir şey yapmadığı ve yapamayacağı kanısındayım. İspatı da işte meydandadır. Tarih ve olaylar, gözümüzün önündedir. Adliye encümeni, hemen bu işe el koymalı ve hemen eyleme geçmelidir. Başka çare yoktur ve sorun budur.»

Kürsüye gelen Erzurum mebusu Durak, şöyle konuştu:

«Arkadaşlar, burada boşuna çene yoruyoruz. Bu sorun burada saatlerce konuşulabilir. Ancak sanıyorum ki, şimdi bu sözleri söylemek zamanı değildir. Bırakalım, süren araştırma sona ersin. Biraz sabredelim. Sonucu alalım, görelim. Eğer gerçekten siyasal suç olduğu açığa çıkarsa, o zaman ne yapacağımızı düşünürüz. Şimdi, bilinmezlik içindeyiz. Sonuç, eğer siyasal bir suç biçiminde ortaya çıkarsa, halk ve hukuku savunmak üzere hiç kimse çalışmaktan geri durmaz. O zaman söyleyeceklerimiz çoktur, yapacaklarımız da çok olacaktır. Ancak, dediğim gibi, ivedi davranalım. Şimdi, bu görüşmeyi burada bırakalım, kapayalım. Hükümet araştırmasını bitirsin. Gelsin, olup biteni bize anlatsın. Ondan sonra işimizi biliriz. Umarım ki, üç dört gün içinde sonuç alınır. İş, açığa çıkar. Çıkaramayacak olurlarsa işte, o zaman...»

«Ne olur, ne yaparsın?»

«Ne mi yaparım? Ne mi olur? Hükümeti düşürürüm. Daha ne yapacağım? Siz de durur musunuz? Elbette, düşüreceğiz. Ne olur, ne demek? Elimizde her güç var. Onu kullanmaktan bizi kim alıkoyabilir? Ancak, şimdi suskunluğu koruyalım. Birkaç gün beklemekle kıyamet kopmaz. Bekleyelim.»

Vekiller kurulu başkanı, salonu dolduran tartışmalı, öfkeli gürültüler arasında yine kürsüye çıktı:

«Sayın arkadaşlardan kimilerinin sözlerine karşılık vermek gerektiğini görüyorum ve önceki sözlerimde diretiyorum. Yalnız Ziya Hurşit bey arkadaşımız buyurdular ki: «Hâlâ neden bulunmadı? Neden bulamıyorlar? Çalışacağız, diyorlar. Neden çalışmıyorlar? Bunda bir kötü anlayış olsa gerektir. Hâlâ neden bulamadığımızı şu saatte bulacağız dememek ve denemeyeceğini belirtmek üzere söyledim. Yitikten bilgi vermek gücünde değiliz. Ortada gizemli bir olay var. Bunun çözülmesi zaman ister. Bu

zamanı belirlemek ve saptamak hiç kimsenin elinde değildir. Çalışma sonucunda anlaşılabilir. Biz de çalışıyoruz. Belirsizliği, gizi çözmek üzere uğraşıyoruz. Tanrının yar-dımıyla bulacağız.»

«İnşallah, inşallah.»

«Ancak, şu saatte bir zaman, bir dakika belirleyerek söz verilemez. Bu güç elimizde değildir. Yalnız güveniniz ki bütün hükümet güçleri, gece gündüz çalışmaktadır, yapılacak iş de ancak budur.»

«Bu arada Ziya Hurşit beyin söylediği bir söz daha var; «Eskiden hükümetin adı beylikti. Şimdi de hükümetin söylediği lâflar beyliktir.» dediler. Efendiler, sözlerim, hükümet sözüdür. Bütün kapsamıyla, yönüyle, bilinerek, düşünülerek, inanılarak ve sorumu düşünülerek söylenmiş hükümet sözüdür. Ziya Hurşit bey arkadaşımız, hükümetin olumlu bir şey söylemesi gerekir, dışarda şunu bunu işitiyoruz, diyorlar. Olayı izleyenler de işitirler, gerektiğinde gözönüne de alırlar. Ancak bunların burada yinelenmesinde hiç bir yarar yoktur. Ters bir etki oluşabilir. Bu arada hükümet isterse gizli oturum yapılsın, orada söylesin de diyorlar. Hayır, efendiler, bizim gizli hiç bir şeyimiz yoktur.»

«Bravo, bravo!»

«Her şeyimizi açık oturumda, ulusun gözü önünde açık konuşacağız. Ziya Hurşit bey, bir devrim tarihimizden bir örnek söylemek üzere başka ülkelerdeki birtakım benzeri olaylara iliştiikten sonra yine benim icra vekilleri başkanı bulunduğum zaman da bir olayın yapımcılarının ele geçirilmemiş olduklarını söyleyerek, hâlâ bulamadı, buyurdular. Ziya Hurşit bey arkadaşımıza, bu ulus adına, hatırlatmayı çok yararlı görüyorum ki düşünerek konuşsunlar. Kendilerinin anlatmak istedikleri Trabzon olayının oluş biçimi ve gerektirdiği açıklama, açıklama istekleri, benim olduğu gibi, elbette, kendilerinin de, sizin de olduğu gibi ve harfi harfine usunuzdadır. Sonuç olarak Yüksek Meclisiniz icra gücüne dayanarak, bir araştırma kurulu göndermişti.»

Ziya Hurşit, sesini yükselterek şöyle bağırdı:

«Yetkisiz bir kurul.»

«Hayır, o araştırma kurulunun yetkisi olduğunu herkes bilir. Dünyanın işitmesini isteyerek bağılıyor ve diyorum ki: O araştırma kurulu bütünyle özgürdü, yetkiliydi ve serbest davranmıştır. Bütün bir yetkiyle görevini yapmıştır.»

«Hiç bir zaman... Bir jandarmayı bile tutamamış, hiç kimseye sözünü geçirememiş... Trabzon'da öğrendik ne kerte yetkili olduğunu...»

«O araştırma kurulunun görevi, adam tutmak değildi. Tutuklama yapmağa gitmediler onları.»

«O bir öğütücü kuruluydu, araştırma kurulu değil, Rauf beyefendi.»

«Sözümü kesmeyiniz, lütfen. O kurulun hükümete verdiği rapor, dikkatle gözönüne alınmış ve harfi harfine uygulanmıştır. Ancak, çok rica ederim, efendiler. Bu ulusun onuru, bağımsızlığı, varlığı sözkonusu olurken, duygulara kapılıp grup, fırka sorunları sözkonusu edilmemelidir. Şimdi, muhalefetin sırası değil. Ortada, hepimizin önemle üzerinde durmamız gereken bir tek ülke sorunu var. Efendiler, Türk ulusunun yaşaması, bağımsızlığı, bu yurdun mutluluğu, güveni sözkonusudur. Bugün, bundan başka bir şey düşünemeyiz. Bu ülkede kanunların egemenliği ve adaletin kesinlikle yerini bulması üzerindeyiz. Başka bir şey yoktur. Şimdi, hepimizin ödevi budur.»

«Grup varsa, hizip varsa, bu sorunda yoktur. Bunu kesinlikle unutmayalım. Yineliyorum: Bu sorun çevresinde her türlü duygulardan sıyrılarak, hep birlikte toplanmamız gerekir. Suskunluğu koruyalım. Hükümetiniz kesinlikle başarı sağlayacaktır. Sayın adliye vekilimize, bu konuda da bütün anlamıyla güvenimiz vardır.»

Bu sırada Topçu İhsan (Sonra Bahriye vekili), hatibin sözünü kesti:

«Neee? O da kendilerindendir, onlardandır.» diye bağırdı.

Bunun üzerine her kafadan bir ses çıkmağa başladı. Meclis karıştı:

«Meclistendir, onlar da kim oluyor? Bizdendir, edepsiz herif.»

«Sözünü geri al.»

«Reddederiz.»

«Kendilerinden ne demek?»

«Herkesi kuşkuya düşürme. Nedir bu yaptığın?»

Başbakan Rauf, bu arada şunları söylemek fırsatını bulabildi:

«Efendiler, müsterih olun. Hükümet, görevini kesinlikle yapacaktır ve yapıyor.»

Başkan Ali Fuat paşa, gürütüyü bastırmak istedi:

«Rica ederim, sakin olunuz, mesele yoktur. Yalnız, arkadaşlardan biri: «Adliye vekili sizdendir diye bir şey söyledi. Başka bir şey yok. Sakin olunuz.»

Gürültü, yine sürdü:

«Söyleyin, kim ise meydana çıksın.»

«Sözünü hemen geri alsın.»

«Burada böyle şeyler söylenmez.»

«Çıkarın dışarı bu adamı.»

«Kürsüye çıkarın. Karşımızda özür dilesin.»

Ali Fuat paşa, bütün gürültüleri bastıran şu sözleri bağırarak söyledi:

«Rica ederim, beni dinleyiniz. Buradaki bütün icra ve-killerimiz, sizin, yani Türkiye Büyük Millet Meclisinin vekilleridir. Hepsi, ayrı ayrı güveninizi kazanmıştır. Onları seçen sizsiniz. Büyütülecek bir sorun yoktur. Esasen başka bir söz alan da olmamıştır. Oturumu kapıyorum.»

Bütün mebuslar, Meclisten ayrılırken başlamış birer yangın gibiydiler, bütün gece, caddelerde, evlerde, kahvelerde, her yerde şiddetli, kırıcı tartışmalar sürüp gitti. Hatipler, ertesi gün Meclise patlamaya hazır birer bomba gibi girdiler.

Oturum açıldığında Lazistan mebusu Necati Hoca, verdiği şu önergeyle kavgayı başlatmış oldu:

«Birkaç gündenberi herkesin ve özellikle Büyük Millet Meclisinin kafasını altüst eden Trabzon mebusu Ali Şükrü beyin gizemli bir biçimde yitişi üstüne hükümetin bilgisi nedir? Hepimiz, bin türlü birbirini yalanlayan haberler işitmekteyiz. İşe hakkıyla el koymuş olan vekiller kurulumuzun, sorunun doğruluğu konusunda bizi aydınlatması ve

doyması için törensel anlatımda bulunmalarını rica ederim.»

Bu önerge çoğunlukla benimsendi. Bunun üzerine, Adliye vekili Kayserili Rifat, kürsüye çıktı:

«Geçen oturumda sayın Başbakanımız Rauf beyefendinin bildirdiği gibi, hükümet, bu işe el koymuş ve kanunca görevini yapmaktadır. Şimdi, bütün bunlar, sorgu dairesinde ve doğal olarak kanunca gizli yapılmaktadır. Burada bu konuda bir şey söylemek doğru olmaz.»

Önerge sahibi Necati Hoca, Adliye vekilinin sözlerine itiraz etti:

«Neden doğru olmaz? Dışarda herkesin ağzında bin türlü laflar çalkanıp duruyor. Nedir efendim, bunlar? Yok kaçmışlar, tutuklanmışlar. Kim, kimler? Falan, filan. Yok, onlar değil, şunlar. Hayır, dışarı sıvışmışlar. Yakalanamazlarmış. Vb. Vb. Bir sürü dedikodu. Hükümet, bunları gözönüne alarak neden aydınlatamaz? Ne hakla susar? Susulacak zaman mı? Aydınlanmak istiyoruz. Bu ulusun vekilleriyiz. Bu, bizim hakkımız değil mi? Hem Adliye vekilinin böyle şeyler söylemesi doğru değildir. Onun burada bu kürsüye çıkıp da bu biçimde anlatım yapmaya hakkı yoktur. Sorunun bu aşaması Adliye bakanını ilgilendirmez. Zaptı rapta ilişkin olan işler İçişleri bakanını ilgilendirir. Esasen, ben bakanlardan bir şey sormadım. Bakanlar kurulu başkanından bilgi istiyorum. Rauf bey gelsin: «Dışarda işittiğiniz söylentiler doğru değildir. Kulak asmayın. İşin doğrusu şudur» desin. Anlatsın. Kulağımıza çalınan haberler kötüdür arkadaşlar. Kafamız, düşüncemiz hep bunlarla uğraşıyor. Bu durumda gönül rahatlığıyla burda toplanıp görüşülemez. Bir an önce bilgi sahibi olmalıyız.»

Ali Fuat paşa:

«Efendim, Necati Hoca efendi, önergesinde diyor. Bunu doğrularsanız, hükümete bildirelim. En yakın zamanda Meclise gelsin, açıklama yapsınlar.»

Karasi mebusu Basri:

«Elbette, gelecek, gelmelidir. Bu sorun, Meclisin onuru ve haysiyeti sorunudur. Siz, başkansınız, bunu daha iyi bilmeniz gerek. Bu sorun böyle gevşek tutulmaya gel-

mez. Hükümet, hemen açıklama yapmalıdır. Yiten, bir tavuk değildir, koskoca bir Meclis üyesidir.»

Kuşkular, yüzde yüz Çankaya'nın muhafızı, Giresun alayının kahramanı yarbay Topal Osman üzerinde toplanıldıktan sonra, bu işin çözümünü bir onur sorunu yapan bakanlar kurulu başkanı Hüseyin Rauf'un buyruğuyla Topal Osman'ın en içten adamı, el altından polis müdürlüğüne götürüldü:

«Kaptan, sen de Meclisin muhafızlarından sayılırsın, şu işte bize yardım et. Baksana Ali Şükrü beyi birtürlü bulamıyoruz. Ankara gibi bir yerde nereye gider? Sen, ne dersin bu işe?»

Mustafa Kaptan, ilkin hiç bir şey bilmediğini söyledi de, biraz gözdağı verilince, ağzından baklanın ucunu çıkarmaya başladı:

«Vallahi, benim bildiğim, Osman ağa, Ali Şükrü beyi evine yemeğe çağırmişti. Salı akşamı, ağanın buyruğuyla ben Ali Şükrü beyi eve götürdüm. Ama, bir kötülük filan yoktu. Ağa, ötedenberi Ali Şükrü beyi sever. O akşam da kapıdan karşıladı. Buyur etti: «Hoşgeldin, safa geldin, çoktandır beni unuttun. Göreceğim geldi. Böyle hemşehrilik olur mu? Evim senin... Biz, kardeş sayılırız. Ali Şükrü bey,» diye içeriyeye aldı. Sofra da kurulmuştu. Herhalde yediler, içtiler. Ali Şükrü bey ondan sonra nereye gitti, bilmiyorum.»

Polis, ilk değerli ipucunu ele geçirmişti. Demek ki Ali Şükrü'nün en son görüldüğü yer, Topal Osman'ın eviydi. Polis müdürlüğünde bu değerli ipucu elde edilirken bir yandan da dağ taş aranıp taranıyordu. Polis, değerli avını elden kaçırmamak üzere tutukladı: Mustafa Kaptan kodese tıkıldı. Mustafa Kaptan'ın tutuklanması, Topal Osman'ın saklanmasıyla yolaçtı. Papazın bağı denen yerdeki evi, sıkı bir kordon altına alındı. Topal Osman, saklanmakla hemen sanık durumuna düşmüştü. Artık, katilin o olduğu üstüne hiç kuşku kalmamıştı. Şimdiye dek Ankara'nın birçok kalburüstü, komiteci, Kuvayı milliyeci elebaşlarını en itibarlı konuklar olarak girip çıktıkları bu ev, bugün ulusal bir caniyi saklar görünüyordu. Fuat Bulca, Rize mebusu Rauf, Yenibahçeli Şükrü, Kılıç Ali, Gazi'nin içten adamları

olarak bu evi eskidenberi böyle içerden göz hapsine almışlardı.

Cinayetin örgüsü, oldukça göze görünmez ince tellerle örülmüşse de artık herşey karaya vurmuş kocaman bir balık gibi açıktaydı: Topal Osman, ulusal dava adına cinayetler işlemeyi de göze alarak yepyeni bir çıkmaza girmişti. Trabzon'un en güçlü kuvayı milliyecisi, Mustafa Suphi ile en dört arkadaşının katili kayıkçılar kahyası Yahya'yı kışanının hemen karşısında vurup öldüren Topal Osman, Ali Şükrü'nün gözüne diken gibi batmaya başlamıştı. Ali Şükrü'ce Büyük Millet Meclisine getirilmiş olan bu sorun ulusal bir cinayet olmakla birlikte Topal Osman'a ecel terleri döktürmüştü. Katillerin bir ayak önce yakalanıp adaletin karşısına çıkarılması uğruna çok uğraşmışsa da, adalet, bir türlü Topal Osman'ın yakasına yapışamamıştı. Bu nedenle Topal Osman'ın, Ali Şükrü'ye karşı dış bilettiği düşünülererek cinayetin temel nedeni bulunur gibi oldu. Ancak tarihin kalın perdesi, bu cinayetin bir çok önemli nedenlerini örtecekti.

Cinayetin Topal Osman'la adamları eliyle yapıldığı su yüzüne çıkınca, sıkıca sarılan evin yöresinde büyük bir ölü avı başladı. Evin yöresi birkaç yüz metreye dek karış karış arandı. Bir ara, jandarma teğmeni iri yapılı, Kızılcahamamlı Kemal, günlerdir, dağ taş geze geze ayaklarına kara su inen jandarmalara seslendi:

«Koşun, koşun, burda, burda.»

Teğmen Kemal, umutsuz adımlarla ilerlerken Topal Osman'ın evinden beş altı yüz metre ötede bir tümseğin üzerinde yığınla yeşil sinek görmüş, hemen oraya seğirtmiş, toprağa girip çıkan sineklerin kendisine yol gösterdiğini anlamış, toprağı biraz eşeleyince Ali Şükrü'nün havaya dikilmiş ipe birbirine bağlı bacaklarıyla bir çift sarı ayakkabısı görünmüştü. Ali Şükrü'nün yittiği sıralarda sarı ayakkabılarını giydiği biliniyordu.

Cevreden koşup gelenlerin de yardımıyla ölü çabucak çukurdan çıkarıldı. Evet, bu Ali Şükrü'nün ta kendisiydi. Giyneği, parça parçaydı. Ölünün başından aşağı geçirilmiş keten torbayla birlikte, gövdesi de yer yer parçalan-

mişti. Gövde, torbanın üzerinden de iplerle sıkıca sarılıp sarmalanmış, boğulmuştu. Ali Şükrü'nün sol eli kırılmış, dili dışarı fırlamıştı. Can zoruyla sıkılmış sol elinin avucunda şimdi bile sandalye hasırları göze çarpıyordu. Bütün bunlardan başka sol kulağının yanında bir bıçak yarası da görünüyordu. Anlaşılıyordu ki, Ali Şükrü, cellâtlarının elinde kolay can vermemişti. Gücünün son damlasına dek onlarla boğuşmuştu. Ölünün başucunda toplanarak bu acıklı durumu seyredenler, bir yandan da burdan beşyüz metre ötede cellatbaşının saklandığı eve korkulu bakışlar fırlatıyorlardı. Şimdi, Ali Şükrü'yü boğarak öldüren Topal Osman'ın serüveni başlayacaktı.

Bir yandan başbakan Rauf'a, öbür yandan polis müdürlüğüne, savcılığa bilgi verildi. Sonra, ölü, bir araca konularak Guraba hastanesine götürüldü.

Gazi'nin en sert, en tehlikeli muhalifini ortadan kaldırmakla onun daha çok gözüne gireceğini sanan Topal Osman, korkunç bir biçimde aldandığını görünce sığınağına çekilip postu pahalıya tuzlatmaya karar verdi. Çankaya'da Gazi'yi korumakla görevli yüz kişilik silâhlısı vardı. Bunlar da İsmail Hakkı'nın Muhafız Alayının çekirdeğiyle kuşatılmıştı. Ancak, henüz çok tehlikeliydiler. Mustafa Kemal de bayağı rehine gibi onların avucunda sayılırdı. Kendilerine kıyılırsa ya da buna girişilirse, onlar da onu yokedeceklerdi. Şimdi, Çankaya tepesi onların egemenliği altındaydı. Mustafa Kemal'le Latife, soğukkanlılıklarını korumaya çalışarak son kerte merakla işin sonucunu bekliyorlardı.

İstasyondaki direksiyon yapısındaysa, Başbakan Rauf, Mustafa Kemal'le eşini bu ölüm tuzağından kurtarabilmenin çabası içindeydi. Bundan dolayı Topal Osman'ın üzerine bütün gece ateş açılmadı. Bu sırada köşkün arkasından gizlice kaçırılan Mustafa Kemal'le karısı, Direksiyon'a götürüldü. Rauf, en sonra canına kıyılmasına kıl payı kalmış olan eski ideal arkadaşını karşısında sağsalim görünce sevinç gözyaşları döktü... Ancak, bu arkadaşının soğukkanlılığı, yürekliliği sayesinde kurtulduğunu anlayan Mustafa Kemal:

«Bravo, Rauf!» dedi.

Sabahleyin, bütün gece sürüp giden, Mustafa Kemal' le eşinin Direksiyon'a kaçırılması işi bittikten sonra, biraz hafifleyen karadüşün üzerine muhafız taburunun mermileri yağmaya başladı. Çatışma ancak, onbeş yirmi dakika sürdü. Ağır yaralanan Topal Osman:

«Ah, namertler, kancıklar, beni gafil avladınız. Ah kahpeler» diye haykırıyordu.

Sonradan, sağ kalan Topal Osman taburunun adamlarından cinayetin bir bölümü daha öğrenildi. Topal Osman, evinde şölene çağırdığı hemşehrisi Ali Şükrü'yü adamlarına boğdurmuş, bir sandığa koydurup kırlara göndermiş, orda bir çukura attırmıştı.

Rauf, kürsüye çıkarak şunları söyledi:

«Önce de söylediğim gibi, burada genel kurulda bugün bu sorunların tartışılması doğru değildir, kanısındayım. İlkönce şunu belirtmek isterim ve umarım ki, sayın arkadaşlarım, hükümetin, kendisine verilmiş olan görevi iyi bir biçimde sonuçlandırabilmesi için ileri sürdüğü bu, tartışmadan vazgeçilmesi görüşünü uygun bulurlar.»

«Arkadaşlar, sayın Trabzon mebusu Ali Şükrü bey kardeşimizin acıklı sonu, dün öğleden sonra geç vakit hükümetinizce aydınlandı. Cenazesi, bulunduğu yerden kaldırılarak bugün Guraba hastanesinde koruma altında bulunuyor. Tanrı kendisi yattıkça, ailesine sabarla ecirler versin.»

Bütün mebuslar, bir ağızdan haykırdı:

«Amin, amin ve bütün ulusa!»

«Arkadaşlar, adliyemizin, polis ve jandarmamızın ve muhafız güçlerimizin bu görevi yapmakta gösterdikleri çaba teşekkürle değer. Bu acıklı sonu, eldeki kanıtlara göre hazırlamış olmakla sanık bulunan Giresun alayı komutanı...»

«Hayır, eşkiya başı, çete reisi.»

«Askeri tenzih ederiz. Böyle sergerdelere komutan demeyin.»

«Peki, peki. Adliyemizin kanunca izlenmesi sonucu olacak ki birkaç günden beri ortada görünmüyordu. Hükü-

metçe yapılan ciddi ve önemli izlemeler ve başka birtakım sanıkların yapılmakta olan izlemelere bakmadan bulunamaması biraz zaman geçirmişse de en sonra gece gündüz durmadan arkalarına düşülmesi sonucunda bu sabah altıya doğru ele geçirilmesi başarılmıştır.»

«Dün gece, geç vakit kendisinin gizlendiği yerler üstüne hükümetinizce elde edilen bilgiler üzerine, kendisini bulup adliyemizin, hakkında çıkardığı tutuklama müzekkeresini bildirmek ve adalet kapısına getirilmesi ve hakkında özgür ve adil araştırmalar ve kovuşturmalar sonucunda karar alınması için ihbarnameyi götürmek üzere polis takımları yola çıkarılmıştır. Türlü yönlerde ve umulan her yerde aramaya memur olan bu izleme müfrezeleri, Ayrancı yöresinae Papazbağı adıyla bilinen bir yerdeki yapı içinde bulunduklarını anladıktan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi adliyesine teslim olmalarını bildiren müfrezeye karşı korkusuzca silâh kullanmaya başlamış olduklarından ve Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları güvenlik güçleri ve türlü araçlar, kısıtsız koşulsuz bu Yüksek Meclisin kanunlarını uygulamaya memur olduklarından zorunlu olarak karşılık vermişler ve şiddetle süren çatışma sonucunda Giresunlu Osman ağa ile birkaç arkadaşı, kendisi ağır yaralı ve arkadaşları ölü ve pek az zaman sonra kendisi de arkadaşlarına katılmak üzere yine ölü olarak yalanmışlardır.»

«Arkadaşlar, bundan sonra izleme müfrezeleri, görevlerini bitirerek adliyede konmuş kanunlar içinde araştırmaları bütünleyecek ve elbetle, ilgili daireler de gerektiğince işlem yapacaktır. Böylece, gerek iç ve gerek dış güvenebilir ki Türkiye Büyük Millet Meclisinin kanunlarına kısıtsız koşulsuz boyun eğmek gerektir. Bu kanunlara karşı gelerek kurtulmak olanağı yoktur ve inşallah, böylece iç ve dışta kötü etki yapması düşünülen bu olayın doğrusu belirlemiş ve açığa çıkmış ve bu kötü etkinin yersiz olduğu anlaşılmış olacaktır. Sözlerim bu kadardır.»

Başbakan, kürsüden inince Erzurum mebusu Hüseyin Avni söz aldı:

«Efendiler, değerli, büyük ve yüksek yetenekli aziz

arkadaşımız Ali Şükrü beyin cismi artık bizden ayrılmış bulunuyor.»

«Ruhu bizimledir.»

«Bu kürsü, artık onun sağlam mantığından, düzgün konuşmasından, yurtseverce sözlerinden yoksun kalmıştır. Ancak, dediğimiz gibi, ruhu bizimledir. Kendisinin aşığı bulunduğu özgürlük ve ulusal egemenliği biz ve bizden sonra gelecek onurlu Türk ulusunun temsilcileri, yerine getirmekle, her zaman onun ruhunu sevindireceğiz. Zavallı Şükrü, suçun neydi?»

«Efendiler, gittim, hastanede onu gördüm. Vahşiler, canavarlar, onu ezmişler, parçalamışlar, boğmuşlar, tanınmayacak duruma getirmişler.»

«Lânet olsun, alçaklar!»

«Ey zalim el! Ey kanlı pençe! Ne istiyordun bu yurt-severden? Ey zalim, ey alçak, ne istiyordun bu özgürlük kahramanından? Acımadın mı? Hiç mi insanlıktan nasibin yok? Onun öksüz bıraktığın, arkasından meleyen kuzularına olsun acımadın mı?»

«Ulus bakar çocuklarına.»

«Ulus var, onları öksüz bırakmaz.»

«Efendiler, bilirim, biliriz, ulusumuz kadirbilirdir. İyi yüreklidir. Ali Şükrü beyin çocukları, evet, babadan öksüzdür. Ancak, özbabaları olan ulustan öksüz değildir. Bu ulus, onun çocuklarını bağrına basacak, onun hayırlı hallefleri olarak büyütecek, yetiştirecektir. Artık, üzülmeyelim, arkadaşlar. Bu ulusun bağımsızlığı ve özgürlüğü uğruna yüzbin Hüseyin Avni feda! Biz, hepimiz zaten bu ulusun namus ve onuru, bağımsızlık ve özgürlüğü uğruna feda olmayı göze almış değil miyiz? Şimdiki durumumuz, bundan dört gün önceki durum değildir. O gün neden korkuyorduk? Bu facianın, bu korkunç cinayetin yapıcısı bulunmaz, aranmaz, yakalanmaz, müstahak oldukları cezalara çarptırılmaz kaygusu değil mi? Ulusumuz müsterih olsun ki, bu kaygu yok olmuştur. Doğru memurlar fedakâr ve tuttuğunu koparır insanlar, çalıştılar, bu ulusa layık olduklarını göstererek gizemli cinayeti ortaya çıkardılar. Bugün katillerden bir bölümünün cezalarını gördüklerini, karşı-

nızda muştulayan bakanlar kurulu başkanı Rauf beye teşekkür ederiz.»

«Ötekiler de benzeri sona uğrayacaklar, ötekiler de cezalarını bulacaklar.»

«Efendiler, siz kararlı kaldıkça ve ulus böyle bilinçli oldukça, hiç kimsenin öcü kalmaz. Ali Şükrü'nün kutlu mezarı, bize sonsuza dek özgürlük dersi verecektir. Ali Şükrü, ölmedi, efendiler. Ulusal egemenliğimize güçlü direkler verdi. Sarsılmaz temel verdi. Hükümetten elbette, artık rica gerekmez. Görevleridir, bilirlersin, bu işin sonunu da getirmek ödevleridir. Rauf beyefendinin buyurdukları gibi, sorunu karıştırmaktan çekinerek bugün burada bırakacağız. Daha çok uzatmayacağız. Ancak, bir sorun var. Bir sorun ki, artık onun çözümü gerekir. Çok da gereklidir. Efendiler, bu şakilere, bu canilere silah veren kimdir? Böyle yaratıklara silah verilir mi? O onurlu silah, bu kirli ellerle verilmemez, verilmemeli idi.»

«Tam üstüne bastın, Hüseyin Avni. Sorun, zaten budur.»

«İşte, görüyorsunuz, efendiler. Bu şakiyi izlerlerken bir günansız yavrucak da öidi. Buna yavrucak diyorum, şundan ki, belki suçsuzdu. Belki bu zalim şakinin ağına düşmüş, bilgisiz bir zavailiydi. Bunların hangisi günâhkarıdır? Böyle adamlara silah verilir mi?»

«Birbuçuk yıl önce de bu sorun, burada konuşuldu. Rasgele silah verilmiş dendi. Sonra, ne oldu?»

«Efendiler, olan bir kez olmuştur. Olan yerine konuşamaz. Ancak, bu yanlışların yinelenmesine bir daha meydan vermeyiniz. Uyanık olunuz. Sizin onurunuzla emanet edilen silâhları, namusunuz gibi saklayınız, kirli insanlara vermeyiniz. Yoksa, bütün günâh bize, bizim üstümüze yüklenir.»

«Efendiler, bugün bile ortada suç, suçlu varsa o da bizleriz.»

«Olay olmadan önce, bunu keşfetmeliydik. Böyle adamların eline silah verirken bunların bu silâhları nasıl kötüye kullanacaklarını düşünmeliydik. Ömrü dağlarda şakilikle geçmiş bir hainin eline silah verdiğinizden dolayı

bugünkü cinayetlere yol açtınız. Günahkârsınız. Tarih, bu günahı sizden soracak, benden soracaktır. Bu nedenle, Ali Şükrü'yü seviyorsanız, onun yanından ayrılmayınız. Onun sağlam direncinden ders alınız. Onun sağlam mantığından, doğru düşüncelerinden ders alınız. Ali Şükrü'yü seviyorsanız, onun anısını sonuna dek kutlayınız. Onu son soluğunuza dek unutmayınız, hayırla anınız. Şundan ki o, sizin özgürlüğünüz, onurunuz, geleceğiniz uğruna kurban gitmiştir. Ve biz, bugünden sonra onun yolunda giderken, onunki gibi onurlu ölümlere de hazırlanmalıyız. Şundan ki aramızda on milyon insan, bağımsızlık, bağımsızlık diye bağırıyor. Böyle ölüme ben de kurbanım. Siz de olun, efendiler! Bu direniş, karar ve inanla Ali Şükrü beyin kutlu anısı önünde saygıyla eğiliyorum.»

«Hepimiz, hepimiz!» diye Bütün Meclis bir ağızdan gürledi. Sonra, Sinop mebusu Hakkı Hami:

«Sevgili arkadaşımız Ali Şükrü bey, aramızdaki üç yıllık yorulmak bilmez dirimlilikle bu ülkeye ne kerte çalışmışsa, bugün şehitliğiyle de ülkede kanunun egemenliğini ey'lemce göstermeye yolaçarak ikinci bir büyük hizmette daha bulunmuş oluyor. Bu nedenle onu bir kez daha saygıyla anmak üzere bir fatiha okunmasını ve oturuma beş dakika ara verilmesini öneririm.»

Dedi, dediği gibi de yapıldı.

Rahmetlinin seçim dairesiyle ailesine başsağlığı çekildi. Sonra aşağıdaki önerge okundu:

«Din, yurt ve bağımsızlık savunucusu olmasından dolayı şehit edilmiş olan Ali Şükrü bey kardeşimizin katillerinden olup bu sabah Çankaya'daki evinde yapılan çatışma sonucunda yaralı olarak ele geçirilen ve sonradan gebere kanlı katil yarbay Topal Osman'ın, Meclis kapısı önünde asılarak gösterilmesini öneririz.»

Bu öneri sonucunda Topal Osman'ın ölüsü getirilerek Meclisin önüne yerleştirilen darağacına asıldı. Ancak, ölünün başı yerinde değildi. Daha önce koparılmıştı. Birtakım mebuslar, Topal Osman'ın mutlaka diri getirilmesini istedilerse de, bu isteklerin yerine getirilmediğini gördüler. Ağır yaralı katilin, belki de konuşmaması, sövüp sayma-

ması için ivedi başı koparılarak öldürülmüştü. Birçok kişinin kanısı, onun cinayete itilmiş olduğu üzerinde birleşiyordu. Bunlar, onun evine gidip gelenler arasında bulunabilirdi. Bu yüzden de bir ayak önce öbür dünyaya göçmesi sağlanmıştı. Onu diri isteyen mebuslara bakanlar şu karşılığı verdiler:

«Diri istiyordunuz. Ölmüş olan adam nasıl diri getirilir? Baksanıza, kellesini bile uçurmuşlar.»

Lazistan mebusu Ziya Hurşit, kapısında başsız ölünün sallanıp durduğu Mecliste yeni bir tartışma kapısı açtı. Verdiği önergede şöyle diyordu: «Giresunlu Topal Osman ve adamlarından, suç ortaklarından Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Muhafız Bölüğü Komutanı Mustafa Kaptan adlı kişiye fuzuli olarak verilen teğmen rütbesi dolayısıyla asker cezaevinde yatması pek saçmadır. Kendisinin hemen genel cezaevine gönderilmesi ve cinayetin gerçek yapıcılarının ivedilikle araştırılmasıyla ortaya çıkarılmasını öneririm. Bütün ulus, gerçek durumu sabırsızlıkla bekliyor.»

Ziya Hurşit'in bu önergesi, bakanlar kurulu başkanı Rauf'u çok sinirlendirdi. Hemen kürsüye fırladı:

«Arkadaşlar, çok rica ederim, konmuş kanunlar var, mahkeme ve adalet var. Karar var, icra var, evet, bütün bunlar varken, istenen nedir? Çok istirham ederim. Heyecan ve üzüntüyle alacağınız kararların gelecekte geniş ve acı etkileri olabilir. Benim vicdan ödevim, bunları söylemektir. Sizin de ona göre düşünüp kararınızı vermenizdir.»

Ziya Hurşit yine sordu;

«Efendim, ben de rica ederim, bu adama subaylığı, bu rütbeyi veren kimdir? Lütfen söyleyiniz, bu rütbeyi kim vermiştir buna?»

Erzurum mebusu Salih hoca:

«Arkadaşlar, malumu alileri, dedi, terfiler, Meclisten geçer ve tasdik edilir. Böyle haşerata kim rütbe vermiştir? Bu, ne subaydır, ne de erdir. Ordu, böyle subay bilmez, tanımaz. Bu herif şakidir, canidir.»

Aldı yine Ziya Hurşit:

«Arkadaşlar, her şeyin yöntemi, düzeni var. Bu ülkeye ancak Harbiye okulunu bitirerek subay olunur ve subay-

ların hepsi, bizim gözümüzde pek yüksek, müstesna ve onurlu birer yer tutar. Biz, ordumuz subaylarını her yönden takdir ederiz. Ancak, Rauf beyefendiye sorarım: Canî, katil, cahil, hain bir adama subay üniforması giydirilir mi? Orduda düşmana karşı göğüs geren kahramanlarla bunlar beraber mi olacak? Bu, nasıl olur, demeyin. Oluyormuş işte. Benzer haklara sahip olarak, bu da gerçek subaylar gibi asker cezaevinde yatıyor. Nasıl yatar? Rica ederim. Millî Savunma bakanı söylesin. Bu herif, öbür subaylarla bir ayarda mıdır? Millî Savunma bakanı, ordunun onurunu korumakla yükümlü değil midir?»

Millî savunma bakanı Kâzım (Özalp Paşa) kürsüye gelerek suçlamalara şöyle karşılık verdi:

«Efendim, malûm kanunlar vardır. Bunların yargısına uymayan hiç bir işlem yapılmamıştır. Sözünü ettiğiniz bu adam, adliyenin tutuklama müzekkeresiyle yakalanmış ve Topal Osman ağa müfrezesine mensup millî subay olduğundan asker tutuklu evine götürülmüştür, orda yatıyor. Genel cezaevine götürülmüş olsaydı, bu adama millî subaydır, diye kabul edilmeyeceği kuşkusuzdur. Bundan dolayı işlemde bir yanlışlık yoktur. Esasen bu konuda Meclisin kararı da vardır. Yoksa, ordu münezzehdir. Her lekeden uzaktır.»

Ziya Hurşit, bununla kanmadı:

«Paşa hazretleri, bir canî ve şakiye üniforma giydirip subay kimliği veremezsiniz. Onu asker tutuluevinde tutamazsınız.» diye bar bar bağırdı.

Afyonkarahisar mebusu Şükrü hoca, ortaya çok anlamlı bir laf attı:

«Korkarız, oradan kaçırılmasın!»

Bu söze son kerte sinirlenen Kâzım paşa, şöyle haykırdı:

«Bu, ne demek böyle efendiler? Kim kaçıracaktı? Rica ederim, bu nasıl söz? Neden kaçırılıyor, neden kaçırılacak kuşkusu geliyor? Ne münasebet? Böyle şey söylenir mi?»

Bunun üzerine, Mecliste yine bir kıyamettir koptu. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Bakanlar kurulu başkanı Rauf,

Öfkeden küplere binmiş olarak kürsüye çıkınca gürültü biraz kesilir gibi oldu:

«Efendiler, ortada acıklı bir cinayet var. Yapıcılarından bir bölümü henüz yakalanmış, üst yanı da izlenmektedir. Zabıta ve adliye bu sorun üzerinde çalışmaktadır. Ne şaşılası şeydir ki, böyle bir durum varken, bu bırakılmış filan kişi, filan cezaevinde yatmasın, filan cezaevinde yatsın... Katildir, canidir, neden subaydır deniyor, biçiminde Yüksek Meclis, bir de bununla coşturulmak isteniyor. Bırakın bu işleri. Türkiye Büyük Millet Meclisinin güvenlik güçleri var, adliyesi var, kararı verecek olan bu adliyedir ve bu kararıyla sorunu çözümleyecek, nam alacaktır. Bırakınız, huzur ve sükunluk içinde çalışsın, kararını versin. O kararı uygulamak görevi bizimdir. Rica ederim, arkadaşlar, çok rica ederim, biliyorum, gerçekten çok üzgünsünüz, heyecanlısınız, bu üzüntünün ve heyecanın etkisi altında verilecek kararlar, isabetli olmaz. Bunun, burada, bu biçimde konuşulması bile doğru değildir. Bu adam nasıl subay olmuş da üniforma giymiş, katil, canidir, filan derken, ordumuzun çok değerli, aziz erkânını ve subaylarını incitmeyelim, dikkat ediniz, bu, yanlış bir davranıştır.»

Başbakanın ağzından çıkan son sözü fırsat bilen Ali Fuat paşa, hemen başka konuya geçmek istedi:

«Efendim, Ali Şükrü beyin cenazesini Trabzon'a götürmek üzere Meclis adına iki arkadaşımıza izin verilmesi üstüne Divanın önerisi vardır. Trabzon mebusu Hamdi beyle Lazistan mebusu Ziya Hurşit beyin izinliliklerini kabul ediyor musunuz?»

Ali Fuat paşanın, işe karışması, fokur fokur kaynayan tartışma kazanına bir teneke soğuk su dökmüş gibi oldu. Birden bire, Meclisin durulduğu görüldü.

SİYASAL BİR CİNAYET NASIL İŞLENDİ?

Büyük Millet Meclisi, Türk
ulusunun yüzyıllar süren araş-
tırmalarının özeti ve onun
kendi kendini yönetmek bilin-
cinin canlı bir örneğidir.

Mustafa Kemal

Topal Osman, bu işsiz güçsüz günlerde son kerte sıkılıyordu. Her eylem adamı gibi, yerinde duramayan bir karaktere sahipti. Balkan savaşındanberi sürüp giden korkunç serüvenler zinciri, birden bire dinince kendini kara-ya vurmuş balık gibi tedirgin duymaya başlamıştı. Başlarında Mustafa Suphi'nin bulunduğu on dört komünist liderini öldürerek onlardan bir yığın altın, mücevharat alan Yahya Kahya'ya Trabzon kışlasının önünde üç yüz mermi boşaltmış, Enver paşanın bu eski adamını sonsuz susturmuştu. Hiç bir tehlikeli Kuvayı Milliyecinin ayakta kalması için verilen kararın bir bölümü de böylece onun elyle yerine getirilmişti. Bütün sivil sergerdeler (!) ergeç devletin başına bela oluyordu. Topal Osman, kendisinin de ünlü Kuvayı Milliyecilerden biri olduğunu unutmur gibi olmuştu. Çankaya'nın şanlı egemeninin gölgesinde tedirgin edilmeksizin yaşayıp gideceğine inanıyordu. Düzenli ordunun başları, son Kuvayı Milliye başlarını sızıltıya meydan vermeden barışçıl olarak bir yana itmeye çalışıyor, onların onurlarını da kırmamak istiyorlardı. Şimdi, bütün eski Kuvayı Milliyecilerin külleri üzerinde, bütün silahlı örgütüyle ayakta kalan biri vardı, o da Topal Osman'dı. Bütün Karadeniz Bölgesini Pontos belâsından temizle-

yen bu adam, son günlerde epeyce tedirgindi. İsmail Hakkı'nın (Tekçe) komutasında örgütlendirilen muhafız taburu, kendisiyle birlikte milis taburunu da kuşatmış durumdaydı. Bu iki muhafız gücünden biri, gereksizdi. Gazi, asker olduğundan elbette, sivil bir savaşçı kadrosu yerine asker örgütünü tutacaktı. Bu asker örgütü de zaten ötekinin yerini almak üzere kurulmuştu.

Topal Osman'ın sivil silahlı örgütü, Ankara'nın tepesinde bir güvenlik ögesinden çok, bir tehdit ögesi olarak görünmeye başlamıştı. Onun yerini alacak silahlı örgüt kurulduktan sonra varlığının gereği neydi? Topal Osman da, adamları da böyle düşünüldüğünü biliyorlardı. Topal Osman, bütün öbür Kuvayı Milliyecilerin ortadan kaldırılmasını, ya da ordunun içinde eritilmesini çok olağan karşılıyordu. Hepsinin görevleri sona ermişti. Kendilerinin görevleriye kolay kolay sona ermez diye düşünürlerken birden bire karşılarına İsmail Hakkı'nın muhafız taburu dikilivermişti. İşte, Giresun taburuna artık yol göründüğünü gösteren en büyük işaret buydu. Topal Osman, kendisiyle adamlarının yardımlarından daha uzun zaman uzak kalınamayacağını ispatlamak sevdasına düşmüştü. Gazi'nin yoluna dikilecek herkesi birer birer temizleyerek bu sonuca varacağını düşünüyordu. Zaten evine gelip giden Gazi'nin adamları da durmadan Meclisteki korkunç muhaliflerden, özellikle onların elebaşısı durumundaki Trabzon mebusu Ali Şükrü'nün yenilir yutulur gibi olmayan demir leblebi biçimindeki eleştirilerinden yakınıp durmuyorlar mıydı? Hele, son günlerde Ali Şükrü, Meclisi savaş meydanına çevirmişti. Bütün amacı, askerleri Meclisten temizlemek üzere girilmiş bir çabanın uygulanmasından başka bir şey değildi. Askerlerin kışlaya dönmeleri için alabildiğine konuşuyor, propaganda yapıyor, oldukça da etkili oluyordu. Ayrıca, Gazi'nin dirimini korumak üzere gerek Çankaya'da, gerekse Büyük Millet Meclisinin çevresinde karargâh kurmuş olan Topal Osman'ın milisleri de Meclisteki ikinci grup mebuslarınca iyi gözle görülmüyordu. Bir gün Gazi'nin bunları kendi üzerlerine saldırabileceğinden kuşkuluyorlardı. Ortada epeyce karışık hesaplara dayanan belirsiz bir durum vardı.

Millisleriyle kendisinin Ankara'daki rahat yaşayışlarını daha da sağlamlaştırmak amacıyla bir şeyler yapmanın gerektiğini anlayan Topal Osman, mart ayının son günlerinde Mustafa Kemal'le başbaşa verip konuşmaya karar verdi. Mustafa Kemal'le Çankaya'daki köşkte karşılaştı. Mecliste son günlerde kopan gürültülerin hep kendi kişiliği üstüne döndüğünü düşünerek her zamanki gibi üzülen Mustafa Kemal, Topal Osman'ın yaptığı çılgınca öneriyi dinledi: Topal Osman, Ali Şükrü'yü ortadan kaldırarak Meclisteki muhalefeti sindirecek, padişahçılara sonlarının ne olacağını gösterecekti. Yahya Kahya'yı kurşunladıktan sonra, Ali Şükrü'nün dilinden uzun zaman kurtulamayan Topal Osman, onu öldürmekle salt Mustafa Kemal'i korkunç bir muhaliften kurtarmayacak, kendi cinayetinin de günün birinde su yüzüne çıkarak dirimini tehdit etmesi olasılığını ortadan kaldıracaktı. Yahya Kahya'yı öldürüp de koğuşturmaya uğramaması, Topal Osman'a bir dokunulmazlık sağlamışa benziyorsa da bu bir aldaniştan başka bir şey değildi. Mustafa Kemal adına cinayetler işleyen bir ulusal cellat görünüşüne bürünerek yaklaşmakta olan sonu kurtarabileceğine inanacak kerte usu perde-lenmişti.

O gün Mustafa Kemal'le Topal Osman'ın ne konuşup görüştüklerini hiç bir tanık, hiç bir arşiv bize iletmediğinden burda ne söylesek boştur. Ancak, bu söyleşi biçimindeki görüşmeden sonra, Topal Osman, doğruca Karaoğlan çarşısındaki ikinci grup diye adlanan muhaliflerin kahvesine girdi. Bastonuna dayanarak içeri giren millis komutanı, orada oturan birkaç kişi üzerinde bir ürperti uyandırdı. Topal Osman, artık, eski bağımsızlık savaşındaki yiğit adam olarak değil, bir kiralık katil gibi tanınıyordu. Bu yüzden de herkes ondan ürküyordu. Bu mart çisentisiyle ıslanmış adamın gözleri, bir masanın başında nargilesini tokurdatan Ali Şükrü'ye ilişti. O da onu gördü. O, onu bir kiralık katil olarak niteliyor, bunu her yerde de söyleyip duruyorsa da karşılaştıkça selâmlaşıyor, hal hatır soruyorlardı. Ali Şükrü'nün elinde yine bir Times gazetesi vardı. Bunu okuyarak çevresindeki üç dört arkadaşına İngilizlerin Türkler üstüne dediklerini anlatıyordu. Topal Osman'ı gör-

mezlikten gelemezdi. Şundan ki herif, daha kapıdan girerken gözleriyle onu aramışçasına ikisinin de gözleri karşılaşmıştı. Ali Şükrü, onu bir çay içmeye çağırdı. O da bunu sevinçle kabul eder göründü. Laf lafı açtı. Topal Osman, dostça görünerek, Ali Şükrü'ye Mustafa Kemal'e çokça yüklendiğinden sözetti. O zaman, Ali Şükrü, yine her zamanki tartışmalardan birinin içine girdi. Paşanın askerliğine hiç bir diyeceği olmadığını söyledi. Ancak, savaşın başka, ülkeyi yönetmenin başka şey olduğu üzerinde durdu. İsmet Paşa'nın Lozan'da uğradığı başarısızlığın salt asker oluşundan ileri geldiğini söyledi. Oraya bir asker yerine diplomatlar göndermek gerekiyordu. Ne yazık ki bu olamıyordu. Askerler, bir türlü iktidarı bırakıp gidemiyorlardı. İsmet paşa, Hariciye vekili kaldıkça o Lozan barışı da hiç bir zaman imzalanmaz, imzalanırsa bile bizi birçok yitkilere uğrattırdı.

«Sonra, sana dostça bir şey daha söyleyeyim: Meclis sizin artık böyle silahlı olarak sokaklarda dolaşmanızı istemiyor. Salt Meclis değil, halk da istemiyor. Artık, savaş mavaş yok, bunların ne işleri var Ankara'da diyorlar. Sizi yakında toptan Giresun'a gönderecekler. Sen de başlarında olarak. Başbakan Rauf bey, bu iş için sıkıştırıldı bile. Ancak, Mustafa Kemal, gönderilmenize karşı çıktı.»

Bu son söz, Topal Osman'ın içinde engerekler gibi kıvranmaya başlayan umutsuzluğu ezdi. Evet, bir kurtuluş yolu vardı: Mustafa Kemal'e bağlı olduğunu ispatlamak. Meclisteki muhalefet sindirildi mi, her şey değişebilirdi. Meclis, milis taburuyla birlikte kendisini de toparlayıp mevcutlu olarak Giresun'a sürmeden, orda ikamete bağlamadan önce bu Meclisin ağzına etmek, muhalif denen zırtabozları titretmek gerekiyordu.

Toz gibi serpiyen ilkyaz yağmuru altında ağrıyan bacağına daha az yüklenmeye çalışarak Yahudi mahallesindeki evine yollandı. Burada Terzi Mahir oturuyordu. Bu adam, Merzifon'da ölümden kurtarıp müslüman ettiği değerli bir terziydi. Kızkardeşleri de kendisi gibi müslüman olarak ölümden kurtulmuştu. Onlar da kendisiyle birlikte oturuyorlardı. Burası, aslında Topal Osman'ın eviydi. Bu aile, büyükleri bilerek ona bakıyorlardı.

Eve vardığında soyunup dökündü. Akşam yemeğinden sonra ağrıyan bacağını sık sık ovarak derin düşüncelere daldı: Demek ki muhalifler, ilkönce Mustafa Kemal'in dirimini koruyan Karadeniz uşaklarını enun çevresinden alıp uzaklaştıracaklar, sonra da onu mevkiinden edecekler, yine padişahı getirip tahta oturtacaklardı. Yok, bu olamazdı, işte. O, bu hain muhalefetin başı demek olan Ali Şükrü'yü mutlaka ortadan kaldıracak, böylece hem kendi dirimini hem de milislerini kurtaracaktı. Böylece zaten Gazi'nin dirimi de kurtulmuş oluyordu.

Eğer Gazi'nin baş düşmanı olarak bilinen Ali Şükrü'yü ortadan kaldıracak olursa, Gazi, Meclis karşısında güçlü bir duruma gelecek, kendilerinin Giresun'a sürgün edilmeleri işi de bir ham hayal olarak kalacaktı.

Topal Osman, bütün gece Ali Şükrü'yü ortadan kaldırmanın biçimlerini düşündü, durdu. Onu nasıl öldürmeliydi de hiç kimse kendisinin üzerine pislik atamamalıydı. Bunu mutlaka ulusal bir kılığa sokmalıydı. Yoksa Allah etmesin, muhalif grup yarın iktidarı ele alırsa ona duman attırırlardı. Hemen mahkemeye gönderilir, canından ediliirdi. Ali Şükrü'nün ünlü hemşehrîsi kayıkçılar kahyası Yahya'nın ölüsü bile mezarında yüzlerce mermi deliği taşıyan gövdesiyle ondan öç alacağı günü sabırsızlıkla bekliyordu.

Topal Osman'ın ilk bulduğu suikast çeşitlerinden biri şuydu: Kendi milis taburundan birkaç nişancı, caddede giderken ateş edip onu öldürecek, ondan sonra, kendisi, sözde bu cinayet, bu cahil çocuklar eliyle yapılmış gibi ceza olarak onları vurduracaktı. Böylece, hem Gazi'nin, hem de kendisinin en büyük düşmanı, tehlikesizce ortadan kalkmış olacaktı. Ne varki, Topal Osman, bunda bir sakınca gördüğünden, işi daha gizli yapmaya karar verdi. Kendisinden ufak tefek kuşkulansalar bile, bu, büyük bir tehlike yaratmazdı.

Topal Osman, Planını Büyük Millet Meclisi muhafız bölüğü komutanı üsteğmen Mustafa Kaptan'a açtı. O, Giresun'dan getirdiği içten arkadaşlarındandı. En gözü pek adamlarından biriydi. Topal Osman, en yakın adamına bu

planını açmak zorundaydı. Açtı da. Nevarki, Mustafa Kaptan, bu işi korkudan büyümüş gözlerle karşıladı. Ancak, patronu, işin ulusal bir iş, bir yurt işi olduğunu anlattı. Gerçek kendi canlarını, gerekse Gazi'nin canını kurtarmak uğruna bu işi yapmak, o melun herifi ortadan kaldırmak gerekiyordu. Topal Osman, bunun doğrudan doğruya Gazi'nin buyruğuyla yapılmayacağını, ama onun da bundan hoşnut olacağını yineledi. Ali Şükrü gibi bir adamın öldürülmesi sorunu, Mustafa kaptanı şaşırtmıştı. Böyle bir adamın öldürülmesi hem yazık, hem de çok tehlikeler saklayan bir işti. Patronunun çakır, zeki gözlerine türlü anlamlı sorucu bakışlarla baktı. Yahya Kahya'yı öbür yana göndermişlerdi, ama, o, uzaklardaydı. Trabzon'da gidip bir adamı gizlice öldürüp kaçmak kolaydı. Gelgelelim, Türkiye'nin en ünlü, en dişli adamlarından birini Ankara'nın göbeğinde öldürmek olacak iş değildi. Topal Osman, Ali Şükrü'yü öldürmenin farzolduğunu, Gazi'nin geleceğinin de buna bağlı bulunduğunu anlattı. Mustafa Kaptan, Ağa'nın kararında direttiğini görünce, bu işin yapılmasının ulusal bir ödev olduğu üstüne bir düşünceye vardı. Ağa'nın sözünden dışarı çıkmak kimin haddineydi? Tanrıya nasıl boyun eğilirse, Patrona da öyle boyun eğilmek zorunu vardı. Ağa, dilinin döndüğünce, dirimlerinin paşaya bağlı olduğunu, onu devirirlerse kendilerine de cehennemî boyatacaklarını, bundan dolayı da paşanın düşmanlarını temizleyerek bu olumsuz geleceğin önüne geçmeliydi. Tabur, birkaç kişinin dışında bu işten hiç bir şey bilmeyecekti. Co Şakir, Aziz Çavuş, biricik yardımcıları olacaktı. Suikastın dal budak salmaması için onu bu az kadro ile gerçekleştirmek gerekiyordu. Topal Osman, içlerinde bir çok Kuvayı Milliyeci paşanın da bulunduğu muhaliflerin Mustafa Kemal paşayı ergeç devirmeye yelteneceklerine inanıyordu. Onlardan önce davranmakla hem kendi canlarıyla geleceklerini, hem de paşayla Türkiye'nin geleceğini kurtaracaklardı. Topal Osman, adamlarını da buna inandırdıktan sonra uygulamaya geçmeye hazırlandı.

Ankara'nın güneşli kırk ikinci yağmurları başlamıştı. Mart sonu, çisentili bir günle açılmıştı. O gün de Mecliste

birçok memleket sorununu muhaliflerin ağzıyla dile getirdikten sonra, asker mahfeline giden Ali Şükrü, yorgun argın sıcak çayını yudumluyor, bir yandan da Times gazetesinden birtakım haberler aktararak yanında oturan mebusları aydınlatıyordu. Ali Şükrü'nün çevresinde her zaman muhalifler bulunmazdı. Çoğu zaman gizli polis, Gazi'nin adamları da çaktırmadan onu göz altında bulundururdu. Ali Şükrü, eski bir deniz subayıydı. Gazeteciliği de vardı, matbaası da vardı, patrondü da.

O, bırakışma vurgununu ilk yiyenlerden biriydi. İzmir, Yunanlılarca işgal edilmişti. Ali Şükrü o zaman bir deniz subayı olarak İstanbul'da bulunuyor, Türkiye'nin kurtuluşu için coşkun düşünceler taşıyan yürek sahibi insanlardan biri olarak tanınıyordu. Divanyolu'ndaki (Sulh ve müsaletmet - Ademi merkeziet) derneğinde çalışıyor, bunun aracılığıyla bir şeyler yapılabileceğini sanıyordu. Sultanahmet Mitinginden sonra Derneğe vardığında şimdi de coşkun bir heyecan içinde yüzüyordu. Bu umutsuz günlerin boyunduruğundan ülkeyi nasıl kurtaracaktı?.. Halide Edip hanımın meydanda dile getirdiği durum, herkesi coşturmuşsa da, kurtuluş yolunu gösteren kimse çıkmamıştı. Bu yolu bulmalıydı. Arkadaşlarıyla tartıştığı buydu.

Şimdilik, düşünen duyan yurtsever aydın kişilerin uğradıkları yerlerden biri de burasıydı. Derneğin kapısından içeri girenler, Tasvir gazetesinin sahibi Ebüzziyazade Velit, gazeteci Ahmet Cevdet, armatör Kalkavanzade İbrahim Kaptan, armatör Kalkavanzade İlyas Sami, ortağı Tayyarağazade Necip, Üsküdar Harmanlık taburu komutanı binbaşı Osman'dı. Bu içten arkadaşlar, yukardaki bir odaya çekilerek kendi kendilerine kalmak, biraz düşünmek, görüşmek istediler. Ancak orası, kendilerinden önce gelmiş heyecanlı kişilerle doluydu. Onlar ayakta dikilmek zorunda kaldılar. Odada ön planda göze çarpan iki kişi vardı. Ahmet Cevdet, bunları yeni gelenlere tanıttı: Bunlardan biri Trabzon gümrük müdürü Nuri, öbürü de Ali Şükrü'ydü. Oturanlarla ayakta dikilenler, birbirleriyle başbaşa vermiş, hep günün sorunlarını tartışıyorlardı. Sonra yavaş yavaş, konuşmalar duruldu. Hemen herkes ayrı ayrı

konuşuyorsa da bir tek düşünceyi dile getiriyordu: «Kuru lafla geçirilecek zamanda değiliz. Felaket gelip çattı. Bir dakika bile yitirmeden davranmalıyız. Bunun için de ilkönce örgütlenmeliyiz.»

Gümrük müdürü Nuri, masada oturmuş, not alıyordu. Deniz subayı Ali Şükrü, bu sırada tartışmaların anlamını özetleyerek şöyle konuştu:

«Arkadaşlar, İstanbul'da göz önündeyiz. Düşman, ne yazık ki içimizde, egemen durumdadır. Bu nedenle burada örgütlenmeye kalkarsak, düşman bunu sezdiği anda, fırınları kapatıp, halkı ekmeksiz, boruları kesip susuz bırakabilir ve daha kim bilir, nelere yeltenebilir? Şu halde en doğru davranış, şimdilik burayı bırakıp Anadolu'ya geçmek ve örgütü orada yapmaktır.»

Bütün crada bulunanlar, bu konuşmayı coşkunlukla benimsediler. Armatör Kalkavanzade İbrahim, coşkun sesiyle şunları söyledi:

«Arkadaşlar, sahip ve süvarisi bulunduğum Kırım vapuru, şu dakikadan sonra buyruğunuzdadır. Anadolu'ya geçecekler gibi, gönderilecek silah, cephane v.b.'yi de parasız taşımağa hazırım.»

Bütün ordakiler, bu yurtseverce, mertçe sözlerin sahibine biraz da imrenerek bakmışlardı.

İttihat ve Terakki'nin eylemci adamlarından olan İlyas Sami, oradan ayrılırken Kalkavanzade Rasim Kaptana:

«Bu deniz subayı Ali Şükrü beyi al yazıhaneye getir, orda görüşelim.» dedi.

Ordan kalkanlar, İbrahim kaptanın Çeşmemeydanı'ndaki yazıhanesine gittiler. İbrahim Kaptan, orda hazır bulunanlara, Anadolu'ya kim geçmek istiyorsa hemen götürebileceğini bir kez daha söyledi. Binbaşı Osman'la Ali Şükrü'nün ilk partide Anadolu'ya gönderilmeleri kararlaştırıldı. Onları, geminin hem sahibi hem süvarisi olan İbrahim kaptan kendisi götürecekti.

İlyas Sami ile ortağı Necip, bu karardan sonra Velit'in gazetesine koştu. Bunu muştulayacaktı. Velit, içten arkadaşları Emin Ali ile başbaşa vermiş, birşeyler konuşuyordu. Verilen kararı anlatınca yurtsever gazetecinin gözleri doldu, gözyaşlarını tutamadı. Coşkunlukla yerinden fırladı:

«Varolun! En doğru kararı vermişsiniz. Böyle feragat-kâr ve mert çocukları olan bir ulus düşmanın ayakları altında kalmaz. Tanrı da bizimledir.» diyerek kalkıp İlyas Sami'nin boynuna sarıldı, ajnından öptü.

İşte, bundan üç gün sonra, Ali Şükrü ile Binbaşı Osman'ı Trabzon'a uğurlamak üzere bütün arkadaşlar, rıhtımda hazır bulunmuşlar, Ali Şükrü'nün acı sonuçla yiğit davranışının serüveni de böylece başlamıştı.

Binbaşı Osmanla genç deniz subayını Trabzon'a uğurlayanlar, dokuz doğurarak onlardan bir haber bekliyorlardı. Ebüzziya Velit durmadan:

«Bırakmayın işin arkasını, ne oldu? Anlayın bana da bildirin» deyip duruyordu.

En sonra, Trabzon'dan dönen Kırım vapuru, onlara şu haberi getirdi: «Trabzon'da Nemlizadelerin evinde Müftü Mahir hoca ile Barutçuzade Hacı Ahmet ve hacı Ali Hafız'ın Hakkı efendilerin katılmasıyla önemli bir toplantı yapılmış ve bundan sonra dağıtılmış İttihat ve Terakki yapısında bir kongre yapılarak halkın ivedilikle silahlandırılması karar altına alınmıştır.»

Ali Şükrü Trabzon'a varıp da eyleme geçtikten sonra, İstanbul'daki grup da silah bulma işine hız vermiş, İlyas Sami bu işlerde canını, malını, geleceğini verircesine çalışmış, sonra İstanbul'dan Anadolu'ya geçtiğinde bir düşman gibi karşılanmış, başından çok acı serüvenler geçirmiş. Ali Şükrü bu arada Trabzon'dan mebus çıkarak Büyüyük Millet Meclisine katılmış, hatiplik gücüyle gerek Mecliste gerekse ülkede çok tanınmıştı.

Topal Osman, ertesi gün akşamüstü, Mustafa Kapitanı yollayarak Ali Şükrü'yü Yahudi mahallesindeki Terzi Mahir'in evine şölene çağırdı. Topal Osman, Mahir'le kızkardeşlerini bu akşam için evden uzaklaştırmıştı. Sofrayı Topal Osman'ın en yakın arkadaşları hazırlıyordu. Ali Şükrü'nün girdiği odada büyük bir odun sobası yanıyordu. Ankara'nın martı, kapıdan içeri hiç girmemişe benziyordu. Ali Şükrü, sağlıklı bir adamdı. Sofradaki yemeklere ağız sulanarak baktı. Bir yandan da Yahya Kahya'nın bu korkunç katiline karşı duyduğu tiksintiyi saptamağa çalışı-

yordu. Böyle adamlar, babası olsa güvenmezdi, ya bu akşam buraya kalkıp gelişi salt kabadayılığa pislik sürmemek içindi. Topal Osman'la karşılıklı oturdular. Mustafa kaptanla öbür iki kişi, ayakta dikiliyor, ara sıra da girip çıkıyordu. Ali Şükrü, sıcak çorbaya kaşığına daldırırken:

«Böyle namertlere hiç güven olmaz. Böylelerin her damla içkisinde ağı aramak yerinde olur. Bir kez geldik, zehir zıkkım da olsa sofranın sonunu getireceğiz» diye düşündü. Baktı, Topal Osman, yemeklere ancak kaşığının çatalının ucuyla dokunuyor, ara sıra yanaklarının kasları seyiriyordu.

«Keyifsiz görüyorum seni, ağa.»

«Şu namussuz bacak, böyle yağmurlu havalarda fena halde sızlıyor. Gecemi gündüzümü zindan ediyor bana.»

«Sen de birtürlü işinden başını alıp doğru düğüst bir tedavi yaptırmadın ki.»

«İşleri nasıl bırakır giderim. Herkesin bizi yemeğe çağıştığı bir zamanda uşaklarımın başından nasıl ayrılırım?»

«Ortada önemli bir şey görmüyorum beğ.»

«Daha ne olsun, zatınızın başında bulunduğı muhalefet, hem paşayı, hem de bizim Giresun taburunu alaşağı edip ortaaan kaldırmak istiyor. Biz, hem kendi canımızı, hem de canımızdan çok sevdiğimiz Gazi'mizi savunmak zorundayız. Yaşayış kavgasının ortasındaız. Hem de gırtlığımızı dek batmış olarak. Beyimize gelince onun çokça bir kaygusu yok. Bekler, Mecliste birisi kazara ağızından yanlış ya da onun düşüncesine uymayan bir lâf kaçırdı mı, kurar kırk ikili topunu, Bertetnin Parisi bombardıman ettiğı gibi başlar onu bombardıman etmeye.»

Ali Şükrü, tartışmaya girmemeye çalışıyordu. Şu sırada Türkiye'nin en telihkeli insanları arasında bulunuyordu. Dışinden tırnağına dek silâhlı olan bu adamlar, birkaç yıl cephe gerisinde Pontos Rusu kesmekle uğraşmış, sonra Sakarya'da Yunanlı öldürmüş, insan öldürmekte ihtisas yapmış kişilerdi. Şimdi de en ufak bahaneyle Gazi'ye yan baktı diye insanı kıştır kıştır kesebilirlerdi. Ali Şükrü, düşünüyordu da eğer kendisi de hem bir subay, hem de bir Trabzon uşağı olmasaydı, kalkıp bu gözü kanlı heriflerin

sofrasına gelmezdi. Topal Osman'la ikisi hem atıştırıyor, hem de takma birer gülümsemeyle birbirlerinin sözlerine karşılık veriyorlardı. Sofranın başında ayakta dikilen zıpkalı laz başlıklı milislerden biri, birdenbire Ali Şükrü'nün ense köküne bir yumruk indirerek ağzında bir çaput tıktı. Güçlü bir adam olan Ali Şükrü, yumruğun etkisiyle sersemlediyse de çabucak kendini topladı. Ağzına tıklan pıçavrayı çekip çıkarmaya çalışırken, arkaya çekilen iki kolu birden bir iple oturduğu hasır sandalyenin arkasına bağlanmaya çalışıldı. Silkinerek can korkusuyla cellatlarının ellerinden kurtulur gibi oldu. Bir ikisini öteye beriye savurdu. Bir sandalyeyi yakaladığı gibi birisinin kafasına indirmek üzereyken kulağının arkasına sivri bir bıçak ucunun girdiğini duydu. Bu sırada ellerini bağlayan ipin bir ucunu iki kişi boynuna doladı. Ali Şükrü, yine de ölüme teslim olmadı, ipi dolayarak sıkıp duran cellatları öteye beriye savurdu. Gözleri, dili dışarı fırlamıştı. En sonra, dört beş kişinin ağırlığı altında çöktü. Sağ elini bir iskemlenin hasırına geçirdi. Sonra, kendini yitirdi.

Ancak, alttaki kahvede bu gürültü patırtı, itişip kışma açıkça işitildiyse de, kahvenin müşterileri ne olduğunu anlayamamıştı. Sonra, geç vakit, Trabzon giynekli, kara başlıklı birkaç adamın, bir arabaya ağır bir sandık yüklediğini görenler olduysa da buna çokça anlam vermediler. Böylece Yahudi mahallesindeki terzi Mahir'in evinde boğulan Ali Şükrü, son kez kapalı bir sandık içinde bir araba yolculuğu yaparak Papazın Bağı'nın biraz ötesinde geceyarısı bir çukura başaşağı gömüldü, üstüne de üstünkörü birkaç kürek toprak atıldı.

İKİNCİ LOZAN

Barış yolunda nereden bir ün-
leme geliyorsa, Türkiye, onu
coşkunlukla karşıladı ve yar-
dımlarını esirgemedi.

Mustafa Kemal

«Ta uzaktan Montreux'nün ışıkları görüldü. Tren, iki gün, o bitmez tükenmez Yugoslavya'yı, Sırbistan'ın zengin, yeşil tarla ve ormanlarını geçtikten sonra, dağların yamaçları üzerinde kurulmuş tertemiz, çiçek gibi İsviçre köyleriyle Lemman gölünün arasına giriyordu. Ekspres, Montreux'de birkaç dakika durdu. Üç aydanberi birinci Lozan konferansının türbedarlığını yapan danışman Mustafa Şeref, uzun boyu, güler yüzüyle görüldü. Birkaç katile birlikte kurulu Montreux'den karşılamaya gelmişti.»

Ona, öbür kurulların gelip gelmediğini, üç uzun ay boyunca sıkılıp sıkılmadığını sordular. Tren, hemen kalkarak Lozan'a doğru hızla ilerlemeye başladı. Artık İsviçre'nin yüksekliklerinin şiirini düşündüren her zamanki romantik ilk yazı gelmişti. Nisan bütün güzelliğiyle her yanda egemendi.

İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Türk delegasyonu, 21 nisan akşamının saat dokuzunda Lozan garına girdi. Kurul, peronda ilerlerken Fransız gazetecisi Sauerwin, kalabalığı yararak yanlarına yaklaştı. Delegasyonu büyük, coşkun bir kalabalık karşılamıştı. İsmet paşa, Paris'ten bugün gelen gazetecinin ağzını aramak isteyince o şu karşılığı verdi:

«Pek iyi değil.»

«Neden?»

«Şundan ki Poincaré parlamentonun karşısına çıkarak Fransızları ilgilendiren bütün sorunlarda fedakârlık ettik diyemez de ondan!»

«Ya İsmet paşa? Ya da Mustafa Kemal paşa? Onlar Millet Meclisinin karşısına çıkıp ülkenin dirimsel noktalarında fedakârlık ettik, yaşamaktan vazgeçtik, diyebilirler mi?»

«Hayır, onlar da diyemezler.»

«O halde?»

Delegasyon, otomobillerle karşılayıcı halk yığınlarının arasından geçerek Lozan Palas'a gitti. Otel sahibi Steiner delegasyonu güler yüzle karşıladı. Türkler, Lozan konferansının birinci bölümünde ödedikleri parayla onun otelinin batmaktan kurtarmışlardı. Şimdi de onun oteline bir kurtarıcı olarak gelmişlerdi. İsmet paşayla öbür delegeler, otele yaklaşırken, bunun balkonlarında dalgalanan Türk, Japon, Fransız bayraklarını gördüler.

Otelin büyük camlı kapısından içeri girince, sakallı kapıcı yerlere dek eğilerek bir selâm verdi. Geniş salonun ötesinde berisinde birkaç aile serpilmişti. Derinden oynak bir hava dalgası geliyordu. Birkaç gazeteci, bütün kuruluşu biten gazeteciler bürosuyla posta-telgraf-telefon odası önünde dolaşıp duruyorlar, bir iki kişi de uzun görünen barda içki içiyorlardı. Sanılanın tersine, müttefikler de gecikmezlik etmemişlerdi. Konferans genel sekreteri ilk akşam şu bilgiyi verdi:

«Siz geldiniz, Amerikalılar geldi, İtalyanlar geldi, Japonlar geldi, yarın akşam da Sir Horas Rumbold'la general Pellé geliyor. Pazartesi saat üçte görüşmeye başlamak için hiç bir neden yok.»

Massigli'nin bu sözlerinden iki yeni haber öğrendiler. Bu haberler, bizim delegasyon için önemliydi: Hem konferans geciktirilmeyecek, hem de İngiliz başdelegesinin yerine Sir Horas Rumbold, Fransız başdelegesinin yerine de İstanbul olağanüstü komiseri general Pellé gelecekti. İtalyan başdelegesi Garroni de yerini Montanya'ya bırakıyor-

au. Bu değişiklik elbette, hayra alametti. Yeni başdelege-lerin hemen hepsi de Türkiye'yi yakından tanıyan gerçekçi kişilerdi. İsmet paşanın dudaklarında ilk kez bir gülümse-yeş belirdi: Demek ki, müttefikler, anlaşmadan yanaydı-lar. Türkçesi, birinci konferansta alabildiğine güçlükler çı-karak bunlarla başarı sağlayacaklarını sanan bütün me-galoman diplomatlar geri alınmıştı. Sovyetler'e gelince, kon-feransa Vorovski adlı bir yeni diplomat gönderiyorlardı. Bu, Lozan'a gelirken olmadık vize güçlükleriyle karşıla-şacaktı.

Dışarda, fısıltılarla tatlı, sürekli nisan yağmuru ya-ğarken, İsmet paşa, yorgun argın yatağına uzanmış, yeni başarı umutlarının çiçek açtığı, bir düş olmasından kor-kulan bir bahçede geziniyordu. O Türk düşmanı ejderha diplomatların değiştirilmiş olması, batının yavaş yavaş da olsa yola geldiğini gösteriyordu.

İngiliz başdelegesi sir Horas Rumbold ile Fransız baş-delegesi general Pellé ak saçlı, gülyüzlü, iyi bir adam-dı. Sir Horas Rumbold, gözünde monoklu, upuzun boyu ile, az çok her İngiliz gibi, ağır, ciddi duruyordu.» Gene-ral Pellé, konferans üstüne sorulan soruya şu karşılığı verdi:

«Bilmem ki ne söyleyeyim? En iyi duygularla geliyo-rum. Birinci Lozan konferansında barış imza edilecekken edilmedi. Uluslarsa, savaştan, kavgadan yorgun ve bezgin-dirler. Bu ikinci konferansın birincisine benzememesini, ba-rışın imza edilmesini diliyorum.»

İkinci Lozan konferansı, yine Uşi'de, Şato otelinde açıldı. 1923 yılının 23 nisan pazarmesine rastlayan bu gü-nünde daha ılımlı düşünceler taşıdığı görülen delegelerin yüzlerinde bir ilkyaz iyimserliği parlıyordu. Saat beşte, bütün komisyonlar kurulup bitti. Görüşmeler hemen baş-ladı. İlk sözü Sir Horas Rumbold aldı, özetle şöyle dedi:

«Barışı görüşmek ve tartışmak üzere ta uzaklardan gelen Türk delegasyonuna teşekkürlerimi sunarım. İlk konferans on bir hafta sürdü. Ancak İsviçreliilerin konukse-verliğini artık kötüye kullanmayalım. Hepimiz barışın iye-dilikle yapılmasını istiyoruz. İsmet paşanın da bayramdan

önce yurduna dönmek dileğinde olduğunu öğrendim. Bu dileğinin gerçekleşmesini dilerim.»

Onun arkasından bir nutuk söyleyen Pellé de kısaca şöyle dedi:

«Ödevimiz, ivedilikle bir sonuca varmaktır. Ben, askerim, konferans konusunda görgülü değilim. Kimi zamanlar aldanırsam affınızı dilerim.»

İtalyan, Japon delegeleri de cafcacılı birer nutuk çektiler. Amerikan delegesi Grew da şöyle konuştu:

«Amerika ne savaşçıdır, ne de antlaşmacıdır. Amerika, yalnız içtenlikle barışı ister. Bu konferansta Amerika adına bütün yetkiyi taşıyarak söz söyleyeceğiz. Biz, Amerika'nın haklı ve ulusal çıkarlarını korumak istiyoruz. Bundan dolayı doğuda açık kapı siyaseti güdeceğiz. Eğer bizi ilgilendiren sorun çıkarsa yeniden anlatımda bulunmak hakkını korurum.»

İsmet paşa, şu nutukla bu nutukları karşıladı:

«Türkiye, konferansın başındanberi gerçek barışseverlik gösterdi. Dünya barışını korumak isteğimizi ispatlamak uğruna her fırsattan yararlandık. Geçen kez içtenlikle çalıştık. Bu kez de askıda kalan sorunların yine içtenlikle çözümüne çalışacağız.»

Nutkunun başında Rumbold'a, kendisi üstüne söylediği gönül alıcı sözlerden dolayı teşekkür etmişti. İngiliz başdelegesi, bu iyimser havayı daha da güçlendirmek üzere şöyle dedi:

«İsmet paşanın nasıl bir komutan olduğunu biliyorduk. Ben, şahsen şuna da inanıyorum ki, kendisi aynı zamanda büyük bir barış adamıdır. Bütün dünya sabırsızlıkla barış bekliyor.»

Konferansın ilk günü karşılıklı söylenen nezaket nutukları, umutlu bir barış havası yaratmaktan uzak kalmadı. O akşam, general Pellé, İsmet paşayı ziyarete geldi, uzun, dostça konuşuldu. Her ikisi de, birbirinden ayrılırken yüzleri gülüyordu. Nevarkı, diplomatların havası, her zaman mart havasını andırırdı. Her an değişir, iyimserlik, kötümserlik denen kavramları birbirine karıştırırdı. Burda birtakım yeni eğilimler göze çarpmaktan uzak kalmıyordu.

Bir kez, Amerika, konferansa karşı daha sıcak bir ilgi gösteriyor, Fransız delegesiyle İngiliz delegesi de pek öyle sarmaşdolaş görünmüyordular. Amerika, Chester projesinin arkasındaydı. Konferansa gösterdiği sıcak ilginin nedeni buydu. Ancak, daha ilk günde Amerika'nın Chester projesiyle el attığı Anadolu demiryolları yapımına Fransızlar da eski Samsun-Sivas demiryolu yapımı hikâyesiyle karışıyor, böylece Amerikan-Fransız yanları konferansın iyimserlik havasını ağırlayacağı benziyordu. Chester Projesi, Ankara'yla imzalandığından Fransızlar, daha şanssız durumda bulunuyorlar. Bu yüzden de olumsuz bir propandanın içinde boğulayarak yeni bir dumanlı hava yaratıyorlardı. Şimdi de Türkiye demiryolları üzerinde oynanan oyunlar yüzünden, konferansın bir başarısızlık bataklığına doğru itildiği görülüyordu. Acaba, konferans yine bir dar boğaza doğru mu gidiyordu? Belki de bu çıkmaz dönü olabilirdi. Ancak, bu Fransız başdelegesine sorulduğunda «hayır» karşılığını vererek yüreklere biraz serinlik serpti.

İsmet paşayla arkadaşları, 24 nisan sabahının erken saatlerinde caddede bir kalabalığın gürültüsüyle birlikte bir bandonun çaldığı marşla gözlerini açtılar. Hemen ne olduğunu anlamak üzere pencerelere üşüşüklerinde bütün caddenin, yapıların, dükkânların, mağazaların İsviçre bayraklarıyla donanmış olduğunu gördüler. Caddeden ellerinde bayraklarla, göğüsleri çiçeklerle süslü, önlerinde durmadan marşlar çalan bir müzika olarak İsviçreliler geçiyorlardı. Bir yandan da hep bir ağızdan şarkılar söylüyorlardı. Bugün, Lozan'ın bağımsızlık günüydü. Daven'in heykeli önünde bir tören yapılıyordu. Bütün öğrenciler, halk, ordunun bir bölümü, kantonun bu özgür insanları, bu özgürlüğü kurşuna dizilmek pahasına kendilerine bağışlayan Daven'in heykeli önünden geçerken göğüsleri kabarıyor, ona sevgiyle bakıyorlardı. Herkes yerini aldıktan sonra, kantonun ileri gelenleri, özgürlüğü öven, gençliğe öğüt veren nutuklar söylediler. Bu bağımsızlık gününün ilk saatlerinde general Pellé, Lozan Palas'a gelerek İsmet paşayla bir görüşme yaptı. Anlaşıldığına göre, general, buraya İsmet paşaya verilmiş bir protestoya karşılık verilmediğinden dolayı ve birtakım kötü anlaşılmalari ön-

lemek amacıyla gelmişti. General, paşaya, Türkiye'nin Fransa'ya karşı olan birtakım dostça olmayan davranışlarıyla Chester projesi üstüne yakınmak üzere gelmişti. Konuşmanın sonunda Pellé, Fransa'nın Türkiye ile dost geçinmek isteği üstüne garanti verdi.

Konferans görüşmeleri, bol tartışmalarla sürüp gidiyordu. Ancak, hemen bütün başdelegeler, bir anlaşma anlayışı içinde davranıyordu. Bu yüzden de umut kuşu altın yıldızlı kanatlarıyla hepsinin başları üzerinde dönüler çizerek dolaşıp duruyordu. Görüşmeler için salt şato otelini kullanmıyır, özel yerlerde sürekli bir kulis çalışması yapılıyordu. Hasan (Saka)nın, general Pellé'nin masasında görülmesi hiç kimseyi şaşırtmıyordu. Fransa, Türkiye'nin bağımsız devletler arasındaki sağlam yerini almakta olduğunu görüyor, onunla, ekonomik sağlam bağlar kurmaya çalışıyordu. Bir gün Osmanlı bankası müdürü, İsmet paşayı özel olarak ziyaret etti, başbaşa bir süre konuştular. En çetin sorunlardan biri olan Düyunu Umumiye'nin, operasyon masasına yatırılması yaklaşıyordu. Daha önceden acaba barışçıl bir çözüm bulunabilir miydi?

Bu sırada, General Pellé'nin birden bire Paris'e gideceği tuttu. Bunun üzerine yine türlü belkiler, cansızlığı düşünceler birbirini kovalamaya başladı. Konferans başlatılmalı henüz bir çalışma sonucunda hemen herkes birbirini yoklamış, temel düşünceler üzerinde bir şeyler öğrenmişti. Pellé, bir asker olduğundan, belki de kendi kendine bir karara varmadan önce, Paris'deki yüksek diplomatlara danışmaya gidiyordu. Fransa, iki askeri karşı karşıya bırakırken, herhalde daha iyi anlaşabileceklerini de hesaplamış olacaktı. Gerçi, işler, olumsuz bir yana doğru yol almamışsa da yine de Pellé'nin birden bire Paris'e gidivermesi, kafalarda bir soru şimşeginin kıvrılmasını gerektirmişti. Birkaç ay önceki başarısız görüşmeler, herkeste sürekli bir kuşku tedirginliği bırakmıştı. Hele, bizimkiler, batının oyunlarından her zaman korkar olmuşlardı. Acaba, bir haf-talık yoklamadan sonra, konferans yine tepetaklak mı oluyordu? Fransızların, eski Samsun-Sivas demiryolu yerine bu kez de Bursa-Bandırma demiryolu yapımını üzer-

lerine almak istedikleri söylentisi diretimle ortalıkta dolaşıyordu. Ağız arandığında Steg bunun üstüne olumlu-olumsuz hiç bir şey söylemiyordu. Açıkçası, barışın yolunu tıkanan yararsız engelleri birer birer ayıklayarak ona bir ayak önce kavuşmanın birçok ekonomik olanaklara kavuşmak gibi bir anlamı vardı. Bütün batı ulusları, yatırım yapacak alanlar aramaktaydı. Bu olanak da en çok yakın doğuda görünmekteydi.

Kapitülasyonların kaldırılması üzerine üstünkörü bir anlaşmaya varılmışsa da bu sorun şimdi bile Türk tezinin en dikenli yanlarından birini kapsıyordu: «Yanlar, kapitülasyonların ve kapitülasyonlardan doğan mali ve iktisadi yöntemlerin bütünüyle kaldırıldığını bildirirler.» diyen tezimiz üzerine Rumbold, şöyle konuştu:

«Biz, «Kaldırılmada uyuşulmuştur» diyoruz. Siz kaldırılmıştır, diyersunuz. Kapitülasyonların kaldırılmasından kuşkunuz mu var?»

İsmet paşa:

«Kapitülasyonların kaldırılması, bu konferansın ilkelelerinden. Bunun kaldırılması sorunu burda kurul içinde her zaman söylendi, uyuşuldu. Bizim yazdığımız fıkra, herhangi bir fikirciğe yer bırakmamak içindir. Biz, kesinlik ve açıklık arıyoruz. Ondan dolayı böyle yazdık. Sizin yazdığınız kaldırmanın kararlaştığını gösteriyor. Bizimki ise açıktır. Yineliyorum: Sorun, açıklamaktır.»

General Pellé:

«Hükümetlerimiz, kapitülasyonların kaldırılması isteğini bildirmeye hazırdır. Ancak, ayrıldığımız bir nokta var. Fransa'nın görüşü şudur ki kapitülasyonlar uzun bir geçmiş eseridir. Uluslararası hukukta açıklanmıştır ki bir anlaşma öbür yanın rızası olmadan kaldırılamaz. Kendi yerine başka bir anlaşma konmadan gidemez. Bundan dolayı söyleyeyim ki, kaldırma işi, bu antlaşmanın imzasıyla oluşabilecektir.»

Montanya, general Pellé'nin sözlerini doğruladığını söyledikten sonra Ryan söz alarak şöyle dedi:

«İki nokta var: Türk kurulu «kaldırılmıştır» diyor. Biz «kaldırılması için» diyoruz. Bizim kayıtlar, antlaşmanın im-

zasından sonrası içindir. Onların kaydı ise bir oldubittiği göstermektedir. Madem ki paşa hazretleri «bir yazılış sorunudur» diyorlar, kavramlarda ortaklığı benimsiyorlar demektir. Bunu sevinçle karşılar, kavramın daha açık yazılmasını isterim.»

İsmet paşa, bunu şöyle karşıladı:

«Yazılış sorunudur, değişim, kaldırılma işinin benimsenmesi koşuluyla. Yani kaldırılmanın nasıl yazılacağına ilişkin bir yazılış sorunudur. İkinci fıkranın benimsenmesi takdirine kapitülasyonların yerine başka bir şey geçmiyor. Madem yeni bir antlaşma imzalanacak, imzalanınca geçerli olacak, bunu neden ayrıca açıklamalı? Antlaşmalar, sürekli. Kaldırmaya ise prensip olarak karar verilmiştir. Kaldırmaya karar verildikten sonra neden «Kaldırma konusunda uyuşmuşlardır» deniyor? Anlamıyorum. Sanmam ki müttefikler başka şeyler düşünmüş olsunlar. Biz, kapitülasyonların kaldırılmasını benimsemiş bir ilke olarak düşünmekteyiz.»

«Hangi tarihtenberi kapitülasyonların kaldırılmasını tanıyorsunuz?»

«Tarih saptanması gerekmez. Bizce, kaldırılmıştır.»

«Demek 30 eylül 1914.»

Montanya şöyle dedi:

«O halde siz bu tarihte kapitülasyonları kaldırılmış sayıyorsunuz?»

«Evet, kapitülasyonlar kaldırılmıştır.»

İsmet paşanın kesin karşılığı bu oldu.

«Demek, eski antlaşmalara bakmadan kaldırılmıştır?»

«Savaş durumu bütün antlaşmaları düşürmüştür. Esasen Türkiye’de kapitülasyonlar yoktur.»

«General Pellé, bir antlaşma, bir yanlı kaldırılmaz, dediler. Bir karşılık lütfetmediniz?»

«Konferansın başlangıcındaki görüşmelerimizde kapitülasyonları kuran antlaşmacıların bir yanlı mı, iki yanlı mı olduğu uzun uzadıya konuşuldu. En büyük bilginlerin bu konudaki düşüncelerini söyledim. Kapitülasyonlar, her zaman bir yanlıdır. Bu uzun görüşmelerden sonra kaldırma-ya karar verdik. İşte, bu kaldırma kararı ruhiyle maddemiz

yazılmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması konusunda birlik-sek başka söze gerek görmüyorum.»

Rumbold şöyle bir düşünce yürüttü:

«Müttefikler, kaldırmayı antlaşmanın imzası koşuluyla benimseyebilirler. Bizim için kapitülasyonlar, bugün kalkmış değildir.»

İsmet paşa, onu şöyle karşıladı:

«Başkan hazretleri, aramızda ne yazık ki savaş oldu. Siz de bilirsiniz ki, savaş bildirileri antlaşmaları kaldırır. O yüzden bu süren konuşmaların temelini anlayamıyorum. Prensip benimsendikten sonra «kaldırılmıştır» demekte başkan hazretlerinin düşüncesince sakınca mı vardır?»

«1914 olmuş, ya da antlaşmanın imzasından sayılmış ne ayırt var? Madem ki dünkü mali görüşmelerde 1914'den sonra yabancılardan alınan vergilerin geri verilmesi konuşulduğunda «Önceye dönmek yoktur» dedik. O halde kaldırma, ha 1914'de olmuş, ha imzada olmuş, ne ayırt var?»

Ryan:

«Kaldırılmıştır demekte genel sakıncalar vardır. Biz, aramızda imzalanmış antlaşma olmadan, 'kaldırılmıştır' diyemeyiz. Size bir örnek söyleyeyim: Savaştan sonra İstanbul'da konsolosluk mahkemelerini açtık. Mahkemeler ilam verdiler. İlamları, majeste İngiliz kralı onayladı. Antlaşmaya dayanarak ve tarih bildirmeden kaldırmamış olsak kral hazretlerinin imzalarını geri mi alacağız?»

Pellé, şöyle konuştu:

«Başka bir örnek daha var: Türkiye'de Felemenk konsolosluk mahkemeleri, yargılar verdiler. Demek ki kapitülasyonlar mahkemeleri büsbütün kalkmış değildir.»

İsmet paşa, onu şöyle karşıladı:

«General Pellé'nin sözlerine karşılık olarak diyeceğim ki, belki işgalden sonra yansız devletler mahkemeleri de yeniden kurulmuştur, ben bilmiyorum. Ancak, şunu biliyorum ki, savaş zamanında yansız devletlerin mahkemeleri kapanmıştı. Mister Ryan'ın anlatımına gelince, antlaşmada olabileceğini sandıkları sakıncaları önleyen başka maddeler vardır.»

Amerika delegesi:

«Hükümetim adına söyleyeyim ki var olan antlaşma-

ların bir yanlı kaldırılmasını hiç bir zaman benimseyemeyiz. Yabancılar verilmiş olan haklar görüşülerek değiştirilebilir. Ancak, var olan antlaşmaları bir yanın kararıyle kalkmış sayamam.» dedi.

İsmet paşa, onu şöyle göğüsledi:

«Amerika delegesinin bu kezki ve önceki anlatımlarını yinelemek uzun sürer. Ancak, yine bildireceğim ki, savaş, antlaşmaları ortadan kaldırır, uluslararası hukukta açıklık vardır. Ben, 'kapitülasyonlar kaldırılmıştır' derim, onun yerine bşkasının geleceğini benimseyemem. Kapitülasyonların kesin kaldırılışı prensibinin benimsenmesi koşuluyla scrunu yazılmak üzere danışmanlara verebiliriz.»

Rumbold:

«İngiliz kurulunun hazırlanmış önerilecek bir metni vardır. Müsaadenizle bu metni adli danışmanlara göndereyim ve 27. maddeye geçelim.» dedi.

Başka maddelere geçtiler.

İngilizlerle Türkler arasında anlaşmaya doğru yavaş da olsa iyimserlik yaratan bir gidiş vardı. Fransızlar, arkalarına Yunanlılarla İtalyanları alarak direniyorlardı. Yapılacak antlaşmada onları ilgilendiren sorunlar, bir dikenlik gibi durmaktaydı. Fransızlar, daha çok Osmanlı borçları sorununu üzerinde takılıp kalmıştı. Bu borçlar, yüzde doksan Fransız yurttaşlarını ilgilendirmekteydi. İngilizler, bu borçlarla ilgilenmediğinden Fransızlardan kopmuş, cephe birliğini kırmış gibydiler. Artık, İngiliz ordusunun, Osmanlı borçları için yeni bir savaşa girmeyeceği anlaşılıyordu.

İtalyanlar, Meis adasını vermemek uğruna direniyor, Yunanlılar da onarım parasını vermek istemiyorlardı. Görüşmelerde Fransızlarla Yunanlılar, İtalyanlar, hep birbirini destekliyordu. Venizelos, bizi tazminattan vazgeçirebilmek kaygusuyla dolu olduğu halde, bunu Fransızlara dayanarak sert çıkışlarla elde etmeye çalışmaktansa daha yumuşak, daha dost davranışlar içinde bulunuyordu. Artık, durum öyle bir kerteğe varmıştı ki, hiç bir devlet, savaşı umacı olarak kullanmak tehdidini ileri süremeyeceğini biliyordu. Bu yüzeen de tatlı-sert diplomatik yollar, kulis ahbabılarıyla ereğe ulaşmaya çalışıyorlardı. Herkes, sağ

yukarı bu yollarla koparabileceğini koparacaktı. İsmet paşa, diplomasinin de cephede olduğu gibi strateji, taktik kullandığını kestirdiğinden karşısındakilerin hangi iplerin üzerinde oynadığını hemen anlamış, ona göre davranıyordu. Herşeyden önce, bu ikinci Lozan, hiç de birinci ejderhalar Lozan'ı değildi. Batı, Türk direnişi önünde geri çekilmişti. Her şeyden önce de savaş tehdidini bir koz olarak kullanmayı bir yana bırakmıştı. Lloyd George, savaş tehdidiyle birlikte teker meker yuvarlanıp gitti, barış masasını, barışı gerçekten isteyenlere bırakmıştı.

İyimsiz konferans havası sürüp giderken ortalık birden bire fırtına bulutlarıyla kararır gibi oldu: Türk birlikleri Suriye sınırında yığınak yapmaya başlamıştı. Fransa'nın Türkiye'ye bitişik bir koloni parçası, yeni duyarlı bir bölge olduğunu göstermekte gecikmedi. Fransa, savaştan çekilirken, şimdi de savaş hevesine kapılan ya da bu taktiği bir tehdit aracı olarak kullanan Türkiye miydi? General Pellé, bunun üzerine birden bire Paris'e çağırılmıştı. Ancak Pellé, cumartesi akşamı Paris'e gidip, pazartesi dönüşüne işin görüldüğünce ağır olmadığı kanısı egemen oldu. Birden bire patlak veren kaygunun boş olduğuna karar verildi. Ancak, Paris gazeteleri, yeni bir savaş kıskırtıcılığı yaparcasına kamuoyunun dikkatini durmadan Suriye sınırındaki Türk birlikleri sorununa çekiyorlardı. Suriye olağanüstü komiseri atanan general Veygand, en büyük Fransız savaş gemisine binerek iki yeni Fransız tümeniyle birlikte Suriye'ye gidecekti. Devlet adamlarıyla diplomatların bir yana bıraktıkları bu taktiği, şimdi alabildiğine Fransız gazeteleri kullanıyordu.

Fransız gazetelerinin pek büyüttükleri bu sınır sorununa Türkler şu karşılığı veriyorlardı:

«Suriye sınırında yığınak diye bir şey yoktur. İsmet paşa, törensel olarak söyledi ki, çevresinde o kerte gü-rültü koparılan davranışlar, her zaman yapılan, birliklerin yer değiştirme davranışlarından başka bir şey değildir. Doğal bir olayı doğal olmayan bir hale koymamak gerekir.»

«Olaya hiç bir biçim vermiyoruz. Yalnız dikkatimizi çekiyor. Şundan ki, Fransa içtenlikle barış istiyor. Sizin

de içtenlikle barış istediğinize inanıyoruz. Ancak Fransa bu görüşmelerin başından beri elden gelen her fedakârlığı yapmıştı. Ne var ki siz de Fransa hükümetinden artık elinde olmayan fedakârlıkları istememelisiniz.»

General Pellé, Paris'e gerçekten, Suriye sınırındaki olay dolayısıyla çağırılmıştı. Fransız hükümeti, Ankara'ya bunun ne anlama geldiğini bir notayla sormuş, bunun birliklerin bayağı yer değiştirme davranışı olduğu karşılığını almıştı. General Pellé, Lozana dönüşünde bunu olduğu gibi İsmet paşaya anlattı. Fransa'dan ayrılırken, Pellé, Paris garında Fransız gazetecilerine şöyle bir bildiride bulunmuştu:

«Türklerle aramızda yanlış anlamaların ortadan kaldırılmasını zorunlu görüyorum.

Başkan Poincaré ile de görüştüm. Şimdi Lozan'a döndüğümde tasfiyeyi gerçekleştirmeye çalışacağım. Ondan dolayı dönen söylentilerden ciddi olarak kaygulanmıyorum.»

Konferansın ikinci haftası sonlarına doğru kulislere diyaloglar hızlanmıştı. Hemen her devlet, karşısına anlaşılabileceği birini alıp görüşüyor, sonra benzer görüşmeyi bir başka devlet delegesiyle yapıyordu. Buna başvurmalarının nedeni de şuydu: Böyle konuşmalar, törensel masabaşı konuşmalarından daha çok randıman veriyordu. Nitekim, bu konuşmalar sonucunda İngiliz başdelegesi Rumbold'la İsmet paşa arasında İstanbul'la Çanakkale'nin boşaltılması üstüne bir anlaşma yapıldığı söylentisi yayılmıştı. Meis adası üzerinde direterek duran, bunu bayağı İsmet paşadan yalvararak koparmaya çalışan İtalyan başdelegesi Montanya, İsmet paşanın odasından azarlanmış bir çocuk gibi somurtarak çıkarken görülmüştü. General Pellé Paris'e gidip dönüşünden sonra bile Osmanlı borçları üzerinde direterek duruyor, salt faizlerden vazgeçebileceklerini söylüyordu. Fransız diplomatlarıyla Türk diplomatları arasında herkesten çok ilişki sürdürüldüğü halde iş olarak ortaya hiç bir şey gelmiyor, hiç bir iş bitirilemiyordu. Ancak, uzaktan uzağa sezildiğine göre General Pellé her ne pahasına olursa olsun, barışı imzalayarak

Paris'e dönecekti. Paris'ten alınan kesin direktif, böyle olmalıydı. Bu da Türklerin biraz daha sabırla bütün yemişleri dallarından olgun-olgun toplamasını sağlayacağını gösteriyordu. Şimdilik, Osmanlı borçları, faizleriyle, korkunç bir kaya parçası gibi barışın yolunu tıkar görünüyordu. Osmanlı borçları faizlerinin altınla ödenmesi sorunu, en büyük engel olarak barışın karşısına dikilmişti.

Şimdilik, konferansı dinamitlemek tehlikesi gösteren iki temelli tehlike göze çarpıyordu: Suriye sınırındaki yığınakla Osmanlı borçları. İsmet paşa, Suriye sınırındaki kolordunun ordan uzaklaştırılmasına çalışacağını söyleyerek General Fellé'nin yüreğine biraz soğuk su serpti. Böylece havada biriken fırtına bulutları, biraz olsun dağıldı.

Asker sorunu biraz önemini yitirdikten sonra, Osmanlı borçları faizleri sorunu masaya getirildi. İş, epeyce ilerledikten sonra, faizlerin hangi parayla ödeneceği sorunu ile müttefiklerin Çanakkale'yi ne zaman boşaltacakları sorununa gelip dayanmıştı. İsmet paşa:

«Sorun önemlidir, görüşmeli, bitirmeliyiz. İstanbul'un ve Çanakkale'nin boşaltılması için antlaşmanın parlamentodan geçmesini bekleyemem» dedi. Bunun üzerine, Rumbold, boşaltmanın, antlaşmanın imzasından önce yapılabileceğini söyledi. Fransızlar, hâlâ işin tefecilik bölümündeydiler.

«Faizleri altın olarak verin, özel bir antlaşma ile İstanbul'u hemen boşaltalım, yok eğer çözümlemərseniz o zaman biz antlaşmayı imza etsek bile Fransız parlamentosu böyle birçok Fransızlara zarar verecek bir belgeyi onaylamaz. Antlaşma onaylanmayınca da İstanbul'dan çıkılmaz» diye diretiyorlardı. Bu sırada, Fransız diplomattarı, durmaksızın İngiliz diplomatlarının eşiklerini aşındırıyor, onlardan destek bekliyorlardı.

Montanya, Meis, adasını koparmak uğrunda her altı gün Lozan Palasın merdivenlerini aşındırıyor, saatlerce politika yaşayışının bir başarısı olmak üzere Meis adasının onuruna çene çalıyordu. İsmet paşanın bütün bu saatlerce süren palavralara verdiği karşılık şuydu:

«Benimseyemem.»

Montanya'nın bu dilencilikten utanıp arlanacağı yoktu. İsmet paşadan ağzının payını alınca ikinci üçüncü derecedeki diplomatlarımızın kapılarını çalıyor, onları ayartmaya çalışıyordu.

Bu arada general Pellé, Fransızlar için Türk gümrüğünde kolaylıklar istiyordu. İsmet paşa buna bir yabancı devlete herhangi bir ayrıcalık verilmemesi üstüne daha önce konferansta alınan kararı hatırlatıyordu.

Sonra, Yunanlıların Türkiye'ye bir yıkım ödemesi yapması öbür devletlerce benimsendiği halde Venizelos buna hiç yanaşmıyordu.

İsmet paşanın bu sırada hiç usundan çıkarmadığı bir sorun vardı ki eğer Osmanlı borçlarını altınla ödemeye kalkarsak bunu ödeyemeyeceğiz, böylece kan dökerek kavuştuğumuz bağımsızlığımız yine tehlikeye düşecekti. İsmet paşa, Pellé'nin odasına giderek:

«Bu sorumu çözümlmek gereklidir. Kısa keselim, bitirelim», dedi. Bunun üzerine umuda kapılan Pellé:

«Bu, Türkiye ile doğrudan doğruya hamilleri ilgilendiren bir sorundur. İstenilen para onların parasıdır. Fransa hükümetinin bu konuda bana verdiği direktif kesindir. İnanınız ki alacaklıların haklarından fedakârlık yapmaya yetkili değilim. Yalnız şunu söyleyeyim: Siz prensip olarak bir kez borçların altınla ödenmesini üstünüze alırsanız Fransa hükümetinin Türkiye'ye her kolaylığı göstermeleri için alacaklılar üzerinde bütün gücüyle çalışacağına söz veririm. Garanti ederim. Türkiye'nin maliyece durumu göz önünde tutularak elbette bir ulusal ödeme yolu bulunabilir. Biz, sizden kesinlikle altın istemiyoruz. Hayır! Maliyece durumunuz düzelinceye dek, belirli bir süre için, durumunuza göre, bir biçim içinde her hangi bir tür akçe belirlenmesi olabilir. Siz, ilkönce prensibi benimseyiniz.»

İsmet paşa, bunun olanaksızlığını general Pellé'ye bir yığın istatistikle, sayıyla anlatmaya çalışıyordu.

İsmet paşa, borçlar üstüne şöyle bir konuşma yaptı:

«Benim edindiğim düşünce şudur ki, borç alan, bir kez borç aldıktan sonra durmadan verir ve elli yıl sonra hesap ettiğinde de yaklaşık olarak borç aldığı zamanki ölçekte borcu kalmış olduğunu görür.»

ra ikiyüz yirmi milyon lirayı. 70 yılın anı bu paraları bayındırlık bakımından yalnız doğu demiryollarıyla Konya, Soma-Bandırma demiryolları yapılmıştı. Bunların giderleri otuz milyon lira tutuyor. Geri kalan para hep saraylar yapmak uğruna harcanmıştı. İsmet paşa, bunu yakından bildiğinden borçtan ateşten kaçarcasına kaçıyordu. 220 milyon lira borç, şimdi 350 milyon liralık bir sayıya ulaşmış, yeni Türk devletinin zayıf omuzlarına yüklenmeye hazırlanıyordu. İsmet paşa, bu borcu Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan bütün ülkeler arasında bölüştürmeye çalıştı. Birçok uzmanla çalışarak bu olmayacak gibi görünen işi sağlama bağladı. Ancak, bu bölüştürmeden sonra doksan milyon liraya inen borcumuzun altın üzerinden ödenmesini isteyen batılılar, yine borcumuzu 600 milyon kâğıt liraya çıkarıyorlardı.

Müttefikler, Montanya formülü diye çerdençöpten bir yöntemin arkasına takılarak İsmet paşaya yeni bir püskürtme vermeyi denediler. Oturum açıldığında Horas Rumbold, cebinden çıkardığı bir kâğıdı şöylece okumağa başladı:

«Önceki konferansta adli yöntem üstüne yapılmış olan en son görüşme, Beau-Rivage otelinde Lord Curzon'un odasında geçmiştir. Ondan sonraki biçimler, müttefiklerin, özellikle İngiliz kurulunun onayı dışındadır. Bununla birlikte bu toplantının sonunda dağıtılacak olan proje, notamızda da bildirdiğimiz gibi, Türk projesiyle bizim projemizi birbirine yaklaştırarak yapılmıştı. Ondan dolayı Türk devletince de benimseneceğini umuyoruz.»

Hatip kâğıdını okuyup bitirince Fransa, Japonya, İtalya delegeleri onu desteklediler. İsmet paşa:

«Başkan cevaplarının Türk bildirisi adını verdiği biçim, müttefiklerle aramızda, herkesin kendi isteğiyle benimsenmiş olan ve Montanya formülü adını alan biçimdir ki bu bize müttefiklerce önerilmiş, bizce de benimsenmiştir.» dedi Rumbold:

«4 şubatta Lord Curzon'la geçen görüşmelerden sonra başkaca konferans görüşmesi olmadığını, ondan sonra-

«İ görüşmelerin ise konferans niteliğinde bulunmadığını İngiliz kurulu adına bildiririm.» diye onu karşıladı; Montanya ise şöyle konuştu:

«İsmet paşa hazretlerinin bana yükledikleri sözleri açıklamalıyım. Lord Curzon'un odasındaki son toplantıdan sonra, gerçi bir formül getirdim. Türk kurulu ilkin formülü benimsedi. Ancak, beş dakika sonra vazgeçti. O dakikada amacımız hemen barışa ulaşmaktı. Hernekadar ertesi gün benimseme cevabını yineledilerse de içtenlikle söylemiyim ki konferansın dağılmasına rastlayan bu benimseyiş usul sayılamaz.»

Aldı İsmet paşa:

«4 şubat akşamı mösyö Montanya ile olan konuşmalarımız, müttefikler adına olmuştur. Bize özel biçimde anlatıldılar ki o formülün benimsenişiyle barışın yapılması eldebirdir. 7 şubatta konferans genel katibi bana geldi. Fransa hükümetinin müttefikleriyle görüştüktan sonra aynı önerinin bizce benimsenişiyle barışın imzasına hazır olduğunu söyledi. Ankara'daki albay Mougin de 8 şubatta bu noktayı yazı ile bize bildirdi ve mösyö Bompard adına Fransa hükümetinin rızasını bildirdi.»

Aldı general Pellé:

«Birinci konferansta hazır değildim. Ancak, elimdeki belgelere göre, İngiliz delegesinin söylediklerini doğrularım. Gerçi 4 şubat akşamı mösyö Montanya ile Rıza Nur bey iki yan için hoşnutluk yaratacak bir formül aradılar. Formülü mösyö Montanya hükümete bildirdi. Ancak, mösyö Bompard formül üstüne İsmet paşa hazretlerinin onayını hükümete bildirirken İngiliz kurulu Lozan'dan gitmişti. Bu demek ki konferans dağılmıştı. Şu halde, konferans genel sekreterinin mösyö Bompard adına yapılan anlatısı, yalnız kendi hükümetini ilgilendirir, müttefikler adına olamaz. Mösyö Mougin'e gelince, o, Ankara'da Fransa'nın siyasal memuru değildir. Fransa'nın Türkiye'de bir siyasal memuru vardır ki o da benim. İlk konferansın kesilmesi sorumunu Fransa'ya yüklemiştir. Bu suçlamayı itelemek için mösyö Mougin kendi adına mösyö Bompard'ın benimsediğini söylemiş olabilir. Hukuk bakımından bu anlatının değeri yoktur.»

Aldı İsmet paşa:
«Mösyö Mougin'in bize yaptığı bildiri bizce geçerlidir. Oysa, biçimleri tam mı, değil mi, düşünmeyi gerekli bile görmem.»

Aldı general Pellé:
«Mösyö Mougin size Fransa adına bir benimseyişten söz etmemiştir.»

Aldı İsmet paşa:
«Mösyö Mougin'in 9 şubat tarihli notasında 4 şubat tarihli Montanya formülünün 5 şubatta bizce benimsendiği ve Fransa hükümetinin İngiltere ile anlaştıktan sonra benimseyişe katıldığı bildirilmektedir. Bükreşten geçtiğim sırada bir büyük Romen siyasisi bana aynı sözleri söyledi. Yani, barışın Montanya formülüne bağlı olduğunu bildirdi.»

Aldı general Pellé:
«Mösyö Mougin'in mektubunun içindekilerden bilgim yoktur. Bununla birlikte içindekiler bildiklerimden çok olmamak gerekir.»

Aldı Rumbold:
«Sorunu Romen delegesine soralım.»
Aldı Diyamandis:
«Doğrusu, hükümet başkanıyla İsmet paşanın görüştüklerini biliyorum. Ancak, ne görüştüklerinden bilgim yoktur.»

Rumbold, İngiltere adına bu formülü benimseyemeyeceğini bildirdi.

Aldı İsmet paşa:
Söylediklerimden anlaşılmıştır ki, bana yapılan bildirinin hepsinden barışın yapılmasının Montanya formülüne bağlı olduğu anlaşılıyordu. Şimdi, kendi görüşümü söyleyeyim: Müttefikler, bize verdikleri karşılık notalarında üç ihtirazi kayıt yapmışlardır. Bunlardan biri adli bildirimize katılma kaydır. Ancak, biz buraya yalnız adli sorunun çözümüne gelmedik. Konferansa geliştik, notamızdaki öbür görüşlerin müttefiklerce benimsenmiş olduğunu anlatır.»

Aldı Rumbold:
«Müttefiklerin ikinci konferansa gelmeleri, Türk karşı

notasının taşıdığı bütün noktaları benimsemek değildir. Biliyorsunuz ki Lord Curzon, Lozan'dan giderken, buradan ayrılmasından sonra konferans olamayacağını söylemişti. Şurasını da hatırlatmalıyım ki Adnan beyle (İstanbul delegesi) İstanbul'da görüştüğümde bu İngiliz görüşünü söyleyince: «İsmet paşayı güç durumda bırakacaksınız» demişti.»

Aldı İsmet paşa:

«Notamızdaki öbür ihtirazi kayıtlar arasında «benimsediğimiz bildiri fedakârlığımızın en yüksek mahiyetini gösterir, bundan ileri gidemeyiz» dedik. Müttefikler, karşılığımızı aldıktan sonra bizi çağırdılar.»

Aldı Rumbold:

«Bununla müttefikler notanızı benimsemiş sayılamazlar.»

Aldı İsmet paşa:

«Bizim için bildirimiz en yüksek fedakârlıktır. Biz, o temele dayanarak buraya geldik. Bizim için bu sorunlara müttefikler nasıl dönmüyorsa, biz de Montanya formülüne çözümlenmiş bir sorun olduğundan dönmemesini istiyoruz. Formülün benimsenmesiyle başka bir soruna geçelim.»

Aldı Rumbold:

«İngiltere adına bu bildiriye benimseyemem.»

Aldı general Pellé:

«Sorunun hukukça yanı anlaşıldı. Formül bir kez de iki yan parlamentolarından geçecektir. Kamuoyu bildiriye benimsemiyor. Genel bir iş görebilmek için sorunu bir daha görüşerek kamuoyunun benimseyeceği biçime sokalım.»

Aldı Montanya:

«Dinlediğimiz açıklamalardan sonra sorun aydınlandı. Kuşku yoktur ki Lord Curzon'un odasındaki son toplantıdan sonraki konuşmalar benimsenemez. Türkler, zamanında benimsemedikleri bir şeyi şimdi isteyemezler. Türklerin benimseyişi sırasında konferans yoktu. Gerçi benim bir önerim vardı. Bu öneri yine ortada duruyor. Yalnız, Türk kurulunun bu öneriyi bir verilmiş söz olarak benimsememesini dilerim. Açakça ve zamanında benimsenmeyen bir şey verilmiş söz olamaz. Ancak şunu da ekleyeyim ki biz

buraya anlaşmaya geldik. «Eski formüle bağlıyız» demekle anlaşma yolunu bırakırız. Müttefiklerin yeni önerisi benim formülümünden çok uzak değildir. Neden böyle kesin durum alıyorsunuz? Kesin durumlarda görüşme olanağı kalmaz. O zaman dünyanın eleştirisine uğrarız. Bütün yüreğten içtenliğim ve sevgimle rica ederim ki Türk kurulu yeni önerinin incelenmesini benimsesin.»

Aldı İsmet paşa:

«Oysa, biçim açıklandı. Montanya formülü İtalyanca ve Fransaca benimsenmiştir. Şimdi, müttefikler karar vermiş bir işten vazgeçiyorlar, demektir. Türkiye, en yüksek fedakârlığı yapmıştır. Bundan dolayı yinelıyorum: Montanya formülü temelini benimseyerek başka görüşmeye geçelim.»

Aldı Rumbold:

«Benimseyemeyiz.»

Aldı general Pellé:

«Montanya formülünün yanında bir de antlaşma projesi var. O antlaşmayı da değiştirdiğimize göre formül de değiştirilebilir.»

Aldı İsmet paşa:

«Egemenlik hakları sorununda görüşmeye girişemem, bir kısıt kabul edemem.»

Aldı general Pellé:

«Egemenlik hakları ilkesini konferans onayladı. İstenilen şey, geçiş dönemine ilişkindir: Geçici niteliktedir. İsmet paşa formülü görürse egemenlik haklarına saldırılmadığını anlar.»

Aldı İsmet paşa:

«Türkiye'nin barışı elde etmek uğruna harcadığı çabayı kimse yadsıyamaz. Bir insanın elinden ne gelirse yaptık. Eğer ara sıra çıkmaz yollara giriliyorsa suç bizim değildir. Dünya kamuoyu yargısını verir.»

Aldı Rumbold:

«İsmet paşa konuşmaları arasında özel telkinlerden sözetti. Konferansın toplantısı tadil edildikten sonra yapılmış telkinleri biz dikkate alamayız.»

Aldı İsmet paşa:

«Karşı notamızda en yüksek fedakârlığın yapıldığını

söyledim. Toprak sorunlarına gelince 'çözömlenmiştir' diye notalara dayanıyorsunuz. Ben de bu sorunda notamıza dayanıyorum ve en yüksek fedakârlık yapmıştır, diyorum.»

Aldı Montanya:

«İsmet paşadan yine hararetle rica ederim. Önerimizi daha görmediler. Birdenbire kesin durum almasınlar. Görün, okuyun, egemenlik haklarına saldırı yoktur, diyoruz. Hukuk danışmanları incelesinler, hep barış yapmak istiyoruz. Amacımıza ulaşalım.»

Aldı general Pellé:

«İsmet paşa kamuoyundan sözetti. Türk önerilerini biz şimdiye dek büyük içtenlikle inceledik. Pratik yollar gösteriyoruz. Önerimizi inceleyince çaba derecemizi ve egemenlik haklarının varlığına yönelmiş dikkatimizi anlarsınız. Fransız kurulunun delegesi barış istiyor.»

Aldı İsmet paşa:

«Anlayamıyorum, Türkiye, neden öbür uluslardan aşığı görülüyor?»

Bütün delegeler, hep birden bağırdılar:

«Hayır, hayır, haşa, haşa!»

İsmet paşa sözünü sürdürdü:

«Burada bulunan ya da bulunmayan uluslar arasında hükümetlerince istenilmeyen biçimde konuşmaya zorlanmış olan var mıdır?»

Aldı Rumbold:

«Dünya gazetelerini okursanız, kamuoyunun böyle düşünmediğini anlarsınız. Adliyeniz gereksinime yetmemektedir.»

Aldı İsmet paşa:

«Yine soruyorum: Türkiye, öbür özgür uluslar arasında mıdır, değil midir?»

Aldı Rumbold:

«Müttefiklerce kapitülasyonların kaldırılışı, sizi nasıl düşündüğümüzü ispata yeter. Beş yıllık bir geçiş dönemi isteyişimiz uyruklarımızın haklarını korumak içindir.»

Aldı İsmet paşa:

«Müttefikler, bir yandan kapitülasyonları kaldırıyor, öbür yandan yeni kapitülasyonlar getiriyorlar. Reform is-

teğimiz kesin ve açıktır.»

Aldı general Pellé:

«Geçici dönem gereklidir. Egemenlik hakları güven altındadır. Aramızdaki ayırt Montanya formülünü değiştirmek ayırtıdır. Paşa hazretleri, formülün bir virgülüne dokunmak istemiyor. Acaba kendisi de antlaşma metnini virgül değiştirmeden benimseyecek mi? Güçbeğenirlik sizde mi, bizde mi?»

Aldı İsmet paşa:

«Sizin hazırladığınız öneri ile egemenlik hakları korunamaz. Geçici dönemi de benimsemiş değiliz.»

Aldı Rumbold:

«Beş yıllık beyanname vermek, geçici dönemi benimsemek gerektir.»

Aldı İsmet paşa:

«Beyanname, egemenlik haklarımızla uyulaşabilen bir fedakârlıktır. Esasen bizden hiç beyanname istenilmemek gerekirdi. Ancak, biz iyi niyet göstermek üzere bunu verdik, daha çoğunu isterseniz veremeyiz.»

Aldı Montanya:

«Madem ki fedakârlık ettiniz, şimdi istediğimiz de bir küçük fedakârlıktır. Rica ederim, sorunu biraz inceleyiniz, yeni öneri de benzer çerçeve içindedir.»

Aldı Grew: (Amerika delegesi)

«Görüşme özel olmuştur. Amerika kurulu ilk görüşmelerde iyi bir sonuca varmak uğruna dostça araya girmiştir. Kendisi ya da müttefikler adına söz alınamıştır.»

Aldı İsmet paşa:

«Matematikte en büyük deyiminden daha güçlü anlam taşıyan bir deyim yoktur. En büyük fedakârlığımızın benimsenmesini rica ederim.»

Aldı Rumbold:

«Tartışmamız hararetili oldu. Hukuk danışmanlarınız beyannameniz temel alınmak koşuluyla hazırlanan yeni önerimizi incelesinler ve genel af konusuna geçelim.»

Aldı İsmet paşa:

«Hukuk danışmanlarının görüşmeleri burada kararlaştırılacak ilke ile yürür.»

Aldı Rumbold:

«O halde hukuk danışmanlarının anlamı kalmıyor. Rica ederim, önerimi benimseyiniz.»

Aldı İsmet paşa:

«Montanya formülünün benimsenişiyile günlüğe geçirilmesini rica ederim.»

Aldı Rumbold:

«Benimsenemez.»

Aldı İsmet paşa:

«Elimden başka bir şey yapmak gelmez.»

Aldı Rumbold:

«Biz de benimseyemeyeceğimizden dolayı bu sorunu ileriye bırakırız.»

Aldı İsmet paşa:

«Aynı kesinlikle söylüyorum. Fedakârlığımız en büyüğüdür.»

Aldı general Pellé:

«Türkiye antlaşma yanlısı ise, neden ne olduğunu henüz bilmediği bir öneriyi iteliyor? Yapılacak değiştergeler temele ilişkin değildir. Bu, bir prensip sorunu değil, bir uygulama sorunudur.»

Aldı İsmet paşa:

«Prensip ve uygulama sorunları önce gözden geçirildi. Bu iş, bizim için dirim sorunlarıdır. Eğer öbür uluslar gibi tanınıyorsak diretilmemelidir. Eğer Türkleri öbür uluslar gibi saymıyorsanız, ne yapabiliriz?»

Aldı Rumbold:

«Toplantı bitince müttefiklerin önerisi dağıtılacaktır. Uygun zamanda görüşmeye koyarız.»

Aldı İsmet paşa:

«Söylediğim prensip üzerinde duruyorum ve diretiyorum.»

Bundan sonra genel af konusu masaya getirildi.

Venizelos, şöyle konuştu:

«Türklerle her noktada uyuşmuş bulunuyoruz. Yalnız, müttefikler, Yunanistan'da asker suçluların da affını istediler. Karşı durduk, dinlemediler. Anadolu felâketimizin askerce sorumlularını affetmemizi istiyorlar. Biz, bunu benimseyemeyiz. Bu gibi baskılar altında ben hiç bir barış

antlaşmasına imza koyamam. İsterse, hükümetim gelsin, imza etsin.»

Aldı Rumbold:

«Mösyö Venizelos'la bu sorunu aramızda konuşuruz.»

Öneri, gece geç vakit dağıtıldı. Bir tane de Lozan Pa-las'taki İsmet paşaya getirildi. Bu, gerçekten bağımsızlık-lara dış geçirmeye hazırlanmış bir kaplana benziyordu. Türk adliyesi, bir kez daha boyunduruğa vurulmak isteni-yordu: Türk adliyesine alınacak danışmanların kullanma koşullariyle aylıkları Türk hükümetiyle Lahey sürekli mah-kemesi arasında kararlaştırılacaktı. Danışmanlar, kanuna aykırı görecekları yargılardan dolayı kanun yollarına dö-külmeleri için savcılarını harekete getirebileceklerdi. Yapı-lacak yakınmalar üzerine ilgili makamlara başvurabileceklerdir. Yabancıların tutuklanması ve evlerinin aranması gibi işlemler, cürmü meşhut dışında olmak üzere ancak danışmanların onayıyla yapılabilecekti.

İsmet paşa, son sözünün üzerinde ayak diredi. O, söy-leyebileceği en son sözdü. O günün akşamı İngiliz başde-legesinin kaldığı otelde bir toplantı yapan müttefikler, yeni bir çıkaryol aramak zorunda kaldılar. Ertesi gün, Mon-tanya, İsmet paşanın eşiğini bir kez daha aştı. Müttefik-lerin toplantısındaki konuşulanları yineledi. İş bir çıkmaza sokmaması için İsmet paşaya bayağı yalvarıp yakardı. İs-met paşa, ona şu sözlerle karşılık verdi:

«Bir kez benimsenmiş, kararlaştırılmış olan bir sorunu yeniden görüşmem. Bu konuda kararım kesindir. Benim için başka türlü davranma olanağı yoktur. Bu adli yöntem sorununda ülkem çok duyguludur. Hiç bir ad ve biçim altında kapitülasyon benimseyemeyiz. Keza hakkımızı as-la feda edemeyiz. Esasen sizin bulduğunuz biçimi benim-semekle büyük fedakârlığı yapmış bulunuyoruz. Ancak, daha çoğunu istemeyin.»

Uzmanlar kurulu, Kuleli Burgaz'la Bulgar sınırı ara-sındaki demiryolu bölümünün, önerimizdekine göre, Tür-kiye ile Yunanistanca ortaklaşa yönetimi benimsedi, bu-nun üstüne bir de tasarı yaptı. Öbür yandan konferansın, Anadolu'yu yakıp yıkan savaşla onun sonuçları üzerinde

durması gerekirken, getirilip iki hasis tefecilik konusuna saplanmıştı: Osmanlı borçlarının faizleri altınla mı öden- sin, Türk topraklarında oturan yabancılar tutuklanırken adli danışmanlara danışılın mı, danışılmasın mı? Yaban- cılar karşısında adliye sistemimizin çalışmasının bütünüy- le bağımsız olduğu üstüne direten İsmet paşa, bir adım bilo gerilememişti. Konferansın kesilmesi tehlikesi başgös- torse bile o yine de direndiği mevzide kalmaya kararlıydı. Faizlerin, İngiliz lirasıyla ödenmesine karşı da açıkça dire- niyorduk.

«İsviçre'nin güzel bir ilkyaz havasına rastlayan tatil gününü, haftalardanberi geceli gündüzlü çalışmalardan yorulan uzmanlar, delegeler, sekreterler, gazeteciler, Ce- novre, Vevey, Montreux gibi ya göl kıyılarındaki küçük kentlerde ya da dağlarda geçirdiler. Yemyeşil bir mayıs günüydü. Gök, güneş, göl, bahçeler, ağaçlar, bütün doğa, ışık ve temiz hava dolu günün bütün o çekici gücü, her- kesi evinden, otelinden dışarı atıyordu. Otelin holü bom- boştu. Gazeteciler bölümünde hiç kimse yoktu. Herkes kırlara çıkmıştı. Delegeler, uzmanlar, antlaşma maddele- riyle notları bir gün için dolaplara kilitlemişlerdi. Türk kurulundan küçük bir bölüğü, küçük bir katile olarak er- kenden Lozan'dan bir saat ilerdeki Cenevre'ye gitmiş, bir bölüğü de Montreux'ye yollanmıştı. Geri kalanların kimi Quchy'ye inmiş, kimi Signal denilen tepelere çıkmıştı. Ki- misi, Lemane gölünde kürek çekiyor, kimi caddelerde ge- zip dolaşıyordu. Lozan'ın iç caddelerine ıssızlık çökmüş, bütün kent halkı, İngiliz, Amerikan, İtalyan, Fransız, bur- daki bütün yabancı kurullar, kırlara dökülmüş, gezmek- teydiler. Bir hafta önceki pazarı Berne'de gezinti ile geçi- ren Rumbold, bu pazar Montreux'ye gitmişti. General Pellé gündüz, çevredeki parkları gezdikten sonra akşam, göl- de sandalla dolaşıyordu. İtalyanlar, Vevey'de idiler. Veni- zelos ile eşi, öbür Yunan delegeleriyle birlikte, her zaman olduğu gibi, İngilizlerin arkasından, onların gittiği yere, Montreux'ye gitmişlerdi.

Ancak, akşam saat yediye doğru gölün öbür yanında Savoi kıyılarındaki tektük ışıklar yanmaya başladığındadır

ki gündüzleyin herbiri bir yana dağılan arkadaşlar, yorgun argın, yüzleri güneşten yanmış, ellerinde demet çiçeklerle döndüler. Genç İsviçreli, bir ellerinde raketler, öbür ellerinde bir torba top, sırtlarında ak giynek, yüzleri sağlıktan kıpkırmızı, çevredeki tenis kortlarından gelmekteydiler. Otelde yaşayış yeniden canlanmaya, saat sekize doğru herkes yıkanıp, giyneklerini değiştirmeye, apak yemek salonu yeniden dolmaya başladı.»

Ertesi gün Şatoda yapılan toplantıda, faizler sorunu yine kurcalandıktan, birtakım maddeler gözden geçirildikten sonra, Montanya şunları söyledi:

«Bugün, çok iyi çalıştık, meydana epeyce iş çıkardık.» Bununla oturumun bitmiş olduğunu anlatmak istemişti. Ancak general Pellé, birdenbire faizler sorununu ortaya atarak şöyle konuştu:

«Hamillerle Türkiye arasında yapılmış ödünç alma sözleşmelerinin içerikleri ve hamillerin hakları devletlerce bozulamaz.» Rumbold da onu destekledi:

«Hamillerinin haklarıyla kambiyo sorununun ilgisi yoktur.»

Aldı İsmet paşa:

«Yapılmış sözleşmelerin kuramsal niteliği bizi kendimizce en önemli sorun olan ödeme yeteneği sorunuyla uğraşmaktan alıkoyamaz. Sorun, hamillerin sözleşmeye bağlı hakları değil, bizim ne verebileceğimizin belirlenmesi sorunudur.»

Aldı Pellé:

«Sözleşmeler meydandadır.»

Aldı İsmet paşa:

«Savaşın önce yapılmış sözleşmelerin kuramsal yaralarına girersek ortaya bizim için ödenmesi olanağı olmayan bir toplam çıkar. Savaş, bilinen ekonomi kurallarının çoğunu kuramsal niteliğe düşürmüştür. Sözleşme sahipleriyle konuşmamızı söylüyorsunuz. Bunlar kimlerdir, nerededirler?»

Aldı general Pellé:

«İstikrazlarımızın hamilleri ve onların belirleyeceği ve-killeri.»

Aldı Rumbold:

«Barış yapılmasından önce onlarla nasıl konuşabilirsiniz?»

Aldı İsmet paşa:

«Bu sorunun, bu oturumda birdenbire ortaya çıkmasının nedenini birtürlü anlamadım. Hamillere borcumuz olduğu ortada. Ancak, eski sözleşmeler gereğince ödenecek para, gücümüzün üstüne çıkarsa ne yapabiliriz? General Pellé cenapları, bu sorunu incelemekle olabilir bir çözüm biçimi aramaya söz vermişlerdi.»

Aldı general Pellé:

«Ben burada hiç bir sözleşmeye girmedim ve hiç bir söz de vermedim.»

Aldı İsmet paşa:

«Sorun, henüz konferansta incelenmedi.»

Aldı general Pellé:

«Sorun, buraya gelemez. Şundan ki, hamillerle Türkiye arasındadır.»

Aldı Rumbold:

«Karşı notanızda borçlar sorununun özel bir sorun olduğunu siz de söylüyorsunuz.»

Aldı İsmet paşa:

«Gücümüzün dışında bir şey benimseyemeyeceğimizi söyledim. Eğer hamillerle konuşmak ve bir biçim bulmak elde ise hemen yapalım.»

Aldı Montanya:

«Hamilleri bulmak, buraya getirmek, görüşmek, antlaşmazlıkları çözümlmek, sonra bunları antlaşma tasarısına geçirmek... Ancak, bütün bunlar, yılları gerekser. Oysa, biz buraya lvedi bir barış yapmak üzere geldik. Bundan dolayı, burada sözü uzatmış olmamak üzere sorunu mütehassızlara bırakalım.»

Aldı general Pellé:

«Hamiller sorununu barış antlaşmasında inceleyemeyeceğimiz açıklanmak koşuluyla mütehassızlara bırakabiliriz.»

Aldı İsmet paşa:

«Bu konuda ihtirazî kaydı korurum.»

Bu uzun diyaloglar, sorunu çözümleneceğe benzemiyor, yılan hikâyesi gibi uzayıp gidiyordu. Batı konferansçıları esmer İsmet paşayı sapsarı bir İngiliz altını gibi yutmak istiyorlarsa da onu bir türlü ele geçiremiyorlardı.

Çiçerin'in yerine Lozan Konferansına başdelege olarak atanan, Sovyetlerin Roma elçisi Vorovski, Roma'dan Lozan'a varabilmek uğruna pek çok engeli aşabildiği halde, ordan sağ dönebilmek mutluluğuna erişemedi. Başlangıçta İsmet paşanın başından döndüğü sanılan suikast işi, birdenbire Vorovski'nin başında patladı. Onun serüveni şöyle başlayıp bitti: Mayısın ilk haftasında Lozan'a varan Sovyet diplomatı, batılı diplomatlarca kurulan bir dayanışma duvarından birtürlü atlayarak konferans salonuna giremedi. Hemen hepsi, onu görmezlikten geliyordu. Konferansa katılmaktan umudunu kesen Vorovski, gazetelere bir bildiri verdi. Sovyet diplomatının bu bildiride söyledikleri dikkatli çekmekten uzak kalmadı. Vorovski'nin dediğine göre, konferans genel sekreteri Massigli, 12 nisanı Moskova'ya bir mektup göndermişti. Bunda, eğer Boğazlar antlaşması imzaya hazırsa, Sovyetlerin konferansa katılabileceğini bildirmişti. Vorovski, bunda bir ultimatoma niteliği gördüğünden, Roma hükûmetine bir nota vererek bunu benimseyemeyeceğini bildirmişti. Bunun nedenleri de vardı: Vorovski, Sovyet kurulunun, batılıların keyfine göre davranmayacağını, böylece konferanstan da uzaklaştırılamayacağını, müttefiklerin böyle bir uzaklaştırma hakkına sahip olmadıklarını sayıp döktükten sonra, bu davranışın 14 kasımda Sovyet Rusya'ya gönderdikleri çağrının ruhuna aykırı olduğunu ekledi. Sovyet delegesi olarak Lozan'a gelen Vorovski, Berlin'in, İsviçre elçiliğinin, Sovyet «Courrir diplomatique»nin pasaportunu vize etmediğini öğrendi. Bunun üzerine Bern hükûmetine başvurdu. Bern hükûmetinin, derdini konferans genel sekreterine anlatmasını salıklamaktan başka elinden bir şey gelmediği görüldü. Vorovski, Massigli'ye başvurdu. Massigli Vorovski'nin yazılı danışmasına telefonla karşılık verdi.

Bunda, 12 nisan tarihli mektubuna karşılık almadıkça başvurusunu olmamış sayarak Courrier'ye vize verdir-

moyeceğini açıkça söyledi. Vorovski de karşılık olarak 12 nisan tarihli mektuba karşılık verdiğini direterek söyledi. Vorovski, en son olarak şunları söyledi:

«Müttefiklerin, Sovyet Rusya'yı konferanstan uzaklaştırmak için bu tür zabıta olaylarına başvurabileceklerini sanmak istemiyorum.» Sonra, telefonu sekreterin yüzüne çarptı.

Vorovski, Lozan'da epeyce kötü bir durumda dolaşıp durmaktaydı. Hiç kimse yüzüne bakmıyor, konferansa yanaştırılmamak için elbirliğiyle çalışılıyordu. Müttefikler Sovyetlere şöyle demek istiyorlardı:

«İmza edecekseniz gelin.»

Bir siyasal komite toplantısında, İsmet paşa, Boğazlar antlaşmasının imzasında Sovyetlerin de hazır bulunmasını söyleyince kıyamet koptu. Rumbold:

«İmza edeceklerse elbette gelebilirler» dedi. Batılılar, Sovyetlerden, tartışma, us değil, salt bir imza etmesini istiyorlardı. Sovyetler de şöyle karşılık veriyorlardı:

«Siz, şimdi bizi konferansa alın, imza edip etmeyeceğimizi, imza günü söyleriz.»

Siyasal alanın dışına itilen Vorovski, Cecile otelinde arkadaşlarıyla oturup çağrılacakları günü bekliyordu. Gerek İsviçre hükümeti, gerekse bütün müttefikler, onun bir ayak önce İsviçre'yi bırakıp gitmesini istiyordu.

İsviçreli faşistler, bir pazar günü Cecile oteline gidecek onu görmek istedilerse de bunu başaramadılar. Bir Türk gazetecisi, bir gün ona otelin holünde rastladı. Baktı, hiç de antipatik bir adam değildi, tersine yakışıklı, etkiliydi de. İnce bir gövdesi vardı. Rus devrimcileri gibi de sert-yüzlü, dik bakışlı değildi. «Tersine, sıcak, yumuşak gözleri vardı. Ancak gözlerinin bu kerte çekici olmasına karşılık ne İsviçre hükümeti, ne de müttefikler kurulları adama bir türlü ısınamıyorlar, İsviçre topraklarından bir ayak önce kalkıp gitmesi için ne gerekirse yapıyorlardı.»

Diplomatin çevresini birçok gazeteci almıştı. Türk gazetecisi, Ali Naci Karacan Vorovski'nin yanına yaklaştı, şöyle sorular sordu:

«Boğazlar sözleşmesini imza edecek misiniz?»

«Henüz hiç bir karar vermedim.»

«İmza etmeliğiniz olasılığı var mı?»

«Buna ilişkin de direktif almadım.»

«O halde imza etmeyeceksiniz?»

«Sözleşmenin bu biçimini imza konusunda yetkim yoktur. Ancak, müttefikler, Çiçerin'ce ilkönce ileri sürülen Rus meşruğ haklarını dikkate alırlarsa o zaman iş değişir, imza ederim.»

«Almazlarsa?»

«Almazlarsa şimdilik imzaya yetkim yoktur.»

«Yetki verilmesi olasılığı da yok mu?»

Vorovski, buna gülerek şu karşılığı verdi:

«Orasını da Çiçerin'den sorunuz.»

«10 Mayıs, gece saat 9.30'da Türk kurulundan birkaç danışman, birkaç gazeteci yemekten kalkmışlar, Lozan Palasın holüne oturmuş, kahvelerini içiyor, akşam postasının getirdiği İstanbul gazetelerini gözden geçiriyorlar. Orkestra bir İngiliz opereti çalıyor. Beau-Rivage'da bir suvare var. Otelin yarı halkı, kadınlı, erkekli, kara iskarpinlerini, smokinlerini, ince, açık tuvaletlerini giymişler, birer birer camlı döner kapıdan çıkıyor, caddenin yarı aydınlığında otomobillerine atlıyor ve küçük bir motor gürültüsü içinde, yitiyorlar. Salonun köşe bucağında birkaç kişi, öbür masalarda bir iki yabancı aile, sonra, öteye beriye dağılılarak sindirim zamanını geçiren birkaç danışman.

«Otelde bizden başka kimse kalmadı?»

«Evet, herkes Beau-Rivage'a gidiyor. Dans var.»

Bu sırada otelin camlı kapısından hızla giren birkaç kişi, yine hızla soldaki koridora yitti, aradan birkaç dakika geçmiş, geçmemişti ki, yine benzer hızla salona giren birkaç kişi dikkati çekti. Bunlar, Daily Mail gazetesinin muhabiri World Price ile Temps gazetesinin muhabiri Laya idi. Kapıcıyla birkaç sözedip hemen telefon odasına koşular. Kapının önünde bir otomobil durdu. Biraz önce Beau-Rivage'daki suvareye giden bir karı koca, heyecanlı otomobilden indiler. Önlerine gelene heyecanlı bir şeyler

anlatan bu karı koca salondakilerin dikkatini çekti. Hepsi gözlerini kapının önündeki kaygulu davranışlara dikti.

«Bir olay mı var?»

«Evet, kalk da anlayıverelim.»

Kapının önündeki bir gazeteci sordu:

«Doğru mu?»

«Ne?»

«Vorovski'yi öldürmüşler.»

«Ne zaman?»

«Bu akşam, az önce.»

«Nerede?»

«Otel Cecile'de.»

«Kim öldürmüş?»

«İsviçre faşistleri.»

Gerçekten, Sovyet diplomatı Vorovski, saat dokuzda Cecile otelinde yemeğini yerken İsviçre uyruklu faşistlerden Aloxi Conradi adlı biri onu tabancasının kurşunlarıyla cansız yere sormıştı. Bu arada Sovyet basın ataşesi Aronski ile sekreter Riyankovski de yaralanmıştı.

«Artık, deminki sessiz Lozan Palas'dan iz kalmıyordu. Birçok danışmanlar, odalarından aşağı inmişler, kimileri dışardan otele dönmüşler, herkes işittiğini, duyduğunu anlatıp duruyor, General Pellé, De Clauzières, Percin, holdeki maroken koltuklara yerleşmişler, heyecanla cinayeti konuşuyorlardı. De Clauzières, işittiği ayrıntıları şöyle anlatıyordu:

«Katil, Vorovski'nin yemek yediği masanın yanında oturuyormuş, üç konyak içmiş, üçüncü kadehten sonra tabancasını çekmiş ve...»

De Clauzières, üzüntüsünden sözünün gerisini güç getirdi:

«Ancak, olur şey değil! Adamcağıza daha bu akşam rastlamıştık.»

Onun konuştuğu Türk danışmanı, işi şakaya vurdu:

«Görüyorsunuz ya, İsviçre'nin havası tekin değil. Konferansı çabuk bitirelim de gidelim.»

«Elbette, çabuk bitirelim.»

Türk diplomatının bu sözü, karşısındakinin çok hoşu-

na gitmişti. Hemen gidip bunu maroken koltukta oturan general Pellé'ye yineledi. General Pellé, bunu işitince ayağa kalkıp Türk danışmanı Zekâi'nin gülererek elini sıktı:

«Elbette, elbette, bir ayak önce konferansı bitirelim de işlerimize dönelim.»

Sonra, daha ciddi olarak yine Zekâi'ye şunları söyledi:

«Lozan'da öyle pek güvenlik yok galiba. Geçen konferansta da, biliyorsunuz, bir suikast sözü çıkmıştı. İsviçre hükümeti yeni tetbirlere almalıdır. Paşaya, polis eşlik ediyor mu? Ben, bu Lozan Palas'ın yalnız kapısında bir polis görüyorum.»

Generali dinleyen Türkler, bundan çok duygulandılar.

«Acaba yeter mi?»

«Paşa, geceleri çıktığında polis eşlik ediyor. Lozan Palas'ın içinde iki de sivil polis memur var. Gündüzleri kendisine emir subayı eşlik ederler.» dediler.

Bir Fransız bu sırada acıyla bağırdı:

«Arens, zavallı Arens! Düşünün, daha dün içimizdeydi.»

Bir İsviçreli, yine yüksek sesle ona şöyle karşılık verdi:

«Sovyet Rusya'da bunca İsviçreli var. Olayın sonuçlarını düşündükçe titriyorum.»

«O halde yapmamalıydınız.»

«Kim yaptı? Sanıyor musunuz ki İsviçreli böyle cinayetleri severler? Bu olay, İsviçre'nin tarihinde ilk olaydır. İlk kezdir ki bu akşam bir İsviçreli, İsviçre toprağında siyasal bir cinayet işlemiştir.»

Gazeteci Ali Naci Karacan'la arkadaşı olan başka bir Türk gazetecisi, gazeteciliğinin hakkını vermek üzere bu gevezelikleri bir yana bırakarak bir otomobile atladıkları gibi:

«Cecile oteline» buyruğunu verdiler.

Cecile otelinin bulunduğu köşeye vardıklarında, orda duran bir polisin gelip gideni gözetlediğini gördüler. «Otomobil sokağın içine girdi, yavaşladı, sola döndü ve bahçe gibi bir yerde, aydınlık bir hole açılan bir demir kapının

önünde durdu.» Demir kapı kapalıydı. Zili çaldılar, kapı açıldı. İçeri girdiler. Bu sihirli müsaadeyi de gazetecilik kartlarına borçluydular. İçerde, bir yığın insan, köşelerde kümelenmiş, fısıldaşarak konuşanlar, kaygulu bir ivedilikle ötoya beriye gidip gelenler göze çarpıyordu. Olayı haber alan polis, otele baskın yapmıştı. Vorovski, arka arkaya iki kurşunu yeyince kanlar içinde yüzüstü yere yuvarlanmıştı, şimdi de olduğu yerde yatıyordu. Ölünün çevresinde toplanan doktorlar, onun yaralarını, durumunu inceliyorlardı. Arens ile Riyanovski yukarı kaldırılmıştı. Arens'in yarası hafifse de Riyanovski'ninki ağırdı. Her ikisi de atışlar içinde yanıyor.

Ali Naci Karacan'la arkadaşı, otelin sahibini bularak olayı bir de onun ağzından işitmek istediler:

«Nasıl oldu, anlatır mısınız?»

Yüzü bir ölünün yüzündeki sarılığı almış olan otelci, karşısındakilerin Türk gazetecileri olduklarını anlayınca kuyuyu kapayarak onlara olayı şöyle anlattı:

«Saat, sekiz buçuktu. Otuz-otuz iki yaşlarında uzunca boylu, iyi giyinmiş, temizce biri geldi, yemek yiyeceğini söyleyerek doğru yemek salonuna girdi. Hergün böyle müşteriler geldiğinden hiç dikkatimi çekmedi. Saat dokuzda mösyö Vorovski, mösyö Arens, mösyö Riyanovski üçü bir arada geldiler ve her akşam oturdukları masaya yerleştiler. Yemeğini yiyen salondan çıktı. Saat dokuzu çeyrek geçe salon epeyce ıssızlaşmıştı. Dokuzu yirmi beş geçe salondan son müşteri de çıkınca, gelen bilinmeyen adam, metroteiden bir konyak istedi. Getirdiler, içti. Bir daha istedi, onu da getirdiler, içti. Salonda yalnız bu bilinmeyen adam, bir de hemen karşısında iki masa ötede oturan Vorovski, Arens ve katip kalmışlardı. Bu sırada gözüm adama ilişti. Sinirli bir davranışla parmaklarını masaya vuruyordu. Gözlerini Vorovski'nin masasına dikmiş, bir noktaya takılı, öyle bakıyordu. Çağırdı, bir konyak daha ısmarladı, getirdiler, onu da içti ve içer içmez birdenbire ayağa kalkarak elindeki silahı boşaltmaya başladı. İlk kurşun ve onun arkasından hemen atılan ikinci kurşun Vorovski'nin başına rastladı. Biri, ensesine, biri beynine

vurdu ve Vorovski «ah!» diye bir kez bağıarak başı önüne düştü oturduğu iskemleyle birlikte yere yuvarlandı. Vorovski'nin solunda oturan Arens: «Alçaklar!» diye bağıarak eline arkasına uzattı, nevarki, tabancasını çıkarmasına vakit kalmadan katil iki kurşun da ona boşalttı. Ondan sonra hiç tetiğini bozmadan üç kurşun da kâtip Riyanovski'ye sıktı, onu da yere serdi. Doğal olarak otelin yukarısından kayguyla herkes koşuşmaya, kaçışmaya başlamıştı. Ben, aşağıda yemek salonunda, rastlantı olarak metro-telle yapayalnızdım. Öyle şaşırdık ki ani olayın heyecanından birdenbire ne yapmak gerektiğini kavrayamadık. Oduğumuz yerde sanki mıhllanmış gibiydik. Birdenbire katil yüzünü bize çevirdi, elindeki silahla pantolonunun arkasından çıkardığı başka bir silahı uzatarak, tanımlanmaz bir soğukkanlılıkla: «Polis çağırın, teslim olacağım» dedi.

Polis, yarım saat sonra geldi.

«Bu sırada katili içerde kim tuttu?»

«Hiç kimse. Yalnız, otelin büyük kapısını kapadığımızdan bir yere kaçamazdı. Bu sırada katil bir iskemleye oturdu, polisin gelmesini bekledi. Bir sigara içti ve bizden Vorovski'nin ölüp ölmediğini sordu. Öldüğünü söyledik. Sevinç izleri göstermeye başladı. Sonra, polisler geldiler. Arens'le katibi yukarı kata kaldırdık. Arens'in yarası daha hafifti. Ancak katibin yaraları çok ağırdır. Sabaha çıkar mı, çıkmaz mı, doktorlar henüz bir şey söyleyemiyorlar.»

«Vorovski bu otelde mi oturuyordu?»

«Evet.»

«Nasıl bir yaşayış sürüyordu?»

«Münzevi yaşayışı.»

«Öldüren İsviçre faşisti mi?»

«Bilmiyorum. Ancak, faşistler pazar günü geldiler. Vorovski bunları kabul etmedi.»

«Koğuşturma bitti mi?»

«Hayır, Emniyet müdürü ve daha birçok zabıta memuru yukardalar. Vorovski'nin resimlerini alıyorlar, raporlarını yazıyorlar.»

İki Tük gazetecisi, sonra Lozan Emniyet müdürünü buldu. Adam:

«Size henüz olayı bütün doğrularıyla anlatamayacağım. Şundan ki daha soruşturmamızı bitirmedik. Cinayetin nasıl olduğunu biliyorsunuz. Adı Alexi Konradi olan katil İsviçrelidir. Ancak, aynı zamanda Rus ordusunun eski bir subayıdır, kendisi Grizon kantonundandır. Soruşturmamıza göre katil bu sabah Zurich'ten özellikle cinayet işlemek üzere Lozan'a gelmiştir. Kendisini tutukladıktan sonra genel güvenlik deposuna götürdük. Suçunu anlattı. Çok soğukkanlı göründü. Üzerini aradığımızda polise yazılı dört büyük sayfa dolduran bir mektup bulduk. Bu mektupta katil, babasının, kayınbabasının, dayısının Rusya'da Bolşeviklerce acıklı bir biçimde öldürüldüğünü, bütün servetine Bolşeviklerin el koyarak kendisini mahvettiklerini, öç almak uğruna cinayeti işlediğini söylüyor.»

«Bunları Vorovski mi yapmış ki gelip bu yaşlı adamı öldürüyor?»

«Hayır, Vorovski'nin kişiliğinde Bolşevikleri vurduğunu, onun kişiliğinde kendisini mahvedenlere karşı cinayeti işlediğini mektubunda söylüyor.»

«Cinayetin İsviçre faşistlerince yapılması belkisi?»

«Sizi namusumla temin ederim ki İsviçre faşistlerinin zerrece suçları yoktur. Bizim soruşturmamız bu kesin sonucu vermektedir. Bunların Vorovski'yi İsviçre'den uzaklaştırmaya çalışmaları hep bu sanıyı uyandırıyor. Oysa, doğru değil. Vorovski'nin katili meydanda, suçunu açıklayan kâğıtları da elimizdedir. Faşistleri sorguya çekiyoruz, sıkı soruşturma yapıyoruz. Bizce cinayette İsviçre faşistlerinin ilgili olmadığı anlaşılmıştır.»

«Mösyö Arens'i görmek istiyorum. Müsaade eder misiniz?»

«Hemen.»

Polis müdürünün çağırdığı polis, Türk gazetecilerini Arens'in odasına götürdü. «Arens, gazetecilerin iyi tanıdığı zeki, çalışkan, sevimli, Lozan Palas'ın içinde dönüp dolaşan bütün dedikoduların kurdu idi. Üç dört gündür hep İsviçre faşistlerine karşı söylenip duruyordu.»

Sırtüstü ak bir yatağa uzanmış olan ataşe, hafifçe solumuyordu. Gözleri yarı açıktı. Başucuyla ayak ucunda bir

doktorla bir hemşire bekliyordu. Arens, acı bir gülüşle şöyle konuştu.

«İsviçre hükümeti bunu çok pahalı ödeyecek. Yazık ki Vorovski öldükten sonra beş hâlâ yaşıyorum.»

Lozan'ın sürekli, usandırıcı yağmuru altında Vorovski'nin kiliseye kaldırılan cenazesine, müttefiklerden hiç biri gitmedi. Ölü kimsesizlere özgü bir ıssızlık içinde toprağa verildi. İsmet paşa, bir büyük çiçek demetiyle genel sekreteri bir de danışmanı kurul adına cenaze yerine yollandı. Bu arada Sovyet basın ataşesi Arens'in de hatırlarını sordurdu. Lozan'daki Sovyet insanları, İsmet paşanın bu davranışına karşı minnet duydular.

Arens, biraz konuşacak duruma gelince İsviçre hükümetini şu sözlerle suçladı:

«Pazar günündenberi tehdit ediliyorduk. Bu tehditlerin hepsini İsviçre hükümetine bildirdik. Konferans genel sekreterliğine de kaç kez başvurduk. Gerek İsviçre hükümeti gerekse konferans sekreterliği bu başvuruları kulak arkasına attılar ve olayı bu davranışlarıyla kıskırttılar.»

Cinayetin üstüne çok az zamanda unutulmuşluğun ağır kurşun rengi perdesi indi. İsviçreli de dudaklarının ucuyla şöyle diyorlardı: «Toprağımıza bu kan lekesi sürülmemeliydi.»

İşin doğrusu şöyleydi: «Cinayeti İsviçre faşistleri düzenlemişler, aygıt olarak eski bir Rus subayı olan Alexi'yi kullanmışlardı.»

Federal İsviçre hükümeti ise bunu yalanlıyor, bunu yaparken de bayağı soğukkanlılığını yitiriyordu. Hükümet, konferansa katılmamıştır bahanesiyle onun üstüne hiç bir tedbir almamıştı. Bunu da açıkça söylüyordu.

Alexi Konradi:

«Geçen sefer de Çiçerin'i öldürmek üzere geldim. Ancak, öyle sıkı tedbirler almışlardı ki başaramadım.» diye açıklamada bile bulundu.

Vorovski'nin ölümü, İsmet paşa için birkaç ay önce dönüp durmuş olan söylentileri bir kez daha dile getirdi. Bu ölümden birkaç gün sonra, başkent Bern'den Lozan'a

törens el haberler geldi: Birkaç kuşkuLu kişinin sınırı aştığı, Lozan yolunda oldukları bildiriliyordu. Bunun üzerine İsviçre polisi, Lozan Palas'ta, İsmet paşanın çevresinde çok sıkı koruma tedbirleri aldı. Sovyet diplomatlarının başını yiyon katil, İsmet paşa için de başka katillere heves vermiş olabilir. Türk kurulunun oturduğu kata, hiç bir yabancı giremez oldu. İsviçre sınırını aşmış olan kuşkuLu kişiler n Kafkasyalı Ermeni fedaileri olduğu üstüne s ylenmeler dönüyordu.

Lozan Emniyet müdürü, gazetecilere şöyle dedi:

«İnsan gücü içinde olan bütün tedbirleri aldık. Gerçi, Almanya'dan birtakım kuşkuLu kişilerin yola çıktıklarını işittik. Ancak bunların İsviçre sınırını geçip gemediklerini henüz bilmiyoruz. Öyle tedbirler aldık ki İsmet paşaya karşı bir suikast yapılamaz. Otel, kendim gözetim altında bulunduruyorum. İsmet paşanın aziz dirimi bize emanettir. Her türlü araçla korunacaktır. Aldığımız tedbirler ihtiyat niteliğindedir. Eğer bu adamlar sınırı geçmişlerse güveniniz ki yakayı ele vereceklerdir.»

Bunun  zerine, Lozan polis müdürlüğü, İsmet paşaya otomobilinin önüne asılan küçük Türk bayrağının kaldırılması dileğinde bulundu. Ancak İsmet paşa, suikast s ylenmelerine boşverdiğini anlatmak üzere hemen bayraklı otomobiline binerek hastanedeki Sovyet yaralılarını ziyarete gitti.

Talihsiz diplomat Vorovski'nin ölümü, görüşmelerin temposunu birdenbire hızlandırır gibi oldu. Özel toplantılarla birinci konferanstaki sert kavga havasının yeni konferansa da bulaştırmaya başladığı ağılu dumanın dağıtılmasına çalışma dönemine girildi. İtalyan, İngiliz başdelegeleri Lozan Palas'ta Fransız başdelegesini ziyaret ederek, barışı engelleyen bütün etkenleri bir kez daha başbaşa görüştüler. Barışa giden en pürüzsüz yolun hangisi olduğunu araştırdılar. Barışın ivediliği üzerinde de durdular. Suyun gözü İsmet paşadaydı. O, yola getirilirse her şey olup bitti demekti. Ertesi gün general Pell , İsmet paşaya öğle yemeğine çağırıldı. Bundan yararlanarak İsmet paşa üzerinde

gerekli etkiyi yapmasını generalden dilediler. Bu yemek, birkaç gün önce generalin verdiği yemeğe karşılıktı. Bu öğle yemeğinde bizden İsmet paşa, Hasan (Saka), doktor Rıza Nur, Zekai, asker danışman Tefik (Bıyıköğlu), Fransızlardan da general Pellé, De Clauzières, Bargeton bulundular. Şölen oldukça içten konuşmalarla geçtiyse de dikenli sorulardan hiç birine dokunulmadı. Yemekten sonra başbaşa kalan her iki general, çözümlenemeyen konular üzerinde serinkanlıca konuşmalar yaptılar. Zorlukları yenmek uğruna neler yapılması gerekliliği üstüne incelemelerde bulundular. En pürüzlü sorun olan Osmanlı borçlarının ödeme biçimi bir kez daha oklu kirpi gibi masanın üzerinde gezindi durdu. İsmet paşa, yine ilk günkü düşünceleri üzerinde diretti. Ancak, bu kupkuru bir diletiş değildi. Sayılar, istatistikler, aşılmaz engeller gibi Pellé'nin karşısına dikiliyordu. Faizlerin frankla ödenmesi düşüncesini ileri süren İsmet paşa, karşısındakinden hemen anlayış gördü. Böylece, barışa giden anayolu tıkan kocaman kaya parçası, güçlü bir manivela ile ucuruma yuvarlanmış oluyordu.

Ancak general Pellé'nin söylediğine göre, bu sorunu bir kez de alacaklı Fransız uyruklularla görüşmek gerekiyordu. İsmet paşa, bu konuda gerek özel kişiler, gerekse Fransız hükümetiyle görüşebileceğini bildirdi. Bu sözlerine de şunları ekledi:

«Ancak, şunu da söyleyeyim ki, sorunu barıştan sonraya bırakamam. Barıştan önce bu sorunun temelini kesinlikle çözümlenemeliyiz.»

General Pellé, öğle yemeğinden ayrılırken Osmanlı borçlarının ödenmesi yöntemi üzerinde tıpkı İsmet paşa gibi düşünüyordu. Danışmanların Paris'e gidip alacaklıların temsilcileriyle görüşmeleri üzerinde bir prensip kararına varıldı. Bu şölen, her iki generalin yüzünde de yararlı bir iş görmüş iki insanın sevincinden mozaikler çiziyordu. Bunun üzerine maliye danışmanları, Şefik'le Hasan (Saka), 16 Mayıs akşamı, yani, hemen o akşam, Paris'e yollandılar. Orda alacaklıların sendikalarıyla görüşeceklerdi.

En sonra, bayram geldi çatı. Gurbette geçen bu bayram oldukça iyimser, güler yüzlü bir bayram oldu. İlk in, Türk kurul delegeleri, sonra Türk gazetecileri, İsmet paşanın bayramını kutladılar. Konferansın bütün güçlükleri yorlu yorlnde duruyorsa da, bunların yenileceğine ilişkin bir unut hemen herkesin yüzünü aydınlatıyordu. İsmet paşanın sırtında kara bir caket vardı. Kır saçlarının çerçevesiyle temiz alnı parıltı içinde, dudakları güleç, gözleri sevinçli, herkesin ayrı ayrı elini sıktı, bayramı kutladı ve sonra kendisini büsbütün yükselten büyük bir alçakgönüllülükle, kabul odasında yer göstererek şefkat ve hoşgörü dolu bir aile babası haliyle herkesi çevresine topladı. Kapıları açık taraçadan, Leman gölünün yeşil rengiyle karşı dağların eteklerine dek uzanan güneşli yüzeyi görünüyordu. Ak bir vapur, arkasında belli belirsiz bir su izi bırakarak bacasından koyu bir kara duman çıkararak, Evlans les Bains'e doğru, uzakta belirsiz bir biçim halinde yol almış gidiyordu. Rahat, ferah, aydınlık bir kabul odası. Ortada bir masa üzerinde bir tepsi içinde şekerlemeler, siğiralar. Tepsinin yanında, küçük bir vazo içinde bir demet çiçek. İsmet paşanın oturduğu koltuğun arkasındaki küçük büronun önünde biri yeşil kaplı, biri kırmızı kaplı, biri Fransızca, biri Türkçe iki cilt vardı. Mütteliklerin antlaşma metniyle bizim karşı önerilerimizi taşıyan metinler. Bunların yanında birkaç kâğıt duruyordu. İsmet paşa gülererek şöyle dedi:

«İnşallah, konferans istediğimiz gibi biter, barış imzalanır da en büyük bayramı o zaman kendi ülkemizde kutlarız.»

Gazetecilerden düşüncelerini sordu. Herkes, dönen söylentiler, dedikodular üstüne bir şeyler anlattı. Paşa, hepsini özel bir ilgiyle dinledi. Onunla gazetecilerin görüşmesi bir saat sürdü. Bu sırada içeri giren genel sekreter:

«Paşa hazretleri, Venizelos geldi,» dedi. Gazeteciler ayrılarak onları başbaşa bıraktılar.

«Saat dört buçukta Lozan'daki Türk yurdu, Lozan Pa-lasın aşağı büyük salonunda, çok sade bir bayramlaşma töreni düzenlemişti. Bu bayramlaşmaya Lozan'daki Hintli,

Mısırlı, Suriyeli öğrencilerle, bütün müslümanlar ve başta İsmet paşa olarak bütün Türk Kurulu katıldı. Salonun duvarlarına küçük kırmızı bayraklar asılmıştı. Masalar üzerine pasta ve çay bardakları konmuştu. Bu törende yetmiş-seksen kişi vardı. Önce, şeyh Abdülbaki Arslan adlı bir mısırlı genç, Kur'andan bir sayfa okudu. Ondan sonra Arap halkından Ahmet Remzi adlı başka bir genç ordaki Mısırlılar adına, doğu uluslarına bağımsızlık düşüncelerini ilham eden İsmet paşaya, müslümanları birleştiren bu toplantıya geldiğinden dolayı teşekkür etti. Türk ulusal davranışının doğu uluslarına öğrettiği bağımsızlık aşkını anlattı: «Dileklerimize, amaçlarımıza varıncaya dek bağımsızlık yolunda yürümeyi sürdüreceğiz» dedi. «Bu sırada doğu uluslarından kimi gençler de konuştu, bağımsızlık konusu üzerinde durdular.» En sonra söz alan İsmet paşa, öğrencilere şu konuşmayı yaptı:

«Arkadaşlar, hepimizin duygularına tercüman olan bu toplantıyı hazırlayan sevgili öğrencilerimizin derneklere teşekkür ederim. Sevgili öğrencilerimizin bayramlarını, kendi adıma, delegasyonumuz adına ve müsaade ederseniz burda hazır bulunanlar adına ayrı ayrı kutlarım. Tür-lü ulusların toplandığı şu masa çevresinde güzel bir vesileden yararlanarak yapılan bu toplantı, gerçekten çok soylu ve temizdir. Öğrencilerimizin bu davranışı hepimiz için içtenlikle anılacak bir örnek olacaktır. Bundan yararlanarak öğrenci arkadaşlarıma birtakım öğütlerde bulunmak isterim. Ben de içinde olarak burda bulunanlardan çoğumuza nasip olmayan bir mutluluğa bu öğrencilerimiz bugün ermiş bulunuyorlar. Benim kendilerine öğüdüm şudur ki, bilim gücüne karşı her zaman içten bir inanışla inansınlar. Bir bilginin en büyük güç sahibi olduğunu, her zaman için yalnız bilim sahibi olanın yenilmediğini, yüksek bir inan olarak, her zaman, kafalarında, yüreklerinde beslesinler.

Avrupa'nın en bayındır bir yerinde öğrencilerimiz, bu fırsattan bütün bir kanaatle yararlanmaya çalışmalıdırlar. Böylece ülkemize döndüklerinde örnek olacak, uyulacak, övünülecek birer kişi olmaya çabalamalıdırlar. Yeryüzünde

gerçek devrimleri, büyük siyasal, toplumsal, ekonomik devrimleri yapmaya gücü yetenler, gerektiğinde bu davranışların başlarına geçenler, ülkenin bilim sahipleri, gerçek teknik adamları, gerçek bilginlerdir. Öğrencilerimiz, işte bu amacı erek yapmalıdırlar. Yeryüzünün herhangi ülkesinde öğretmen olarak saygıya değer olarak yetişmek uğrunda gereken niteliklere ulusumuz sahiptir. Bu kanı, yayış yolunda güçlüklerle uğradıklarında öğrencilerimizi uyaran bir kılavuz olmalıdır. Herhangi bir bilginin düzeyine erişmek için ulusumuzun niteliklerinde hiç bir eksiklik yoktur. Kendileri, seçtikleri işte direnimsiz, bulundukları bölümde, ihtisas bölümünde hep bu inanışla yürümelidirler. Aynı zamanda şunu da söylemek isterim ki, öğrencilerimiz içinden oldukları ulusumuzun geleceğine de doğru ve yürekli bir güven beslemelidir. Ulusumuz gerek doğal nitelikleriyle, gerekse tarihçe gelenekleriyle hiç bir ulustan aşağı kalmamak üzere yaratılmıştır ve her ulus gibi itibara layıktır. Öğrencilerimiz, kendilerine ve yarına güvenerek çalışmalıdırlar. Kendi eğitim zamanımızdan anarız: Uğranan güçlükler, insana yenilmeyecekmiş gibi gelir. Oysa asıl zorluk gerçek yaşayışta başlar. Avrupa'ya gelen öğrencilerimizse büyük yardımlar, büyük hizmetler, büyük görevler uğrunda seçilip buralara gönderilmişlerdir. Onlar, burada çalışıyorlar ve bilim alanının türlü dallarında ihtisas sahibi olarak yetişiyorlar. Bu öğrenciler, bizden daha ağır görevlere adaydırlar. Burada kendilerini tanıdığım öğrenci arkadaşlarım, yarınımızı umutla, soylulukla, inanla, erdemle, gelecek günlerin bütün güçlüklerini direnimsiz omuzlarında taşıyacak karakterdedir. Hazır olanları öğrencilerimizin bu durumuna teşekkür etmeye çağırırım ve öğrencilerimizin kendilerine verilecek görevleri yapacaklarını, ülkeye yararlı olacaklarını umarım.»

Nutku uzun uzun alkışlayan öğrenciler, sonra grup olarak bir anı resmi çektiler.

Müttefikler, Yunanistan'ın Türkiye'ye bir ölçek onarım parası vermesini benimsemişlerdi. Ne varki, Yunanlılar, birtürlü bunu benimsemeye yanaşmıyorlardı. Yunanlılar, bunu kesinlikle itelediklerinden müttefikler buna na-

sıl bir çözüm bulacaklarını bilmiyorlardı. Bu sırada Venizelos, Yunan dışişleri bakanını Lozan'a çağırırdı. Garda neden geldiğini soran gazetecilere: «Yunan kuruluyla görüşmek için» karşılığını verdi. Bu sırada ortada tuhaf bir söylenti de dönüp duruyordu. O da Yunanistan'ın Türkiye ile ayrı bir barış masasına oturma tahminiydi. Söylentinin kaynağı Venizelos değildi. Bu, Yunan gazetecilerinin işiydi. Bunu müttefiklerin kulaklarına ulaştıran onlardı. Ancak, burda Yunan gazetecileri hep onun verdiği esinle davranıyordu. Yunan ordusunu elinden kaçıran müttefikler, dayanacak en önemli gücü yitirmiş olacaklardı. İşte, Lozan istasyonuna inen Yunan dışişleri bakanı Aleksandr'a bu konu soruldu. Bakan, sorulara dolambaçlı bir karşılık verdi:

«Bizim amacımız ayrı bir barıştan çok, genel bir barış yapmaktır. Hepimiz genel barış amacı ile çalışıyoruz. Yine de bu amaç üzere çalışacağız. Buraya barış için değil, kurulumuzla görüşmek için geliyorum. Yunanistan'ın savaşa gireceği, savaş tehdidinde bulunduğu üstüne söylentiler, hem asılsız, hem de gülünçtür. Yunanistan, yeni bir savaş istemiyor. Bugünkü siyaseti savaştan çok barış ve ülkeyi onarma duygularından esinlenmiş bulunuyor.»

İsmet paşa, bayram günlerinde onarım işini Venizelos'la birkaç kez görüştü. Ancak, bunlardan olumlu bir sonuç çıkmadı. Aleksandr'ın gelişinden sonra Venizelos İsmet paşayı bir kaç kez daha gördüyse de bundan da bir iş çıkmadı. İsmet paşa, işin maliye komisyonunda görüşülmesini istiyor, Venizelos da buna yanaşmıyordu. Venizelos, bu işin sonuna dek İsmet paşayla başbaşa görüşülmesinden yanaydı. Ergeç işin törensel masa görüşmelerine götürülmesini hiç bir şey engelleyemeyecek gibi görünüyordu.

Bu sırada Venizelos, adamları aracılığıyla çevreye bir propaganda sisi daha yayamaya başladı. Sözde Türk ordusu yığınaklar yapıyor, Bolayır'a asker çıkarıyordu. Venizelos'un ağızıyla da söylenen bu sözlerin ertesi günü Yunan donanmasının bir birliği Çanakkale önlerinde boy gösterdi. Meriç üzerindeki köprüünün de atıldığı haberini alan Yunan gazeteleri, her yanı gürültüye boğmaya baş-

ladılar. Yunan hükümeti de bu gürültüde onlarla ağız birliği etti. Venizelos da bundan söz ederek müttefikler başdelegelerine başvurdu. Venizelos, burda daha da ileri giderek, onarım sorununun çabuk çözülmesini, Yunan ordusunun daha çok bekleyemeyeceğini söylüyordu. Böylece müttefiklerin gözünü korkutarak onları onarım sorununda Türkleri desteklemekten vazgeçirmek istiyordu. Ancak, bu blöflere İsmet paşa pul vermediği gibi, müttefikler de kulak asmıyorlardı.

«Pis, yağmurlu, karanlık bir gündü. İsviçre'nin kötü havalı günlerinde olduğu gibi Lozan Palası sıkıntı çökmüştü. Öğleden sonraya dek otelin holünden dışarıya hiç kimse ayak atmamıştı.

Saat üç buçukta İsmet paşanın, kül rengi aydınlık içinde daha çok küçülerek dairesinden çıktığı görüldü. Sonra merdivenlerden bir gölge gibi indi. Otomobiline binerek Uşi Şatosuna doğru uzaklaştı. Holdeki gazeteciler, ardından bakakaldılar. Hiç kimse ne olduğunu, ne olacağını bilmiyordu. Birkaç gündür kaynatılıp duran özel görüşmeler sonucunda onarım sorunu için bir gizli görüşme yapılması kararlaştırılmıştı. İşte, İsmet paşanın konferans başlayalı geçen otuz üç gün sonra gittiği yer bu gizli toplantıydı. Kurulun öbür üyeleri de İsmet paşanın arkasından Uşi'deki toplantıya gittiler. «Leman gölü boyuna yağan yağmurla sarı, bulanık, kirli bir akıntı parçası gibi uzanmış, dağların gölgeleriyle büsbütün koyulaşan bir alacakaranlık, yarı karanlık içinde, caddeler ıssız, Uşi Belediye bahçesinde kimseler yok. Pis bir hava!»

Konferans salonunun bütün kapıları kapatılmış, meraklı kulaklar için hiç bir delik bırakılmamıştı. Ortalıkta salonun hizmetlileri dolaşıp duruyordu. Bütün kafalarda şu soru engereği kıvrılıyordu: Acaba, savaş mı barış mı olacaktı? Fransızlar, şöyle diyorlardı:

«Konferans, çok tehlikeli bir an geçiriyor.»

İtalyanlar şöyle diyordu:

«Tanrı iki yana da son dakikada bir barış aşkı versel!»

İngilizlerle Amerikalılarsa kaygusuz görünmeye çalışıyorlardı. Üç saat sonra, konferans salonunun önünde

bir kınıldama oldu. Bütün gazeteciler, salondan çıkanları yakalamak üzere koştu. En önce çıkan İsmet paşanın çevresi alındı:

«Aman, paşam ne haber?»

«Karaağaç'ı aldık.»

Bunu diyen paşa hoşnut güldü.

«Tazminattan vazgeçtik mi?»

«Geçtik!»

İsmet paşa bunları dedikten sonra otomobiline binerek Lozan Palas'a doğru uzaklaştı. Kapıdan ikinci olarak çıkan Venizelos'un çevresi gazetecilerce alındı. Onların birbirini izleyen sorularına şu karşılığı verdi:

«Şunu söyleyeyim ki, artık barış imzalanmış sayılabilir. İsmet paşa hazretleri büyük bir barışseverlik düşüncesiyle davrandılar ve barışın gerçekleşmesi uğruna gerçekten büyük iyi niyet gösterdiler. Artık, Türkiye ile aramızda hiç bir anlaşmazlık kalmamıştır.»

Lozan Palas, bir iyimserlik havasıyla yüklüydü. Barış masasını havaya uçuracak en tehlikeli mayın, zararsız duruma getirilmiş sayılıyordu. İsmet paşanın barışseverliğini övenler arasına katılan Amerikalılar da şöyle diyorlardı:

«Bir asker, bir sivil gibi değildir. Hiç bir şeyin bir insan dirimine değmediğini İsmet paşa gibi savaşın bütün facialarını görmüş bir general kertesinde daha iyi bilemez.»

Bir İngiliz danışmanı da şöyle diyordu:

«Benim bakımdan, Türk başdelegesi bugün çok büyük bir siyasal davranışta bulundu. İlk, bütün dünyanın saygısını kazandı. İkinci olarak verecek parası olmayan yoksul bir ülkeden zorla para alacağım diye herhalde pratik olmayan bir tutum üzerinde saplanıp kalmadı. Yunanistan'ın verebileceğini, Karaağaç'ı, gemileri aldı ve pekala, kabul ediyorum, yeter, dedi. Bu davranış, hem iyi yüreklilik oldu, hem de pratik değeri vardı. Bir yarar daha: İsmet paşanın bu tutumu karşısında görülecektir ki, öbür sorunlar da daha çabuk çözümlenecektir. Bugünkü onarım anlaşmasının öbür sorunlar üzerinde herhalde bir etkisi olacaktır. Bana kalırsa barış bugün olmuştur.»

Geç vakit, İsmet paşa, Türk gazetecilerini çağırarak

ayrı ayrı karşıladı. Işık saçan sevinçli yüzüyle hepsini iyimserlik havası içine attıktan sonra şöyle bir söyleyiş kapısı açtı:

«Oturun, bakayım, size anlatayım. Bugünkü toplantı sırasında Yunanlılarla onarım sorunu üzerinde uyuştuk. Uyduğumuz noktalar şunlardır: Yunanlılar, prensip olarak onarımda bulunmak gerek ilkesini benimsediler. Ancak, mali durumlarının olanaksızlığından söze-doruk para veremeyeceklerini, eğer kabul edersek müt-tefiklerce yapılan öneri gereğince, Karaağaç'ı bırakmaya ve savaş sırasında ele geçirilen gemilerimizi geri vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Barışın bir ayak önce gerçek-leşmesi uğruna bizden büyük bir fedakârlık olmak üzere, müttefiklerce yapılan bu öneriyi benimsedim ve büyük dev-lletin de düzenlenmekte olan antlaşmada Türkiye'nin maliye durumunu göz önüne alıp almayacaklarını sordum. Bu soruma olumlu olarak «evet, çözümleyeceğiz» karşı-lığını verdiler. Bu söz vermeyi senet olarak benimsedik. Bu büyük fedakârlığımızın müttefiklerce göz önüne alınıp alınmayacağını elbette, yakında göreceğiz. Barış antlaş-ması genel varlığı bakımından bir topluluk niteliğinde ol-duğundan geriye kalan askıdaki sorunların çözümü sı-rasında fedakârlığımızın gözönüne alınması gerekir. Ge-riye kalan sorunlara gelince: Onlar da genel varlıkları ba-kımından belirlenmiş durumdadır. Önümüzdeki hafta bun-ların da çözümleneceğini sanıyorum.»

«Barıştan umutlu musunuz?»

«Askıdaki sorunlar, önemli sorunlardır. Maliye ve ik-tisat sorunlarını bu arada söyleyebiliriz.»

«İstanbul'un boşaltılması sorunu?»

«İşgal altındaki ülkelerimizin boşaltılması sorununun da bu hafta içinde tartışılacağını umuyorum. Esasen bu sorun üstüne önceden almış olduğum teminat, sorunun çözümleneceği kanısını verdiğiinden bu soruna çözümlen-miş gözüyle bakıyorum.»

Ali Naci ile bir arkadaşı, iki Türk gazetecisi olarak İsmet paşayı dinledikten sonra bir otomobile atladıkları gibi Venizelos'u görmeye gitti. Venizelos, onları kollarını açarak dostça karşıladı:

«Artık size bildiride bulunabilirim, diye başladı. Elbette haber almışsınızdır. Onarım sorunu çözümlendi. Yani, Yunanistan'la Türkiye arasında barışın yapılmasına engel olacak hiç bir sorun kalmadı. İsmet paşa hazretleri gerçekten büyük bir barış isteği, büyük iyiniyet gösterdi. Esasen görüştüğüm gündenberi İsmet paşa üzerimde barışı gerçekten isteyen, saygıdeğer bir asker, katıksız, soylu bir diplomat etkisi yaratmıştır. Size de söylüyorum, her zaman yineleyeceğim: Yunanistan, Anadolu felâketinden sonra, siz de biliyorsunuz ki çok acıklı durumdaydı. Bu koşullar içinde bizim bir tazminat vermeliğimiz mad-detten olanağı yoktu. Maddi bir olanaksızlığı yenmek uğruna müttefiklerin Karaağaç önerisini zorunlu olarak iyniyetimizi göstermek üzere benimsedik. Artık, Türkiye-Yunanistan barışı olmuştur. Bundan sonra yüreklerimizi sevgiyle doldurarak iki ülke arasında barış ilişkilerinin yeniden kurulmasına çalışmalıyız. Türkiye ile Yunanistan iyi bir dostluk siyasetiyle Balkanlardaki önemli bir güç olmaya adaydılar. Bugünkü uyuşma, onarım sorununun bu çözüm biçimi, her iki yan için hoşnutluk vericidir. Bu sonuçtan dolayı kırınglık duyulmamalıdır.

«Artık, yineleyeyim ki, Yunanistan'la Türkiye arasında barışın olduğunu haber verebiliriz. Bir daha ekleyeyim: Benim için bir sınır ile barışı yapmak, iyi bir sınırla savaşa girmekten yeğdir ve bundan dolayıdır ki bugünkü çözüm biçiminden hoşnudum.»

Özel toplantıların ilki 29 mayısta Uşî'de yapıldı. Saat on buçukta İsmet paşa, yanındaki danışmanlarla, yağmurun, pis havaların bırakıp gittiği güneşli caddeye çıktı. Otomobil, güneşe çıkmış insan yığınları arasından geçerek Uşî'ye yöneldi. «Şato, dışından bakılınca, Leman gölü ile Uşî parkının dekoru ortasında, o sessiz ve romantik duruşuyla, salonlarında bir adliye sorununun hararetili görüşmesi yapılan bir uluslar konferansı sahnesinden çok kendini doğaya ve kitaplara vermiş büyük bir şairin köşküne benziyordu. Kapıda bir çok bayraklı otomobiller vardı. Şöförler köşelerine çekilmiş, gazetelerini okuyorlardı.»

Şatonun büyük kapısından girildiğinde çiçeklerle dolu

bir hol bol bütün güzelliğiyle göze çarpıyordu. Burada toplantının sonucunu bekleyen gazeteciler kendi aralarında konuşuyorlardı.

On birde başlayan özel toplantı, saat birde bitmişti. İsmet paşa, merdivenlerden inerek otomobile bindi, Lozan Palas'a yollandı. Müttelikler, Montanya formülünün Türkiye'de yaşamak, çalışmak isteyen yabancılara hiç de elverişli olmadığı üzerinde durdular. Türk adliyelerinin, yabancılara koruyacak nitelikleri taşımadığını, dışardan girecek sermaye için yeter garanti bulunmadığını ileri sürdüler. Montanya formülünün bu eksiklikleri giderilirse bir diyecekleri kalmayacaktı. Onların önerisine göre, kapitülasyonların tasfiyesi için beş yıllık geçiş dönemi gerekiyordu. İsmet paşa, mütteliklerin anlattıklarını sabırla dinledikten sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin bu adliye sorusunda son kerte duygulu olduğunu söyledi. Sonra sözlerine şunları ekledi:

«Ben, bunu değiştirmek gücünde değilim. Esasen, Montanya formülü bile Büyük Millet Meclisini hoşnut etmemiştir. Bununla birlikte biz, kararlaştırmış bir ilkedan geri dönmüş olmamak için verdiğimiz sözü tutuyoruz. «Peki, benimstedik» diyoruz. İkinci olarak, müttelikler bize gönderdikleri notada da geçen konferansta kararlaştırılan ilkelere tartışılmayacağını bildirmiştiler. Bundan dolayı o sorunu sözkonusu etmeye hiç bir biçimde yer ve olanak yoktur.»

Akşam saat beş buçukta ikinci toplantı yapıldı. Yeddi buçuğa dek karşılıklı inatçı tartışmalarla geçti, sonra hiç bir sonuç alınmadan dağıldılar. Toplantı salonundan ilk çıkan general Pellé, gazetecilere şöyle dedi:

«İkinci toplantıdan da sonuç çıkmadı.»

Saat sekizde Lozan Palası dönen İsmet paşa da şunları söyledi:

«Daha bir sonuç yok. Konuşuyoruz.»

Gecenin saat onunda Montanya ile Pellé'nin danışmanı Fromajo, İsmet paşanın kapısını çaldılar. Getirdikleri haberde epeyce ileri birtakım öneriler vardı: Montanya formülünü benimseyen müttelikler, üzerinde küçük kimi değişik-

tirgeler yapmayı tasarlıyorlardı. İki yanın adliye danışmanlarının da bulunduğu bu gece toplantısı, bir karara varmak isteyen kişilerin toplantısıydı.

Toplantı saat gecenin ikisine dek sürdü. Montanya formülüne yakın bir formül üzerinde anlaşmaya varıldı. İsmet paşa, formülün bu biçimini uygun bulduğunu söyledi. Bu formül, müttefiklerin yenik düştüğü sanısını da ortadan kaldırıcı durumdaydı. Kapitülasyonun ruhu, burda bir cendereye sıkıştırılmış, ezilmekteydi. Bu metin üzerinde karşılıklı bir anlaşmaya varılarak toplantı saat iki buçukta kesin olarak bitti.

Rumbold, siyasal komiteyi topladı, çözümlenmiş, çözümlenmemiş siyasal sorunlar üzerinde bir tasfiye operasyonu yapmak istedi. Oturum açılınca Rumbold Irak sınırı ile Musul sorununu ortaya attı. İsmet paşa atıldı:

«Bu sorunlar, delegasyonlar arasında görüşülmektedir. Henüz sona ermemiştir.»

Aldı Rumbold:

«Üçüncü maddede Türklerce çıkarılan ve eklenen sözcükleri İngiltere benimsemez. Komitemizin çalışmaları bu hafta son bir oturumla bitecektir. 16. madde üstüne düşünceniz nedir?»

Aldı İsmet paşa:

«O da görüşmededir. Henüz bir karar verilmedi.»

Aldı Rumbold:

«Birtakım sorunlar, sonuna dek askıda bırakılmaz.»

Aldı İsmet paşa:

«Askıdaki sorunlar salt bunlar değildir. Örneğin, İstanbul'un boşaltılması sorunu ilk toplantıdanberi askıda durmaktadır. Onu da henüz görüşmeye getirmediğiniz.»

İtalyanların kastellorizo adını verdikleri Meis adası üstüne görüşüldü. Aldı İsmet paşa:

«Meis adası, Anadolu'nun parçalarındandır. Ona sahip olmak davamız meşruğ ve haklıdır. Ancak, dünya barışının sağlanması amacıyla bu ada üstündeki isteğimizden vazgeçiyoruz.»

Aldı Montanya:

«Teşekkürlerimi bildiririm. Bunun, gelecekteki İtalyan

ve Türk iyi dostluk ilişkilerinin sürdürülmesine, güçlenmesinde büyük etken olacağını övünce bildiririm.»

Aldı Rumbold:

«Adakale üstüne verdiğiniz sözün oturumda yinelenmesini rica ederim.»

Aldı İsmet paşa:

«Adakale üstüne görüşümü önceden söylemiştim. Genel barışın sağlanması uğruna Adakale üstündeki ihtirazi kaydımı da geri alıyorum.»

Aldı Diyamandis:

«Türkiye'nin bildirilerine teşekkür ederim.»

Aldı İsmet paşa:

«İtalya ile kararlaştırdığımız metni benimsiyorum. Frablusgarp'ta hilafet hakları öbür islam ülkelerinde olduğu gibi baki kalacaktır.»

Aldı Montanya:

«Kuşkusuz!»

Aldı İsmet paşa:

«Bu sözü senet kabul ederek geçiyorum.»

Türkiye'de oturan, çalışan, iş gören yabancıların adil yöntemleri üzerinde görüşüldü. Bu konudaki beyannameyi Rumbold okudu. Bunun müttefiklerce benimsendiğini de söyledi. Türkiye'deki adliye reformlarının kendi kendine gelişmesi dileğinde bulunan Amerika delegesinden sonra söz alan İsmet paşa şöyle dedi:

«Kaza egemenliği konusundaki haklarımız itiraz kabul etmez. Beyannamemiz, ülkemizde adliye reformları konusunda kendi isteğimizden doğmuştur. Yoksa, bu beyannameyi yabancılara hoş görünmek üzere vermiyoruz. Ondan dolayı metni okunan beyannameyi kabul ve müttefiklerin sözlerini senet olarak alıyorum.»

Aldı Rumbold:

«Alınacak danışmanlar üstüne açıklama yapar mısınız?»

Aldı İsmet paşa:

«En az dört danışman alacağız ve bunların sözleşmeleri Lahey sürekli mahkemesi yargılarına uygun olacaktır.»

Aldı Rumbold:

«Ben de bunu senet olarak alırım.»

Genel af üzerinde görüşüldü. Rumbold, 1922'de Türkiye'den çıkıp gitmek zorunda kalan Ermeniler konusu üzerinde konuştu. Rıza Nur, söz aldı:

«Genel affın bütünüyle ve eksiksiz olarak yapılması kararlaştırılmıştır. Türkiye'yi bırakıp giden ve genel afftan yararlanacak olan kişinin Türkiye'ye dönmesi üstüne Türk kurulu aşağıdaki bildiride bulunmakla onur kazanır: Halk değişik tokuşuna ilişkin sözleşme yargıları geçerli ve mutabek olup, bu bildiri ile ve hiç bir biçimde bozulmuş değildir. Sözü geçen sözleşme dışında kalan kişilere gelince, her hükümet gibi Türk hükümeti de devrimcilere, suikastçılara, bozgunculara ve genellikle kötü insanlara karşı inzibat tedbirleri almak hakkını korur. Suçsuz, günahsız, iş güçleriyle uğraşan kişiler, elbette, bu bildiri içeriğinin dışında bulunmaktadır.»

Ryan, Türkiye'den ayrılan Ermenilerin, yurtlarından uzakta kalmalarının insanlıkla bağdaşmayacağını söyleyerek epeyce konuştu. Buna İsmet paşa şu karşılığı verdi:

«Rıza Nur beyin konuşmasına ekleyecek bir şeyim yoktur. İç güvenliği karıştıran ihtilâlcilere, komitecilere, suikastçılara karşı tedbir almak zorundayız. Ermenilerden namus sahibi olanlar yavaş yavaş gelir, işleriyle uğraşır ve geçmiş unutulur. Ancak, bu sorunun konferansta karıştırılması iyi sonuç vermez.»

Fransız, İngiliz sözcüleriyle Venizelos bu konu üstüne bir şeyler söylediler. Venizelos'un bir sözü üzerine İsmet paşa şunları söyledi:

«Batı Trakya'daki müslümanların felaketli durumlarını hatırlatırım.»

Aldı Venizelos:

«Bariş yapıyoruz. Batı Trakya'daki müslümanların saygıyla geri dönmesini ve rahatlarının sağlanacağını bildiririm.»

Ermeniler konusu yine açılınca general Pellé, şöyle konuştu:

«Suriye'de aşağı yukarı yüzbin Ermeni vardır. Bunlar, üç yıl önce Türkiye'den çıkmışlardır. Aralarında zararlı olanlar nasıl ayrılır?»

Aldı İsmet paşa:

«Suriye’de değindiğiniz gibi yüzbin Ermeni varsa, onlar da genel aften yararlanacaklardır. Ancak, genel af ilanı başka, dışardakilerin toplu olarak dönmeleri başka şeydir. Toplu olarak dönüş sorusunda hiç bir söz veremem. Böyle gelenler olursa ceza görürler.»

Ryan, Ermenilerin yurtlarına dönmeleri üstüne diretince İsmet paşa şunları söyledi:

«Toplu olarak dönmek için söz verilemez. Namuslu kişilerin dönmelerinde sakınca yoktur.»

Aldı Rumbold:

«Türkiye’den türlü nedenler dolayısıyla çıkan Ermenilerin dönüşünü yasaklamak ağır bir konuşmadır.»

Aldı İsmet paşa:

«Ülkenin genel güvenine ilişkin bir konu üstüne söz verilmez. Genel huzur zamanla dönecek, türlü toplumlar arasında dostluk bağları yerleşecek. Siz ki İstanbul’da bulunuyorsunuz, bu yoldaki güçlükleri ortadan kaldırmak uğruna harcadığımız çabayı görüyorsunuz.»

Aldı Rumbold:

«Başka konuya geçiyorum. Ancak, korku yüzünden Türkiye’den çıkan ve zararsız adamlar olduklarında kuşku olmayan yüz binlerce Ermeninin dönüşlerinde ben bir tehlike görmüyorum.»

Türk-Fransız faizleri sorunu hâlâ bir yılan hikâyesi gibi uzayıp gidedursun Vaud kantonu, barış konferansı onuruna Lemman gölünde bir vapur gezintisi düzenleyerek bütün kurulları çağırdı. Faizler işini savaş tehdidiyle çözümlemek düşünüyorsa gören Fransızlar, bunun üzerine şöyle söylendiler:

«Bir gün sonra belki savaşmak üzere birbirlerinden ayrılacak kişilerin bir gün önce bir arada nasıl eğlendiklerini görmek ilginç olacak!»

«Apak bir vapur. Her yan tertemiz. Çağrılılıların bir bölüğü yukarı güverteye yerleşmiş. Bir bölüğü de Uşi parkının iki yanına polisler sıralanmış, gölgeli yolları ve ağaçları arasından, başlarında hasır şapkalar, bacaklarında ak pantolonlar ile gelip öbürlerine katıldılar. Saat

tam üçte İsmet paşa geldi. Kurşun rengi bir giynek giymişti. Gülerek herkesi selâmlayarak içeri girdi. Yanında sivil giyinmiş iki yaveri, Sabri ve Atif beyler vardı. Türk başdelegesi gelince, bütün gözler objektifler ona çevrildi. Belki de çok yorgun olduğu halde dinç, dinlenmiş bir görünüşü vardı. İlk önce Japon delegesinin eşini selâmladı. Onunla son kerte nazık beş dakikalık bir konuşma yaptı. Sonra, Romanya delegesinin yanına oturdu. Konuşmaya başladılar. Hem konuşuyor, hem de çok neşeli bir konu üzerindeymişler gibi gülüşüyorlardı. Siyasal işlerden konuşmadıkları hemen anlaşılıyordu. Altmış yaşındaki genç ve dinç görünüşlü Venizelos bir köşeye çekilmiş, parlayan gözlüklerinin arkasından çevreyi süzüyordu. Yılda beş milyon lira geliri olduğu söylenen Venizelos, kendisine son kerte güveni olan bir adam görünüşündeydi. Montanya, güvertenin sonunda, bayrak direğinin yanında sigarasını içiyor, çevresini seyrediyordu. Gergin yüzü, çıkık çenesi, keskin ve düşük burnuyla, İtalyan delegesinde modern kılığa girmiş eski bir Romalı tipi vardı.»

İsmet paşayla karşılaştılar. Ayakta sigaralarını içerek çene çalmaya başladılar. İki ahbap gibi konuştular, yine öylece ayrıldılar. İsmet paşa, biraz sonra Rumbold'la karşılaştı. Onunla da denk iki insan olarak konuşmaya başladılar. İngiliz, İsmet paşaya son kerte saygılı davranır görünüyordu. Onların konuşmaları da bütünüyle havadan sudandı. Konuşurken çok rahattılar. Bu sırada, general Pellé yanlarına geldi. Gülerek, paşanın elini sıkarak general, şöyle dedi:

«Bugün, bütün objektifler size çevrilmiş!»

İsmet paşa, bu şakaya gülerek, onun elini sıkarak karşılık verdi. Generalin politik olmayan yüzü ne yumuşak, ne insancaydı.

Bu sırada vapurun bir köşesinde bir armonik takımı güzel, hafif havalar çalıyor, doğa güzelliğinin yaptığı etkiye insan sanatının güçlü etkisiyle yardım ediyordu.

«Vapurun sancak yanı İsviçre, iskele yanı Fransa kıyısıydı. Fransa kıyısındaki Evians-Les Bains önüne gelince gemi yavaşladı. Evians gazinosu ak mimarisi, geniş

bahçesi, hasır iskemlelere oturmuş zengin kalabalığıyla renkli bir kartpostal gibiydi (...) ta yukarda tepede bir otel vardı. Mavi göğe açılan pencerelerine güneşin ışıkları vurmuştu. Dağın en yüksek noktasında, zengin, eğlence meraklısı turistleri bekliyordu.»

Kıyı boyunca giderken, Vaud kantonu, çağrılılarına İsviçre'nin en güzel içkilerini, bisküvilerini, yemişlerini sundu. Bir Türk danışmanı:

«Bakınız, şurası ne kadar Değirmendere'ye benziyor,» dedi.

İki Türk danışmanı şöyle söyleşti:

«Şu gölün rengi ne güzel!»

«Güzel, ama, bizim denizin rengi nerede? Şurası Tahrıya'ya benzemiyor mu?»

«Sular bu kerte durgun olmasa, kendimi Boğaz'da sanıcağım.»

Vapur, Ron ırmağının Lemman gölüne döküldüğü yere varmıştı. Sarp bayırlarda çok güzel oteller yükseliyordu.

Sonra, vapur Chillon şatosunun önünden geçmeye başladı. «Taşkale'nin aşağıda görülen kapısı» Mahpuslar kapısı'ydı. Eski zamanlarda tutuklu, geceylein oraya getirilir, ayaklarına taş bağlanır, oradan göle atılırdı. Boğaz yalılarını, kayıkhaneye kapılarını andıran bu deiğin üstünde, ortaçağ şatosunun pencereleri, yüksek boyları ve garip stilleriyle korkunç bir etki yaratmaktaydı.»

Vapur bir süre daha gezip dolaştıktan sonra geç vakit Uşi'ye döndü. İskeleye çıkarken bir Fransız danışmanı bir Türk danışmanına şöyle dedi:

«Çıkmasak?»

«Neden?»

«Kuponlardan bıktım da ondan.»

«Kim bıkmadı, kim usanmadı ki?»

Ertesi gün delegeler Şato otelinde bir toplantı yaptılar. Pazar olmasına bakmadan yapılan toplantı, öğleye doğru bitti. Gazeteciler, paşanın çevresini aldılar:

«Paşam, sonuç?»

«Sonuç yok, görüşme bitmedi. Sürdüreceğiz.»

«Kesilme havası var mı paşam?»

«Öyle bir şey sezmedim.»

Fransızların direnmeleri, işi yine çıkmaza sokmuştu. İsmet paşa, o sabah erkenden müttefikler delegelerine bir nota göndermişti. Bunda, kuponlar sorunu üstüne Ankara'dan aldığı son direktifi bildiriyordu. Fransızların notası beklendiği bir sırada İsmet paşanın verdiği nota şaşkınlık yarattı. Türklerin verdiği birçok ödüne (taviz) karşılık Fransızlar hâlâ faizler sorunu üzerinde direniyordu. Fransızlar, şaşırmıştı.

Saat yedi buçukta İsmet paşanın otomobili döndü. Gazeteciler, paşanın yüzünden bir şeyler okumaya çalıştılar. İsmet paşanın gülerek otosundan indiğini gören yirmi otuz gazeteci, işlerin iyi gittiği üstüne iyi işler düşündü. Ancak paşanın bir adım arkasından yürüyen Hasan Saka'nın yüzü somurtkandı. Rıza Nur'un yüzündense hiç bir şey anlaşılamıyordu. Bilinçli olarak yüzüne bir diplomat maskesi takmıştı. İsmet paşa, gözleriyle kendisine bir sürü soru soran gazetecilere döndü:

«Şimdi size bildireceğiz,» dedi.

«Paşam, iyi mi, kötü mü?»

«Kötü.»

Paşa, bu son sözü gülerek söyledi. Paşa, bundan önceki sözlerle hep Fransızca söylemişken bu son sözü Türkçe söylemişti. Bu Türkçe sözler, yabancı gazetecilerde büyük bir merak uyandırdı. Türk gazetecilerinin çevresini alarak dıretimle sormaya başladılar:

«Ne dedi, ne dedi?»

Fransızlar toplantıda şöyle demişlerdi:

«Kişiler adına taahhüt altına giremeyiz. Yalnız şuna razı olabiliriz. İlerde duruma göre indirim yapmak üzere hamillerle doğrudan doğruya görüşmeyi isterseniz beyannameye ekleyiniz. Ancak, frank ödemek gibi açık bir belirlemeye kalkarsanız bunu benimsemeye yetkimiz yoktur.»

Müttefikler:

«Direktifinize uyarak yaptığınız öneriyi verdiğimiz karşılığı, rica ederiz, hükümetinize bildirin» demişlerdi.

İsmet paşanın onlara verdiği karşılık şuydu:

«Bunun gereği yok.»

Haziran sonuna yaklaştığı halde, konferans, yine bir

bataklıkta bocalıyor gibiydi. Ufukta hiç bir çıkaryol da görünmüyordu.

Müttefiklere direktif geldiği haberi yayıldı. Müttefikler başdelegeleri kendi aralarında bir toplantı yaptılar. Sonra, general Pellé, İsmet paşayı ziyaret ederek bir süre görüştü. Daha sonra, iktisat komisyonunun toplanacağı bildirildi. Müttefik başdelegelerine gelen direktif şöyleydi: «Yanların çıkarlarını uzlaştırır nitelikte bir uzlaşma temeli bulmak üzere delegeler aralarında anlaşmalı ve barış hızlandırılmalıdır.»

23 haziran akşamı, İsmet paşa, Rumbold'u görmek üzere onun oteline gitti. Geç vakit otele döndüğünde Türk gazetecileri karşısına dikildi:

«Paşam, gülüyorsunuz, iyi haberler var, bu akşam herhalde siz söylesiniz.»

Paşa, Türk gazetecilerini yanına alarak dairesine çıktı. Onlara anlatacakları varsa da general Pellé ile de randevusu vardı. Onları orda beklemek üzere bırakarak generali görmeye gitti. Yarım saat sonra döndüğünde şöyle konuştu:

«Geçenlerde müttefiklerle görüşerek büyük sorunların birer birer çözümlenmesini ve bu sorunların çözümünden sonra, tasfiyeleri daha kolay olan tali sorunlara geçilmesini kararlaştırmıştık. Böylece yabancılara ilişkin yöntem sorunuyla onarım sorununu çözümledik. Yirmi gündenberi de kuponlar işini görüşüyoruz. Bu sorunda, biliyorsunuz, hukukçular, formül denilen ve mütehasşısılarca hazırlanan son bir çözüm biçimi buldular. Biz, bu formülide bir noktanın açıklanmasını istedik. Hamillerle kesin anlaşma yapılınca dek düyünü umumiye gelirlerinden geçici olarak hükümete verilecek hissenin belirlenmesini istedik ve bunu istemekte de haklıydık. Düyünü umumiyeye de hamillere frankla ödemeyi mümkün kılacak ölçekte para ayırması düşüncesini ileri sürdük. Şundan ki hamillere franktan çok para bırakılırsa, belki böylece istedikleri parayı oradan kolaylıkla alınca, gelip görüşmeye girişmeyi yağ tutarlar diye kaygulandık. Bize verilecek para, esasen geçiciydi. Biz, öyle geçici bir ödeme biçimi bulmak istedik ki, ne

biz onlara karşı bir üstünlük elde edelim, ne de onlar bize karşı ayrıcalı bir durum sağlasınlar. Bütün dünyaya karşı vereceğimiz paranın türünü ilân ettik. Yani, Fransız frankı verebileceğimizi söyledik. Bu koşulla taahhüt altına girmeye hazır olduğumuzu da her zaman söylüyoruz. Müttefikler, bu formülü hükümetlerine bildirdiklerini, ivedi söylediler. Şimdi, bekliyoruz. Bundan dolayı, konferansın karşılık alabilmek uğruna da ayrıca girişimde bulunacaklarını bir ayak önce bitmesi bizim tenbelliğimizden değil, müttefiklerin kesin çözümü ivedileştirmemelerinden ileri geliyor.

«İkinci büyük sorun olarak işgal altındaki yerlerimizin boşaltılması işi geliyor. Bu sorunu özel görüşmelerde verilen garantilere dayanarak, prensipçe çözümlenmiş sayıyoruz. Yalnız bu çözüm, henüz formül haine konmadığından elbette kesin sayılamaz.

«Ayrıcalıklar sorununa gelince: Ankara'da şirketlerle görüşme sürüyor ve Fransız şirketlerinden büyük bölümü anlaşmazlıklarını gidermiş bulunuyor. Birkaç şirket kalıyor ki, Fransız basınının da açıkça söylediği gibi ikinci derecede önemli olan şirketlerdir ve bunlarla görüşmeler iyi sonuca erişmek üzeredir.

«Son günlerde yine Suriye sınırına yığınak yaptığımızla ilişkin birtakım söylentiler çıkarmaya başladılar. Bu söylentilerin kesinlikle aslı yoktur. Bütün bu söylentiler, düşünceleri mali bir sorundan başka bir soruna geçirmek ve oraya çevirmek amacından ileri gelmektedir. Değil Suriye sınırında yığınak yapmak, biz, tersine, birkaç sınıfı da terhis etmiş bulunuyoruz. Eğer gerçekten bir yığınak varsa, bunu Suriye sınırının öbür yanında aramalıdır. Şundan ki Fransızlar, İskenderun'la Halep arasında pek eylemci askerce davranışlarda bulunuyorlar. Gelen raporlar, bu konuda ikirciğe yer bırakmayacak kerte ayrıntılar ve bilgi vermektedir.

«Bir sorun da şudur: İstanbul'daki depolarda bulunan mühimmat; son günlerde müttefiklerce başka yerlere taşınmaktadır. Oysa barışın imzalanmasıyla birlikte bizim olan bu mühimmatın yine bize geri verilmesi kararlaştırılmıştı.»

23 haziranda müttefik başdelegelerinden İsmet paşaya gelen bir mektup, onu dört buçukta Uşi şatosunda toplanmaya çağırıyordu. Toplantı yedi buçuğa dek sürdü. İsmet paşa, İstanbul'un hemen boşaltılmasının Türkiye için dırimsel bir sorun olduğundan sözetti. Müttefikler şöyle dediler:

«Boşaltma konusundaki görüşünüzü ve isteğinizi duyuracağız, yani prensip olarak, istediğiniz gibi boşaltmayı benimsiyoruz. Yalnız, bu sorunu bütün öbür sorunların çözümünden sonra görüşelim.»

Bundan sonra yine bir yılan hikâyesine dönen kuponlar işine geçildi. İsmet paşa:

«O zaman bizi bugün neden buraya çağırdınız?» dedi. Müttefikler, ikinci derecedeki bütün sorunlarla birlikte ayrıcalıklar işini de görüşmek istediklerini söylediler. Bunun üzerine söz alan İsmet paşa:

«Kaç kez söyledim, dedi. Bu sorunu burada görüşmem. Ankara'da görüşülüyor. Ayrıcalıklar sorununun görüşülme yeri burası değildir. Ankara'da birçok şirketler anlaşmazlıklarını çözümlediler. Geriye kalanlar da çözümlenmek üzeredirler. Bütün sorunları çözümleriz, bu ayrıcalıklar işi sona kalır. Eğer o zamana dek Ankara'da görüşmeler sona ermezse görüşünüzü o zaman görüşürüz.»

Müttefikler:

«Aramızda düşünce ayrılığı var, hükümetlerimizden soralım.» diye karşılık verdiler. General Pellé'nin son kerte yorgun döndüğü gözden kaçmadı.

İsmet paşa, konferansın hızlandırılmasını isteyen birer nota göndererek müttefikleri uykularından uyandırmak istedi. Notada şöyle diyordu:

«Çağırın devletler, 26 mayıs 1923 tarihinde, Yunan onarımı sorununun çözümünü önerdiklerinde, kendisini ilgilendiren mali sorunlar üstüne aynı kolaylıklardan yararlanacağına ilişkin Türkiye'ye garanti vermişlerdi. Onarım sorununun çözümünden sonra çağırın devletlere askıda kalan sorunların, özellikle adli yöntem hakkındaki beyanname, boşaltma ve kuponlar sorunlarının aralıksız, birbiri arkasından, öbür sorunlardan önce çözümlenen onarım

sorunu gibi çözümlenmelerini önermiştim. Bu görüşme biçimi benimsenmiş ilkönce izlenmiştir. Böylece adli yönetime ilişkin beyanname sorununda bir uzlaşma da olmuştu. Bununla birlikte boşaltma ve kuponlar sorunlarında bir sonuca varılmadı. Öbür yandan müttefikler delegasyonları bunları bir çözüme bağlayacak biçimde görüşmeleri izlemediler. Çağıran devletler, barışın yapılmasına başlıca engel olan bu sorunlar üstüne bir karar vermeyi her zaman geciktirdiler.

«Türk delegasyonu, bu konuda kendisinin elinden gelen en yüksek çabada bulundu ve elinde bulunan bütün araçları bu uğurda kullandı. Hukuk danışmanlarınca hazırlanan ve müttefikler delegasyonlarınca onaylanarak önerilen formül bir temel olmak üzere gözönüne alındı. Türk delegasyonu, benzer biçimde yine hukuk danışmanlarınca düzenlenen belirlemeler bileşimine de girdi ve sonunda iki önerinin uzlaştırılması sonucunda oluşan ve müttefik devletlerden birinin maliye mütehassısı ile birlikte düzenlenen usul formüle de katıldı. O tarihten şimdiye dek ise yaklaşık olarak iki hafta geçti.

«23 haziran 1923 tarihinde yapılan toplantıda ilkin bildirilen görüşmeler günlüğünde yazılı olmalarına bakmadan kuponlar ve boşaltma sorunları tartışılmadı. Müttefikler delegeleri katında o zamandan beri yapılan yinelenmiş ağızdan başvurularına ise her zaman bir iki güne dek bu sorunların çözümleneceği karşılığı verildi.

«Son ağızdan başvurmanın yapıldığı perşembe gününden beri ise dört gün geçtiği halde, bu konuda ne bir haber, ne de bir karşılık aldım.

«Aynı oturumda boşaltma, kuponlar, ayrıcalıklar sorunlarını sırayla çözümlemeye hazır olduğumu eklemekten hiç bir zaman uzak durmadım. Barışın yapılmasında herhangi bir gecikmeye meydan vermemek uğruna her zaman en büyük çabaları harcayan Türk delegeler kurulu, konferanstan yukarda sözü geçen başlıca askıdaki sorunların aynı oturumda birbirini izleyerek görüşülmesini istemekle onur kazanır.

İsmet.»

İsmet paşa, İngiliz, Fransız, İtalyan başdelegelerini de 2-3 Temmuz gecesi ayrı ayrı ziyaret etti, notada açıklanan konular üzerinde bir kez daha konuştu. Fransız delegasyon üyeleri, bu notanın içeriğinin gerçeğe uygun olmadığını yayarak İsmet paşanın yeni çabasını baltalamaya çalıştılar.

3 temmuzda başkanlık kürsüsünde bulunan general Pellé, İsmet paşayla Venizelos'un konuşmalarını şaşkınlıkla dinledi. Gerek İsmet paşa, gerekse Venizelos, ikinci derecede sorunlar da içinde olarak, Türkiye ile Yunanistan arasında hiç bir anlaşmazlık kalmadığını bildirdiler. Artık, salt hükümetlerinin bu anlaşmayı onaylamasını beklediklerini söylediler. General Pellé, konferansı sürdürmek üzere elinde kullanabileceği bir tek kuponlar sorunu kaldığını görerek şaşırdı. Şimdi, bütün konferans yön değiştirmiş, Fransa ile Türkiye karşı karşıya kalmış gibiydi.

3 temmuz günü, müttefikler, İsmet paşanın notasına şu karşılığı verdiler:

«Türk delegasyon başkanı İsmet paşa hazretlerine:

Zatı devletlerince 2 temmuz 1923 tarihi ile bize bildirilen notayı aldığımızı bildirmekle onur kazanırız. İlkönce sözügeçen notanın bizce içeriği bilinmeden yayımlanmış olmasını üzüntüyle karşılarız. Sözügeçen notada henüz askıda bulunan sorunların hazırlanması amacıyla 23 haziranda yapılmış olan özel toplantıdan söz edilmesi dolayısıyla, vaktinden önce oluşan yayımlama işi, konferans çalışmalarını ivedileştirecek nitelikte görülmemektedir.

«Türk-Yunan onarım sorununun çözümü sırasında askıda olan öbür sorunların, özellikle mali sorunların bir ayak önce çözülmesi ve bu sorunların görüşülmesi sırasında Türkiye'nin Yunanistan'a gösterdiği aynı kolaylıklardan yararlanmasında çağıran devletler katında zatı devletlerince diretildiği bildirilmektedir. Müttefikler, her zaman Türkiye'nin mali durumunu gözönüne almışlardır. Bu cümleden olarak tazminat sorunun Türkiye bütçesine hiç bir biçimde yük olmayacak bir biçimde çözümünün delegelerce benimsendiğini ve Almanya'nın Türkiye'ye olan pek büyük ölçekteki alacaklarından doğan

ve Türkiye'ye özgü borçların Türkiye'den alınmamasına karar verdiklerini söylemek yeter. Başka birçok durumlarda olduğu gibi bu kez de en iyilik istercesine bir tutum aldıkça da askıda kalan başlıca sorunların çözüm biçimine ilişkin hiç bir taahhüde girişmedik. Zatı devletleri, askıda kalan sorunların bir ayak önce çözümünü dileğini bildiriyorlar. Şu noktayı zatı devletlerine bildirmek isteriz ki çabalarımız her zaman bu amaca yönelmiş ve bundan sonuç çıkmaması Türk delegasyonuna gelen direktifin bir çözüm biçimini olanaksız kılacak nitelikte bulunmasından ileri gelmiştir.

«Ayrıcalıklara gelince, Türk delegasyonu 23 haziran toplantısından sonra dahi bu sorunun konferansın yetkisi içinde olmadığı ileri sürülmüştür. Yalnız, birkaç gün oluyor ki zatı devletleri bu sorunun tartışılmasına hazır olduğunuzu bildirdiniz.

«Çağırın devletler, kuponlar sorununun tartışılması başlangıcında gerek barış antlaşmasında gerek buna bağlı görüşmelerde Osmanlı borçları hamillerini (yansız hamiller de içinde olmak üzere kuponların istikraz sözleşmelerine yazılı koşullardan başka türlü ödenmesini benimsemeye zorlamanın kendileri için olanaksız olduğunu bildirmişlerdir. Devletler delegeleri bu temel ilkeyi bozmamak koşuluyla soruna Türkiye'nin mali durumunu gözönüne alacak bir çözüm biçimi bulmak uğruna çaba harcamaktan yorgun düştüler. Ancak, Türk delegasyonu, önerilere, hamilleri Türk hükümetinin bir yanlı kararını benimsemeye zorlamak açık amacına yönelmiş değiştiregiler sokmak uğruna diretti. Müttehassıslarımızdan birini bu biçimde bir önerinin benimsenemez olduğunu Türk delegasyonuna bildirmeye memur ettik. Bu konuşma sırasında ki zatı devletlerinin mektubunuzda anlatmak istediğiniz formül, müttehassısımıza önerilmiştir. Ancak, zatı devletlerinin girişi eseri olan bu formül müttefik bir müttehassısın işbirliğinden oluşmuş bir sonuç sayılamaz.

«Zatı devletlerince anlatılmak istenen üçüncü sorun, boşaltma sorunudur. Öbür iki sorunun sevindirici bir biçimde çözümüne bağlı olmak üzere bu boşaltma soru-

nunun çözümüne bağlı olmak üzere bu boşaltma sorununun çözümü konusundaki iyi niyetlerimizi bildirdik ve bundan dolayı boşaltma biçimlerinin incelenmesine öbür sorunlar çözülmeden başlayamayacağımızı bildirdik.

«Bu koşullar içinde zatı devletlerinin de dilediği üzere yukardaki önemli sorunların aynı oturumda çözümüne hazırız. Bu oturumun tarihi, bulunduğumuz koşullar içinde, hükümetlerimizden istediğimiz bütün direktiflerin gelmesinden sonra saptanacaktır.

Montanya, Rumbold, Pellé»

İsmet paşa, üç sorunun bir oturumda çözülmesi dileğine verdikleri olumlu karşılık için müttefiklere bir nota daha göndererek teşekkür etti. Müttefikler buna karşılık vermediler.

7 temmuz salı günü saat üç buçukta oturum açıldı. General Pellé, toplantıdan önce İsmet paşayı ziyaret ederek yarım saat görüşmüştü. Bu ziyaretler trafiği, konferansın iyi bir sonuca doğru yol aldığı sanısını uyandırıyor.

«O gün Uşi bir panayır yeri gibiydi. Lozanlılar, burada bir bayramlarını kutluyorlardı. Tıpkı İstanbul'daki eski bayram yerlerinde olduğu gibi salıncaklar kurmuşlar, nişan atmak üzere tahta barakalar yapmışlar, canbazhane oyunları ve dönme dolaplar içinde eğlenip duruyorlardı. Bir yandan bu eğlencelerin sevinç bağrıışmaları sürerken, öbür yandan konferans, sessiz şatonun görüşme salonunda, saat üç buçukta, tarihi oturumuna başlamış bulunuyordu.

Muhabirler aşağıda, şatonun üzeri renkli camlarla örtülü güzel holünde, hasır sandalyelere oturmuşlar, bekliyorlardı. Özel oturumun yapıldığı oda, yüksek pencereleleriyle, holün karşısında, az yüksekteydi. Yanan elektrikler içinde camların arkasından delegelerin kim!dayan başları görünüyordu. İki gündenberi hava çok sıcaktı. Ancak şatonun holü serindi. Delegeler, bu sıcakta konuşa konuşa bıktıkları aynı sorunları son kez olarak yinelediklerinden dolayı büsbütün bunalmış olacaklar ki, salonun hole bakan büyük penceresinin bir kanadını yarı açık bırakmışlardı. Bu açık pencere kanadından arasıra belirsiz sesler geliyor, nevar ki, ne konuşulduğu anlaşılmıyordu. Ancak, hararetle konuşulduğu belli oluyordu.»

Dokuzu çeyrek gece bu uzun oturum da en sonra bitti. İlk önce salonun kapısından görünen general Pellé, gazetecilerin ağızlarını açıp bir şey sormalarına vakit kalmadan şunları söyledi:

«Bitmedi, yarın sürdüreceğiz. Üç sorunu, kuponları, ayrıcalıkları, boşaltmayı konuştuk. Sonucu bozmamak için hiç kimseye bir şey söylememeye karar verdik.»

Pellé'nin arkasından yavaş yavaş inen İsmet paşa da şöyle dedi:

«Sormayınız, müsaade ediniz, bir şey söylememek üzere söz verdim.»

7 temmuz oturumunun gizleri en sonra güneşe çıkar gibi oldu: Osmanlı borçları kuponlar sorunu da antlaşmadan çıkarılmıştı. Türk delegasyonundan beyanname istenmiyordu. Ancak, müttefikler, bir beyannameyle alacaklıların haklarını savunacaklardı. İsmet paşa, bu beyanname işinde çekimser davranmıştı. Türkiye sorunu, kupon işinden bağımsız olarak görüşülecekti. Bütün uzmanlar, toplanıp, sorunları teknik yönleriyle incelediler. Müttefikler, boşaltma işinde güçlük çıkarmadılar. Ele geçirdikleri Yavuz zırhlısıyla bütün cephanelikleri ve silahları Türklere geri vermeyi benimsediler. Özel konferansta en önemli pürüzlü sorunların çözümleneceği umudu birdenbire ufukta parlamıştı. «Saat beşi çeyrek gece general Pellé, eşiyle birlikte Lozan Palastan çıktı. Az sonra da İsmet paşa, Hasan bey, Rıza Nur bey, bir otomobile, Zekai ve Şefik beylerle Tevfik bey bir başka otomobile binerek gittiler.»

Saat beş buçukta başlayan özel konferans sekize doğru bitti. Salondan ilk çıkan İsmet paşaydı. Arkasında uzmanlar, merdivenlerden ağır ağır indi. Çevresini alan gazetecilere gülümseyerek şunları söyledi:

«Kabul ettiler, uzlaştık. Barış olmuştur. Gece on birde toplanarak ayrıntıları saptayacağız.»

Bunun üzerine Lozan Palasta yayılan barış oluyor söylentisi burayı bir bayram havasına boğdu. Uzun zamandır yay gibi gerilen sinirler, birdenbire gevşeyerek boşandı. Lozan Palasta bir bayram havası yaratan bu haber, bütün yeryüzüne ajanslarla şöyle bildiriliyordu: «Gece saat on birde toplanacaklar ve bitirecekler.»

Gecenin saat onbirinde yepyeni smokinlerini giyen İsmet paşayla öbür delegeler, asansörle aşağı indiler. Fransız delegasyonu birkaç dakika önce aşağı inmiş, Uşi'ye yollanmıştı. Otomobiliyle Uşi'ye giden İsmet paşayı dört gözle bekleyen gazeteciler, sabırsızlıktan patlamak üzereydiler. Daha çok dayanamayarak kalkıp Uşi'ye gittiler. Saat birbuçukta biten toplantıdan ilk çıkan İsmet paşa oldu. Gazetecilere bir top ışık gibi şunları fırlattı:

«En sonunda çözümledik.»

Hasan Saka da şöyle dedi:

«Arzumuz gibi, istediğimiz gibi çözümledik.»

Bütün yeryüzüne sabaha dek zengin kokulu çiçek demetleri gibi barış olduğu haberi yağdı durdu:

«Barış oldu!»

Dokuz aydır, barış için yapılan diplomatlar savaşı, en sonra bitmişti.

11 temmuzda yapılan özel bir toplantıda boşaltma ile ayrıcalıkların ayrıntıları üzerinde çetin tartışmalar başladı. Boğazlar işi çözümleninceye dek Türk sularında birkaç savaş gemisi bırakmak isteyen müttefikler, pişmiş aşı su katmak türünden zorluklar çıkardılar. Müttefikler, Reji ve Armstrong ortaklıklarına on yıl için birtakım ayrıcalıklar tanınması üstüne direttiler. Sonra Turkish Petroleum ortaklığının kazanılmış hakka sahip olduğundan onaylanmasını istediler. İsmet paşa ise bir yargı mahkemesince incelenerek kazanılmış hak konusunda ayrıca karar verilmesine diretti. Hele, Boğazlar sorunu çözümleninceye dek Türk kara sularında üç müttefik hükümetin ikişer kruvazörünün kalması ise Türk egemenliğine bayağı saldırı anlamını taşıyordu. Boşaltma koşulları gereğince belirli tarihlerde, bütün savaş gemileri kara sularını bırakıp gitmeliydi. İsmet paşa:

«Değil bir kravazörün, itilâf bayrağı taşıyan silâhlı bir kayığın bile kalmasına razı olamam» diyordu. 11 temmuzda yapılan iki toplantıda da bu ayrıntıların çözümlenemeyişi, barışa bir oldubitti gözüyle bakan, salt kalemlerin cızırtısını bekleyen bütün çevrelerde bir düş kırıklığı uyardı. Her iki toplantıda da yırtıcı bir tartışma havası ege-

men olmuştı. Bu çetin çatışmalar hep Fransızlarla İsmet paşa arasında geçiyordu. Müttefikler, el altından Türklerde bir umutsuzluk uyandırarak istemlerine ulaşmak uğruna Lozan barışının yine geri bırakılacağını yayıyorlardı.

15 temmuz akşamı, İsmet paşaya gelen bir müttefik notası, sorunların yeniden incelenmesi için bir uzmanlar toplantısı yapılmasını öneriyordu. İsmet paşa, 16 temmuzda buna karşılık vererek uzmanlar notasını benimsediğini bildirdi. Uzmanlar toplantısı haberi, karamsarlığa düşen çevreleri, iyimserliğin aydınlığına doğru sürükledi. Uzmanlar toplantısının arkasından akşamleyin başdelegeler de toplandı. On iki saat süren bu toplantılar sonucunda bütün umutsuzluk yaratan pürüzler temizlendi. Gecenin saat birinde konferanstan çıkan İsmet paşa, gazetecilere şunları söyledi:

«Artık, pürüz falan hiç bir şey kalmadı. Bütün anlaşmazlıklar çözümlendi.» Bunları söylerken yüzünde sevinç, bayram yapıyordu. Müttefikler, Boğazlarla Marmara'da hiç bir savaş gemisi bırakmayacaklardı. İsmet paşa son durumu Ankara'ya bildirdi. Ankara hükümeti de bütün yurda şu bildiriği yayımladı:

«Ankara, 12 temmuz (Anadolu Ajansı) — Başdelegemiz İsmet paşa hazretlerinden bugün hükümete gelen telgrafnamede İtilaf devletleri delegeleriyle delege kurulumuz arasında anlaşmazlıklı bulunan ortaklıklar ve İstanbul'un deniz güçlerinden boşaltılması sorunlarının dün gece sabaha dek süren delegeler toplantısında ulusal çıkarlarımıza zararlı olmayacak iktisat bağımsızlığımızı bozmayacak benimsenir bir biçime sokularak çözümlenip sonuçlandırıldığı ve kararların yarın komitelerden geçirileceği ve artık törensel oturum yapılmayarak barış antlaşması bildirisinin birkaç güne dek imzasının olası bulunduğu bildirilmiştir.»

17 temmuz salı günü Şato'da konferansın son tarihi toplantısı yapıldı. Saat beşe doğru İsmet paşayla öbür delegelerimiz, şatonun kapısından içeri girdiler. Fotoğrafçılar, onların da resimlerini çektiler. Oturumu açan Rumbold şöyle konuştu:

«Görüşmeye boşaltma sorunundan başlıyoruz. Buna ilişkin protokolün özel oturumda benimsenmiş olduğu bilinmektedir. Protokolün birer sayısı elinizde bulunuyor. Benimseyebiliriz, değil mi?»

Benimsendi. Hatip, sözüne şunları ekledi:

«Şimdi, Karaağaç protokoluna geçiyoruz. Bozcaada ile İmroz adalarının boşaltılması da bu aradadır.»

Bu da oybirliğiyle benimsendi. Bir iki önemsiz sorun daha benimsendikten sonra Rumbold, şöyle konuştu:

«Şimdi, genel af beyannamesine geliyoruz. Burada biraz durmak zorundayım. Bu beyannamenin imzasından sonra yürürlüğe girmesini isterim. İstanbul'da İngiliz işgal hizmetinde kullanılan altı Rum'un son günlerde tutuklandığını haber aldım. Vekilimin İstanbul temsilcisiyle olan konuşmasında Adnan bey: «İşgal güçleri hizmetinde bulunan Türk uyruklular ne ulustan olursa olsun, Türkiye'den çıkarılacaktır.» demiştir. Madem ki genel af beyannamesini hepimiz benimsiyoruz. Genel af herkesi kapsar. İşgal güçleri hizmetinde bulunmak, sorumu gerektirmez. Eğer bir sorum varsa o da bir genel afla kapanır. Ankara'da bu konuda yeni bir kanun yapılmış olduğunu da haber aldık. Bu kanunun genel af beyannamesiyle karşıt düştüğünden dolayı uygulanmamasını isterim. Şundan ki, genel af beyannamesi kesin bir sözleşmedir.

«İkinci sorunsu Ermenilere ilişkindir. İsmet paşa hazretlerine bildiririm ki müttefikler bu sorunu çözümlenmiş saymamaktadırlar. Paşa hazretleri, Ermenilerden sucsuz ve eylemsiz olan kişilerin dönebileceklerini söylemişlerdi. Bugün, müttefikler, yüzbinlerce Ermeninin ülke dışında yaşamasından kaygolandılar. Türkiye Ermeni yurdunu onaylamadı. Onaylamada anlatılırken Ermenilerin dönebileceği söylenmişti. Oysa, şimdi, uyruklarınızın büyük bölümünü benimsemiyorsunuz. Bir ulustan yüzbinlerce halk ne hakla sürgüne gönderilebilir? Türkiye, bu davranışıyla dünyanın vicdanı önünde suçludur.»

Aldı general Pellé:

«İngiliz arkadaşımın sözlerine Fransa adına ortak olurum. Osmanlı uyruklarından hristiyanların kaçanlar ve

göç edenleri üstüne dikkati çekerim. Bunların çoğu Klik-yalıydı. Uluslararası kanunlar, suçsuzların dönmesini buyurur. Kaçanların sürgünde kalması, mallarının ele geçirilmesi, genel affın varlığını kısır bırakır. Klikya'daki hristiyan ve müslümanların Fransız işgal gücü hizmetinde bulunmaları da türlü koğuşturmaya uğruyor. Bu ise, hem genel affa, hem Ankara anlaşmasına aykırıdır. Bu konuda garanti vermenizi isterim.»

Aldı Montanya:

«İsmet paşa hazretlerinin insancıl duygularına ilişkin olan bu sorunun çözümü zamanı gelmiştir. Genel affın uygulanmasında manevi sözleşmeler de vardır. Ermenilerin sürgünde kalması manevi sorum doğurur.»

Aldı Japon delegesi:

«İnsanlık ve acıma adına müttefiklerimin söylediklerine katılırım.»

Aldı Grew:

«Konferansın sonuna geldiğimizi görmekle mutluyum. Yakında doğu ile dostça ilişkiler yeniden başlıyor. Pek büyük ve güç sorunlar çözümlendi. Bunlar, maddi şeylerdi. Şimdi, insancıl sorunlara geldik. Geçen aralığın on ikinci günü İsmet paşa hazretlerinin söylediği bir sözünü anarım. Paşa: «Barışın dönüşüyle siyasal felâketler sona erer.» demişti. «Ermeniler ve başka kaçanlar yurtlarına dönerek geçmişi unuturlar» diye eklemişti. Amerika hükümeti, İsmet paşanın ağzından bu sözün uygulanacağından asla kuşulanamaz. Dünyada her çıkan sorun, bir çözümle sonuçlanır. Bu sorunun da çözümü gecikmemeli, Türkiye'nin sorunu göz önüne alarak uyruklularından sürgünde olanların dönmesini ve mallarının geri yerilmesini mezhap ve din ayrılığı gözetmeksizin sağlamasını diliyoruz.»

Aldı İsmet paşa:

«Genel affa ilişkin bildirilen düşünceleri ve genel affın bütününü ve ivedilikle uygulanması istemini dinledim. Genel af, içtenlikle ve dikkatle uygulanacaktır. Sözleşmeler barışın imzasıyla başlarsa da, biz genel affı işlenmiş suçlara karşı hoşgörü göstermekle biraz olsun uygulamış ve böylece cıvanmertlik göstermiş olduk. Türkiye kurulu, Ermeni kaçaklar üstüne düşüncelerini söylemiştir. Bunla-

rın yinelenmesini gerekli görmem. Kanunlarımızın Türk uyruklarına sağladığı haklardan müslüman olmayanlar da yararlanacaklardır. Bu haklardan önce Türkiye’de oturanların yararlanmasını müttefikler istediler. Devletine karşı silah kullananların affedildikleri başka ülkelerde görülmüş şey değildir. Böyle bir davranışın bizden istenmesi doğru olamaz. Türkiye hükümeti ihtilâlcilere güvenlik düşmanlarına kapısını kapamak zorundadır. Genel af, elbette geneldir. Ancak, genel af demek, yığın halinde göçmen dönüşü değildir. Zaten yığın halinde dönüşe ülkenin bugünkü iktisat koşulları elverişli değildir.»

Aldı Rumbold:

«Genel affın imzadan sonra uygulanmasını istiyoruz. Uygulanması için Meclisinizin onaylanması gerekiyorsa öncelik prensibini kabulü gerekir.»

Aldı İsmet paşa:

«Türkiye, genel affın uygulanmasında söylediğiniz gibi davranacaktır.»

Aldı Venizelos:

«Sir Rumbold’un sözünü ettiği yeni Türk kanunu bize kaygu veriyorsa da bu sorunu İsmet paşa hazretleriyle aramızda çözümlmeyi yeğ tutarım.»

Aldı İsmet paşa:

«Ben de sizin düşüncenizdeyim.»

Aldı Rumbold:

«İtalyan, Fransız ve İngiliz okullarına ilişkin bir mektubunuz gelecekti.»

Aldı İsmet paşa:

«O mektubu gönderirim.»

Aldı Rumbold:

«Rusya’nın boğazlar sözleşmesi için çağırılması gerekiyor. Rusya üç hafta içinde sözleşmeyi İstanbul’da dahi imza edebilir.»

Bu önerisi benimsenen Rumbold sözünü şöyle sürdürdü:

«Başkanı olduğum birinci komitenin işleri bitti. Altı ay çalıştıktan sonra barışın sağlanmış olduğunu gördüğümden dolayı İngiliz delegeler kurulunun teşekkürlerini bildi-

ririm. Türklerle, törensel eski ve dostça ilişkilerimizin dönüşünden hoşnudum. Bu sözlerimle İngiltere hükümetinin ve İngiltere ulusunun düşüncelerine tercüman olduğuma inanıyorum. (...) Üzgünüm ki değerli danışmanız mösyö Fromagect burada yoktur. Konferans, diyebilirim ki, bir mütehassıslar konferansı olmuştur. Delegelerin çözümünde güçlülere uğradıkları sorunları mütehassıslar çözdüler. Özellikle Münir beyin ve arkadaşlarının pek büyük yardımlarını gördük. Genel sekreter mösyö Massigli çok iyi çalıştı. İvediliğe, tutanakların düzenlenmesine ve eksiksizliğine teşekkür ederim. Şunu da söyleyeyim ki güçlü olmak isteyen her devlet iki görüşü göz önüne almalıdır. Bu da adaletle hoşgördür. Güçlü devletler hep bu ilkelere dayanarak başarı sağlamışlardır. İsviçre, küçük bir ülkedir. Ancak, büyük bir morale sahiptir. İsviçre, Türkiye'ye iyi bir örnek olabilir. İsviçre'de üç ulus var, nevarki aralarında yurt bağları pek büyüktür ve demokratırlar. Türkiye'nin güçlü ve mutlu olmasını; din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin egemenlik etmesini görmekle dünya mutlu olacaktır.»

İkinci maliye komitesi çalışması başladı. Başkan general Pellé, oturumu açtı:

«70 maddeden başlıyoruz. Bu madde, işgal zamanında İstanbul hükümetince verilen ayrıcalıklara ilişkindir. İsmet paşanın bu konuda ihtirazi bir kaydı vardı?»

Aldı İsmet paşa:

«Oldubittiyi benimseyerek, geçmişi tasfiye etmek istiyoruz. Yalnız, bu oldubitti, gelecek için örnek olamaz. 70. maddenin kaldırılmasıyla Düyunuumumiyyeye mektup yazmayı benimsiyoruz.»

Aldı general Pellé:

«Bize en çok güçlük duyuran madde budur. Bu maddenin yerine Türkiye kurulu bir beyanname önermişti. Arkasından uzun görüşmelerden sonra İngiltere, İtalya, Fransa bu beyannamenin de verilmemesini benimsemişlerdir.»

Çok tartışmaksızın maliye sorunları üzerinde genellikle «Kabul ediyorum» sözüyle anlaşmalara varıldı. Aylardır kuyruğunu çarptıkça barışın bacaklarını kırarak kor-

kunçlukta bir ejderhaya benzeyen maliye sorunları, kuzu kuzu çözümlenmekte gecikmedi. Amerika delegesi Grew şunları söyledi:

«Konferansın mutlu sonucuna vardık. Elde edilen sonuçlar pek büyüktür. Doğudaki pek büyük güçlükler çözümlendi. Bunların hepsi kurulların sabır ve soğukkanlılıklarıyla gerçekleşebildi. Bundan sonra, barış durumunun uygulanışında konferansa egemen olan aynı duyguların sürmesini dilerim. Amerika, elde edilen sonucu alkışlar ve bütün delegasyonlara hükümetim adına teşekkürlerimi bildiririm.»

Yugoslavya delegesi:

«Bugünkü toplantımızın son oturum olduğunu biliyordum.» dedi.

Aldı Rumbold:

«Gazetelerde yazıyordu.»

Aldı Yugoslavya delegesi:

«Biz sorunu gazetelerden değil, konferanstan öğrenmiyiz. Romanyalı arkadaşım da bilmiyordu.»

Aldı Montanya:

«Zararı yok, şimdi öğrendiniz.»

Venizelos'tan sonra, aldı İsmet paşa:

«Altı aydır burada çalışıyoruz. Eşitlik, çerçevesinde işlem gördük. Türkiye, öbür devletler ve uluslar gibi uygarlık ve ilerleme adına çalışacaktır. Barış antlaşmasını içtenlikle uygulamak isteğiyle imzalayacağız. Öbür devletlerin de benzer içtenlikle uygulayacağında kuşku yoktur. İngiliz delegasyonuna teşekkür ederim. Bize eski dostluğu hatırlattılar. Bundan çok hoşnuz. Eski dostluk duyguları bizde çok güçlüdür. Fransa'ya da ayrıca teşekkür ederim. General Pellé, aramızdaki eski bağlardan söz ettiler. Bu bağları her zaman dostça gözlerle gördük. Türkiye ve İtalya arasındaki ilişkiler her şeye karşın dostçaydı. Bütün devletlere karşı teşekkür duygularıyla duyguluyuz. Başkanlar hazretlerinin çalışmalarını büyük saygıyla anarım. Yendikleri zorluklardan dolayı danışmanlara, mütehassıslara, genel sekreterliğe, Vaud kantonuna teşekkür ederim.»

Aldı Montanya:

«Birbirimizi kutlayalım. Şu anda barış eylemce yapılmıştır. 24 temmuz salı günü, Lozan'da eylemce imza edilecektir. Barışın imzalanacağını düşündükçe, düşünce hemen İsviçre'ye geçiyor. İsviçre federal hükûmetine, Vaud kantonuna teşekkür ederim. Dünya kamuoyu barışı öğrenince sevinecektir, sonra da eleştirecektir. Biz, en iyi barışı yapmak istedik. Ancak, her bakımdan eksiksiz bir antlaşma yapılabilir mi? Buna karşılık vermek güçtür. Eğer iyi uygulanırsa antlaşmanın eksikliği giderilir. Türkiye buraya eşitlik ilkesiyle geldi. Bu ilkeyi her zaman savundu ve bu ilke çerçevesinde barışı yaptı. Kendisine teşekkür eder ve Türk başdelegesini kutlarım. Federal Meclisine mektup yazarak imza oturumuna başkanlık etmelerini rica edeceğiz.»

Konferans sona ermişti. Bütün delegasyonlar, sevinçle ayağa kalktılar. Yabancı delegeler, uzmanlar, danışmanlar İsmet paşayı kutluyor, ellerini sıkıyorlardı. Saat sekizi çeyrek geçe konferans salonu birdenbire boşalıverdi.

Türk, yabancı kırk elli gazeteci, Lozan Pulasın kapısında sıralanmış, İsmet paşayla general Pellé'yi bekliyordu. Beş dakika arayla Pellé ile İsmet paşa otelin önünde arabalarından indiler. Pellé, gazetecilere şunları söyledi:

«Barış, ayın 24'ünde imzalanıyor.» Gazeteciler onu kutladılar. Sonra general, şunları ekledi:

«Fransa, Türkiye'nin her zaman dostudur ve dostu kalacaktır.»

Türk gazetecileri, İsmet paşayı kutladılar. Teşekkür ederek şunları ekledi:

«Ben de sizleri kutlarım, her şey bitti. Ayın 24'ünde imza ediyoruz, biraz dinleneyim, görüşürüz.»

«23 temmuz sabahı, Lozan palasta oturanlar gözlerini açınca, şu görünüşle karşılaştılar: Giriş yeriyle bütün pencerelere, koridorlara renk renk bayraklar asılmıştı. Ortalık bir şenlik sabahını andırıyordu. Türk bayrağıyla Yunan bayraklarının senbolü olan renklerden birer arma da en çok göze çarpan yerlere asılmıştı. Camlı kapının çevresine, yolların kıyılarına, dans salonuna yeşil saksılar sıralanmış,

mişti. Otel sahibi Steiner, şiş göbeğiyle en önde ve ak on-
lülkü garsonlar arkada, herkeste bir çabadır gidiyordu. Ga-
zeteciler herkesten önce uyanmış, çevrede mekik dokuyor-
lardı. 24 temmuz günü saat birden sonra otelin önünde
mahşerimsi bir kalabalık birikmeye başladı. Herkes bir
bayram yerine gidercesine giyinip kuşanmıştı. İmza salo-
nunda bulunmak üzere çağrı kartıyla gelenlerin yanında
bunları edinemeyen birçok kişi, içeri süzülebilmenin çare-
lerini araştırıyordu. Herkes birbirinden giriş kartı dileniyor-
du. Oysa genel sekreterlikçe imza salonuna çağrılanlar
salt kurul delegeleri, gazeteciler, bir de İsviçre cumhuriye-
tinin ileri gelenleriydi. İçeri suikastçilerin de süzülebilme-
si belkisiyle çağrı kartları üzerinde çok ince elenip sık
dokunmuştu. Saat üçe on kala, İsmet paşa, Hasan Saka
ve Rıza Nur'la otelden çıkarak küçük Türk bayrağı asılmış
otomobiline bindi. Bir sıra olarak ilerleyen otomobiller, iki
sık insan duvarı arasından geçiyordu. İsmet paşanın oto-
mobili üniversite meydanına vardığında burda iğne atsan
yere düşmez deyimine uygun bir insan kalabalığıyla kar-
şılaşıldı. İsmet paşanın otomobili saat üçe beş kala Ru-
mini sarayının kapısında durdu. Merdivenlerin üzerinde baş-
ları silindir şapkalı protokol memurları, federal meclis üye-
leri, asker kişiler, Türk delegasyonunu karşıladılar. Bir an-
da birçok fotoğraf makinası objektifi İsmet paşaya çevril-
di. Geniş mermer merdivenlerin üzerinde Türk başdelege-
sinin ve barış savaşı arkadaşlarının yüzlerce resimleri çe-
kildi.»

İsmet paşa, imza salonuna girdiğinde bütün bakışlar
bir anda objektifler gibi onun üstüne çevrildi.

«Lozan barış antlaşmasının imza edileceği yer, yük-
sok tavanlı, geniş bir salondur. Sol yanda bahçeye bakan
geniş pencereleri, sağ yanda koridora açılan iki kapısı var-
dır. Salonun solunda, daha çok mahkemelerde görülen uzun,
yuvarlak, yüksek bir kürsü göze çarpıyordu. Çağrılılar, da-
nışmanlar, gazeteciler, kanapelere yerleşmişler; yüzlerini
bu kürsüye çevirmişlerdi. Kürsünün sağında İsmet paşa,
Rıza Nur, Hasan Saka, Amerika delegesi, oturuyordu. Kür-

sünün sol yanında Rumbold, Pellé, Garroni, Montanya birinci sırada oturuyorlardı. Sağ yanda olduğu gibi sol yanda da ikinci sırada başka devletlerin delegasyonları yer almıştı. «Türk delegeleriyle itilaf devletleri delegelerinin arasında, üzeri koyu renk bir kadifeyle örtülmüş büyük bir masa ve bu masanın üzerinde parşömen kâğıda basılmış, kenarlarından kırmızı kordelalar sarkan antlaşma metinleri, protokollar göze çarpıyordu. Kürsünün iki yanındaki basamaklar üzerindeyse iki tören hademesi, kımıldamadan duruyordu.»

İsmet paşanın arkasındaki locada Vaud kantonu Emniyet müdürü oturmaktaydı.

İsmet paşanın eşi Mevhibe de çağrılılar arasında ön sırada yer almış kocasını seyrediyordu.

«Saat üçü beş gece, İsviçre hükümeti adına Konfederasyon başkanı Scheurer, başkan vekili olarak Schwartz Schultess, önlerinde ak mantolu, elinde içine kalem konmuş hokka taşıyan bir tören hizmetlisi, içeri girdiler. Ayağa kalkıldı. Bu üç kişi, kürsünün önüne geldi ve oradaki üç koltuğa yerleşti.

İsviçre federal Meclis başkanı ayağa kalkarak delegelere:

«Efendiler, buyurunuz, imza ediniz» dedi. Massigli, bu çağrı üzerine İsmet paşanın yanına giderek şöyle dedi:

«Buyurunuz, ilkönce zatı devletiniz imza edeceksiniz.»

İsmet paşa kalemi alarak kâğıtlar üzerinde cızırdatmağa başladığında herkes büyülenmiş gibi ona bakıyor, onun kaleminin cızırtısını dinliyordu. Türk delegeleri, İsmet paşanın imzaladıklarını onun arkasından imzalıyor, imzalanan kâğıtları Massigli'ye veriyordu. Yedi dakikada imzalama işi olup bitti. Öteki delegasyonlar da sırasıyla imzaladılar. İmza işi bittikten sonra Konfederasyon başkanı şu nutku söyledi :

«Efendiler, aylarca süren çalışmalardan sonra Lozan konferansının amacına eriştiği ve barışın artık sağlandığı üstüne olan sevinçli haber, birkaç gün önce, dünyaya bildirildi. O kerte uzun zamandanberi beklenen bu olaya

törensel bir biçim vermek ve oluşan antlaşmaları imza etmek üzere yine toplandık.

Konferans, görüşme yeri olarak ülkemizi seçti ve nasıl çalışmaların açılma törenine İsviçre federasyon Meclisini çağırdıysa bugünkü mutlu bitiş oturumuna da yine çağırmak lutfunda bulundu. Daha dün özel biçimde dostça bir mektup size vermek onuruna eriştiğimiz konukseverlikten dolayı teşekkür duygularınızı bize bildiriyordu. Oysa İsviçre'ye verdiğiniz onurdan dolayı bütün yüreğimizle teşekkür etmek asıl bize düşer. Böylece ulusların kucağında yaşayan ülkemizin durumuna bütünüyle uyan bir hizmete katılmış olmak ve İsviçre adını bir daha barış buyruğuna ortak olmak fırsatını bize verdiniz. Oluşan antlaşmayı ilk olarak selamlamak ve sizleri bundan dolayı kutlamaktan övünç duyuyoruz. Konferansın yenmek zorunda kaldığı güçlükler çok büyüktü. Ancak hepimiz için çok şükür ki konferansa katılanların erdem ve olgunluğu üstün geldi ve kendilerine verilen görevi sonuca ulaştırmak direnişleri bu güçlüklerden daha güçlü görüldü ve anlaşma böylece olabildi.

Genel çıkarlar adına razı olduğunuz fedakârlıklar hiç kuşkusuz pek ağırdı. Ancak, elde edilen sonuç bu payı değerdi. Bu fedakârlıklar düşmanlıkların kesin bitişine ve barışın kuruluşuna alâmettir. Yalnız doğrudan doğruya ilgili uluslar değil bütün dünya bundan dolayı size minnettardır.

Biz İsviçreliiler, ırk, dil, din ayrılıklarının ne kerte tehlikeli olduğunu sınavla biliyoruz. Tarihimizde bu ayrılıklar devletimizin varlığını birçok kez tehlikeye düşürdü. Ancak, yine biliyoruz ki bütün ayrılıklara bakmadan barış ve insanlık çerçevesinde yaşamak ve yaşayıp da bir ilerleme ve gelişme kaynağı bulmak da olağandır.

Barışın yapılmasına katılan uluslara bu dersin yinelenmesini gelecekte görmelerini bütün gönlümüzle dileriz. Silahların çarpışması insanlar için en üzücü acılar doğurur, oysa düşüncelerin çarpışmasından ancak doğru meydana çıkar.

Yeryüzündeki hiçbir ulus, haklarından yoksun edile-

mez, nasıl ki insanlığın hayrına katılmak ödevinden de kurtulamaz. Yakın doğu uluslarına karşı, uygarlığın gelişimindeki çok büyük hisselerinden dolayı borçlu olduğumuz şükranı tarih bize öğretiyor. Bu uluslar bugün uzun yıllardır süren kahramanca boğuşmalardan sonra silahlarını bırakıyorlar. Dileriz ki yaralarını sardıktan ve barış yolunda çalışmalarına başladıktan sonra vaktiyle insanlık üzerine bol bol dağıttıkları bütün iyiliklerden yine yararlanırsınız. Aralarında rekabet sürebilir. Ancak rekabet barış ve çalışma dünyası içinde sürer. En sıcak dileklerimiz bu gelişime yönelmiştir. Özellikle temsilcileri bugün barışı imza eden uluslara özgüdür. Tanrı isterse bu gelişim ve mutluluk bütün yeryüzünü kapsar ve hepimizi sıkın basından bizleri kurtarır.

Lozan konferansını bu sözlerimle kapıyorum. Dilerim ki bu gün, uluslar için sürekli bir kurtuluş ve mutluluk kaynağı olsun.»

Scheurer'in nutku dakikalarca alkışlandı. Herkes oturduğu yeri bırakarak birbirini kutlamağa başladı. Çin'in Bern elçisi, hızlı adımlarla İsmet paşaya doğru ileleyerek yüzündeki geniş gülümseyle onu kutladı. Arkasından, Amerika başdelegesi, general Pellé, Rumbold sıralarını savdılar. Onların arkalarından Venizelos, kırk yıllık bir dost gibi gülererek paşanın karşısına dikildi, iki eliyle onun iki kuru elini tutarak hararetle sıktı ve salladı. Daha sonra Ryan, İsmet paşayı Türkçe sözcüklerle kutladı. En sonra, Türk gazetecileri, paşanın dört bir yanını aldılar:

«Paşam, lütfen, ilk izleniminiz?»

«İşte, görüyorsunuz, okulda sınavı verdik, çıkıyorduz.»

İsmet paşa, salondan sokağa çıktığında kapının önünü kesen halk, onun elini sıkma yarışına girişti. Bu sırada Lozan'ın havasını ağır çan sesleri dövüyordu. Bunlar, barışın imzalandığını bildiren çan sesleriydi.

İsmet paşa, gecenin önemli birkaç saatini İngilizlerin barış onuruna verdikleri çay şöleninde geçirdi. Lozan Palasta geç vakit onu Mustafa Kemal'in şu telgrafı bekliyordu:

«Lozan Türk delegasyonu başkanı ve dışişleri bakanı İsmet paşa hazretlerine:

Ulus ve hükümetin zatı alilerine vermiş olduğu yeni görevi başarıyla bitirdiniz. Ülkeye bir sıra yararlı çalışmadan oluşan yaşayışınızı bu kez de tarihi bir başarıyla taçlandırdınız. Uzun savaşlardan sonra yurdumuzun barış ve bağımsızlığa kavuştuğu bugünde parlak hizmetiniz dolayısıyla zatı alinizi, sayın arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan beyleri ve çalışmalarınızda size yardım eden bütün delegasyon üyelerini teşekkür ederek kutlarım.

Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanı

başkumandan

Mustafa Kemal.»

BARIŞ GÜVERCİNİ TÜRKİYE YOLUNDA

Biz Türkler bütün tarihimiz boyunca özgürlük ve bağımsızlığa örnek olmuş bir ulusuz.

Mustafa Kemal

Başbakan Hüseyin Rauf, İsmet paşanın barışı imzala-
yışının ertesi günü, son imzasını ona çektiği şu kutla-
manın altına attı:

«Büyük savaşın sınırsız acılarından kurtulmak ve
ulusumuzun yeryüzü barışını kurmakta ne büyük bir et-
ken olduğunu eylemce ispatlamak amacıyla imzaladığı-
mız Mondros antlaşmasına bakmadan uğradığımız acı
gönül üzücü saldırırları dirim hakkımızla bağımsızlığımızı
ayaklar altına alan Sévres antlaşması izlemişti. Yüzyıllar-
ca özgür ve bağımsız yaşamış olan Aziz Türkiye'nin soy-
lu halkı, uğradığı nedensiz ve ağır saldırırlar karşısında
bütün bilinci ve bütün varlığıyla dirim hakkını ve bağım-
sızlığını kurtarmak uğruna ayaklanarak kurduğu yılmaz ve
yenilmez ulusal ordusu ile büyük başkan ve başkumandanı-
mızın yürütme ve yöntemiyle zaferden zafere yürüdü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetinin ulustan
aldığı güçle ve ordularının pek müstesna savaşçılık ye-
teneğiyle elde ettiği bu başarı ve yengilerin Lozan'da ay-
lardanberi süren barış görüşmeleri sonunda uluslararası
bir belge ile belgelendirilmesi, ulusumuza yeni bir çalış-
ma ve güven evresi hazırlamıştır. Bakanlar Kurulu, ka-
rarlı ve fedakâr ulusumuzun dirim hakkını ve bağımsızlı-

ğını sağlayan bir antlaşmanın düzenlemesindeki çalışmalarından dolayı başta zatı devletleri olarak başdelegelerimiz Rıza Nur ve Hasan beyefendileri ve danışmanlar kurulunu kutlarım.»

Hüseyin Rauf, bu telgrafı çekişinin ertesi günü Büyük Millet Meclisi ikinci başkanı Ali Fuat paşayla birlikte Mustafa Kemal'le görüşmek üzere Çankaya'ya gitti. Yemeği birlikte yediler. Latife'nin de süslediği sofrada barış konusundan söz açıldılar. Mustafa Kemal:

«İsmet de Lozan'dan yola çıkmış, geliyor» dedi. Rauf bunun üzerine gülümseyerek:

«Evet, öyle, ben de müsaadenizle gidiyorum» deyiverdi. Sonra bunun nedenini şöylece anlattı:

«Lozan'dan yazdığı telgraflar ve aldığı durum dolayısıyla, konuştuklarımız belli. Gerçi onun yalnız beni değil, sizi de bakan arkadaşları da erek edindiği ve zaman gereği bunu hoş görmemiz gerektiğini söylemişsiniz ama, ben, ne olursa olsun, bir daha İsmet paşayla yüz yüze gelemem ve artık onunla birlikte, olanağı yok, çalışmam. Esasen barış antlaşmasını imzalamış olduğu gibi, bunu uygulamak işini de ona bırakmak doğru olur düşüncesindeyim.»

Bu sözler Mustafa Kemal'i şaşırttı. Biraz durakladıktan sonra şöyle sordu:

«Demek, onu karşılamayacaksın ha?»

«Hayır, beni mazur görün, bunca yersiz takılmalarından sonra artık İsmet paşayla karşı karşıya gelemem. Yarın, Sivas'a seçim daireme gidip biraz dinleneceğim. Zaten Meclis de yok.»

Mustafa Kemal'in yüzünde sarışın bir üzüntü rüzgârı esti. Yumuşak, içten görünüşlü bir tonla şunları söyledi:

«Raufçuğum, ne söyleyeyim, bilmem ki. Haklısın. Bu çevre insanı ahiaksız yapıyor.»

Bu, Rauf'un Mustafa Kemal'le son görüşmesi oldu. Ertesi gün Sivas'a yollanacak, ondan sonra, yazgısının yeni yolunda sonsuz gibi görünen yeni gezisine çıkacaktı.

Hüseyin Rauf'u siyasal yaşayışının doruğundan ko-

parıp sonsuz karanlıklara atan bunalımın görünürde kim nedenleri vardı. Barış evresinin kuruluşu o kerte kolay olmayacaktı. Ülkenin yeni rejimi kurulurken elbette birçok alışılmamış rüzgârlar esecek, birçok kahramanlar, yüzyıllık cınarlar gibi devrilecekti. Siyasal tutkular, yeni açılan meydanlarda at oynatacaktı. Barış antlaşması için Lozan'a gidileceği anlaşıncı, Rauf'un başını yiyecek ilk tehlikeli etken dişlerini göstermişti. Mustafa Kemal, bu konu üzerinde şöyle konuşuyordu:

«Lozan barış masasında söz konusu edilecek sorunlar üç dört yıllık yeni evreye ilişkin kalmayacak, bunca kirli hesapların içinden çıkmak, elbette öyle kolay olmayacaktı.»

Bu çok çetin geçeceği anlaşılan barış sorununun altından kalkabilecek diplomati bulmak da öyle zor bir işti. Mustafa Kemal başta olarak hemen bütün hükümet adamları, mebuslar, bu sorun çevresinde düşünüyor, tartışıyor, ancak bir karara varamıyorlardı. Şöyle böyle birkaç ad üzerinde duruluyorsa da, ortada kesin bir şey yoktu. Uzun süren tartışmalardan sonra, düşünceler, üç ad üzerinde dondu kaldı. Bunlar başbakan Hüseyin Rauf, dışişleri bakanı Yusuf Kemal, sağlikişleri bakanı Dr. Rıza Nur'du. Ne var ki Mustafa Kemal Meclisin karşısında tek başına bunun tersini düşünüyordu. Ülkenin yazgısı üstüne yapılacak bütün can alıcı işler, askerin eliyle yapılmalıydı. Politikacılar, ancak, ikinci derecede işlerle uğraşırdı. Onlar, olsa olsa ancak, birer maşa olarak kullanılırdı. Bu düşünce, başkomutanı şu karara itiyordu: Lozan'a, ordu-nun vurucu gücünü temsil etmek üzere ya Fevzi, ya da İsmet paşa gitmelidir. Ancak, bu düşünce, son kerteye dek onun kafasının gizli bir köşesinde güneşe çıkmayı bekleyecekti. Bu sırada Lozan delegasyonunu seçmek zamanı da gelip çattı. Mustafa Kemal, bu iş için ilk kez Dışişleri bakanı Yusuf Kemal'in ağzını aradı.

Yusuf Kemal, baştanberi Lozan'a gönderilecek Türk delegasyonunun başına başbakan Rauf'un getirilmesini uygun görüyor, bu düşüncesini de birçok yerde savunuyordu. Bu düşüncesini ilkin Hüseyin Rauf'a açmıştı:

«Lozan'a siz gitmelisiniz.»

«Hayır, ben gitmem.»

Bakanlar Kurulunda konuşulan bu konuda yine Rauf la Rıza Nur'un, Hasan Saka'nın adı geçmişti.

Bunların yanısıra danışman olarak gitmek üzere de Kazım Karabekir'le İsmet paşa düşünülmüştü. Bu düşünceler, tartışmalarda boy veredursun, Mudanya konferansını başarıyla bitiren İsmet paşa birdenbire ön plana gelmişti. Mudanya'dan Bursa'ya dönen Fevzi paşayı görmek üzere oraya gitmeyi kararlaştıran Mustafa Kemal, Yusuf Kemal'i Çankaya'ya çağırarak onunla görüşmek istedi:

«Ben, Bursa'ya gidiyorum, ancak, gitmeden önce bu işi çözümlemelidir. Sen, delegasyon başkanı olarak Lozan'a gider misin?»

Yusuf Kemal, bu konuda daha önce vermiş olduğu karşılığı yineledi:

«Rauf bey gitsin, ben de onun yanında giderim.» Ö günlerde önemli bir operasyon geçirmiş olan Yusuf Kemal, şimdi bile iyileşmiş değildi. Bir kez daha ameliyat olmak zorundaydı. Dinlenmesi gerekiyordu. Rauf'un yanında gitmeyi benimsemesi de ancak Mustafa Kemal uğruna her şeyi göze alabileceğini göstermek içindi. Bu kez Mustafa Kemal, kafasının en gizli yerinde sakladığı adı ağzından kaçırdı:

«İsmet paşa gidemez mi?»

İsmet paşanın Lozan'a gönderilebilmesi olasılığını göz önüne alan kimi kişiler, onun İngilizceyle Fransızcaı bilmediğini, Fransızcaı çat pat bilse bile bununla diplomatik alanda iş göremeyeceğini birçok kez Mustafa Kemal'e söylemekten geri durmamışlardı. Bütün bu uyarılar, Mustafa Kemal'i hiç etkilememişti. Bunu çok iyi bilen Yusuf Kemal, paşanın sorusuna şu karşılığı verdi:

«Gider, paşam.»

«Yapabilir mi dersin bu işi?»

«Yapar.»

«Peki, hele bir Bursa'ya gideyim.»

«Rahatsızlığım dolayısıyla, dışişleri bakanlığından da çekilmek zorunda olduğumu biliyorsunuz, paşam.»

Bu görüşmeden üç gün sonra Yusuf Kemal, Bursa'da bulunan Mustafa Kemal'den şu şifreli telgrafı aldı:

«Sen, dışişleri bakanlığından çekilmede diretirsen, ben, delegasyon başkanlığına İsmet paşayı uygun görüyorum. Onu aynı zamanda dışişleri bakanlığına getirmek istiyorum. Sen de dışişleri bakanlığına seçilmesini sağlamak uğruna Mecliste çalış.»

Yusuf Kemal, hemen Mecliste bu iş uğruna çalışmaya koyuldu. Bundan başka, en önemli bir işi yapmak üzere hukuk danışmanı Münir'le siyasal işler müdürü Hikmet Bayur'u yanına alarak barış konferansında ileri sürülecek bütün ilkeleri İsmet paşanın Lozan'da savunması için hazırlamaya başladı. Bu dosyayı koltuğunun altına alan İsmet paşa, dışişleri bakanı ve Lozan delegeler kurulu başkası olarak bilindiği gibi yola çıktı. İsmet paşa, bu arada Mustafa Kemal'le Rauf'un direktiflerini de not ederek gitmişti. İsmet paşa, Bursa'da ilk kez Mustafa Kemal'in ağzından dışişleri bakanlığına atandığını, barışı yapmak üzere Lozan'a gidecek kurulun başına geçeceğini söylediğinde şaşırmış, şöyle konuşmuştu:

«Aman, paşam, nasıl olur? Ben askerim. Bu işi nasıl yapabilirim?»

Anlaşılan Rauf'u, Mustafa Kemal'in kendi haberi olmadan, İsmet paşayı Lozan'a gönderme çabası çileden çıkarmıştı. Bir başbakanın yetkileriyle uluorta oynanmıştı. Sonra, kendisinden çok onu Lozan'a gönderenlere karşı sorumlu olduğunu gösterir olması da bunun üzerine tuz biber ekmişti. Bir dışişleri bakanı nasıl olur da bir başbaktan bağımsız davranmak isteyebilir? Belki de Rauf, başbakanlığının geleceğini açıkça tehlikede gördüğündendir ki bir ayak önce davranıp uzaklaştırılma ayıbından kurtulmak istemişti.

İsmet paşa, korkuyla yüklendiği görevi türlü bocalamalarla Lozan'da başarmaya çalışırken, başbakanla sık sık çatışma durumuna düşmüştü. Gerçi onun bocalamaları, salt kendi yetersizliği yüzünden değildi. Bütün büyük emperyalist devletler, bütün yıpratıcı güçleriyle ona karşı çıkmıştı. Arkasında koskoca parlak bir zafer taşıyan bu

generali çökerterek ondan bütün batının öcünü almaya, onu barış alanında olsun yenmeye çalışıyorlardı. İsmet paşanın bu haklı bocalamaları, Mustafa Kemal'i de, Rauf'u da çok üzüyordu. Belki de Rauf, onun böyle bocalamalarından tat bile alıyordu. Birçok muhalif mebuslar, askerler gibi. Bu bunalımlı evre iki ay sürmüştü. Meclis çoğunluğunun da İsmet paşanın Lozan'a gidişine karşı oluşu, onun başarısızlığının bütün muhalif mebusları şaha kaldırışı, elbette, onun nabzını tutan Rauf'un moralini yükseltiyordu. İsmet paşayla Mustafa Kemal'den ötede de bir iktidar denemesinin hazırlanmakta olduğuna inanıyordu. O, muhalif güçlerin uzaktan uzağa da olsa peylediği yıldızlardan biri durumuna gelmeye başlanamış mıydı?

İsmet paşanın birinci Lozan'dan elleri boş dönüşü, muhalif mebuslara, Mustafa Kemal'le onun dayandığı olanakları yıkmak üzere davranışları sırasında Rauf'u sözü dinlenmeyen bu yüzden de başarısızlığa uğrayan bir devlet adamı olarak görmeleri, onu gizli de olsa bir müttefik olarak benimsemeleri Rauf'a gizli umutlar vermişe benziyordu. Bu muhalefetin Mustafa Kemal'le adamlarını süpürecek kerte güçlü olduğuna inanarak ilerisi için güçlü bir yatırım olmak üzere bakanlar kurulu başkanlığından çekilişi, Rauf'u hiç ummadığı sonsuz, dönüşü olmayan bir karanlığa atacaktı. İsmet paşayı, Mecliste, muhalif mebusların korkunç saldırılarına karşı açıkça tutan, koruyan Mustafa Kemal, yeni savaşa bütün ağırlığını koymuştu. İkinci Lozan'a olsun bir başka yetenekli kişinin gönderilmesi umudunda olan Rauf, ikinci Lozan'a da Mustafa Kemal'in desteğiyle yine İsmet paşanın gönderilişi, bardağı taşırmıştı. Rauf, artık karşısında Mustafa Kemal kertesinde güçlü bir rakibin yetiştirilmekte olduğunu açık seçik görmüştü. İsmet paşanın, başaramadığı bir işin üstüne, üstüne bir kez daha yürümekten çekinmeyişi elbette, Mustafa Kemal'in direnişiyle olan bir davranıştı. Rauf ise, bunu İsmet paşanın tutkusuna vererek büsbütün çileden çıkıyordu. Hükümetin, muhalefet karşısında, bu yüzden kötü durumda kalışı, kendi siyasal kişiliğini ırpıyordu. Bunu da elbette, hiç bir zaman bağışlamayacaktı. Evet, bakan-

lar kurulu başkanlığından çekilerek, Mustafa Kemal'le onun adamlarının dışında kalan bir yığın yetenek, ad, san sahibi arkadaşla ilerde yeni bir iktidar düzeni getirmek üzere hazırlanacaktı.

Muhalliflerin güçleriyle umutları ne olursa olsun, Mustafa Kemal de Halk Firkasını kurarak halk yığınlarının desteğine ulaşmaya çalışıyor, ilerdeki kavga için bütün gücüyle hazırlanıyordu. Devrimlerin kalabalıklı, yani demokrasiyle değil, tek adamın gücüyle onun yetenekli destekçileriyle yapılacağını bilerek hazırlanıyordu. Paşalardan birçoğunun, ellerinden gelse, bugün padişahı geri getireceklerine de inanıyordu. Rauf da, elbette, bunların başındaydı. Sarayın beslediği kişilerin dölünden geldiğini açıkça söyleyen Rauf'un bu sözleri şimdi bile Mustafa Kemal'in kulaklarında çın çın ötüyordu. İkinci Lozan, İsmet paşayla Rauf'un arasını büsbütün açmıştı. Mustafa Kemal, yeni yatırımlarının çalışmasına öyle gömülmüştü ki, başbakanla İsmet'in uzaktan uzağa birbirlerine nasıl kurşun sıktığını çoğu zaman bilemiyordu. Barış görüşmeleri yeni bir çetin aşamaya gelince, İsmet paşayla Rauf arasındaki çatışma da iyice su yüzüne çıktı: İsmet paşa, Mustafa Kemal'e başvurarak işe karışmasını rica etti. O zamana dek Rauf'un barış görüşmeleri raporlarını şöyle üstünkörü okuyan Mustafa Kemal, bundan sonra daha dikkatle gözden geçirmeye başladı. Kendisine iletilen raporlarda İsmet paşayı yeren gizli bir çaba sezmişti. Bundan sonra, bakanlar kurulunun kararlarını kendisi yazmaya başladı. Mustafa Kemal, başbakanla İsmet paşa arasında geçen haberleşmeleri birer birer gözden geçirerek işin püf noktasını anlamıştı. Bu haberleşmelerden tipik bir ikisi, Mustafa Kemal'in çok dikkatini çekmişti: Onarım sorunundan dolayı Yunanistan bize karşı çok olumsuz bir tutum takınmıştı. Venizelos'la İsmet paşa arasında bu konuda geçen görüşmeler, bıçakla kesilircesine kesilmişti. Bu sırada bir çözüme ulaşmak isteyen müttefikler, Karaağaç karşılığında onarım işinden vazgeçmemizi önermişlerdi. İsmet paşa, Karaağaç'ın gerekli onarım bedelini karşılamayacağını söyleyerek buna karşı durdu. Sonra, müttefiklerle aramızda

daha önce çözümlenmiş bulunan onarım sorununun bu konferansta saptanmadığını, bu yüzden işi Ankara'ya bildirmek zorunda olduğunu söyledi. 19 Mayıs 1923'de durumu Ankara'ya bildiren İsmet paşa, hükümet kararının ivedi olarak bildirilmesini istedi. Aradan üç gün geçtiği halde telgrafına karşılık alamayınca bir şifre daha gönderdi. En sonra, reli telgraf daha çekti. Aradan üç gün daha geçti; telgrafına karşılık alamayınca bir şifre daha gönderdi. En sonra, Rauf'un gönderdiği karşılıkta şunlar vardı: «Karaağaç'a karşılık onarım bedelinden vazgeçmeyiniz. (...) Yunanlıların bunu vermeyeceklerini müttefiklerin söylemesi tuhaftır ve benimsenemez. (...) Bu sorunun müttefiklerle barışa engel olmaması için bizi Yunanlılarla serbest bırakarak kendilerinin barışı yapmaları şıkkı yeğ görülmüştür.»

İsmet paşanın başbakana gönderdiği raporlarda şunlar vardı: «Bugün, general Pellé geldi. Yunan kurulunun iki gün sonra, onarım sorununu törensel olarak söz konusu etmeyi önerdiğini ve o zamana dek bizce karşılık verilmezse konferanstan çekileceklerini bildirdiklerini söyledi. Ben, onarım üstüne henüz karşılığınızı almamıştım. Hükümetimden karşılık gelmedikçe yapılacak bir şey olmadığını ve bu bildiriden etkilenmediğimi söylemekle yetindim. Durumun son evreye geldiği kanısındayım. İşitilenler ve genellikle gazete havadisleri karamsarcadır. Türülü sorunlar üstüne karşılıklarınızı aldım. Dikkate değerdir ki onarım işinde, Ankara'nın iteleme karşılığı verdiği, daha önce burada yayılmıştır. Bizim çevrelerden sızması olasılığı yoktur. Şundan ki öneriyle karşılığı henüz kimse bilmiyor. Karaağaç'la yöresini kapsayan öneriyi benimseyerek, Yunan onarımı sorununun tasfiyesi zorunlu olarak uygundur. Yunanlılara para ödetmek müttefiklerce olanaksız denildiği gibi, bütün müttefikler aradan çekildiği halde, olası savaşı kazandıktan sonra dahi para almak için zorlayıcı araçlar olmadığından ödeme ilkesinde diretme çıkmaz bir yoldur. Ver her ülkede ispatlanmış ve denenmiştir.

Konferansın bugünkü durumuna göre, ekonomik ve ticari ve ikamete ilişkin bütün maddeler kesin çoğunlukla iyi bir biçimde çözümlenmiştir ve çözümlenmektedir.

Kanının temel şudur ki: Hükümet, bizim direktifimizde bulunan temel maddeler içinde kalır ve Yunan onarımı önerim gibi düzeltilirse, barışı elde etmek umudu gerçekten güçlüdür. Eğer hükümet, Yunan onarımı nedeniyle konferansın kesilmesini göze alırsa ve eğer direktifimizde bulunmayan maddelerin sürprizli biçimlerine göre değişmeyen düşünceler ileri sürmekte diretirse, barışın imzası kuşku-dadır.

Kabotajın koşulsuz kısıtsız kaldırılmasını ya da barıştan sonraya bırakılmasını istedik ve gerekli gördük. Ne varki belli koşullar içinde, iki yıllık bir özel sözleşmeyle sorunu çözümleyebilirdik. Oysa, bu sorun üstüne dahi değişmez maddeler bildiriyorsunuz. Kararımın özeti şudur: Çıkarlarımıza uygun ve elde edilmesi olanaklı koşulları en elverişli koşulları toplayan bir barış antlaşması hazırlanmaktadır. Gerek Yunan onarımı, gerekse başka sorunlarda daha çok çıkarlar elde edilmesine olanak görmekte ve konferansın kesilmesini göze almakta hükümet ayak diretiyorsa, ben, bu kaniye katılmıyorum. Bu noktayı açıkça ve hemen bana bildirmesini hükümet başkanından istiyorum. Aramızda uzlaşma olmazsa ödevim, delegasyonu burada bırakarak, ülkeme dönmek ve hükümet kuruluna ve ağızdan da bir kez durumu açıkladıktan sonra savaş ve barış alanında sorum durumumu sona erdirmektir. Bu düşüncelerimin olduğu gibi Büyük Millet Meclisi başkanına bildirilmesini dilerim.»

Mustafa Kemal, Rauf'un politika alanında güçlü bir etki bırakan tezini hiç de desteklemedi. Her iki yana da sertçe davrandı. Bir yana hak vererek, öbür yanı haksız bulsaydı, yine tatsız bir iş yapmış olacaktı. Hem İsmet paşanın barışı yapıp yurda öyle dönmesini, hem de başbakanla kabinesinin hükümette kalmasını istiyordu. Mustafa Kemal, en dirlimsel sorunların çözümlenişinden sonra Karaağaç'a karşılık Yunan onarımından vazgeçebileceği üstüne bakanlar kurulunda aldırıldığı kararı İsmet paşaya bildirmişti. İsmet paşa, iki gün sonra Karaağaç'a karşılık Yunan onarımından vazgeçtiğini bildirince başbakanın kafasının taşı attı. İsmet paşaya şu acı uyarıda bulundu:

«Delegasyonun Yunan onarımı üstüne tutumu, bakanlar kurulunun direktifine açıkça aykırı görülmüştür. Güç durumunda kalan bakanlar kurulu, ulusun çıkarlarını düşünerek, bildirilmek üzere önemli sorunların üç dört gün içinde sonuçlandırılacağı üstüne kanınızın eyleme dönüşmesini bekleyerek düşünüş ve görüşlerini değiştirmeyecektir. Önceki telgrafta anlatılan öbür temelli sorunlarda fedakârlığın kesinlikle söz konusu olamayacağı da doğaldır.»

Rauf gibi Mustafa Kemal de Karaağaç'a karşılık Yunan onarımından vazgeçildiğini öğrenince bir tuhaf oldu. Onun düşüncesine göre, bu sonuç ancak, faizler sorunu, İstanbul'un boşaltılması, adliye sorunu v.b. çözümlendikten sonra düşünülecekti. Bunun üzerine İsmet paşaya şunları bildirmek zorunluluğunu duydu:

«Bakanlar kuruluyla aranızdaki anlaşmazlık noktaları önemlidir. Bakanlar kurulunda oldu bittiler karşısında bırakılmak kaygusu oluşmuştur. Bundan dolayı onarım sorununu öne almaktan doğacak sakıncaları ortadan kaldırmak için, önemli sorunları, yazdığınız gibi birkaç gün içinde kesinlikle sonuçlandırmaya önem vermelisiniz. Aynı zamanda daha şimdiden bu fedakârlığımızın, ancak öteki sorunların ivedilikle bizden yana çözümleneceği vaadlerine karşılık yapılmış olduğunu da ciddi biçimde gerekencilere anlatınız ve en sonra kesilme yazgı işiyse, onların neden olucu ve saldırgan görünecekleri zemininde olmasını sağlamalıdır.»

Bunun üzerine, İsmet paşa, başbakana şu telgrafı çekti:

«Aslında, yani bir sorunu önce ya da sonra söz konusu etmek gibi temel direktife değil, uygulama biçimine ilişkin aramızda anlaşmazlık olmuştur. Yunan onarımı sorunu henüz kesin onay görmediği gibi, öbür temelli sorunlar da bundan sonra söz konusu olacağından, bir iki güne dek bütün sorunlarda konferansın kesin biçiminin anlaşılabileceği sanılmaktadır. Yunan onarımı konusundaki fedakârlığı, bize ilişkin mali ve ekonomik sorunlarda, benzer düşüncelerin göz önüne alınacağı kaydıyla yaptığınızı

söylemiştim. Bu nedenle, öteki sorunlarda anlaşılmazsak, Yunan onarımı da alacağımız genel karara uyar.

«Temel direktiflere uymaktan başka, süprizli direktiflere, en sonra türlü sorunların yönetim ve uygulanması biçiminde belirlenecek kesin davranışlara, önemli direktiflere eğer büsbütün ve harfi harfine uyamadığımız kabul buyuruluyorsa, bunu istemediğimizden değil, ancak, gerçekten, maddeten elde olmadığındandır. Acizleri, aramızdaki bu görüş aykırılığını vakti zamanında görmüş ve açıkça anlatılmasını dilemiştim. Henüz hiç bir şey imza edilmemiş, hiç bir taahhüt alınmamıştır. Eğer bu tutumumuz yanlış sayılıyorsa, onun düşünüşe göre düzeltilmesi olanacağı vardır. Kısaca, barış sorununun yüzde doksan beşi çözümlenmiştir. Benden sonra işi ele alacak kişi için güçlükler sınırlı ve kolaydır. Öbür yandan, eğer barış olmayacak da kesilme olacaksa, bizim tutumumuz, bu kesilmeyi daha elverişli biçime sokmayacaktır. Her halde buyruk ve karar bakanlar kurulunun ve siz başbakanımızdır.»

İsmet paşa, 26 haziranda başbakana verdiği şu karşılıkla aradaki uçurumu biraz daha derinleştirdi:

«Kuponlar çözümlenmeden ayrıcalıklar sorunlarının çözümüne girmeyeceğiz. Zaten sorduğumuz soru, kuponlar çözümlendikten sonra, takınacağımız tutum üstüne direktif almak üzerineydi. Hükümet, bu yönü suspus geçiriyor. Konferans görüşmelerinde delegasyonun temel direktifler kayıtlarından başka olarak, bütün tutumun bütün ayrıntılarıyla Ankara'dan yöneltilmesi istek ve eğilimi, görüşmelerin ülke için yararlı bir biçimde yönetilmesini ve hayırlı barışa varmak gücünü delegeler kurulundan almaktır. Hükümetçe yeğ görülen bu biçim, 93 savaşının saraydan yönetilmesine benzer. Bize karşı güvensizlik ve yeteneksizliğimiz üstüne durmadan yürütülen kanı sürüp gittikçe bizim aracılığımızla barış yapmak, olasılık dışındadır. Hükümetin görüşlerini itilaf devletlerine olduğu gibi benimsetmek kanısında olan bir kurulun ve elbette zatı valalarıyla, ilişkisi dolayısıyla Maliye bakanı Hasan Fehmi beyefendinin bizzat sorumu üzerine alarak konferansa gelmelerini rica ediyoruz.»

Ancak, Rauf'u son kerte üzen bu saldırgan telgrafa, havayı biraz yumuşatmak üzere, Mustafa Kemal şöyle bir karşılık verdi:

«Telgrafnamenizi okudum. Çok sinirli bir biçimde yazılmıştır. Bunu gerekli görecektik hiç bir duygu, düşünce ve işlem yoktur. Sizi haksız buldum.»

Hüseyin Rauf'u hem İsmet paşaya, hem de eski arkadaş Mustafa Kemal paşaya karşı soğutan bu ve bu gibi kırıcı ilişkiler Lozan barışının imzası evresinde bütün azıtmıştı. Lozan'da barış yapılmış, imza bekleniyordu. İsmet paşa da başbakanın imza müzadesi istedi. Antlaşma metinlerini kılı kırk yararcasına inceleyip duran başbakan, öte yanda sabırsızlıkla bekleyen İsmet paşanın sinirlerini gördükçe gerekiyordu. Başbakan, bu antlaşmanın ülke çıkarlarına bütünıyla uyduğu kanısında değildi. Bunun önünde sonunda imzalanacağını da bildiğinden bayağı işkence edercesine incelemeyi geciktirerek İsmet paşadan öç alıyordu. İstenen müsaade böylece üç gün gecikmiş, çok değerli barış günleri geride bırakılmıştı. Karşılık gelmediğini gören İsmet paşa, en sonra Mustafa Kemal'e başvurmak zorunda kaldı. Hükümetin ikirciklerini giderecek noktaları sayıp dökerek onun olsun kendisini savunmasını diledi:

«Eğer hükümet benimsediğimiz şeyin itelenmesinde diretiyorsa bunu biz yapamayız. Düşüne düşünene benim bulduğum yol, İstanbul'daki itilaf devletleri komiserlerine bildirge gönderip imza yetkisini bizden kaldırmaktır. Bu durumda gerçi bizim için yeryüzünde görülmemiş bir skandal olur. Ancak yurdun yüksek çıkarları, kişi düşüncelerinin üstünde olduğundan ulusal hükümet kanısını uygular. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. İşlerimizin hesaplaşması ulusa ve tarihe bırakılmıştır.»

İsmet paşanın bu telgrafı Mustafa Kemal'i etkilemişti. Hemen araya girerek Rauf'u o yana yatırdı. Sonra, İsmet paşaya imza yetkisini veren telgrafını çekti. İsmet paşa, sonsuz sevincini bildiren telgrafında şöyle diyordu:

«Her dar zamanımda hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim üzüntüyü düşün! Büyük işler yapmış ve yap-

tırmış adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim. Pek sevgili kardeşim, aziz şefim.»

24 temmuz 1923 günü Lozan barış antlaşmasını imzalayan barış güvercini İsmet paşaya Mustafa Kemal şu telgrafı çekti:

«Ulus ve hükümetin zatıalilerine vermiş olduğu yeni görevi başarıyla bitirdiniz. Ülkeye ardı ardına yararlı hizmetlerden oluşan yaşayışınızı bu kez de tarihi bir başarıyla taçlandırdınız. Uzun savaşıardan sonra yurdumuzun barışa ve bağımsızlığa kavuştuğı bugünde, parlak hizmetiniz dolayisiyle zatıalinizi, sayın arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan (Saka) beyleri ve çalışmalarınızda size yardım eden bütün delegeler kurulu üyelerini teşekkür ederek kutlarım.»

AYRILIK GÜNLERİ

Ancak, efendiler, ulus, ulusun
sanat ruhu, müziği, edebiyatı,
kutsal savaşın tanrısal türküle-
ri ölümsüz bir yurt aşkının hay-
ranlığıyla her zaman şakımalıdır.

Mustafa Kemal

Bakanlar kurulu başkanı Hüseyin Rauf, seçim dairesi olan Sivas'ta bir inceleme gezisi bahanesiyle görevinden ayrılıp gitmeyi kararlaştırdığında bunu Mustafa Kemal'e söylemek üzere Çankaya'ya giderken yanında Ali Fuat paşa da vardı. Ali Fuat paşa da Hüseyin Rauf da Mustafa Kemal'in yepyeni bir şeyler kotarmakta olduğunu biliyorlardı. Onların sezdiklerine göre Mustafa Kemal, tek başına egemen olacağı bir Türkiye'nin temellerini atmaya çalışıyordu. O, güdümlü bir demokrasi deneyi arkasındaydı. Baştanbaşa kendisine bağlı kız gibi bir Meclis'i elinin altına alıp, Yeni Türkiye'yi bunun aracılığıyla kurmaya çalışacaktı. İri kıyım savaş arkadaşlarıyla istediği gibi iş göremeyeceği kanısına varmıştı. Şundan ki onlar da en aşağı kendisi gibi özel yapıcı düşüncelere, kemikleşmiş dirence sahiptiler. Bu yüzden onlarla bir ekip çalışması yapamayacağı düşüncesine varmıştı. Elinin altında böyle en aşağı kendisine denk görünmek tutkusunda olan kişiler değil de ikinci, üçüncü sınıf yönetici kadrosunun bulunmasını istiyordu. Kendisine düşün veren değil de kendisinden buyruk alan bir yönetici, yapımcı uysal kadroyu gerekiyordu. Ulusal Kurtuluş savaşının devleri olan Kâ-

zım Karabekir, Ali Fuat, Refet paşalarla Hüseyin Rauf gibi çok ünlü kişiler, Mustafa Kemal'in bu düşüncesini çok iyi sezmeye başladıklarından çok üzgündüler. Bu yüzden de çoğu zaman gizli ya da açıktan başbaşa verip dertleşmeye, hem ülke sorunlarını, hem de kendi durumlarını konuşmaya başlamışlardı. Mustafa Kemal, harıl harıl kendi iş arkadaşları kadrosunu hazırlamaya çalışırken onlar da kendi görüşleri çerçevesinde ülke çıkarları uğruna bir birlik kurmanın arkasındaydılar. Şimdi paşaların küskünler kafilesine başbakan olduğundan dolayı katılamayan Hüseyin Rauf gibi eski bir dev de katılıyordu. Bundan dolayı hoşnuttular. Mustafa Kemal, baş dev, özgürlük peygamberi, bugünlerde bütün eski havarilerini bir yana bırakarak, yeni yapay havariler edinmek, peygamberliğini bunlarla yapmak ister görünüyordu. Kendilerini Mustafa Kemal'in çevresinde gerçek birer havari gibi duymuş olan bu idealist kişiler, özgürlük peygamberinin böyle birdenbire kendilerini bırakmasını anlayamıyorlardı. Onların yeni inanışlarına göre, özgürlük peygamberi, peygamberliği bırakıp kiral olmak yolundaydı. Eski iri kıyım savaş arkadaşları ya da havariler, kendisine bu yeni egemenlik süresinde bir zorluk çıkarırlar düşüncesiyle onları siyaset sahnesinden ötelere itmek istiyordu. Onlar, eski peygamberin gizli düşüncelerini bildikleri gibi o da onların türlü kaprislerini, büyüklük hastalıklarını biliyordu. Bu gibi kaprislerin kuruluş sırtmasının ortasında kendisine ne gibi aşılması güç engeller çıkaracağını da yakından biliyordu. İşte, bu yüzdendir ki savaş meydanlarından Türkiye'nin geleceğine doğru havalelanan balondan eski havarilerini ülkenin çıkarları uğruna birer safra gibi atmak hazırlığında bulunuyordu. Bu kerte yüksekten düşen eski kahramanların iler tutar yanları da, elbette kalmayacaktı. Eski Peygamber, ulusal kuruluş savaşının ününü kendisinde öyle toplamıştı ki, ondan kopup uzağa düşen herkes büyük bir kahraman da olsa gâlgede kalmak mutsuzluğuna uğrayacaktı. Eski havariler de bunun acısını çeke çeke toparlanıyor, günün birinde iktidara gelmek tutkusunun ışığı altında Türkiye'ye kendi düşünceleri açısından bir düzen vermeyi düşünüyor-

lardı. Bu günlerde, Lozan'da Türkiye'nin birçok gerçeğini müttefiklere bağışlayarak bir kahraman gibi Türkiye'ye dönen İsmet paşanın uzaktan itişile başbakanlıktan ayrılan Hüseyin Rauf, onların üzgün, küskün dünyasına umutlu bir yıldız gibi düşüvermişti.

Artık, bu eski savaş arkadaşları, yeniden toparlanıp Türkiye'nin yazgısında karınca kararınca rol almak zorundaydılar. Bu rolün kendilerine verilmeyeceğini bile bile direnmek zorundaydılar. Şundan ki, Türkiye'nin yazgısının daha az becerikli ellerde çarçur olmasına katlanmayacaklardı. Peygamberin çevresini daha şimdiden alan dalkavuklar, ona doğru dürüst adım attırmayacaklardı. Bu mini mini adamların, Türkiye'nin yazgısına ayakbağı olmaya çağını hiç kimse söyleyemezdi.

İşte, kafalarında buna benzer düşüncelerle Çankaya'ya giden Ali Fuat paşayla Hüseyin Rauf, paşaca güler yüzle karşılanıp birer koltuğa oturduklarında kanatları kırık birer iri kuştan ayırsızdılar. Mustafa Kemal, bu iki eski yakın arkadaşının kafalarında kurşun yüklü karşıt düşüncelerle buraya geldiklerini biliyordu. Günlük siyasal konuların zararsızlarından konuşulduğu sırada Ali Fuat paşa, birdenbire paşaya şu soruyu sordu:

«Senin şimdi apotres'ların (havarilerin) kimlerdir, bunu anlayabilir miyiz?»

Mustafa Kemal, bunun anlamını cin gibi anlamış olmakla birlikte yine de bununla ne demek istediğini Ali Fuat paşaya sordu. O da bununla anlatmak istediği şeyleri açıklamak zorunda kaldı. Mustafa Kemal, eski yakın arkadaşlarından temelli bir ayrılık sahnesi demek olan bu görüşmenin bütün üzünlüğünü, ağırlığını içinde duyarak çatılmış gür kaşlarının altında parıldayan mavi gözlerini eski arkadaşının üzgün, biraz da hesap soran kızgın gözlerine dikerek şöyle karşılık verdi:

«Benim Apotres'larım yoktur. Ülkeye, ulusa kimler çalışır, çalışma değerini ve gücünü gösterirse apotres onlardır.»

Hüseyin Rauf'un 4 ağustos 1923 günü başbakanlıktan çekilişi, ikinci Büyük Millet Meclisinin toplanma günlerine

dek gelmişti. O izin alıp seçim bölgesine, oradan da İstanbul'a gittikten sonra 11 ağustos 1923 günü ikinci Meclis toplandı. İçişleri bakanı bulunan Ali Fethi, başbakanlığa seçildi. İkinci Meclisin başından pek büyük serüvenler geçecekti.

11 ağustos cumartesi günü açılan ikinci Büyük Millet Meclisi, en yaşlı üye Abdürrahman Şeref'in başkanlığında toplandı. Halk fırkasının kontrolü altında seçilen bu Meclis, ikinci grup denen birinci Mecliste başvermiş bütün muhaliflerinden ayıklanmış olarak gün ışığına çıkmıştı. Mustafa Kemal, kendisine kafa tutup duran bütün mebusları silkeleyip atmıştı.

Baştanbaşa Mustafa Kemalci görünen 197 kişilik yeni Meclis, 13 ağustos günü yapılan ikinci birleşimde Mustafa Kemal'i 196 kişinin oyuyla Büyük Millet Meclisi başkanlığına seçti. Sirtında jaket atay, başında kara Buhara astırganından bir kalpak bulunan Mustafa Kemal, coşkun, sürekli alkışlar arasında kürsüye çıktı. Bütünıyla kendisini destekler gibi görünen bu «kız» gibi Meclise uzun uzun baktıktan sonra açış nutkuna başladı:

«Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi ikinci seçim dönemine girmiş bulunuyoruz. Yeni Meclisimizi kuran yüksek kurulunuzu saygı ile selamlarım. (Teşekkür ederiz sesleri). Bu seçim dönemi, aynı zamanda Yeni Türkiye devletinin yeni tarihinde mutlu bir geçiş zamanına rastlıyor. Bunu ülkemizin, ulusumuzun mutluluk ve güvenliği için, yüksek kurulunuzun başarıları için hayırlı bir rastlayış sayıyorum.

Gerçekten dört yıllık bağımsızlık savaşımız, ulusumuzun şanına uygun bir barışla sonuçlanmıştır. Lozan'da imzalanmış olan antlaşma, yüksek kurulunuzun onayına sunulduğunda bütün anlamı ile özgür ve bağımsız olarak mutlu bir çalışma alanına girmiş bulunacağız. Elde edilen mutlu sonuçların korunmasında, Lozan antlaşmasından ayrılan sorunların kesin olarak çözümlenmesinde ve ulusumuzu huzur ve rahatlığa ulaştıracak verimli çalışmalarda eksiksiz başarılarla erişmenizi bütün yüreğimle dilerim.

«Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşun-

dan önceki ulusal çalışmalar döneminde ulusumuzun sevgilerine ve güvenlerine ulaşmıştım. İlk Meclisin başkanlığını ve kahraman ordularımızın başkomutanlığını yapmıştım. Bu suret ve sıfatla büyük ulusal onurlara ulaştım. (Hakkınız sesleri.) Yüksek topluluğumuzca da başkanlık makamına seçilmekliğim, yüreğimdiki minnet ve şükran duygularını uyandırmıştır. Bu soylu, ulusal sevginin yüksek değeriyle uygun bir biçimde çalışmamı sürdüreceğimi ve barışın önümüzde açacağı çalışma alanında da —desteklerinize ve bütün ulusun güvenine dayanarak— başarı elde edebilmek için bütün fizyoloji ve direnç gücümü harcayacağıma karşınızda ve ulusun karşısında söz veririm.

«Efendiler, seçilmiş ve güven almış başkanınız olmak onuru, bugün bana birtakım sorunları ortaya koymak görevini yüklemektedir. Bugüne dekki görevlerim ve durumum dolayısıyla de bu konuşmalarımın iyiniyetle karşılanacağını umarım.

«Bütün acılarını, üzüntülerini ve bütün başarılı zevklerini ulusla birlikte yaşadığımız savaş aşamalarının ayrıntılarını biliyorsunuz. Ben bu ayrıntıları başlıca üç evre üzerinde özetleyip gözden geçireceğim:

«Mondros bırakışmasından Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve hükümetinin kuruluşuna dek ve ilk Meclisimizin geçirdiği yıllar ve sonunda yeni Meclisimizin içine girdiği evre.

«Öyle sanıyorum ki, bizi bugüne dek getiren ve bugünkü durumu doğuran ulusal olayların önemli noktalarını ve yeni ödevlerimizin büyüklük ve genişliğini, bu üç bölüm içine almaktadır. Yeni Türkiye devletinin açtığı barış döneminin ilk Meclisi olan yüksek kurulunuzun karşısında tenbel ve çökmüş Osmanlı İmparatorluğunun ve onun büyük olayı olan büyük savaştan söz etmeyi gereksiz sanıyorum. Bundan dolayı sözlerime Mondros bırakışmasından başlayacağım:

«Efendiler, Mondros bırakışmasının yapılmasından ilk ulusal Meclisimizin açılışına dek geçen evre, bir ulusun acıklı serüvenleriyle onur ve haysiyetine karşı işlenmiş en ağır saldırıların korkunç serüvenleriyle doludur.

«Bilindiği üzere, Osmanlı hükümeti, müttefiklerle yapılmış olan bırakışmanın imzalanmasından sonra, yenmiş devletlerce eylemce ve hükmen parçalandı. İngiliz, Fransız, İtalyan emperyalist orduları, yurdumuzun sevgili parçalarına çöktüler. İstanbul ve Boğazlar, düşman kara güçleri ve deniz güçlerine gezinti alanı oldu. Yunan orduları İzmir rıhtımlarını kana boyadılar. En güzel kentlerimizi yakıp yıkmaya başladılar. Kadınlarımız ve çocuklarımız, namus ve ırzımız ve pek çok tapınak, yapıtlar ve anıtlarımız içinde olarak Türk adı altındaki her şeye saldırıldı. Her gün Aya-sofya'ya haç asmak tehdidiyle en ince duygularımız incitildi. Tutsaklar için bile uygun görülmeyen zorla yüzyılların onurlarını omuzlarında taşıyan subaylarımız, düşman subaylarına saygı töreni yapmağa zorlandı. Namusumuzun örneği olan sancığımız aşağılama gördü.

«Bu uğursuz bırakışmanın uygulanmasına gözcülük etmek üzere Anadolu'nun en ıssız yerlerine dek nüfuzlarını kuran yabancı subayları, haber alma örgütleri altındaki bozgunculuk ocakları, iç düşmanlarımızın kışkırtmasıyle halkımıza usa gelmeyen zulüm ve aşağılamaları yakıştırdılar. Hükümetin gücü, ulusun onuru, bu saldırgan subayların elinde oyuncak oldu.

«Kısaca, Türklüğün vicdanı korkunç bir sınav karşısında kaldı. Bu sonu gelmeyen saldırıların ulaşacağı sonucu, bu sonucun kötülüğünü anlamamak olur şey değildi. Tarihin ve geleneklerin güdümüyle yurdun kahramanlık tahtına oturan Osmanlı padişahı ve Halife, onun hükümetiyse, yalnız kişisel ve hasis çıkarlarını sağlamak uğruna kendisini büsbütün düşmanlara vermişti. Yurda ihanet yolunda onlara öncü olmuştu.

«Durum büsbütün umutsuz görünüyordu. Düşmanın gücü ve erki ezici, felâketlerse büyük, dayanılmazdı. Herhalde ya tutsaklığı ya da ölümü seçmek zorunluluğu karşısında bulunuyorduk. Özgürlük ve bağımsızlık uğruna dünyada hiçbir ulusun karşı karşıya bulunmadığı güçlüklerle savaşmak gerekiyordu. Anlayış sahipleri, görünüşün yenilmiş bir ulusun yazgısını belirlemek sınırından çıktığını gördü. Yenmiş devletlerce Osmanlı devletinin onuruna saygı göstermeğe hiç gerek görülüyor, onu tutsaklık altına al-

mak, Türkiye'yi parçalamak işlemine engel düşünülüyordu.

«Halkta bir uyanıklık başlamıştı. Ülkenin kimi yerlerinde çeşitli adlar altında dernekler kuruluyor, düşmanlara karşı ulusça silâhlı savunmanın temelleri atılıyordu. Batıda ve doğuda yapılan kongreler genel uyanışı ateşledi. En sonra Sivas Genel Kongresi belli noktalar üzerinde açık ilkel çerçevesinde çeşitli ulusal örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Derneği» adı altında düzenledi ve ulusun bütün güçlerini birleştirdi.

«Efendiler, dikkate değer bir ağırlık ve yaygınlık halini alan bu çalışmalar, düşmanların, özellikle padişah ve halife olan kişinin karşı tedbirler almasıyla sonuçlandı. Ulusal devrimin öncüleri üstüne koğuşurma buyrukları verildi. Asırma tedbirlerinin eylemce uygulanmasına geçildi. Düşmanlar karşısında âciz ve alçalmayı benimseyen Saray ile hükümeti, bütün otorite kalıntılarıyla, bütün aşağılık araçlarıyla ulusal seçimi öldürmek hakkına, namusuna saldıranlara karşı ulusu savaştırmaktan alıkoymak istiyor, ülkeyi parçalamak uğruna düşmana öncülük ediyordu.

«Ancak, efendiler, Sivas Kongresini yapanların direnişi, ulusal dayanışı güçlüydü. Aldırış etmeksizin çalışmalar sürdürüldü.

«Önce mebus seçimi, Meclisin kuruluşu sağlandı. Böylece, ulus, varlığını kanıtlamak uğruna, zulme karşı ilk başarısını elde etmiş oldu.

«Efendiler, sarayının ve hükümetinin yurda ve ulusa karşı yöneltmiş olduğu bütün bu cinayetlerine aldırış etmeden ulus yine padişah ve Halifeyi kurtarmak ve Osmanlı devletini diriltmek uğruna bütün bir iyiniyetle çalıştı. Seçilen mebusların Osmanlı hükümetinin kanunları çerçevesinde toplanmasını sağlamakla yetindi. Mebusların, yabancı süngüsü altında bütün bir düşünce bağımsızlığı ile görev göremeyeceği açık iken, efendiler, henüz çoğunluğu kaplayan ikircik ve yufka görüşler yüzünden Meclisin İstanbul'da toplanmasıyla sonuçlandı.

«Efendiler, düşmanlarca ve Babialice İstanbul'da bulunacak bir Meclisin yürekli davranışı olası görülüyordu. Onlara göre bu Meclisin toplanmasıyla artık Anadolu'da bir

ulusal kuruluşa meydan bırakılmayacak ve ulusal coşkunluk böylece yatıştırıldıktan sonra dram yine sürüp gidecekti. Bu gerçeği görenler, Anadolu'daki savaş çalışmalarını sürdürdüler. Bu sayede Anadolu örgütlenmeleri gittikçe genişliyor, güçleniyordu. Anadolu'ya dayanan Meclis de elverişsiz duruma aldırış etmeden görevini sürdürüyordu.

«Bu durum, düşmanlar için elverişli bir görünüş göstermiyordu. Aldatıcı tedbirlerle amaçlarına ulaşamayan düşmanlar, kararlarını açığa vurdular. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali dramı oluştu. Osmanlı devletinin yaşayışına eylemce son verildi. Bu olay, Anadolu'da çalışanlar için beklenilmeyen bir şey değildi. Artık, Osmanlı devletini kurtarmak ve onun gölgesinde yurdun kurtuluşunu ulusun bağımsızlığını sağlamak olanağı büsbütün ortadan kalkmış bulunuyordu.

«Ulusal bir Meclisin toplantıya çağırılması zorunlu duruma gelmişti. En sonra 23 Nisan 1923 tarihinde bugün toplandığımız bu salonda Yüksek Kurulunuzdan önce gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandı.

«Türkiye tarihinde her zaman yüksek bir yer tutacak ve torunlarımızın övgülerini kazanacak olan ilk Meclisimiz ulusun kendi yazgısına el koyduğunu ilân etti. Ulusal egemenlik ilkelerini devinim ilkesi olarak aldı ve güçlü bir halk hükümetinin temellerini attı (Şiddetli alkışlar).

«Efendiler, Anadolu'da yeniden ulusal bir devletin kurulması, ulusumuzun olgunluk derecesini gösteren övgülere değer bir uyanış yapıtıydı. Ancak düşmanlarla birlikte padişah ve Halife olan kişi buna sevinmedi. Paris'te imza ettikleri Sévres Antlaşmasını zorla ulusa benimsetmek uğruna ortak tedbirler aldılar. Anadolu'nun ulusal coşkunluğunu bastırmak uğruna başvurmamak şeytanlık bırakmadılar. Bir yandan dini siyasete aygıt ederek, Anadolu savaşçılarını ölüme mahkûm ettiler. Halkı bilinen fetvalarla çarpışmağa kışkırttılar. Bir yandan da kimi aşağılıkların ceplerini doldurarak «Kuvayı İnzibatiye» ya da «Hilâfet Ordusu» adıyla üzerimize saldırttılar. Saf ve suçsuz halkı çok oyunlarla aldatarak içerde yer yer ayaklanmış ateşleri yaktırdılar.

«Efendiler, ilk Meclisimizin açılış günü, İstanbul'dan yönetilen ayaklanmış, Ankara'nın sekiz saatlik yöresine dek

gelmiş bulunuyordu. Samsun ve yöresinde siyasal ve zalim bir ayaklanış, bütün çevreye egemen olmak eğilimi gösteriyordu. Yurdun doğusu, batısı, güneyi düşman ateşleri içinde yanıyordu. İşte, kımıldanışımızın başlangıcındaki görünüş.

«Bu konudaki anılarımızı her zaman güçlüce koruyalım. Şundan ki bu bizim için gelecek çalışmalarımızda büyük direniş ve dayanış kaynağı olacaktır.

«Efendiler, konuşmanın ikinci bölümüne geçerken bildireyim ki size önceki yüksek Meclis, ilk günlerin korkunçluğu karşısında yılgınlığa uğramadı. Ulustan aldığı büyük yetki ve güçle görevini sürdürdü. Yeni devletin hükümeti yüreklice savaşa atıldı. Kışkırtmalara kurban halk, suskunluğa ulaştırıldı. Topsuz, tüfeksiz, cephanesiz, araçsız yıkıntı haline getirilmiş olan ordu yeniden yaratıldı.

«İlk didişme günlerinde çaresizlikle oluşturulan düzensiz güçler hemen düzenli güçler durumuna getirildi. Bu geçiş dönemi sırasında çıkar düşüncelerine kapılan kimi birliklerin haince direnişleri kırıldı. Ülkenin talihi ve huzuru düzenli bir ordunun eline emanet edildi.

«Efendiler, Ulusal ordunun daha ilk kuruluş günlerinde yaptığı büyük değerli hizmetler, ulusun her zaman minnet ve şükranla anacağı anılar olacaktır (Şiddetli alkışlar).

«Birbiri ardınca gelen bütün düşman güçlerine karşı elde edilen Ermenistan yengisi, Birinci İnönü yengisi, İkinci İnönü yengisi ve güney cephesi savaşlarında gösterilen fedakârca direniş davranışları ulusal ordunun onurlu tarihinde ilk değerli olaylar olarak her zaman parlaklığını koruyacaktır (Alkışlar).

«Efendiler, savaş yılları birbiri arkasından geçtikçe genç ordumuz, kahramanlık temelleri üzerinde durmadan yükseldi. Ulusal direncin gösterdiği en önemli görevler kahramanca yerine getirmek gücünü gösterdi. Ankara'ya yürüyen çalımı Yunan ordusunu Sakarya meydan savaşında yenerek çekilmeğe zorladı. Sonunda bütün Yunan Küçük Asya ordusunu, Afyonkarahisar - Dumlupınar Meydan Savaşında bütününü boğdu ve bütün birlikleriyle Anadolu topraklarına serdi, yoketti. (Şiddetli alkışlar). Her bölümü yurt için, torunlarımız ve kuşaklarımız için onurlu olaylarla

dolu büyük bir kahramanlık destanı olan Anadolu savaşlarının coşkunluk verici ayrıntılarını tarihin kalemine bırakıyorum.

«Ancak, efendiler, Ulus, ulusun sanat ruhu, müziği edebiyatı, kutsal savaşın tanrısal türküleri, ölümsüz bir yurt aşkının hayranlığı ile her zaman şakımalıdır (Alkışlar).

«Efendiler, anlattığım savaş olayları, pek önemli siyasi çalışmalarımızla birlikte yürütülmüştür. Bu arada Ruslarla şimdi de yürürlükte olan bir dostluk antlaşması yaptık. Ukrayna, Gürcistan, Azerbeycan ve Afganistan ile de benzer nitelikte antlaşmalar yaptık. Doğu cephesinde kazandığımız bu yengi sonucunda Ermenilerle barış yaptık.

«O zaman, Batı devletleriyle ilişkilerimize gelince; salt Fransızlarla sınırlı koşulları içeren Ankara antlaşmasını yapabildik. Oysa, her büyük savaştan önce ya da sonra barış elde etmek uğruna içtenlikle çalıştıksa da bütün başarılarımız ya itelenmeye ya da küçümseyişle karşılandı.»

«Efendiler ne yapalım ki maddî güçlerle desteklenmeyen hakların elde edilemeyeceğini gösteren ezeli büyük kural bizim için de hoşgörü göstermedi. Ulusun direnci, eylemli ve kesin bir yengi örneğiyle ortaya çıkmadıkça barış perisi huzur kucağını bize açmadı.

«Efendiler, ilk Meclisimiz, ülkeyi düşman ayaklarından kurtarmak, ulusu dirim verici bir barışa götürmek amacına yürürken, aynı zamanda yeni Türkiye devletinin yapısını koruyor ve sağlamlaştırıyordu. Bu amaçla kanunlar yaptı, kararlar aldı, devletin çeşitli kollarında gerekenen birçok sorunu çözümlledi.

«Efendiler, giden Meclis, iç işlerimizi ve askerce davranışlarımızı karıştırmaz, barışı zorlaştırmadan geri durmuş olan kişilerin varlığına aldırış etmeden görevini iyi biçimde yapmış ve genel olarak yurt ve ulus uğruna kurtuluş kaynağı ve nedeni olmuştur.

«Sayın efendiler, dört yıllık çalışmalardan sonra son ve kesin yengimiz üzerine Mudanya asker antlaşması yapıldı. Barış konuşmaları dönemine seçildi. Bu konuşmaların yapılmasında karşılaştığımız güçlükler pek çoktur. Ancak, ben bunu pek doğal buluyorum. Şundan ki bu barış ko-

nuşmalarında temizlenen hesaplar yıllık değil dört yüz yıllık bir dönemin kötülüklerinin mirasıydı.»

«Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu en görkemli ve güçlü evrelerinden bu yana ulusun bağımsızlığı zararına, dırimsel çıkarları zararına öyle çok şey elden çıkarmıştı ki sonunda salt kendisini yıkmasıyla kalmadı, belki, kendinden sonra da ülkenin gerçek sahibi olan ulusu hak ve varlığını kanıtlamak uğruna büyük güçlüklerle karşı karşıya bıraktı.»

«Güçlükler başarıyla atlatıldı. Sonunda imza edilen antlaşma, yüksek kurulunuzun önüne getirilecektir. Ben, burada salt bugüne dek yapılan çalışmalarla onun sonuçlarını özetlemek istiyorum.»

«Efendiler, doğuda Trabzon'u, güneyde Adana'yı, içerecek Büyük Ermenistan'ın artık izi kalmamıştır. Ermeniler, doğal sınırları içinde bırakılmıştır. 93 Savaşında Türk yurdundan zorla ayrılan üç vilâyet yeniden sancağımız altına alınmıştır. Kuzeyde Karadenizin en güzel ve en zengin kıyıları üzerinde kurulmak istenen Pontos Hükümeti, partizanlarıyla birlikte bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Güneyde nüfuz bölgeleri adı altında ülkemizi parçalamak umutları büsbütün kırılmış ve ulusun direniş ve kahramanlığı yarışında Türkiye'yi parçalamanın ham bir hayal olduğu benimsetilmiştir. Türkiye'ye her uygar ülkenin yararlandığı haklar tanıtılmıştır. Yine, güneyde zenginlik ve verimliliğiyle yurdumuzun en parlak bir umudu olan Adana ve onun gibi birçok güzel kentlerimiz, çekmekte olduğu işgal acılarından kurtarılmıştır. Batıda en bayındır yerlerimiz, İzmir ve Bursa gibi kentlerimiz, Paşaeli ve tarihsel Edirnemiz ve dünyanın tutkularını çeken güzel İstanbul'umuz, tutsaklık ve işgal boyunduruğundan kurtarılmıştır. Bundan başka, bizi öbür uygar uluslar sırasında geri bıraktıran adli, siyasal, ekonomik ve malî zincirler kırılmıştır, parçalanmıştır.»

«Efendiler, bugüne dek elde ettiğimiz başarılar, bize ancak gelişme ve uygarlığa doğru bir yol açmıştır. Yoksa, gelişmeye ve uygarlığa ulaştırmış değildir. Bize ve torunlarımıza düşen, bu yol üzerinde ikirciksiz yürümektir.»

«Şurasını bellekten çıkarmamalıdır ki, bunca fedakâr-

lıkların yemişini elimizden kaçırmamak ve geçen felâketlerin bir daha geri dönmesini olanaksız kılacak tedbirler almak, bizim için her günün düşüncesi olmalıdır. Ancak, bilelim ki, bu uğurda kuru bir dikkat ve uyanıklık, safcasına bir kıskançlık yetmez.»

«Efendiler, yüzyıllardır sürüp gelen bir kötü yönetimin bu kuşağa yüklediği görevler, sayılmayacak kerte çeşitler ve güçlükler göstermektedir. Bu nedenle yapmak zorunda olduğumuz çok ve önemli işleri düzgün ve sonuç verici bir sisteme bağlamak zorundayız. Sınırlı araçlarla büyük işler görmenin denenmiş biricik yöntemi, güçlerimizi dağıtmamak eldeki araçların hepsini amaçlarımızın en önemlileri üzerinde toplamaktır. Kuşkusuz, içine gireceğimiz barış döneminde bütçemizin verebileceği mücadeleyi her şeyden önce yeni devletimizin yaşamasını sağlamaya, güçlüce ayakta durmasına ayıracağız. Ancak, bunun için temel olan birtakım noktalar vardır ki, onları her zaman göz önünde tutmalıyız. Benim ilk usuma gelen nokta iç güvenlik ve asayıştır.»

«Efendiler, hükümetin varlığının anlamı, ülkenin iç güvenliğini, ulusun huzur ve rahatını sağlamaktır. Bütün ülkede düzenli bir güvenin verimleri görülmelidir.»

«Ulus, geniş bir huzur ve güvenlik içinde bulunmalıdır. Ülkemizin herhangi bir köşesinde halkın güvenliğini, devletin birlik ve asayişini bozmaya niyetlenenler, devletin bütün güçlerini karşılarında bulmalıdırlar.»

«Sonra, efendiler, Türkiye devletinin bağımsızlığı kutsaldır. O, sonsuzluğa dek güven altında olmalı, korunmalıdır.»

«Devlet bağımsızlığının, ulus ve ülke diriminin biricik desteği de kahraman ordumuzdur. Bundan dolayı asker örgütlerimizin özel bir özenle düzenlenmesi en önemli temellerdendir.»

«Efendiler, bugün ulaştığımız barışın sonsuz bir barış olacağına inanmak, elbette, saflık olur. Bu, o kerte önemli bir gerçektir ki, ondan bir an bile gaflet, ulusun bütün dirimini tehlikeye sokar.»

«Kuşkusuz, haklarımıza, onurumuza, saygı gösterildikçe karşılıklı saygıda kesinlikle kusur etmeyeceğiz. Ancak,

ne var ki zayıf olanların haklarına saygının eksik olduğunu ya da hiç saygı beslenmediğini çok acı deneylerle öğrendik. Bundan dolayı, efendiler, bütün olasılıkların gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikmeyiz.»

«Efendiler, ülkenin iç ve dış güvenliği çözümlerine başvurulurken adliye yöntemlerimizin elden gelen çabuklukla düzeltilmesine önem verilmelidir. Bayındırlık, ekonomi, ulusal eğitim işlerinin ne kerte dirimsel olduğunu, ulusun başarisını, rahatlık ve mutluluğunu sağlamak uğruna ne kerte ivedi ve gerekli bulunduğunu değerlendirebilirsiniz.»

«Efendiler, ulusa karşı yapmaya söz verdiğiniz, her biri başlıbaşına önem taşıyan başka sorunları pratik ve bilimsel yöntemler çerçevesinde çözümlemeye girişmek görevlerimiz arasındadır.»

«Dış ilişkilerimiz üstüne çok bir şey söylemeyi gerekli görmüyorum. Bu konudaki kesin ilkemiz dünyaca bilinmektedir. Bütün komşularımızla ve öbür devletlerle dostça geçinmeye ve karşılıklı saygı ve vefakârlığa dayanan politikamızın süreceğine kuşku yoktur. Şurasını belirtmek isterim ki barış dönemine gerçek bir içtenlikle ve ağırbaşlı bir suskunluk isteğiyle giriyoruz.»

«Yüksek kurulunuzun dinlemek lütfunda bulunduğunuz bütün bu sözlerime, müsaade ederseniz birkaç söz daha ekleyeyim.»

«Efendiler, bir an için ayrıntılardan ayrılarak yurt dediğimiz kutsal varlığa genel bir bakışla bakalım. Onun dirim adına, bayındırlık adına yoksun bir kara toprak olarak bırakılmış olduğunu görürüz. O kara toprak alanının altında defineler ve üstünde kahraman bir ulus yaşıyor. İşte, biz, bütün bu uzun katlanılması güç savaşları, bu aziz atalar mirasının özgür ve bağımsız sahibi olduğumuzu ve sonsuzluğa dek sahibi olacağımızı kanıtlamak uğruna yapmış bulunuyoruz. Yurdun ve ulus bağımsızlığının sorumu adına yapmış bulunuyoruz. Bundan sonraki çalışmalarımın da ereği aynı sorunun, huzur ve güvenliğin korunması uğruna olacaktır.»

«Böylece ülkemizi bayındır, halkımızı mutlu ve zengin edeceğiz. Umudumuz, direnişimiz ve özellikle ulusumuzun ve yüksek Meclisimizin göstereceği birlik, gelişme ve uy-

garlık yolundaki çalışmalarımızda elbette başarıya ulaşacaktır.»

«Sayın arkadaşlar, sözlerime son vermeden önce hepimizi büyük bir görevin yapılmasına çağırmak istiyorum. Geçirdiğimiz bunalımlı günlerin onurlu kahramanlarını hep birlikte kutlayalım. Onlar arasında savaş alanlarında düşman silâhlariyle göğüsleri delinmiş mutlular olduğu gibi, yangınlarda, ateşlerde yakılmış mutsuz çocuklar, kadınlar, yaşlılar da vardır.»

«Onlar arasında namuslarına saldırılmış, sonsuzluğa dek ağlamağa mahkûm genç kızlar da vardır. Onlar arasında yurtlarını yitirmiş aileler, çocuklarını gömmüş analar vardır ve yine onlar arasında savaştaki namus borcunu onurla yerine getirerek bugün evlerine dönmüş gaziler de vardır.»

«Onlardan şehitlik kertesine ulaşmış olanların ruhlari-na fatihalar armağan edelim.»

«Efendiler, bugün hakkıyla övünebileceğimiz bütün başarıların gizi yeni Türkiye devletinin kuruluşunda, yapı-sındadır.»

«Gerçekten Türkiye devletinin, bu yeni yapının dayandığı temeller, nitelik bakımından kendinden önceki tarih yapılarının temellerinden başkadır.»

«Bunu bir sözcükle anlatmak gerekirse, diyebiliriz ki, yeni Türkiye devleti, bir halk devletidir, halkın devletidir. Geçmişin yapısı ise bir kişi devletiydi, kişilerin devletiydi.»

«Bir ulusun dünya yüzünden bütün bütün silinmesi için, bir ulusun insanlık birliğinden büsbütün atılması için Nuh tufanı kertesinde doğaüstü felâketler ve olaylar gerektir. Ne var ki kişiler, kendiliğinden ölüme mahkûmdur. Bundan dolayı, halk yapısı ile kişi yapısı arasında dirim ve ölüm orantıları da bunun benzeridir.»

«Efendiler, dünyanın bellibaşlı uluslarını tutsaklıktan kurtararak egemenliklerine kavuşturan büyük düşün akımları, köhne yapıları umut bağlayanların çürümüş yönetim yöntemlerinde dirim gücü arayanların amansız düşmanıdır.»

«Avusturya, Almanya, Rusya ve hatta yeryüzünün en tutucu bir uygarlığına bağlı olan Çin İmparatorlukları, o büyük düşün akımlarının kahredici vuruşlariyle gözlerimizin önünde devrilmiştir.»

«İşte, efendiler, Yeni Türkiye devleti, dünyaya egemen olan o büyük ve güçlü düşünün Türkiye’de görülmesidir, gerçekleşmesidir. Dünyanın toplum ve politika gereklerinden doğan ve binlerce yıllık Türk tarihinin gelişmeleri sonucu olan devletimiz, sürmenin ve kararlılığın bütün nitelikleriyle koşullarını taşımaktadır.»

«Efendiler, bu koşulların mutlu gelişmelerini sağlamakta, yüksek kurulunuzun başarılarla ulaşmasını Tanrıdan dilerim.» (Sürekli, şiddetli alkışlar).

14 Ağustos 1923 günü yapılan Meclis toplantısında daha önce Mustafa Kemal’e düşüncesini açmış olan Bakanlar Kurulu Başkanı Hüseyin Rauf, görevinden törensel olarak ayrıldı. Tek başına değil, bütün kabinesiyle çekildi. Onun kabinesinde İçişleri Bakanı olan Ali Fethi (Okyar), Bakanlar Kurulu Başkanlığına getirildi. Yeni Başbakan özetle şöyle konuştu:

«Kazandığımız özgürlük ve bağımsızlık sayesinde ilerlemek için, ileri gitmek için önümüzde hiçbir engel kalmamıştır. Yeter ki düşünerek, bilerek, engeller karşısında yılmayarak direnişle ereklerimize gidebilme isteğini koruyalım.»

21 Ağustos 1923 günü, Lozan Barış Antlaşmasının Büyük Millet Meclisinde görüşmesine başlandı. Meclis İkinci Başkanı, yine Ali Fuat Paşaydı. Eski Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) kürsüde Lozan Antlaşmasının savunmasını yaptı. Özetle şöyle dedi:

«Barış antlaşmasının genel görünüşü, Dışişleri Encümenimizce ulusal istekleri doyurur biçimde görünmektedir. Bu nedenle yüksek kurulunuzdan buna ilişkin dört kanun önergesinin benimsenmesiyle onaylanmasını diliyoruz.»

Hüseyin Rauf’un çekilmesi, siyasal çevrelerdeki düşünlere göre, İsmet Paşayla birlikte iler tutar yanı bulunmayan (!) Lozan Antlaşmasını da vurmak içindi. Lozan Antlaşması, bu düşünlere göre, gerek Başbakan Rauf’un gerekse Bakanlar Kurulunun aldığı kararlara aykırı olarak yapılmıştı. Buna salt İsmet Paşa kendi damgasını basmıştı. Bundan dolayı bunu itelemek, benimsememek gerekmeğeydi. Gerek kendisinin gerekse Lozan Antlaşmasının karşısına dikilmesin diye eski ayaklanmış Meclisi yenileyen,

«kız gibi» bir yeni Meclis kurmak isteyen Mustafa Kemal, yeni muhaliflerin, kendi kurduğu yeni Meclis içinden mantar gibi bittiğini, Lozan Antlaşmasını paçavraya çevirdiğini görmek talihsizliğine uğrayacaktı. Bunu önlemek uğruna eleştiri gününden önce eleştiriye katılacak mebusların adları öğrenilmiş, Mustafa Kemal, bunları ayrı ayrı görerek yıkıcı eleştirileri önlemeğe çalışmıştı. Bu yüzden Lozan Barışını eleştirecek olanların sayısı elden geldiğince azaltılmış, oturuma böylece girilmişti. İlk eleştirici olarak kürsüye Mersin mebusu Niyazi çıktı:

«Efendiler, tarihten bir gün yaşıyoruz. Ben, isterdim ki tarihimizin bir dönüm yerinde olduğumuzu daha güçlüce duyalım. Önümüzdeki bir antlaşma var. Sanılıyor mu ki bu antlaşma ulusal isteklerimizi büsbütün doyuruyor? Sanılıyor mu ki bu antlaşma ulusal sınırlarımız içinde bu devlete eksiksiz bir bağımsızlık veriyor.»

Necip (Mardin):

«Hayır, vermemiştir.»

Niyazi:

«Kimi arkadaşlar bu antlaşmayı Sévres ile ölçüştürerek çokça alkışlıyorlar. İlke olarak benimsediğimiz iktisat egemenliğinin ve bağımsızlığın ulusal sınırları içermesi gerekeceğini unutmuşa benziyoruz. Bir antlaşma düşünölsün ki, mülkün bir bölümündeki bireyleri güldürüyor, öbür bölümündekileri de ağlatıyor: Böyle bir antlaşma bütün sayılır mı?»

Esat efendi (Aydın):

«Antakya, Trakya kan ağlıyor.»

Niyazi:

«Efendiler, Lozan antlaşması, büyük ve şanlı bir İmparatorluğun tasfiye belgesidir. Siz ki Kıbrıs diye, Mısır diye çok kez çırpındınız. Bu antlaşma, Filistin'den, Irak'tan, Suriye'den bütün Arabistan'dan el çekmemizi kapsıyor. Nedenleri ne olursa olsun, girdiğimiz büyük savaşın bütün yükümlerini salt bizim omuzlarımıza yüklüyor. Başta Amerika olarak, ulusların kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesini ilân ve bizim günde yirmi kez yenilediğimiz, bir ilke olarak benimsediğimiz bu ana garanti ne oldu? Ben, onu bu antlaşmada göremiyorum, arkadaşlar.»

«Birinci Lozan Konferansında İsmet Paşa Hazretleri «Osmanlı İmparatorluğunun hiçbir bölümü üzerinde yabancı mandası tanımıyoruz», demişti. Önümüzdeki antlaşmanın 16. maddesi ise bu söyleneni yalanlıyor. Ben, maddeyi itelerim, asla benimseyemem. Bizden ayrılan ülkeler kendi yazgılarını kendileri belirlemelidirler. Bu antlaşma, çok üzülerek söylüyorum ki, birçok Türk ülkesinin, öz Türk ülkesinin yazgısını da tehlikeye koyuyor.»

Necip (Mardin):

«Beş yüz bin Türk nüfusedir.»

Niyazi, uzun uzun konuştuktan sonra şöyle dedi:

«(...) bu sınır bizim Türk köylerini elimizden almış, koca Hassa kazasından ancak iki köy bırakmıştır. Otlaklar, bereketli topraklar elden çıkarılmıştır.»

İhsan (Cebelibereket):

«Hassa'dan ancak iki köy kaldı.»

Niyazi:

«Demiryolunun güneyinde kalan bölge elden gitmiştir. Neden? Açıklaması yoktur. İlbeyli ve Türkmen bucakları elimizden alınmıştır. Buradaki Türk nüfusu anayurttan dışta sayılmıştır.»

Necip (Mardin):

«Üç yüz köydür.»

Niyazi:

«Efendiler, ırk sınırının Halep'in en sonra kırk kilometre İlbeyi —Türkmen— Avşar bucaklarından geçmesi gerekirdi. Lütfen, adlara dikkat ediniz. Bu bıraktığımız koca toprakta yaşayanlar bizim din kardeşlerimizdir, gelenek kardeşlerimizdir, kan ve dil kardeşlerimizdir. (Doğru sesleri, alkışlar.) Efendiler, ellerinizi kalplerinizin üzerine koyunuz ve iyi düşününüz.»

Ali Fuat Paşaya ünleyerek sözünü şöyle sürdürdü:

«Söyleyiniz, paşa hazretleri, bırakışma olduğunda ordumuz Halep'in az kuzeyinde, Müslimiye'de değil miydi? Musul, bırakışmadan sonra, kasımın ortasında işgal edilmiştir. Efendiler, biz, kimsenin toprağına saldırmadık, salt kendimizi savunduk. Kimsenin ocağında, toprağında gözü-müz yoktur. Salt bize verilmeyen, zorla elimizden alınan yurt bölümlerini istiyoruz. Bunları bir gün alacağız. (Şiddet-

li alkışlar). Arkadaşlar, tarih önünüzde. Mardin'de Artıkoğulları, Musul'da Atabeyler, Oğuz Türklerinin en soylı boyları yüzyıllarca egemen olmuşlardır. Gallıçya'da düşmanların hayranlığını kazanan ünlü 79. Çelik Alay, bu çevrenin Türk yiğitleridir. (Bravo sesler!) İşte, arkadaşlar, sizlerin bu antlaşmayı onaylamanız halinde, bu öz kardeşlerimizin yıllardır dökmekte oldukları kanlı gözyaşları dlmeyecektir. Sizler, dağları, taşları, dereleri, adıyla, saniyle, kanıyla, gelecekleriyle Türk olan, Türkmen olan bu katıksız sizin topraklarınızı ulusal sınırlar dışında bırakıyorsunuz.»

«Efendiler, Londra Barış Konferansındaydı. Ben de oradaydım. Sen Ceymis sarayında, bir toplantı sonunda Yunus Nadi ve Zekâî Bey arkadaşlarımızla çay içerken möşyâ Briand yanımıza geldi. O koca başıyla, o koca gövdesi, sevimli yüzüyle blze, Antep'ten, Maraş'tan, Antakya'dan, Iskenderun'dan sözederken, Fransız Başbakanı dedi ki: «Bütün Türkler! size bırakacağız. Türklerin yüreğinde bir yara kalmasını istemem.» Ne oldu Lozan'da bu verilen sözler? Ankara Antlaşmasıyla benimsenen Türk ulusal özerkliği bile tanınmamıştır. Af ilân edilmemiştir. Hapishaneler şimdi de Türklerle doludur. Lozan Antlaşmasına imroz ve Bozcaadanın az sayıda hıristiyanları için onların ne kerte kayıt kuyut koyduklarını gördünüz. Biz, yüz binlerce Türk için bu antlaşmada hiçbir garanti düşündük mü?»

Tunalı Himi (Bolu):

«Bravo, Niyazi.»

Niyazi:

«Bu antlaşmayla uğradığımız yitikler, salt bunlar değildir. Hazine hakları, onarım ve öbür konular için söylenecek çok söz vardır. Bu antlaşma bence benimsenmez bir şeydir. Onu iteleyeceğim. Hepinizin duygularınızı, üzüntülerinizi biliyorum. Biliyorum ki benimle derttaşsınız, benimle duygularınız birdir. Bu derdin çözümü, bu antlaşmanın itelenmesindedir. Dünya, bize bakıyor. Ben, böyle yapacağım.»

Niyazi'den sonra kürsüye çıkan şair Yahya Kemal (Beyatlı) de şöyle ateşli bir konuşma yaptı:

«Lazikiye'den Cebeli Sem'an'a, çizgi çizilseydi bu yara kanar mıydı? Lozan'da bir küçük ırmağı doğal sınır sayıp Batı Trakya'da altı yüz bin Türk'ü Yunan'a bırakırken, Gü-

neyde Fırat, Meriç gibi sınır olamaz mıydı? Bugün, sınırlarımız dışında bıraktığımız milyonu geçen Türk'ün gözü bizim oylarımızdadır. Ama, zarar yok. Biz, o ulusuz ki Yunan topları Haymana'dan Polatlı'ya doğru patlarken, biz, bütün o ateş çizgisinin arkasında, İzmir'de, Bursa'da, Edirne'de, Türk bayrakları görüyorduk ve o sırada bizim idealimizi çılgınlık sayanlar vardı. Bizim o çılgınlığımız usları durdurdu. Arkadaşlar, ben bu antlaşmayı benimsemeyeceğim. Kırmızı oy vereceğim. Benim vicdanımın ve müsaadenizle söyleyeyim ki aydınlığının bana öğrettiği sonuç budur. Yüreğim yanıyor. Sınırlarımız dışında kalmış Türklere, Türkmenlere Kürtlere sesleniyorum: Üzülmeyin. Idealimiz, antlaşmadan yüksektir, sizi unutmayacağız.» (Şiddetli, sürekli alkışlar.)

Sonra, kürsüye çıkan hatip Hamdullah Suphi de ateşli bir nutuk çekerek şöyle bir soruyla bütün antlaşmaya karşı olan mebusların duygularını şu sözlerle dile getirdi:

«Barışı ve suskunluğu gerekseyen bir ülke olarak istemeden imzaladığımız bu antlaşmanın vicdanlarımızı doyurduğunu söylersem siz bana inanır mısınız?»

Hamdullah Suphi'den sonra kürsüye çıkan Şükrü Kaya sık sık kesilen üzgün bir nutuk söyledi:

«(...) Efendiler, aynı yanlış görüş, tarihi, nüfus çoğunluğunu, dini, ırkı, sanatı kısaca, maddî, anlamsal bütün varlığı ile bize bağlı olan Batı Trakya'yı sınırlarımızın dışında bırakmıştır.»

Esat Efendi (Aydın):

«Balkan savaşından sonra elli sekiz günlük Batı Trakya devletini de mi anmadık? Mutsuz Trakya! Özü, kanı, sözü Türk Trakya.»

Şükrü Kaya:

«Balkan savaşında buraları Bulgaristan'a verilmişti. İkinci yanlışlık Lozan'da işlenmiş, şimdi de Yunanistan'a verilmiştir. Neden, efendiler, neden? Ortada usun ve mantığın, tarihin ve hakkın egemenliği varsa, Batı Trakya Türk'tür, Türkün olması gerekir.» (Alkışlar.)

Esat Efendi (Aydın):

«Bir dakika, Şükrü Kaya bey! Efendiler, Anadolu kurtuluş savaşına başlarken Batı Trakya Türkleri Anayurt kardeşlerine yardım uğruna ayaklanmışlar. Üç Yunan tümeni-

ni üzerlerine çekmişlerdi. Değil mi, Ali Fuat Paşa? Değil mi, Cafer Tayyar Paşa? Şimdi, biz, böyle koca bir yenginin sahibi olarak bu kardeşlerimizi Yunan zalimlerinin eline bırakıyoruz. Yazıklar olsun bizlere.» (Alkışlar, gürültüler.)

Şükrü Kaya:

«Batı Trakya'daki Türklüğün yokedildiğine bizim kuşak bile tanık olacaktır. (Gürültüler). Bu, Yunan'ın sanatıdır. Değiştirme yapılmaması yanlıgıların en büyüğüdür. Onların Rumları İstanbul'da mutlulukla oturacak, bizim Batı Trakya Türklüğü de yokedilecektir. Ben bu antlaşmayı onaylayamam, doğrulayamam, efendiler. Lütfen Boğazlara egemen Semenderek, Limni, Midilli, Sakız, Sisam adalarının yeri nerededir? Harıta'yı alıp lütfen bakınız. Bu adalar, Anadolu'dan kopmuş güzel bir parçadır. Onlar, yabancı ellerde oldukça bizim kıyılarımızda yaşamak hakkımız var mıdır? (Yoktur sesleri.) Kıyılarımızın güvenliğini sağlamak uğruna sürekli fedakârlıklarımız buraları elde etmekten daha güçtür. Bunlar, Anadolu topraklarının karşısında duran donanmalardır, her zaman yurdun güvenliğini tehdit eden kuşku bulutlarıdır. Antlaşma öylesine sakattır ki bu trajedi ortada iken onun doğru bir düşünüşün belgesi sayılması olağan mıdır? Efendiler, bir barış antlaşması bize bütün bir güvenlik ve erinç getirmezse ona elbette ki oy verilemez. Yüzyıllardan beri yüreğimizi saran bu kaygu ile yine mi dertlenelim? Neden bugün çekiç ve saban kullanacak kollarımız bu antlaşmanın getirmediği güvenliğı sağlamak uğruna yine silâh taşımak zorunda kalsın? İşte, arkadaşlar, ben, kısaca açıklamaya çalıştığım bu ayrıntıları daha uzun sürecek nedenlerle antlaşmayı itelemek zorundayım.»

Şükrü Kaya'dan sonra kürsüye çıkan Faik (Öztrak - Tekirdağ) de şöyle konuştu:

«Ne kerte isterdim ki bu antlaşmayı öveyim ve kutlayayım, ne var ki arkadaşlar, üzüterek tersini yapmak zorundayım. Şundan ki antlaşmanın içerdiği maddeler arasında temel haklarımızı, varlığımızın sürekliliğini, kanunca haklarımızı, bir bölük yurttaşlarımızın dirim ve güvenliğini tehdit eden birçok maddeler vardır. Edirne'nin bizde kalmış olması bir kuramdır: Mazlum Trakya bırakılmıştır. Edirne her türlü savunma gücünden yoksun bırakılmıştır. Ne kalesi, ne

savunma çizgisi, ne savunakları var. Size başka bir örnek vereceğim: Gelibolu Yarımadasında, otuz beş İngiliz, iki Fransız mezarlığı için kilometrelerce yurt toprağını onların yönetimine bırakmış bulunuyoruz. Onların ölülerini düşündüğü gibi biz dirilerimizi düşünmemişizdir. Yarın bu mezarlar yeni tutkular için birer gizli kaynak olacaktır.»

Hazım (Niğde):

«Evet, amaçları, ölümlere bile istilâ yaptırmaktır.»

Faik (Tekirdağ):

«Efendiler, bizim orada açıkta yatan yüz binlerce şehidimiz var ki kemikleri açıktadır. Kanlı kefenleri ortadadır. Onların kutsal anısı da mı düşünülmemiştir? (Pek doğru sesleri.)»

Faik (Tekirdağ):

«Efendiler, bu Batı Trakya deyimini düşmanlarımız bölmeye karar verdikleri yurdumuzu elimizden almak uğruna uydurmuşlardır. Trakya, batısıyla da doğusuyla da aynı kerte de Türktür. Bir kentin bir ulusa ve milliyete özgürlüğünü kanıtlamak için ne gibi ögeler aranır, Trakya'da bunlar salt Türklüğü haykırır. İşte, Lozan Antlaşması, bu kerte Türk olan Batı Trakya'yı böyle nesnel bir kuram uğruna elden çıkarmıştır. Batı Trakya'nın özgürlüğü ve anayurda kavuşması uğruna yaptığı didinmeleri delegelerimiz neden unutmuşlardır? Batı Trakya, bu antlaşmayla, ne yazık ki şimdiye dek yüzyılların ve parçalayıcı duyguların ayıramadığı kerte acıklı bir biçimde ikiye bölünmüştür. Hepimiz biliriz ki, Batı Trakya'nın sınırı Orfazi körfezi, Mesta - Karasu ırmağı, Prim dağlarıdır. Oysa, değiştirmeye ilişkin olsa antlaşma bölümünde Batı Trakya'nın sınırları Bükreş antlaşmasında çizilen sınır olarak benimsenmiştir ki bu sınır vaktiyle Edirne vilâyetimizle Selânik'i birbirinden ayıran Mesta - Karasu sınırından bile kötüdür. (...) sonuç, vicdanlarınıza, sağduyunuza, yüreğinizin sesine özgüdür. Ben, kendi adıma şunu söylüyorum: Yengimizle ve ulusumuzun katlandığı fedakârlıklarla orantılı olmayan bu antlaşmaya benden verilecek salt kırmızıdır. Ben, böyle bir antlaşmayı benimsemiyorum.»

Necati (İzmir) kürsüye çıkarak şöyle konuştu:

«Efendiler, bizleri kardeşlerimizden ayıran, kapitülâs-

yon kokan, yengimizi yadsıyan bu antlaşma eksiktir, bütün de değildir, kuponlar sorununu çözümlenmemiştir, onarım sorununda tüyü bitmemiş öksüzlerin hakkını bağışlamıştır, merak ve acılıkla soruyorum sizlere: Arkadaşlar, bu antlaşmayı onaylayacak mısınız?»

«(...) Uğradığımız haksızlık karşısında şaşkınlıklar ve dehşetler içinde kaldım: Osmanlı İmparatorluğunun dörtte üçü elimizden gitti. Buna karşılık, 173 milyon altının bizim omuzumuza yüklenmesi ne demektir? Bu korkunç bedel nasıl benimsenir? Efendiler, bir insan, babasının malını bile bağışırken biraz düşünür, 1914 yılında ısmarladığımız ve üzerine oturdukları paramızı da bağışlamışız. Efendiler, bu para kimin parasıdır? Bu para, yurdunun denizlerinin savunması uğruna en masum düşüncelerle Türk kadınının gerdanından, Türk çocuğunun besininden koparılmış, en masum, feragat duygularıyla verilmiş paradır. Hicaz demiryolunu delegasyonumuz nasıl bıraktı? Orada Türkün alın-teri, emeği, bedeli vardır. Efendiler, on altıncı madde kapitülasyon kokuyor. Biz ki bu derdi sekiz yıl önce başımızdan atmıştık. Büyük savaşta yabancı uyrukluların zararlarını benimsemişiz. Bu, kapitülasyon değil de nedir? Onun iki yanın onayıyla kaldırılacağı tezini bizim delegasyonumuzun benimsemesi, ne yazık, en büyük yanılığdır. Şundan ki bu belâ bizim dedelerimizin lûtfu olarak ve tek yanlı, salt gafil dedelerin anlaşılmaz armağan duygularıyla kurulmuş bir sunuştur. Sunuş, iki yanın onayıyla mı kalkar? Efendiler, bizi iktisatçı ezmek uğrundaki düzenlerini, ne yazık, anlayamamışız. Değiş-tokuş konusunda delegasyonumuzun gafletini gelecek kuşaklar acıyla anacaktır.

«(...) Şimdi, asıl büyük drama geldim: Onarım sorunu 59. maddede deniliyor ki: «Türkiye, Yunanistan'ın malî bunalımını gözönüne alarak onarım sorununda her türlü isteminden kesinlikle vazgeçer.» Efendiler yurdun, yakılmış milyonlarca insanı aç ve yoksul bırakılmış bir yurdun bu felâkete uğramış bälümünün mebusu olarak bu, bağışlayınız, hovardalığı ben benimseyemem, şiddetle itelerim. (Bravo sesleri.) Efendiler, Yunanlılar İtilâf Devletlerinin buyruğu ve kıskırtmasıyla yurdumuzu yakmaya, yoketmeye gelmiş bir haydut sürüsüdür. Tarihte örnekleri görülmemiş insanlık

dışı zulümlerin sorumlusu olan bu haydutların efendileri vardır. Bu eşkiyaları, bir ordu düzeni ve adı altında saldırtanlara ünlemek onları dünyanın gözü önüne sermek, yakalarından yapışmak ve yakılıp yıkılmış yurdun açık hakkı olan onarım parasını ve tazminatı onlardan almak gerekirdi. Dört altın milyar frank olarak hesaplanan bu onarım parasını delegasyonumuz ne hakla bağışlamıştır? Bu para istenmemiştir, efendiler. Fransa'ya bakınız, Almanya'dan tazminatının bir akçesinden vazgeçiyor mu? Alacağı içiri yendiğinin üzerine yürüyor. Bizimkisi onlarınki gibi kuramsal da değildir. Alman ordusu, Yunan'ın bize yaptığını Fransa'da hiç yapmamıştır. Yapamaz. Şundan ki haydutluk da birtakım uluslara vergidir. (Bravo sesleri.). Nasıl olur da biz üç milyon zulüm görmüşün hakkını bağışlayabiliriz? Evlerinden uzak kalmış, babaları kesilmiş, anneleri yokedilmiş çocukların, dul annelerin çılgınlıkları, açlığa ve ölüme mahkûm hayalleri ve inleyişleri yüreğinizi sızlatmıyorsa, ruhlarınız bu vahşiliğe kurban edilmezden rahat ve mutlu olan kardeşlerinizin acısını duymayacaksa ve duymıyorsa, bu antlaşmayı onaylayınız. Bunlar, ölecektir, efendiler. Bütçemiz bu çaresizlere ekmek yetiştirecek güçte değildir. Gözlerimle gördüm, tanık oldum. Geçen yıl bu mutsuzlardan binlercesi yoksulluktan öldü. Delege kurumumuzun bu üzücü görünüşe bakmadan gösterdiği cömertliği şiddetle iteliyorum ve öbür konuları bir yana, salt bu yanlışlığı dahi, antlaşmayı itelemek için vicdanları doyurmanın sınırını çok aşan nedendir. Ben bu ulusun çocuğu olarak Lozan Barış Antlaşmasına ak oy veremem. Onu iteliyorum. Benim buna vereceğim oy, barış antlaşmasını saran kırmızı kâğıttan başka bir şey değildir.»

Sonra, kürsüye Vasıf (Çınar-İzmir) çıktı:

«(...) Biz, Avrupa uygarlığının bilim ve sanat bölümüne âşığız. Ülkemizi bu aydınlıktan yararlandırmak istek ve karariyle dopdoluyuz. Ancak, bu kendi yürek ve anlayışımızın yapıtı olmalıdır. Zorlama ve baskıyla değil. Hele bir onur belgesi olduğu ileri sürülen antlaşmanın yargılarında hiç değil. Lozan'daki madde Büyük Millet Meclisi Adliye Bakanına, kuşku üzerine yabancıların kontrolünü benimsetecek çok kötü bir maddedir.

«Antlaşma, maliyece ve iktisatçı bağımsızlığımızı da garanti altına almamıştır. Ticaret sözleşmelerinde, sabotaj sorununda, Düyunuumumiye'de, şirketler ve ayrıcalıklar sorununda boşluklar vardır. Bizi, şimdi bile Düyunuumumiye Meclisini topraklarımız üzerinde çalışmaya zorlamışlardır.

«Arkadaşlar, Delege Kurulumuza sorarım: Ta Sivas Kongresinden beri ilân ettiğimiz Boğazlar rejiminde askerden arınmış ve yansız bölgeler yokken Lozan'da bu kısıtlama yargılarını neden benimsemişlerdir? İngiltere, bize yakıştırdığı bu kısıtlamayı Cebelütarik ve Süveyş için neden düşünmüyor? (Bravo sesleri.)

«Batı Trakya Türklerinin kötü bir antlaşma ile yerlerinde bırakıldıklarını söylemek zorundayım. Drama'dan başlayarak zorunlu bir göçmenlik ne demektir? Antlaşmanın Batı Trakya üzerine yargıları gerçekten acı vericidir. Ordaki kardeşlerimiz, zulmü ve haydutluğu bilinen bir devletin eline bırakılmıştır.»

Esat Efendi (Aydın):

«Kurbanlık koyunlar gibi.»

Vasıf (Çınar):

«Evet, kurbanlık koyunlar gibi. Batı Trakya'nın bir bölümü, öbür bölgelerden neden üstün tutulmuştur? Bir bütün olarak bölünmez kütie halinde olduğunu durmadan övünerek ilân ettiğimiz Türklüğü, karşımızdakilerin öğretileleriyle ve aldatışlarıyla ne yazık kendiliğimizden ikiye bölmüşüzdür. Arkadaşlar, acıyla söylemek zorundayım ki, delegelerimiz, ne yazık, Yunan siyasetini benimsemişlerdir. Batı Trakya'daki Türklerin yerlerinde bırakılmasına karşılık, İstanbul Rumları yerlerinde bırakılmıştır. Delegasyonumuz, hangi Rum'dan sözetmiştir? Onlar bir yurttaş, bir uyruk değil, kaatillerdir, haydutlardır, bizi en bunalımlı zamanımızda içimizden ve arkamızdan vurmuş nankörlerdir. Onları, bir yılan gibi, iktisat yaşayışımızı sömüren mikropolar olarak yine içimizde bırakmanın tarihçe sorunu, delegasyonumuzun omuzundadır.

«Sonra, arkadaşlar, tazminat sorununa karşılık Karaağaç'ın alınması, bizim için onur ve başarı değil, utançtır. Zaten hakkımız olan bir yurt parçası, yurdumuzu yıkmış,

harap etmiş bir saldırganın kefareti olur mu? Milyonlarca mutsuzun açık hakkı, temelde kendimizin olan bir avuç toprak için elden çıkarılmıştır. Bu biçim çözüm, biçimce de, anlamca da çirkindir hiç benimsenir gibi değildir. Arkadaşlar, yanan, yıkılan yerlerin mebusu olarak sizlere şu doğruyu söylemek zorundayım. Acılar ve iniltiler kulağımda yankılar yaptıkça ve yüreğimi titrettikçe şifa getirmeyen bu antlaşmaya olumlu oy vermekte, ne yazık, mazurum. Antlaşmayı iteliyorum.»

Kürsüye gelen Tevfik Rüştü (Aras), Lozan antlaşmasını olumlu bir biçimde savundu. Ondan sonra kürsüye gelen İsmet Paşa, kısaca şunları söyledi:

«Arkadaşlarım, batı sınırından yakındılar. Billirsiniz ki, batı sınırında bugün bizim sağladıklarımızdan başkası ulusal antımız (Misakı Milli) içinde değildir. Irak sınırı ise, ilgillilerin dostça biçimde çözümlemesine bağlı bırakıldı.

«(...) onarım parası hiçbir kasada, yenene verilmek üzere hazırlanmış değildir. Gözünüzün önünde deneyler vardır. (...) Geçmişte olan kötülükler ne kerte ağır olursa olsun, varislerin kendi sorunlarını üzerlerine almaları zorunludur. (...) delegasyon, salt karşısındakilerle değil, karıştırlarımızın düşüncelerini ülkemizin içinde yayımlayıp yayınlarla da savaştı.»

Bahriye Vekili İhsan, oturduğu yerden bağırdı:

«Düyunuümumiye Dayınler Vekilinin kulağı çınlasın.»

İsmet Paşa, sözünü sürdürdü:

«Genel affa bağlı bir protokol vardır ki, bu da aftan yararlandırılmaları bütün iyiniyetimize bakmadan göze alınamayacak olan 150 kişinin affın dışında bırakılmasını anlatıyor. Çok iyiniyetli davranmakla birlikte o kerte çok olaylar olmuştur ki, bunların yenilenmesinden korkarak en küçük bir tedbir olsun almak zorunundan kendimizi kurtaramadık.

«(...) Tutarlı, bir diziye bir yurt, bunun içinde dışarıya karşı doğal olmayan kısıtlanmalardan kurtulmuş durum, doğal olmayan yükümlerden kurtulmuş, savunma hakkı kesin, kaynakları bol ve özgür bir yurt. Bu yurdun adı Türkiye'dir. O Türkiye'yi bu antlaşmalar anlatmakta ve açıklamaktadır. Sayın Milletvekilleri, Ulusal Kurtuluş Sa-

vaşımızın toplu olarak sonucunu belirleyecek olan olayla-
rınızı gösteriniz. Ulus ile bütün dünya vereceğiniz oyu bek-
lemektedir.» (Sürekli alkışlar.)

İki yüz on kişi ak oy, on dört kişi de kırmızı oy vere-
rek Lozan Antlaşması üstüne düşüncesini bildirdi. Antlaş-
ma, hemen hemen bütün Meclisçe onaylanmıştı.

UNUTULUŞUN ACILARINA DOĞRU

Büyük hayaller peşinde koşan, yapamıyacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekar insanlardan değiliz.

Mustafa Kemal

Sıcak bir ağustos günü, içinde İsmet Paşaya karşı duyduğu korkunç tiksintiyle, otomobilinde Sivas'a doğru yola çıkan Hüseyin Rauf, unutulmuş dönülmez karanlıklarına doğru ilerlediğinden habersizdi. Meclisteki ya da Meclis dışındaki güçlü muhalefetin ergeç İsmet'i de, onun koruyucusunu da pek sarıldıkları iktidar koltuklarından süpürüp atacağına inanıyordu. 12 Temmuz 1922 Meclis muhalefetinin direterek kendisini getirdiği —ki Mustafa Kemal de buna ak oy vermek zorunda kalmıştı— Başbakanlıktan ayrılıp gidişini de yarınki iktidar için iyi bir yatırım olarak düşünüyordu. Bunca rezaletten sonra gidip İsmet'in elini sıkıp onu kutlamak, korkunç bir şey olacaktı. Kendisine gizliden gizliye güvenen muhalif arkadaşların gözünde bir paralı olmak için en iyisi de buydu. Zorla kahramanlığa sokulmuş bir adamın elini sıkıp onu yaptığı işlerden dolayı kutlamak, artık, sonuna dek onun egemenliği altına girmek demek olmayacak mıydı? Son davranışı, Mustafa Kemal'i öfkeliendirdiyse de siyasal yaşayışının geleceğiyle birlikte onuru da kurtulmuştu. Şimdi, ordular yenmiş bir yeni komutan gibi karşılanmak üzere hazırlıklar yapılan İsmet Paşayı şu sırada dışlarını bileyen muhalifler çiğ

ciğ yemeyecekler miydi? Onların şampiyonu olan rahmetli Ali Şükrü'nün başını yemiş olmaları bile onları bozgundan kurtaramıyacaktı. Lozan'da yapılan bunca yavuz yanlışlıklar bayağı ihanet kertesinde değil miydi? Hiç Anadolu'yu yakıp yıkan, insanlarını kıymık kıymık doğrayan bir Yunanlıdan onarım parası almamak olacak iş miydi? Hangi kitapta yazardı bu? Bunun hesabı elbette, sorulacaktı. Ülkeyi yangın yerine döndüren bir düşmanın ekonomisini yıkarak onu yaptıklarından dolayı cezalandırmak gerekmez miydi? Bilmem, müttefikler, düşmanın bu parayı bulup veremeyeceğini söylemişlermiş de bu yüzden bu hakkımızdan vazgeçilmiş! Evet, düşman veremeyeceği o parayı verebilmek uğruna biraz kendini sıksaydı da yakıp yıktığı kentlerin ceremesini çektiğini acı acı düşünseydi kötü mü olurdu? Peki, evleri, ekonomileri yakılıp yıkılmış milyonlarca Türk, bunları nasıl yerine koyacaktı? Dur hele, sen. Sabah ola hayır ola! Mustafa Kemal de başının belâsını arıyor ya. Padişahlığı kaldırıp bir avuç süprüntü gibi sınır dışına attı. Arkasından da kesinlikle Halifeyle halifelîği kaldırıp atacak. O zaman, bütün yurttaki tek başına kalacak. Bey de, paşa da o, padişah da o. Bakalım daha neler yapacak? Bana öyle geliyor ki halifeyle halifelîğe dokunmayacaktır. O zaman kıyametin kopacağını bilmelidir.

Eski başbakan böyle ileri geri düşünerek Sivas'ın kapılarına vardığında Sivas Kongresi, bir sinema şeridi gibi gözlerinin önünden geçti. Mustafa Kemal'le birlikte kentin caddelerinde boy verdiği yiğitlik günleri, belirsiz yaşlarla ıslanarak gözlerinin önünden geçti. Sonra Erzurum Kongresi, Kâzım Karabekir'le Ali Fuat Paşanın kahraman yüzleri gözlerinin önünde belirdi. Onlar da bugün, İsmet Paşanın egemenliği altına sokulmak istendiğinden tedirgin, başlarının çaresine bakmak durumundaydılar. Ulusal kurtuluş savaşının bu ağır şampiyonlarına hiç yokmuşlarcasına davranılıyordu. Demek ki kendilerini eski giynekler gibi bir kenara atacak yeni bir dönem geliyordu, hem de çok hızla geliyordu. Eğer, buna karşı duracak bir dayanışma kuramazlarsa vatan haini durumuna düşmeleri işten bile değildi.

Hüseyin Rauf, bütün ulusal kurtuluş savaşı kahra-

manları arasında Mustafa Kemal'den başka kendine denk bir kişi göremiyordu. Kendisi, Hamidiye kruvazörüyle dünyaca bir ün kazanmış, yirminci yüzyıl başında dünyada adı en çok bayraklaşan kahramanlardan biri olmuştu. Mustafa Kemal'in kendisini İsmet'le aynı kefeye koymasını çekemiyor, için için kumaşı öfkeden bir kararlılıkla, ulusal kurtuluş savaşının en büyük kahramanından ayrıldıkça ayrılıyordu. Birtakım gizli tutkuların oluşturduğuna inandığı siyasal cinayetler de onu kürsüde kendilerine karşı gibi görüldüğü muhaliflerin saflarına atıyordu. Mustafa Kemal'in, bütün iri kıyım kahramanlardan yavaş yavaş uzaklaşarak, çevresini daha çok ikinci, üçüncü derecedeki bürokrat kişilerle doldurduğunu görüyor, belki de bunun böyle olduğunu sanıyordu. Oysa, en tehlikeli rakip Çerkez Ethem ortadan kalktıktan sonra bütün büyük komutanlar, en aşağı Mustafa Kemal kertesinde hak sahibi olduklarına, iktidara en yakın basamakta bulunduklarına inanıyor, eri güçlü rakipleri Mustafa Kemal'den biraz uzak durarak kolektif bir iktidar gücüne ulaşmak, böylece onu bir yana itmek istiyorlardı. Rauf Orbay da ister istemez bu kombinasyonun içine düşmüş, muhalefet denen iri kıyım arkadaşların işbirliğinde geleceği garantilemek istemişti. Sonra, Hamidiye kahramanının vicdanında kara bir yara daha vardı ki, bu durmadan kanıyor, bundan kara kanlar akıyordu: Mustafa Kemal, onu bir sorundan dolayı hiçbir zaman bağışlamamıştı, bağışlamıyacaktı da. Rauf, ulusal kurtuluş savaşının en bunalımlı, en umutsuz bir zamanında kavgadan kaçmış, İngilizlere teslim olmuştu. Onun, bir taktik olarak teslim olduğu yorumu, Mustafa Kemal'i hiçbir zaman kandıramamıştı. Evet, Mustafa Kemal, Rauf'un, sözüm ona, İngilizleri kötü duruma düşürmek üzere Meclisi Mebusanın basılmasına yol açarak teslim olmasını hiç bağışlamıyacak, günün birinde de bunu Nutuk'da açığa vuracaktı. Rauf, önce bayağı bir savaş kaçağından başka bir şey değildi. Onlar, Anadolu'da her Allahın günü türlü ölümle pençeleşirken, Rauf, birçok ulus büyüğü denen kişiyle Malta Adasında, tehlikesiz bir mahpusluk yaşayışı sürmeğe başlamıştı. Bu da gösteriyordu ki Rauf, Anadolu zaferine inanmıyordu. Bu inanmazlığına bir kahramanlık süsü

vererek Meclisi Mebusanda gösterişli bir biçimde İngilizlere teslim olmuş, hem adını kurtarmış, hem de onur kazanmış gibiydi. Mustafa Kemal'den başka hemen herkes Rauf'u bir özgürlük kurbanı olarak biliyorsa da o bu düşüncede değildi. Onca, Rauf, katıksız bir savaş kaçağıydı.

Malta mahpusları kurtulup da Anadolu'ya döndükten sonra, Mustafa Kemal, Rauf'un bu kaçaklığını hiçbir biçimde yüzlememiş, onu Ulusal Kurtuluş Savaşını başlatanlardan biri olarak bağrına basmış, ona bakanlık, —zoraki de olsa— bir başbakanlık vermekten çekinmemişti. Rauf, her ne kadar, eski ününe bir şeyler katabilmek çabasına yanaşmamışsa da yine eski ölçüsüyle bir kahraman olarak ayakta duruyordu. Ancak, savaşın üç yılını Mustafa Kemal'in yanibaşında geçirmiş olsaydı şimdi bir dev olarak görünecek, içindeki aşağılık duygusu da doğmamış olacaktı. O zaman, Lozan'dan siyasal bir yenginin çelengiyle dönen İsmet Paşanın varlığı altında bu kerte ezilmişlik duymayacaktı.

Rauf, Mustafa Kemal'le İsmet'in kafasında kendi kişiliği üstüne işleyip duran bu ağırlı düşünce mekanizmasını çok iyi seziyordu. Onların, iktidar savaşında kendisini harcoyacaklarını da yediği ekmek gibi biliyordu. Bu Malta sürgünlüğü, görünürde bir onurlu işse de gerek kendi katında gerekse Mustafa Kemal'le yakın arkadaşlarının katında kapkara bir lekeydi. İşte, bunu sık sık düşünmek, eski Hamidiye kahramanına dayanılmaz gibi geliyordu. Bir gün, iktidar savaşının en hızlı, acımasız bir döneminde bu kaçaklık suçu nasıl olsa yüzüne vurulacaktı. İyisi mi buna vakit kalmadan, en onurlu ülke hizmetinin altın merdivenlerden tıptış tıptış inip uzaklaşmalı, hiç olmazsa işi orda bırakmalıydı. Bu daha akıllıca bir iş olurdu. Malta kurbanı olarak örtündüğü örtü, bir süre daha kendisini yeni yetmelerin dişlerinden koruyabilirdi.

Evet, Malta kurbanlığı, onu bir süre olsun, ulusal kurtuluş savaşı kaçaklığından koruyabilirse de siyasal iktidar savaşının hızı arttıkça, bu zayıf örtü altında korunmanın olanağı kalmayacaktı. Bundan dolayı, bir kez daha görevden kaçarak yeniden zaman kazanmak gerekiyordu. İsmet'le olan kavgalar da bu kaçıışı rahatça perdele-

yebilirdi.

Rauf Orbay, Sivas'a doğru uzanan tozlu bozkır yollarında uzaklaşırken büyük bir gariplik duymakla birlikte orda eski Çerkes dostlarıyla buluşarak bu yaralayıcı garipliğin üstesinden geleceğini biliyordu. Hamidiye'den sonra, yaşayışının ikinci serüveni olan Malta sürgünlüğü, yine kafasında kırık dökük, yürek ezici kırıntı olaylarıyla geçit resmi yapmağa başlamıştı. O zaman, İngilizlerce yakalanıp bu kötü sürgüne zorlanmıştı. Ancak, şu sırada, yepyeni bir sürgünün arifesinde olmadığını kim söyleyebilirdi? İşte, başını almış gidiyordu? Nereye? Elbette, sürgüne. Kendini sürgüne mahkûm etmiş, başını almış gidiyordu.

Gerçekten de Malta sürgünlüğünü andıkça kendisini yeni bir berbat sürgün yolculuğunun boğucu dumanı içinde duymağa başlamıştı. İçinden çok tehlikeli önsezi bulguları geçiyordu. Soğuk bir mart günü, Meclisi Mebusan'dan alınıp İngiliz süngüleri arasında bir sürgün gemisine kapatıldığında da buna benzer mutsuz, karışık duygular içine gömülmüştü. Akdenizin ortasında daha çok bir Afrika iklimi içinde yaşayan yeşilliksiz, çlg bir güneş ışııyla kamaşan Malta adasına yirmi dört kişilik bir kabile olarak varmışlardı. Evinden geceyarısı pijamasıyla kaldırılıp götürülen Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'dan başka herkes, sürgünlere özgü Polverista kışlasına kelepçesiz varmıştı. Hamidiye kahramanı, Polverista'ya vardığında tanıdık, tanımadık birçok Türk tutsağıyla karşılaştı. Cevat Paşa Mersinli Cevat Paşa, eski Bahriye Nazırı Çürüksülü Mahmut Paşa, göz doktoru, ulusal kongre başkanı Esat Paşa, mebus Numan Usta, Edirne Mebusu Şeref, Falk, başlarında Rauf, Polverista kışlasına adım attıklarında, orada yeni bir karamsarlık havası yarattıklarını anlayamadılar. Her an yitikten bir kurtuluş muştusu bekleyen daha öncesi tutsaklar, Rauf'ların kafilesinin gelişyle bu umutlarını büsbütün yitirmişlerdi. Ülkenin bu kalburüstü kişilerinin tutuklanarak apor topar Malta'ya sürülmesi, işlerin gittikçe daha da kötüleşeceğini göstermiyor muydu?

Rauf, ak Malta taşı renginde göz kamaştıran bir ak-

İlğa bürünmüş olan Malta'ya ayak attıktan sonra, çok tehlikeli Anadolu serüveniyle bu tutsaklık arasında durmadan karşılaştırmalar yapmağa başlamıştı. Hiçbir vakit inanmadığı Anadolu yengisinin umudu bile kimi zaman kendisine çok güzel görünüyordu. İçinde bir tek iyimser duygu vardı ki o da şuydu: Ailesi, «nanü nimetiyle» beslendiği Osmanlı Hanedanının saltanatını kaldırmak üzere Mustafa Kemal'le işbirliği yapmaktan kurtulmuştu. Şundan ki onun padişahlığa bir son vereceğinden, belki Hali-feliği de ülke sınırlarından dışarı atacağından kuşkulanı-yordu. Kuşkulaniyor değil bunu yediği ekmek gibi biliyor-du. Mustafa Kemal, Türkiye'nin bir numaralı adamı olmak yolundaydı. Eğer, karşısına Kâzım Karabekir dikilmesey-di, belki Bolşevikliği bile ilan etmekten çekinmeyecekti. Böyle de olunca Türkiye'de artık hiçbir kutsal makam barınamayacaktı. Çok sürmez, İngilizler onu, eğer halk da tutup parçalamazsa, tutuklayıp kendileri gibi Polve-rista'ya getirecek, belki de ellerine Cevat Paşa'ya yap-tıkları gibi kelepçe vuracaklardı. Cevat paşa, Damat Fe-rit'i tongaya bastırarak Mustafa Kemal'i Anadolu'ya aşır-anların başında bulunuyordu. İngilizlerle Saray ondan öfkelerini alabilmek üzere ellerine kelepçe vurdurmuş, hele elaleme rezil olsun diye onu evinden pijamayla kal-dırıp götürmüşlerdi. Böylece Mustafa Kemal, birçok ki-şinin başını yakmış, daha birçoklarının da yakacaktı. Evet, Anadolu işinin bir atımlık barutu vardı. Mustafa Ke-mal, onu da atıp tükettikten sonra, halk onu tutup kendi eliyle düşmanlarına verecekti. Herkesin başının çaresine bakacağı gündü bu, ötesi lâftı. Belki de İngilizlere tutsak olmayı benimseyerek çok akıllıca bir iş yapmıştı.

Polverista, kışla benzeri bir yapıydı. Birkaç kat olan yapının her katının önünde balkon gibi bir koridor bulu-nuyordu. Yapının önü telörgüyle çevrilmişti. Bunun iç-dış yanında yeşillik özleyen gözlerin üzerinde dinlenebilece-ği birkaç ağaç vardı. Telörgülerin dışında kruvazman ya-parak dolaşan süngülü İngiliz nöbetçileri göze carptı-yordu.

Polverista, bir kışla değildi. Ancak, küçük subay al-lelerinin oturması için yapılmış lojmanları içeriyordu.

yordu. Ayrıca mutfak olarak kullanılabilecek bir yıkanma yeri de vardı. Dairelere üçer, beşer kişi yerleştirilmişti. 16 mart tutuklularından sonra gelenlere ancak yer altında bir yer bulunabilmişti.

Polverista'nın arka bahçesi, Malta adasına özgü bol gölge veren ağaçlarla süslenmişti. Ağaçlığın sınırından yine dikenli teller geçiyordu. Bunların dışında da karşılıklı nöbetçiler gidip geliyordu. Bahçenin bir yanındaki tarhanın üzerinde birçok yer odası sıralanmaktaydı. Ancak, buradan kaçmak kolay olduğundan dolayı yersizliğe bakmadan Şuralara tutsak yerleştirilmemişti. Bu odalara mahpuslar Aya Nikola diyorlardı.

Hüseyin Rauf, ilk gece, arkadaşlarla görüşüp en yeni haberleri değiş tokuş ederek başını yastığa koyduktan sonra tutsaklığın ilk acısını tadar gibi oldu; İngiliz nöbetçi onbaşısı her yarım saatte bir elindeki kalın demiri bir taşa vurup çınlatıyordu, nöbetçiler ona uzaktan yakından karşılık veriyorlardı:

«Numara 1, her şey yolunda.»

«Numara 2, her şey yolunda.»

Her yarım saatte bir gecenin sessizliğini parçalayan bu sesler, gecenin olağanlığını hemen olağanüstülüğe aktarıyor, bu koşullar altında yaşandığı gerçeğini balyoz gibi insanın kafasına indiriyordu. Bu yüzden bütün yorgunluğunu hiçe sayarak uyku birtürlü, Rauf'un kafasını ziyaret etmedi. Gece ucsuz bucaksız bir karadüş gibi Polverista'yı çevreliyordu. Vaktiyle Hamidiye ile Akdenize korku saldığı şanlı günleri anarak Akdenizin ölü dalgaları üzerinde düş uçuşları yapmak istediye de tutsaklığın kurşun gibi ağır düşüncesinden kafasını, duygularını kurtaramadı. Güneş doğuncayadek bu karadüş sürdüyse de sonra, gün ışığında yüzü aşkın Osmanlı devleti dö-küntüsü Türk büyüğüyle karşılaşınca içi aydınlandı.

Hüseyin Rauf, Malta sürgünleri arasında kırk yıllık arkadaşlarına rastladığı gibi hiç tanımadığı bir yığın kişiyle de karşılaştı. Sürgünlerin sayısı yüzü aşındı. Türlü tarihlerde getirilmiş sürgün kabilelerinin arasındaki en ünlü kişiler şunlardı: Eski sadrazam Prens Salt Halim Pa-

şâ'yla kardeşi Abbas Halim Paşa, ordu komutanlarından Yakup Şevki Paşa, Cevdet Paşa, Medine savunucusu Fahrettin Paşa, Ali Scit Paşa, Mahmut Kâmil Paşa, Ahmet İhsan, Esat, Süleyman Numan Paşalar. Eski Nazırlardan Ali Fethi, Hacı Adil, Ahmet Nesimi, Kara Kemal, İsmail Canbolat, İbrahim. Mebuslardan Halil (Menteş), Mithat Şükrü, Salah Cimcoz, Ağaoğlu Ahmet, Şeref, Falk, Ali Cenani, Valilerden Muammer, Sabit, Memduk, Bedri, Emin, Mustafa Abdülhalik (Renda), Tahsin. Gazetecilerden Hüseyin Cahit, Ahmet Emin, Velit Ebuzyia.

Bunlardan başka Ermeni sürgününde rol aldığı kuşkusıyla tutuklanmış birçok subay Kafkasya milliyetçilerinden birçok kişi de vardı. Bu türlü kabilelerin arasında Malta'ya gelmiş, Yemenli bir delikanlı da bulunuyordu. Bu, Yemen'de Ali Sait Paşa'nın hizmetinde bulunmuş, onun yazgısını burayadek izlemiş, yanından ayrılmamıştı. Yoksa, hiçbir suçla sanık filân değildi.

Hüseyin Rauf'un günleri de ufak topluluklar halinde birleşip çene çalmak, eski anılardan, olmuşlardan, olacıklardan konuşma, anayurttan gelen gazetelerle mektupları okumakla geçiyordu. Bu ufak topluluklar arasında yurttaki eski siyasal anlaşmazlıklarla düşün ayrılıklarını tartışıp duran, bu yüzden şimdi bile birbirine küskün olan kişilere de rastlanıyordu.

İlk Malta kurbanları Diyarbakır mebusları Ziya ile Zülfü idi. 1919 da İngiliz İşgal Komutanlığınca bırakılma hükümetinden istenmiş, alınıp götürülmüşlerdi. Ancak, onlar bile orayı boş bulmamışlardı: Polverista zindanında, Birinci Dünya Savaşında İngilizlere tutsak düşmüş Türk yedek subaylarıyla kimi Almanlar bulunmaktaydı. 28 Mayıs 1919 günü, Zülfü ile Ziya'nın arkasından, Bekirağa Bölüğü mapusanesindeki tutuklulardan 64 kişi daha Malta'ya doğru yola çıkarılmıştı. Prenses Anna adlı küçük, insan dirimine önem vermez bir vapurla Akdenizin dalgali maviliğine daldılar. Bütün bu tutuklular için vapurda ancak yedi sekiz kamara vardı. Kamaralara yirmi sekiz kişi yerleştirilmiş, geri kalanlar güverteyle anbarda bir yer bulmağa çalışmışlardı. Bu sırada İstanbul'un sağcı, İngilizci gazetesi Alemdar, sürgünlerin ailelerine işkence

oisun diye Prenses Anna vapurunun bir mayına çarparak battığını yazmış, herkesi yaşlara boğmuştu. Bu arada Refi Cevat (Ulunay) bu yasa kıs kıs gülmüştü. Yüzlerce aile, onların yakınları günlerce, haftalarca gözyaşı dökmüştü. Yolda tutukluları türlü serüvenler bekliyordu. Yolculuğun ikinci günü vapur geri dönmüştü. Bu, gerçekten mayın tehlikesi bulunuşu yüzündendi. Bütün tutukluları güverteye toplayan zindancılar, gemi bir mayına çarptığında hangi sandala kimlerin bineceğini saptadı. Bu yolcular arasında bir sürgün, bu sırada defterine şöyle birkaç satır yazmıştı: «Yönümüz, bilinmeyen bir yer, sonucumuz da öyle, önümüzde her dakika torpil korkusu. Bilinmeyene doğru yolumuzu sürdürüyoruz.»

Malta yönünden geri dönen vapur, Mondros Limanına vararak demir attı. Sürgün gemisinin çevresini hemen birkaç savaş gemisi almıştı. Akşama doğru limana giren gemiye birçok düşman subayı gelip gitmiş, bir karara varamamışlar, bu durum sabahadək böyle sürmüş, sürgünler de bütün geceyi kendilerini çevreleyen bilinmez tehlikelerin işkencesi içinde uykusuz geçirmişlerdi.

Sabahleyin, komutanlar, bütün sürgünleri güvertede toplayarak içlerinden Prens Sait Halim Paşa'yı, Abbas Halim Paşa'yı, Hariciye Nazırı Halil'i, yine eski Hariciye Nazırı Adil'i, Nafia Nazırı Ali Münif'i, Mithat Şükrü'yü, Ziya Gökalp'i, İsa Nazırı Kara Kemal'i, Maarif Nazırı Şükrü'yü, Millî Ajans Müdürü Hüseyin Tosun'u, Ağaoğlu Ahmet'i, Harbiye Müsteşarı Mahmut Kâmil Paşa'yı ayırdı. Hepsini römorkörün çektiği bir mavnaya doldurdular. Römorkör, mavnayı çekerek karaya götürdü. Geride kalanlar, türlü olasılıklar içinde sorunu çözmeğe çalıştılsa da boşuna. En güçlü ihtimal belki şuydu: Onları ya orada yargılayıp asılmak üzere yurda geriye gönderecekler ya da hemen Mondros'da asacaklardı. Ancak, daha önce söylentisi dolaşan ölüm listesinde bulunmayanlardan bir kaçının da karaya çıkarılması ikircik uyandırıyor. İşin tuhaf bir yanı da şuydu ki önce ölüm listesinde adı bulunduğu söylenenlerden birtakımı da vapurda kalanlar arasında idiler.

Prenses Anna vapuru Malta Limanına girdiğinde bü-

tan tutsakları güverteye çıkarmışlardı. Malta'nın Mayıs güneşi, bir Afrika güneşinden ayırsız, ortalığı yakıp kavuruyordu. Günlerce kapalı biçimde yolculuk eden tutsakların gözleri kamaşıyor, gövdelerinden sel gibi ter akıyor, istakoz gibi pişiyorlardı. Bu uzun bekleyiş sonucunda hemen hepsi bunun bilinçli bir işkence türü olduğuna inandı. Demek ki Malta Hükümeti, bunu bir buyrukla yapıyordu. Gemideki yolculardan hava değişimi almış İngiliz askerlerini bir römorkör alıp götürmüştü. Bundan sonra daha iki saat yakıcı güneş altında kavrularak bekleyen tutsakları, bayağı bir tük mavnası, bir sürü sığır gibi yükledi. Sonra, vapurdaki eşyalarını tayfalar rasgele mavnaya fırlatmağa başladılar. Çok sıkışık durumda olduklarından ağır eşyalarla, bavulların çarptığı kişiler bağırp çağırarak kaçmağa çalışıyor, İngiliz subayları neşeli kahkahalar atıyorlardı. Burada da bir saat ayakta bekletilen tutsaklar, çevrelerinde demirli bulunan savaş gemilerinin denizcilerince türlü aşağılamalara uğradılar.

En sonra, bir römorkör mavnayı bir kale duvarının dibine sürükledi. Bir manga asker karşılarına dizilerek onlara nişan aldı. Anlamışlardı: Onları bu kalenin duvarları dibinde kurşuna dizeceklerdi. Bir süre türlü korkunç düşüncelerle ölümü bekledilerse de ölüm gelmedi. Gözlerini kapayıp ölümü bekleyenler, bunun birtürlü gelmediğini gördüler. Gözlerini açtıklarında İngiliz askerlerinin nişan durumunu değiştirdiklerini gördüler. Demek ki bu da bilinçli işkence türlerinden biriydi. Bir süre daha bu yakıcı Afrika güneşi altında bekletildiler. En sonra, birkaç kamyon geldi. Eşyalar yüklendi. Şeyhülislam Hayri Efendi hasta olduğundan kamyonlardan birine bindirildi. Savaş içinde İngiliz tutsaklarına iyi davranan İzmir Valisi Rahmi, bu yaptığı iyiliğe karşılık İngilizlerden bir teşekkür mektubu almıştı. Onun vaktiyle yaptığı iyiliği burada da unutmadıklarını belli eden İngilizler onu ayırıp bir otomobile bindirmek istedilerse de o, bu özel davranışı iteledi. Yayan yola çıkarılan arkadaşları gibi yürümeğe başladı. Yol epeyce çektiğinden yaşlılarla yola dayanıklı olmayanlar yolda duraklayınca bunları toplayıp otomobile bindiriyorlardı. Yarım saat sonra korkunç bir mezarı andıran bir kale duva-

rının dibinde durduruldular. Burası Salvator Kalesiydi. (Bir zaman sonra, bu kale iyi olmaz delilere özgü bir akıl hastanesi olarak kullanılacaktır.) Eski paslı bir demir kapıdan içeri sokulan tutsaklar, büyük bir koğuşa tıkıldılar. Sonra, hepsi beşer altışar kişilik küçük topluluklarla ayrı odalara yerleştirildiler.

Salvator Kalesinde ilk günden son kerte sıkı bir tutsaklık düzeni başladı. Taş gibi yataklar üstünde geçirilen karadüşlü gecelerden sonra, baskılı, aşağılamalı, kötü yemekli gündüzler başlıyordu. Çoğu yaşlı olan tutsaklar için ne doktor, ne dış doktoru, ne de ilaç vardı. Ellerindeki harçıkları alınıp kasaya kilitlenmişti. Gereksinimlerine yetesi bir ölçeği bile ellerine geçmiyordu. Dışarıyla bütün ilişkiler yasaklanmıştı. Türk yurttaşlarının haklarını korumak üzere görevli olan İsveç Konsolosu, komutan, vali, içerden yazılan mektuplara karşılık vermiyordu. Tutsaklar, gereksinimlerini bildirirken saldırgan, isyancı bir dil kullanmakla ılımlı bir dil kullanmak arasında ikirciğe düşmüşlerdi. Birtakımı, çok şiddetli bir dil kullanarak herifleri sarsmak gerektiğini söylüyor, öbürleri de onları kızdıracak şeyler yapmanın yararsız olacağı üstüne direniyorlardı. İsmail Canbolat, Hüseyin Cahit, Sudi gibi şiddet yanlıları ateşli mektuplar döşenerek Malta yöneticilerine veryansın ediyorlardı. Şiddet yanlılarının yazdıkları mektuplar etkisini göstermekte gecikmedi. Bir gün İsveç Konsolosu, çıkageldi, yakınmaları dinledi. Bundan sonra, haftada bir kez ikişer lira dağıtılmaya başlandı. Bir bakkal dükkânı açılarak tutsak Türk erlerinden birkaçı koğuşların hizmetine verildi. Doktor, İngiltere Hükümetinin hastalara bakaçağını bildirdi. Bunda bir muştı havası vardı. Doktor, birkaç hastayı hastaneye yolladıysa da şiddet yanlısı sürgünler, bununla yetinmeyerek ateşli yakınma mektuplarını yöneticilerin başına yağdırmayı sürdürdüler. Günün birinde vali, artık yakınma mektuplarını kabul etmeyeceğini bildirdi. Salvator Kalesinden dışarı açılan deşarj kapısı da böylece kapanmış oldu. Tedirginlik sürüp gidiyordu. Kalenin içi, bütün doğu ülkelerine özgü bakımsız bir mapusane yaşayışının örneği idi. Koğuşların her yanında akrep, yılan, kertenkele, fare, tahtakurusu, sinek, pire kay-

nıyordu. Salah Cimcoz bunlara (Haşeratı aşere) yani böcek adını vermişti, Musa'nın on buyruğu gibi. Kertenkelelerin, yatanların üzerinden soğuk gövdeleriyle sürünerek geçmesi mapuslarda iğrenç bir ürperti uyandırıyor. Daha çok bu hayvanların şerrinden birçok mahpus, geceyi uyanık geçiriyor, tetikte bekliyordu. Bir yılan ya da akrepçe ısırılmak felâketine uğramaktan çok korkuyorlardı. Sineklerle küçük fındık farelerini bulması kolay olan sinek kâğıtlarıyla yakalıyorlarsa da gerl kalanlar için herhangi bir çözüm yolu yoktu. Geceleyin bu zararlı hayvanlarla savaşılamamasının tek nedeni, ışık yakmanın yasak olmasıydı. Her sabah koğuşların kapısı açılınca kendilerini bahçeye dar atan mahpuslar, burada da gökyüzünün soluk çivit rengi maviliğinden başka bir şey görmüyorlardı. Gökyüzünde tek başına dolaşan güneş de sabahleyin, mahpusların gövdelerine sinen kalenin rutubetini alıp götürmeğe yarıyorsa da daha sonra bir cehennem kazanı gibi kaynayarak hepsini bir gölgelik aramağa zorluyordu. Yine yaşlıkla dolu köşelere sığınmaktan başka çözüm bulamıyorlardı. Bahçenin ortasında bulunan havuzu, daha önce buraya getirilip kapatılan ünlü Alman Emden kruvazörünün subayları yapmıştı. Havuzun ortasında da Hindenburg'un, Malta taşından yapılmış kocaman bir heykeli yükseliyordu. Türk mahpusların biricik eğlenceleri de bu havuzdu. Mapusanenin birdiziye görünüşünü değiştiren biricik olay buydu. Havuzun başında aylak aylak dolaşıp durmaktan bıkip usanan Saltavor mahpusları en sonra biraz gençleşmenin ya da çocuklaşmanın gerektiğini anlayarak oyun oynama gereksinimi duydular. Hemen bir tenis alanı yaptılar. Daha sonra oyun çeşidini artırarak hokey de oynamağa başladılar. Doktor Süleyman Numan Paşa, arkadaşların sağlık durumunun bakımını yükledi. Bu oyunları kıskırtarak arkadaşlarına şişmanlıktan kurtulmak üzere durmaksızın eksersiz yapmalarını salıklayan hep oydu. Güneş banyosu yapmak, bu sırada moda olmuştu. Bunu da ortaya atan oydu. İlkönce Doğu insanları saatlerce güneşin altında yatarak istakoz gibi kızarmayı çok gülünç bulmuşlardı. (Süleyman cıplakları) nın sayısı gittikçe artmış güneş banyosunun bir gereksinim olduğu zamanla anlaşılmıştı.

Gazeteci, yazar Hüseyin Cahit, güneşin altına yatıp saatlerce yanmak yerine tenis oynarken yanmayı yeğ gördü. Hem güneş banyosu yapmak hem de tenis oynamış olmak üzere bacağına bir mayo geçirip alana çıkmağa başladı. Hüseyin Cahit, sürekli tenis oynadığından kendini tanıyamayacak kerte yanmış, kendisine (Arapüzengi) adını takmıştı. Ondan sonra, adı Arapüzengi kalmıştı. Mahpusların eğlenceleri arasında falcılık da almış yürümüştü. Fala bakmakta Zülfü, usta sayılıyordu. Birgün Übeydullah Efendi, ona falına bakması için başvurdu. Zülfü, bir süre kâğıtları karıştırdıktan sonra ona şöyle dedi: «Bir saate dek İstanbul'a gideceksin.»

Elbette, bu gülünç bir faldı. Böyle bir zamanda, böyle bir yerde, böyle bir fal, gülünç olmaktan ileri gidemezdi. Millet buna kahkahalarla güldü. Nevarki, bu sırada gerçekten bir mucize oldu: Komutan, Übeydullah Efendiyi çağırarak bir saat sonra yurduna dönebileceğini muştuladı. İşte, bu olağanüstü olaydan sonra herkes yazgısını öğrenmek uğruna Zülfü'nün arkasına düştü.

Mahpuslar, durumlarının kötülüğünü dışarı yansıtmak için yanıp duruyorlardı. Buna da en sonra bir çözüm buldular. Almanya'daki dostlarına, arkadaşlarına haber uçurmayı başardılar. Bu sırada Azerbaycan üzerinden Reşt'e giden bir İngiliz kurulu Türklerce tutuklandı. Bu kurul üzerine yapılan baskı yoluyla, Salvator mahpusları üzerindeki baskı kaldırıldı. Misillemenin getirdiği serbestlik, az buz bir şey değildi. Salvatorlular, üç haftada bir kale dışına çıkarılarak süngülüler arasında da olsa yürütülüyordu.

İngilizler, bunca sıkıya karşılık, bu haberlerin dışarıya uçurulmasına şaşmaktan kendilerini alamadılar. İngiliz gazeteleri de bunları yazdı. İlk yürüyüş, insansız yollarda. askerce bir yürüyüş olmuştu. Dizinden rahatsız olan Salah Cimcoz, arabayla dolaşmak istedi. Bir İngiliz asker doktoru Salah Cimcoz'un topal olduğunu uzun muayenelerden sonra anlayarak araba ile gezmesine müsaade çıkmasını sağladı. Bundan sonra, ilerlemiş fitiği olan Hamat Ferit de araba ile geziye çıkmağa başladı. İngilizlerin sağlığına en çok önem verip dikkat ettikleri kişi, eski Şeyhülislam Hayri Efendi'ydi. O kalp hastasıydı. Malta'da ölme-

si, İngilizler için tatsız bir şey olacaktı. Arkadaşların gezintilerine katılamayan Hayri Efendiyi adada otomobille gezdirmeye izni çıktı. Yanına bir arkadaş da almasına müsaade edildi. Hayri Efendi, arkadaş olarak eski İzmir Valisi Rahmi'yi seçti. Ondan sonra muhafızların gözcülüğü altında adada gezintiye çıkmağa başladı. Bu törensel gezintiler sırasında adada bir müslüman mezarlığı keşfedildi.

Hayri Efendiyle Vali Rahmi'nin otomobille bir gezintisi altı İngiliz lirasına pataldığından adamcağız bunun altından kalkacak durumda değildi. Temelde bu otomobil gezintisi bir buçuk İngiliz lirasına geliyor, paranın üst yarısını bir İngiliz subayı iç ediyordu. Hayri Efendi, bu tuzlu gezintiden vazgeçmek zorunda kalınca, o İngiliz subayı, Hayri Efendiye, yanına dört arkadaş alabileceğini söyledi. Otomobil paraları böylece bölüneceğinden daha elverişli bir gezinti olacaktı. Subayın salığı benimsendi. Ancak, bundan sonra otomobil gezintisi sırayla yapılmaya başlandı. Otomobil gezintisinde Valetta kentine uğramak yaksaktı. Bir gün oradaki Tunuslular, otomobili durdurarak eski Şeyhülislamın ellerini öpmüşlerdi.

Mahpusları en çok üzen, dışarıyla olan ilişkilerinin sıfırda donup kalmış olmasıydı. Gerek Anadolu'dan gerekse dünyanın öbür bölümlerinden hiçbir haber alamıyorlardı. Sanki Merihte ya da bir başka gezegende yaşıyor gibiydiler. Oysa bütün usları yurttan, onun yeni yazgısında, çocuklarıydı. Komutan onlara salt Times gazetesinin okunması için müsaade vermişti. Bu gazeteye altı aylığına abone olmuşlardı. Sonra, Fransız Matin gazetesiyse, Malta'da yayımlanan haber bültenini okumaya da izin çıkmakla birlikte bunun Türkiye'yle ilgili yazılarını makaslayıp içeri öyle veriyorlardı. Türk gazetelerinin gölgesi bile mapusaneye giremiyordu. İstanbul'dan gelen paketlere gazete sarmak yöntemi bir süre kullanıldıysa da sonradan komutanlık bunu ayırt ederek önledi. Komutanlık, gazete sarılmış paketlerin hiylesini açığa çıkarıp gazete kâğıtlarını paketlerin üzerinden almağa başladıktan sonra Hüseyin Cahit Yalçın bir başka hiyleyle İstanbul'dan gazete getirmenin yolunu bulur gibi oldu: İstanbul'dan bir kutu havyar istedi. Bunun ortasına da bir İstanbul gaze-

kan yazıları yağlanarak silinmiş gazete, mahpusların elinden günlerce düşmedi. Türlü bilmeceler çözer gibi yakaladıkları birkaç harften haberler çıkarmağa çalıştılar. Hemen hepsi, bu değerli gazeteden bir tek haber olsun sızdırabilmek üzere usunu, zekâsını, bilgisini, görgüsünü kullandıysa da hiçbir işe yaramadı.

Habersizlikten son kerte bunalan mahpuslar, artık psişik dünyalarından yardım istemeğe başlamışlardı. Herkes, gördüğü düşlerde uzaktan gelmiş bir haber niteliği görüyor, telepatiyle evdekilerden haber alabileceğini umuyordu. Olanaksızlık, hepsini gerçeküstücülüğe sürüklemişti. Hele düşlerinin sağlamlığı denenmiş arkadaşların düşlerine çok önem veriliyor, bunlar dikkatle yorumlanarak neşeli haberler sızdırılmağa çalışılıyordu. Ahmet Paşa ile ünlü Bulgur kralı Habip, ellerindeki düş yorumlama kitaplarıyla yitikten haber alma işinin elebaşları gibiydiler. Habip, bütün arkadaşları arasında en çok düş görendi. Salâh Cimcoz'la birkaç arkadaşı, düş yorumlamakta ustaydılar. Herkes gördüğü düşü, karga kahvaltı etmeden onlara yetiştiriyordu. Bulgur kralı Habip, eski mebuslardan olduğu gibi bir tarikat adamı da olduğundan kendisi gibi öbürleri de onun düşlerinde birçok gerçekler aramaktaydılar. Habip, elindeki doksan dokuzluk tesbihini durmadan çekerek bütün mahpuslardan bir ayak önce Malta zindanlarından kurtulmaları için dua ediyordu.

Malta'da bu kodaman mahpuslardan başka bine yaklaşıp Türk savaş tutsağı bulunduğu da öğrenilmişti. Bunu öğrenen de Hürriyetin ilânına büyük yardımı olan bir olayın eski kahramanı (Teğmen Atıf) tı. O, özgürlükçüleri ezmek üzere Abdülhamit'ten bütün bir yetki alarak Rumeli'ye geçen çağın ejderhalarından Şemsi Paşa'yı bir kurşunda öbür dünyaya yollayan subaydı. Şimdi o da bütün eski itihâatçılar gibi burada bulunuyordu. Hastalanıp hastaneye kaldırılmış, bu haberi de orada almıştı. Bunu ona bildiren hastanede yatan bu Türk tutsaklarından biriydi. İşte, bunu öğrenen mahpuslar, türlü hastalıklar uydurarak hastaneye adam göndermeğe başladılar. Bunlar, o tutsaklarla ilişki kurmağa çalışacaklardı. Ünlü Kuşçubaşı-

zade Eşer'in oradaki tutsaklar arasında bulunduğu öğrenildiğinden özellikle onunla ilişki kurmak üzere davranıldı. Haberleşme sağlanması işi de uzun sürmedi. Bunun sağlanması sırasında eski merkez komutanı Cevat'ın bir mektubu İngilizlerin eline geçti. İngilizler de bir ceza olmak üzere üç ay boyunca ailesinden gelen mektupları ona vermediler.

En sonra habersizlikten patlama kertesine gelen mahpuslar, bütün bekledikleri, beklemedikleri gazete haberlerine birdenbire kavuştular. Onlara bu olanağı Diyarbakır mebusları Zülfü ile Feyzi'nin Mısır'dan gelişleri vermişti. Onlar, Mısır'daki kamplarda serbestçe gazete okumuşlar, bütün dünyanın gidişini, Anadolu eylemini olduğu gibi izleyebilmişlerdi. Gelirken birlikte İstanbul gazeteleri de getirmişlerdi. Eski mahpuslar, uzun zamandır içlerini kavuran habersizlik ateşini, günlerce onları deşerek söndürmeğe çalıştılar. İki mebusun hemen arkasından üç Türk subayı ile bir Rum tercüman da çıkagelerek eksik kalmış haberlerin sonunu getirdiler. Onların ardından Medine Komutanı Fahri Paşa, yaveri, hizmetçileriyle gelip ötekilerin yanında yer aldı. Ağustosun ortalarında Übeydullah Efendi, yine kendi isteğıyle, İngilizlerden izin alarak Malta'ya geldi, herkesi de şaşırttı. Demek ki adam, İstanbul'u Malta'nın Salvator kalesi zindanlarından daha kötü, daha tehlikeli bulmuştu. Eylülde Mondros'ta alıkonulan arkadaşlarının Malta'ya getirilmiş olduğu üstüne bir ipucu elde ettiler. (Malta'da Büyük Verdala kampında Ali Münaf Beye) adresli mektup yanlışlıkla Salvator'a gelmiş, böylece iş öğrenilmişti. Hemen hastaneye yalancı bir hasta gönderildi. İşin doğrusu anlaşıldı. Yine anlaşıldığına göre Malta'daki savaş tutsaklarının arasına birçok Türk bükükleri karıştırılıyordu. Mondros'da alıkonulanlar, Limni Adasında hapsedilmişlerdi. Durumları da Salvator'dakilerden parlak değildi. Adanın ıssız bir köşesinde bir saç barakaya hapsedilmişlerdi. Barakaların çevresinde yüksek dikenli teller vardı. Ege güneşli, saçları ısıtınca burayı cehenneme çeviriyordu. Çevre temelli ağaçtan yoksundu. Sonra, buradakiler, azlık da olduklarından neşelenmek, avunmak üzere kalabalığın nimetlerinden de yoksundular.

genişti hem de yüzlerce Türk, Alman, Avusturya savaş tutsağıyla karşılaştılar. Salvatorlular, bu kalabalık yurttaş yada başka tutsak yđınları arasında sürgünde olduklarını bile unuttur gibi oldular. Nevardı ki yeni gelenler, oraya ayak atıp da yerlerine ısınmağa başladıklarında Almanlarla Avusturyalıların kendi ölkelerine gitme hazırlığı başlamıştı. Hepsisi de subay olan bu tutsaklar, burada boş durmamış, birçok sanat yapıtı çeşnisi veren eşyalar yapmışlardı. Bunları götüremediklerinden satmağa başlamışlardı. Alıcılar da Türklerdi. Öbür yanda bulundukları sırada komutan, onlara dışardan gereksinimleri olan hiçbir eşyayı aldırmmamıştı. İyi, güzel eşyaya özlem çeken Salvator mahpusları, satılık eşyaları olduğu gibi kapattılar. Sonra da bunlara kurularak insanca yaşadıklarını bir kez daha ayırt ettiler. Bizimkiler, salt eşya değil, küçük, zarif köşkeler de satın almışlardı. Bunların, bahçelerinde çok güzel çiçekler yetiştirilmişti. Yine Almanların, avlunun ortasında Prens Hohenhohe için yaptıkları güzel köşkü de satın alan Türkler, bunu genel toplantı yeri olarak kullanmağa başladılar. Oranın yönetimi Salah Cimcoz'a verilmişti.

Nevar ki mahpusların bu yeni yerleşme hevesleri kursaklarında kaldı. Alman savaş tutsakları gider gitmez Türk siyasi mahpuslarını da buradan alıp başka kamplara verdiler. Köşke filân verilen paralar da yandı. Medine savunucusu Fahri Paşa ile öbür komutanlar Polverista'ya geri kalanlar da bunun karşısına düşen Yeni Verdala kışlasına yerleştirildiler. Yeni Verdala'da yerleşmeğe çalışan mahpusların hevesleri bir kez daha kursaklarında kaldı. Bütün mahpuslar iki saat gibi kısa bir zamanda yangından mal kaçırır gibi eşyalarını yüklenerek biraz ötedeki Polverista kışlasına taşındılar. Onların yerine Rus sđđntıları yerleştirilecekti.

İşte, tektük beyaz Rus sđđntılarının gelip Verdala'ya yerleştiği bu sırada Hüseyin Rauf'un önlü yirmi dört kişilik tutsak kafilesi Polverista'ya çıkağelmiş, her an salverilmek hüyasıyla yaşayan zavalı kodamanların morallerini sıfıra indirmişti.

Polverista kışlası, durmadan tutsak yutuyordu. Yeni

gelenlere yer bulmak güçleştikenden buranın en alt katındaki sağlığa zararlı odalara da insan yerleştirildi. Bir güzel oada üstüste yatmaktansa bu odalarda üçer beşer küçük arkadaş toplulukları ile oturmak birçoğuna daha elverişli geldiğinden böyle düşünenler buralara yerleştiler. Sen Nikola kalesinin içine oyulmuş gibi olan bu odalar grubuna, orada oturmağa razı olanlar, Aya Nikola mahallesi adını taktılar. Buranın levazım memuru, savaş içinde İngilizlere casusluk eden bir Alman ateşçisiydi. Şimdi, İngilizlerin buyruğunda çalışıyordu. Şişman bir adam olan levazım memuru, mapusaneye yeni sürgünler geleceği sabahlar bir haber kargası gibi meydana çıkıyordu. Yeni gelenlerin varlığı böylece öğreniliyordu.

Yeni gelenlerin üstleri başları sıkıca aranıyordu. Hele getirdikleri gazetelerin subaylara kaptırmaması için, eskiler, bayağı çırpınıyorlardı. Buraya son zamanlarda gelenlerin hemen birçoğu İngilizlerin İstanbul'daki işkence, sorgu merkezleri olan Arapyan hanından geçmiş kişilerdi. Malta yolculuğu sırasında kendilerine çok kötü davranılanlar oluyorsa da saygı görenler de oluyordu. İngiliz ordusunun İrlandalı subayları, Türklere çok iyi davranıyordu. Bütün ilk gelen tutsaklar Polverista'ya yerleştikten sonra da durmadan yeni tutsaklar geliyordu. Bunların arasında İzmir Valisi Abdülhalik (Renda), Yakup Şevki Paşa, Albay Galatalı Şevket, Ayvalık olayının kahramanı Kel Ali (Çetinkaya), Ayan Meclisinden Seyyit, kurmay yarbay Basri, Gaziantep mebusu Ali Cenani, Devlet Şûrası Başkanı Reşat, Tümen komutanı Mürsel Paşa, Trabzonlu Mustafa, Eczacı Mehmet, emekli yüzbaşı Sefer, polis müdürü yardımcısı Murat, binbaşı Hilmi, yarbay Agâh, yazar Akagündüz, Sivaslı Ahmet, Yozgatlı Andavallioğlu Mehmet Ağa vardı. Mürsel Paşa Kafkasya'daki tümeninden alınmış, İstanbul üzerinden Malta'ya yollanmıştı. Eczacı Mehmet'le Hilmi de Kafkasya'da tutuklanmış, Çanakkale mapusanesinde uzun bir süre yatırılmışlardı. Cevat Paşa'nın damadı olan yarbay Basri de kayınbabasının narına yanmışa benziyordu. Sivaslı Ahmet'le Yozgatlı Andavallioğlu Mehmet de Ermenilerin kendilerinden istedikleri parayı veremediklerinden dolayı buraya gönderildiklerini söylü-

yorlardı. Emekli yüzbaşı Sefer'in de tuhaf bir serüveni vardı. Buraya neden getirildiğini bilmeyenlerden biriydi. Tavşan pisliği gibi zavallı bir kişi olduğu anlaşılmıştı. Subaylığına hiç yakışmayan bir vurdumduymazlık içinde yaşamıştı. İstanbul'da neler olup bittiğini hiç merak etmemişti. Bütün olan bitenlerden büsbütün bilgisizdi. Eskilerce sorguya çekildiğinde bunların hepsi açığa çıkmıştı. En son- ra, bir ad yanlışlığına kurban gittiği anlaşılan bu adam, bir gün Beyoğlu'nda düşmanlarca yakalanarak zindana atılmış, çok tehlikeli bir adam işlemi görerek Arapyan ha- nını ziyaret etmiş, oradan da Malta'yı boylamıştı. Aradan bir yıl geçtikten sonra, yapılan yanlışlık anlaşılmış olacaktı ki Yüzbaşı Sefer'i azat ederek İstanbul'a göndermek üzere vapura bindirdiler. Adamcağız, sevinç içinde herkesle helâllaşarak gemiye binip gitti. Gemi, akşamadek yol aldıktan sonra, yolundan alıkonularak yine Malta lima- nına getirildi. Uykuda bulunan yüzbaşı Sefer, uyanınca İstanbul'a varıldığını sanarak bir kayığa atladığı gibi se- vinçe karaya çıktı. Bu kerte çabuk İstanbul'a varmasına da şaşmaktan kendini alamadı. Karaya çıktığında Malta limanında bulunduğunu görünce şaşırıp kaldı. Polverista mahpusları, ertesi gün, yeni bir mahpus geleceğini haber alarak merak içinde beklediler. Acaba bu yeni mahpus kim ola ki? Çıka çıka karşlarına emekli yüzbaşı Sefer çıkınca şaşırıp kaldılar. Onu yine Polverista'ya atan İngi- lizler, bir süre daha unutup gittiler.

Malta sürgünleri yaşayışına kişiliğinin damgasını ba- san kişilerle birçok da silik tipler vardı. Kişiliğinin üstün niteliklerini burada da sürdürenlerin başında eski Sadra- zam Salt Halim Paşa geliyordu. O, «pek sevimli, pek iç- ten, pek tatlı, özel hali sevgi uyandıran bir kişiydi.» Kışla- daki sürgünlerin doğal başı durumu da eski sadrazamlı- ğından gelmiyordu. Bunu ona kişiliğinin gücü sağlıyordu. Odası yukarı kattaydı. Sabahları Arap geleneklerine göre orada maşlahıyla oturuyor, kışlaya girmesi yasak olma- yan yabancı gazeteleri okuyor, ziyaretçileriyle şuradan bu- radan ya da daha çok dünyanın, yurdun siyasal sorunla- rından konuşuyordu. Öğleden sonra ise giyinip yakasına bir çiçek takarak öbür odalardaki arkadaşları dolaşıyordu.

Eşle dostla konuşup görüşmeleri hep teklifsizce oluyordu. Oda ziyaretlerini bitiren eski sadrazam, yine kendi odasına dönüyor, ondan sonra orada başlayan satranç partilerini seyrediyor ya da daha çok kendisi oynuyordu. Bu saatlerde onun odası bir satranç kulübünden ayırtsız oluyordu. Satranç partileri iddialı, çekişmeli oluyordu. «Başlıca oynayanlar, Sait Halim Paşa, kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte eski Adliye Nazırı İbrahim, Erzurum Valisi Sabit'ti. Nazır İbrahim, Polverista'da bu oyunun şampiyonuydu. Kışların küçük dünyasında bu maçların sonuçları büyük bir önem taşıyordu. Eski politikacılar, bu maçlarda iktidar tutkularının son kırıntılarını doyurmağa çalışıyor gibiydiler.

Paşa, ikinci üstünden sonra, yanına katılan birkaç dostla arka bahçede volta vurmaktan hoşlanıyor, hele bu fırsatı hiç kaçırmamağa çalışıyordu. Kısa boyu, çevik gövdesi, yakasındaki her zamanki kocaman çiçeği, kırmızı feşiyle bu volta vurma saatlerini de canlandırıyor. Akşam yemeğinden sonra da alt kattaki Fethi ile Ali Münif'in odasına inerek orada oynanan birç partilerini seyrediyordu. Paşa, konuşurken hele öfkeli zamanlarında büyük yergi gücü, hasmının can alacak noktalarını yakalamakta büyük beceriklilik gösteriyordu. Talat Paşa, henüz Berlin'de sağ bulunurken onun üstüne çok sert yergiler yapıyordu. Talat Paşa'nın beceriksiz ya da acemi kişileri devletin kilit noktalarına yerleştirmesine karşı gelerek onu kınadığında Talat Paşa ona, böylece yeni devlet adamları yetiştirmek istediğini söyleyince Sait Halim Paşa çileden çıkıyordu. Şimdi, bu eski günleri anarak şöyle diyordu: «Tavuk yetiştirmesini bilmezler, adam yetiştireceklermiş!»

Kendisini Meclisi Mebusanda sorularıyla sıkıştıran mebuslara duyduğu öfke şimdi bile capcanlıydı. Onları hiçbir zaman bağışlamamıştı. Yabancı devlet elçilerine karşı gösterdiği yığıltıklarla direnişleri, yaşayışının tatlı zaferleri olarak anlatmaktan hoşlanıyordu. Sait Halim Paşa'nın en büyük haksızlığı gazetelere, gazetecilere karşı takındığı tutumunda belirliyordu. Oldum olası bunların düşmanıydı. Bunların varlığının da gereksiz olduğu inanındaydı.

Eski Sadrazam, Polverista'nın kötü koşullarından, birçok yazgıdaşı gibi hiç de yakınmıyordu. Yaşayışını en zengin olanaklar içinde geçirdiği halde bunları hiçbir vakit yaşamamış gibi davranıyordu, eski güzel yaşayışını büt-bütün unutmuş görünüyordu. Ayaklarının altında ses veren yaş, ak Maltataşları, sanki, içinde yaşadığı köşkleri süsleyen değerli halılar gibi yumuşaktı. Onların zararlı, kaskatı gerçeğini temelli görmezlikten geliyordu. İyimserlik, başının çevresinde bir ayağılı gibi sürekli olarak parlıyordu. Mustafa Kemal'in şaha kaldırdığı Anadolu, Türkiye gerçeği, onun düşüncelerinin en vazgeçilmez varlığıydı. Bu sorun üzerinde hiçbir arkadaşının olumsuz bir sözcük söylemesine katlanamıyordu. Anadolu'nun ergeç zafere ulaşacağı üstüne inanı bütündü. Ora üstüne karamsar bir söz kaçırarak arkadaşına acımaksızın saldırmaktan çekinmiyor, onu en ağır sözlerle hırpalıyordu.

Üst kattaki prenslerin odası denilen yerde Sait Halim Paşa'dan başka kardeşi Abbas Halim Paşa da oturmaktaydı. Kamp komutanıyla yüksek rütbeli kimi İngiliz subayları bu odayı ara sıra ziyaret ediyor, böylece de onlardan birtakım haberler sızdırılıyordu. Kamp arkadaşları, bu büyük rütbeli İngiliz subaylarının gelişini ilgiyle bekliyor. habersizliğin oluşturduğu kapkara bunalımlarını böylece gidermek istiyorlardı.

Abbas Halim Paşa, arkadaşlarıyla kardeşi gibi pek içli dışlı değildi. Münzevi tabiatlıydı. Kitabı, sanatı seviyor, birçok saatlerini resim yaparak geçiriyordu. Birkaç yabancı dil bilen Abbas Halim Paşa isteyen arkadaşlara İngilizce öğretmek üzere bir kurs açmıştı. Koca adamlar, bahçede, odada İngilizce sözcükleri güzel söyleyebilmek uğruna ağızlarını çarpıtıp duruyor, milleti güldürüyorlardı.

Kampta, diriminden en çok kaygulanılan tutsak, eski Şeyhülislam Hayri Efendi idi. Kalp hastası olduğundan Polverista'nın maddi, manevi baskısı adamcağızın durumunu gün geçtikçe daha çok ağırlaştırıyordu. Arkadaşları gibi sorumlu İngilizler de onun sağlığından kaygulanıyorlardı. Önemli bir din adamının burada ölmesini kendi siyasal görüşlerine hiç de uygun görmüyorlardı. Bütün sömürgelerini, çıkar ya da din, mezhep kavgalarına da-

yanarak yürütmeğe alışık olduklarından eski Şeyhülislam da bu bakımdan ilgi duydukları anlaşılıyordu. Hayri Efendi, sık sık hastaneye gidip gelerek azraille savaşıyordu. Sorumlu İngilizler, Londra'ya bildirmişlerse de hiç bir olumlu buyruk alamamışlardı. Malta Valisi, bu iş üstüne içtenlikle çalışıyorsa da hiçbir sonuç alamıyordu. Bir zaman geldi ki hasta adamcağız, kötü bir duruma girdi. Hastaneye kaldırılarak temelli orada bırakıldı. Arkadaşlarından birkaç kişi, her zaman sırayla oraya gidiyor, ona tercümanlık ediyordu. Hayri Efendi, çok olgun bir adamdı. Bu yüzden de herkesten haklı bir saygı görüyordu. Onun hastanede yattığını öğrenen Malta ileri gelenleri, ziyaretine geliyor, onunla uzun uzadıya konuşuyorlardı. Gazeteci Ahmet Emin de eğitimini Amerika'da yaptığından çok iyi İngilizce biliyor, bu yüzden tercümanlığı sırasında uzun uzadıya yurt, özellikle din işleri üstüne onunla konuşmak olanağını buluyordu. Ancak, adamcağızın düşüncelerinin temelinde tutuculuk egemendi. Bu da onun iyi, sevimli, saygıdeğer bir kişi olmasını engellemiyordu. Hayri Efendinin sürekli ziyaretçileri, Malta katolik kilisesi başkanlarından bir ikisiyle, mahkeme başkanıydı. Mahkeme başkanının babası, vaktiyle uzun yıllar hukuk danışmanı olarak Türkiye buyruğunda çalışmıştı. Eski Şeyhülislam, mahkeme başkanının adını işitince hemen onu tanıdı.

Mahkeme başkanı, Hayri Efendiyi kurtaracağına söz verdi. En sonra başarır gibi oldu. Hayri Efendiyi bir koşulla salıvermeğe karar veren ilgililer, ondan bir daha siyasetle uğraşmayacağına ilişkin imzalı bir belge istediler.

Hayri Efendi, bu koşulu işitince öfkelendi. Kendisine uzatılan belgeyi imzalamamakta direndi. Daha önce de İngilizler kendisine böyle belgeler imzalatmak istemişler, o, bunları iletmemişti. Salvator kalesindeyken kendisine iyi davranıldığını gösteren bir belgeyi imzalamasını, yoksa otomobille gezdirmeyeceklerini söylemişlerdi. O, böyle bir belgeyi imzalamaktansa otomobille gzmekten vazgeçmişti. Hastanede de oradan kaçmayacağına ilişkin imzalı bir belge istediler, onu da vermedi. Günün birinde, bu işin izlenmesinden yorulduğu anlaşılan İngilizler, Hayri Efendiyi serbest bırakmaktan başka çözüm bulamadılar. Böylece

Türkiye'ye dönen din adamı, bir yıl sonra orada öldü.

Eski Hariciye Nazırı Halil (Menteş), Polverista'nın yöneticiliğine seçilmişti. Temelde yalnızlığı seven Halil, komutanlıkla mahpuslar arasındaki ilişkileri yönetiyordu. Çok kişiyle görüşmüyor, çoğu zaman odasına kapanarak anılarını yazıyordu. Ancak, onun hareketsizlikten şişmanladığını gören Doktor Süleyman Numan Paşa ona hergün yürüyüş ya da volta vurma saati vermişti. Halil, her gün bu saatte güreşe çıkacakmış gibi soyunuyor, hızlı volta-sına başlıyordu. Volta saati bitmeden dinlenmeye geçiyordu. İnce, tiz bir sesi vardı. Bu ses, ancak volta sonunda siyasal tartışmalara karıştığında işitiliyordu.

İttihat ve Terakki'nin ünlü Maarif Nazırı Şükrü de Polveristan'nın en çok göze çarpan kişilerinden biriydi. Bir kez çok iyi tenis oynuyordu. Bu arada Abbas Halim Paşa'nın en iyi İngilizce öğrencisiydi, müsteşar Ali Münif de kendini iyice yabancı dillere vermişti. İngilizceyle İtalyancaya çalışıyordu. Başarı da sağlıyordu. Onun meraklarından başlıcası satrançtı. Bu oyunu iddialı oynuyordu. Ancak, yurttan bırakıp geldiği yeni doğmuş çocuğunun özlemi, yüreğinin başında gizli bir ateş gibi yanıp duruyordu. Yüreğinin ince, üzgün duygularını açığa vurmamak uğruna çok çabalıyorsa da becerikli dostları bunu kolayca anlıyordu. Ancak, çocuklardan söz edilince göz pınarlarında gözyaşlarının parlamaya başladığı görülüyordu. Adamcağız, yurttan bıraktıklarını düşünmemek uğruna kendine eğlenceler buluyordu. İngilizceyle İtalyanca bunların başında geliyordu. Sabit'le satranç maçları yapıyor, bahçesine bakıp suluyor, en sonra penceresinin önüne kurulup kendisini bir ayak önce yurda götürecek sayısız kâğıt follarına başlıyordu.

Eski Hariciye Nazırı Nesimi'nin çektiği acılarla sıkıntılar da az buz değildi. Bir kez orada ekonomik olanağı en az ya da sıfır olan bir kişiydi. Yakasını bırakmayan böbrek hastalığı da ona günün yirmi dört saatinde ağulu şölenler hazırlıyordu. Ancak, ılımlı tabiatıyla bütün bunlara karşı koymağa çalışıyordu. Böbrek sancılarının kendisini bıcaqlayıp durduğu saatlerde durmadan ayak yoluna taşıyor, geceleri koğu arkadaşlarını uyandırmamak uğruna tilki adımlarıyla gidip gelmeğe çalışıyordu.

İttihat ve Terakki'nin en atak, en ünlü genç kuşağın-
dan İsmail Canbolat da burada insandan kaçan bir kişi
olup çıkmıştı. Parti yaşayışı boyunca çok kahpelikler gör-
düğünden ayrıntı üfleyerek içenlerdendi. Belki de Polve-
ristanlilar arasında birkaç İngiliz espiyonunun bulunabile-
ceğine bile inanıyordu. Şişli'deki evde Mustafa Kemal'in
Damat Ferit v.b. için hazırlamak istediği suikast komite-
sinde Kara Kemal'in de bulunduğunu anlayınca yılana bas-
mışçasına Mustafa Kemal'den müsaade isteyerek evden
uzaklaşmıştı. Burada, bitkileri insanlardan üstün tutuyor,
onlarla uğraşıyor, insanlardan hep kahpelik bekler görü-
nüyordu. Kendisine ayırdığı bir bahçe bölümünde kendi
kendine çiçek, sebze yetiştirmeğe çalışarak böylece hiç
güvenmediği insanlarla daha az ilişki sürdürmekte bir ma-
pusane mutluluğu aradığı görülmüyordu. Yetiştirdiği çiçek-
lerde, doğanın verdiği ılımlı mutluluklardan birini tattığı
belliydi. O da birçok siyasal kişi ya da politikacı gibi bu-
nun kahpeliklerini gördükten sonra doğanın ıssız, sessiz
bir köşesinde tarım işleriyle uğraşmağa kararlıydı. Bura-
da şimdiden bu ilerdeki uğraşının ufak bir provasını yapı-
yordu. Bahçesiyle uğraşmadığı saatlerde getirttiği tarım
kitaplarını okuyor, bu alandaki en yeni deneyleri, düşün-
celeri öğrenmeğe çalışıyordu. Yavaş yavaş ileriki tarım ça-
lışmaları üzerinde planlarını da tasarlıyordu. Ahmet Emin
(Yalman), bir gazeteci ilgisinden çok bir çilekeş olarak bir
gün ona sokuldu. Vaktiyle parlak bir politikacı olarak ta-
nınan bu genç adamın böyle insandan, toplumdaki kaçır-
ma gelişimin nedenlerini öğrenmek istemişti. Gözleriyle
elleri çiçeklerle uğraşan İsmail Canbolat genç gazeteciye
şöyle dert yandı:

«Yaşayışım boyunca kanundan başka ölçü tanımadım.
Yurda hizmet ederken hep bu ölçüye bağlı kaldım. Savaş
içinde bu doğru çalışmam herkesçe beğenilerek alkışlan-
dı. Bırakışmayla birlikte her yandan saldırılara uğradım.
Savaş içinde çok kötü işler yapmış bir adam durumunda
bırakılarak hırpalandım. Halk denen insan yığınları bana
karşı bûsbûtûn kör, sağır kaldı. Onlardan ne ilgi ne de
anlayış gördüm. Böyle bir halkla artık ne alış verişim olur-
du? İnsanlar arasındaki ilişkiler, hep pamuk ipliğiyle bağ-

lıdır. Ufacık, anlayış beklemek için de kör, anlayışsız olmak gerekir. Son savaş kabinesine girmekle büyük bir fedakârlık yaptığıma inanmışım. Bu sırada yapılan kötülüklerden hiçbirine karışmamağa çalışmakla kalmayıp bunları önlemeğe çalıştım. Göz göre göre yapılan kötülüklerle karşı ayaklandım. Bu ayaklanışım, tek başına oldu.»

Genç gazeteci, bu üzgün, düş kırıklığı içinde yüzen eski politikacıyı dinledikten sonra kendi kendine şöyle düşündü: «Şimdi, bu kötü zamanlar geçmiş, kanun, prensip yanlısı yurttaşlar için olumlu yurt çalışmalarına girişmek zamanı gelmiştir. Canbolat Bey, particiliğe kendini kaptıracak olursa onu çok seven bir insan olarak üzüleceğim.»

Genç gazeteci, düşünmesini şöylece sürdürdü: «Gerek Dahilliye Nazırlığında son bulunduğu sıralarda basınla kurduğu işbirliği, gerek çocuk koruma derneğindeki çalışması, gerekse Malta'daki yaşayışı yardımıyla Canbolat Beyi daha yakından tanımış durumdaydım. Bundan dolayı da ona çok saygı duyuyordum. Ancak, halkın haklı olarak hoş görmediği bir zümreye kendini yine kaptırırsa, bu yurt için yapılmış bir fedakârlık değil, eski arkadaşların hatırı için katlanılmış ağır bir yük olacaktır.»

İttihat ve Terakki'nin ikinci, üçüncü sınıf adamları Polverista'da tıpkı eskisi gibi bir parti dayanışması içinde yaşıyorlardı. Başlarında Kara Kemal vardı. Bu dayanışmayı, eski particilik günlerinden kalma bir tutku artığı olarak sürdürmekten hoşlanıyorlardı. Örneğin, sürgünlerin günlük yaşayışlarını ilgilendiren işlerde bir düzenleyici görevi gören bir yönetim kurulunun seçiminde, bütün İttihatçılar, sanki bir yurt içi seçim yapıyorlarmışçasına, daha önce ülke çapında kullandıkları bütün ölçülerin mini mini bir görünüşü vardı. Kara Kemal, bu küçük işe bile büyük bir önem vererek sarılmıştı.

İttihat ve Terakki'nin eski laşe Nazırı Kara Kemal, doğruca mideye seslenen çok önemli görevi sırasında ırlı ufaklı çok geniş bir ilişkiler ağı kurmuştu. Kendisine midesiyle bağlanan bu dostlukların, onda saygıdeğer sıcak bir yan da bulduklarına kuşku yoktu. Günlük kişi ilişkilerinde İttihat ve Terakki'nin komitacı ruhunda hiçbir gölge göze çarpmıyordu. Herkese karşı nazikti, terbiyeliydi, tar-

tışmalarda hiçbir zaman kırıcı sınırlara yanaşmıyor, gerilmeğe başlayan ipin ucunu hemen bırakıyor, karşısındaki ni de böylece gevşeterek kendi üstüne iyi şeyler düşünmeğe zorluyordu. İttihat ve Terakki'nin nimetlerinden vaktiyle tatmış olan bir grup burada da Kara Kemal'in çevresinde bir gizemli dostluk halesi gibi bulunuyordu. Yazgılarını şimdi bile ona, onun politika sistemine bağlı bulan bu kişiler, onun günlük gereksinimlerinden başka keyiflerine de yardıma koştuktan ya gerçek bir mutluluk ya da bir gizli görev gönüllüsü mutluluğu duyuyorlardı. Kara Kemal'in çevresinde bu tekke müritlerine benzeyen kişilerin bağlılığını gören eski kodamanlar, kendi bomboş çevrelerine bakarak şaşıyorlardı. Anlaşıyordu ki Kara Kemal'in çevresini alan bu bir avuç sürgün, gelecek nimet günleri için yatırım yapmaktaydılar. Şundan ki hepsi de hemen hemen gençti. Siyasal tutkularsa insanla mezarın başınadek giderdi. Napoleon bile Saint-Helen adasında kırk altı yaşında ölünceyedek ufuklardan çıkıp gelecek bir zafer donanmasının kurtuluş bayrağını beklememiş miydi?

Polverista'nın yıldız sürgünlerinden biri de Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşı Ali Fethi (Okyar) dı. Kampın durgun, anlayışsız yaşayışını canlandıran belli başlı kişilerdendi. Burada başlayan İngilizce öğrenme eğlencesini en yararlı biçimde sonuçlandıranların başında geliyordu. İngilizceyi salt okuyup anlamakla kalmayıp o dilde yazmayı da başardı. İktisatçı Keynes'in bir kitabını Türkçeye çevirdi. Bilim kitapları okudu. Bunları gerek kendisine gerekse yurda yararı dokunacak türde olanlardan seçti. Onun Malta'ya sürgün edilişi, Ermeni sürgünüyle ilgiliydi. Doğrudan doğruya sürgünle ilgisini bulamayan İngilizler onu son kez sorumlu mevkide bulunurken Ermeni göçünü uygulamış olanları sınır dışına kaçırmakla suçlayarak apar topar buraya getirmişlerdi. Ermeni göçünde suçlu görülenlere, gerek işgal altındaki Türkiye bölgelerinde gerekse Polverista'da kötü davranılıyordu. Öteki mahpuslara ufak tefek özgürlük hakları tanıyan İngilizler, Fethi'nin başlarında bulunduğu gruba kötü, düşmanca davranışlarını sürdürüyorlardı. Hem eski asker, eski politikacı, hem de

bu tarakta bezi olmayan Ali Fethi, bu ayrı davranışlara çok içerliyor, sırasında ayaklanıyordu. Kafası kızan dinamik adam, İngilizceyi büsbütün ilerleterek bununla İngilizleri bombardıman etmeyi usuna koydu. Kendisinin, İngilizlerin anladığı gibi bir adam olmadığı üstüne mektuplar yazıp bütün yönetici makamlara, Londra'ya göndermeğe başladı. Bunları kendisi Türkçe yazıp başkasına İngilizceye çevirtiyordu. Özgürlüğüne kavuşma uğrunda İngilizceyi öğrenmeyi kafasına koyan Ali Fethi, en sonra, mektuplarını doğrudan doğruya İngilizce yazmağa başladı. Ne yazık ki İngiliz dünyasına yağmur gibi yağdırdığı mektuplarına en ufak bir karşılık gelmiyor, etkileri de görülüyordu. Mektuplarına Wilson prensiplerine benzer maddeler koyuyor, bir mapusane özgürlüğü uğruna olsun yiğitçe çalışıyordu. Ancak, günün birinde yazdığı bomba mektuplardan biri gerekli ereğe değmiş olacaktı ki hemen mapusanedeki durumunun düzeltilmesi için buyruk çıktı. O da artık ötekiler gibi ara sıra gözcülük altında kente çıkıp gezme müsaadesine kavuştu. Ancak, onun istediği doğrudan doğruya serbest bırakılarak yurda dönmesine buyruk verilmesiydi. Şundan ki kendisine yüklenmek istenen suçları hiç işlememişti. Nevarki İngiliz sorumluları, işin burasında susmanın altın olduğu kanısını sıkıca koruyorlardı. Onlar, bu gibi davranışlar karşısında barışı ileri sürüyor, ancak barış imzalandıktan sonra bunların sözkonusu edilebileceğini söylüyorlardı.

Mapusanenin yönetim kurulu için yapılan seçimlerde Ali Fethi, Kara Kemal grubunun başnaz politikacı davranışlarının karşısında yer almıştı. Bu seçim, hemen birkaç ayda bir yenileniyordu. Ali Fethi, Kara Kemal imiltilanlarının karşısında yer alan muhaliflerin sürekli adayydı. Ancak, Kara Kemal, türlü parti manevraları kullanarak onu ya da başka adayları elleri koynunda bırakmayı başarıyordu. Yönetim kuruluna Halil (Menteş) başkanlık etmekteydi. Birgün, mahpusların, yönetim kuruluna karşı nevrî döndü, onları alaşağı etmek üzere davranınca da aday olarak karşılarında Ali Fethi'yi buldular. Bir yandan da Kara Kemal, en ince seçim tekniğiyle paçaları sıvayarak işe girdi. Bu kez, işçilerin seçim teknikleriyle bütün çabaları

boşa gitti. Ali Fethi, yönetim kurulu başkanlığına seçildi. Doğrusu, bu bir angaryadan başka birşey değildi. Ancak, insanoğlu, en elverişsiz koşullar altında bile bir gövde gösterisi yapmaktan kendini alamıyordu. Yoksa, bu hiç te idealistçe, iyilikçi davranışların çekirdeğini taşıyan bir iş değildi. Belki de mahpuslar, bu mini mini İttihatçı dikta-yı altetmek üzere Ali Fethi'yi kullanmışlardı.

Polverista mahpusları, Ali Fethi'nin odasında toplumsal, çağrıcı bir hava bulduklarından oraya üşüşüyorlar, orayı bir dinlendirici kulüp gibi kullanıyorlardı. Öğle yemeğinden sonra satranç, piket oynayanlar orada toplanıyor, sonra, kendi odalarına çekilip akşamleyin yine orada buluşuyorlardı. Akşam oyunları daha çok briclti. Sonra, yurt, dünya, Polverista politikasından konuşuyorlardı. Türkçesi, Ali Fethi, Polverista mahpuslarının toplumsal ruhu durumundaydı.

Ali Fethi'nin kulüp odasından başka yardımcı kulüp odaları da vardı. Bunlar, İzmir Belediye Başkanı Şükrü Kaya, Diyarbakır Mebusu Zülfü, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Bayındırlık Bakanı Feyzi, yüzbaşı Nevzat gibi kişilerin odalarıydı. Burası, büyük bir daireydi. İyimserlik havası solunan, pencereleri masmavi, sepserin düşüncelere, duygulara açık bir yerdı. Karamsar düşünce kelebekleri burada uçmazdı, gözleri kamaşırdı. Diyarbakır Mebusu Zülfü, bütün bu masmavi iyimserlik ışıklarının parladığı yerin en dinamik kişisiydi. Dirlimin yüzüne dimdik bakan Zülfü'nün gözlerinin önünde hiçbir kara gölge barınmazdı. O, karamsar düşüncelerin yıkıcı, öldürücü yokedici niteliğini kavramış bir adamdı. İnsan, asıl kara günlerde gücünü göstererek, karanlığın kökünü kazıyacak ışıklarını sonunadek yakmak, mücevherlerini ışılatmak zorundaydı. İnsanoğlunun istekleri önünde hiçbir engel barınamazdı. Bugünkü, geçici zindan yaşayışı bile daha iyi günlere götürücü mavi ışıklı bir yoldan başka bir şey değildi. Böyle kara günler, insanın ilerdeki ışıklı günleri görebilmesini sağlayan bir nimetti. Anadolu'nun cennet gibi topraklarını çizmeleriyle kirleten düşmanlar, umulmayacak kerte yakın bir zamanda «şakır şakır» denize dökülecek, istediklerine kavuşacaklardı. Zülfü, günün birçok saatini

«şakır şakır» yıkayan bir çağlayan gibi iyimserlik düşüncelerini karamsar dostlarının ruhlarına boşaltıyor, herkes birer damla olsun mavilik alarak gittikten sonra da Fransızcasını ilerletmek üzere çalışmağa koyuluyordu. Onun esmer yüzü, iyilik, enerji, inanla parlayan gözleriyle çevresine dağıttığı iyimserlik ışıkları, bir süre olsun dinleyicilerin karanlığında egemen oluyordu. Mustafa Kemal'le arkadaşlarının Anadolu'da yaktığı kocaman çoban ateşinin ışıkları, her gece böylece Polverista'nın yaş duvarlarını, bu duvarlar içinde sıkışıp kalmış, umutsuz, sarkık, hülyalı yüzleri aydınlatıyordu. Bunların çoğu, Mustafa Kemal'in bu işin içinden alınının akıyla çıkabileceğine inanmıyordu. Ancak, çıkmasını istediklerinden biraz umutlanır gibi oluyorlardı. Zülfü'nün şakır şakır akan konuşmaları işte, bu inansız, zayıf yürekleri sarsıp duruyor, onları inana çağırıyordu.

Zülfü'nün bütün iyimser, parlak düşleri Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı üstüneydi. Onun çözülmesiyle bütün geri kalan mutluluklar ardınca sökün edecekti. Bundan dolayı, o her şeyden önce arkadaşlarını Anadolu'nun yengisine inandırmağa çalışıyordu. Gerçekten de aradan çok geçmeden Anadolu'nun bağı yanık çocukları, küçük Anadolu atları üzerinde ya da yayan düşmanı bozkırlarda önlere katıp İzmir sularına doğru kovalamağa başlayacaklar, Zülfü'nün içinde umut bülbülleri sakıyan düşlerini «Şakır şakır» gerçekleştireceklerdi. Bu yengi, Zülfü'nün en parlak düşlerini bile gölgede bırakacaktı.

1908 Birinci Meşrutiyet günlerinden beri her Meclis'te mebus olarak yer alan Zülfü, renkli, inandırıcı anlatışlarıyla yaşayışının bütün ilginç serüvenlerini mahpus arkadaşlarına aktarmakta büyük bir mutluluk buluyordu. Bu neşeli, canlı adamın çok öfkelenildiği zamanlar da olmuştu. Bunların başında 1910 yılında Amerikalıların ülkenin bayındırlaştırılması için önerdikleri Chester projesinin itelenmesi geliyordu. Ulaşımı son kerte kıt olan Anadolu, özellikle Türkiye'nin doğusu, bu yüzden uzun yıllar, araçsız, yolsuz, ulaşımsız kalmıştı, kalacaktı da. Doğu illerinin acıklı durumunu yakından bilen Zülfü, bu projenin kaçırılmış olmasının çok büyük günah olduğuna inanıyordu.

Avrupa'yı yakından bilen Zülfü, yolsuz, araçsız uygarlık olamayacağına inanıyordu. Doğuya demiryolları girmedikçe bu illerin Adem Baba zamanından kalma durumunun sürüp gideceğini söylüyordu. Doğunun iktisatçı can çekişip durmasına yol açan kişiler, şu sırada bile Zülfü'nün gözünde en melun insanlar olarak belirliyordu.

Polverista'da iki yıl durmadan bu konu üzerinde konuşup duran Zülfü, buradan kurtulup yurda döndükten sonra Bayındırlık bakanı olacak, yollarla demiryollarına el atacaktı.

Polverista mapusanesinin yaşayışına renk katan kişilerin en başında gelenlerinden biri de Übeydullah Efendi'di. Özgürlükcü bir karakter taşıyan bu din adamı kıklık aydın adam, yirminci yüzyıl sonunda dünyayı gezip görme hastalığına tutulmuş sayısız turistin öncülerinden sayılabilir. Beş parasız dünyayı dolaşmanın ne kerte güç, böyle de olsa ne kerte tatlı olduğunu ancak Übeydullah Efendi biliyordu. Amerikalı turistlerin doğu özlemine tutulması gibi o da batı ülkelerinin özlemine tutulmuş, beş parasız buraları gezip görebilmenin becerikliliğini, gücünü göstermişti. Amerika'da en güzel Türk manilerini söyleyerek keten helva satıcılığı yapmış, geçimini bununla sağlamıştı. Daha sonraları, bunun öyküsünü bir haftalık dergide anlatacak, çok ilgi uyandıracaktı. Übeydullah Efendi, mapusane arkadaşları arasında türlü serüvenlerle yüklü olanların başında geliyordu. Nevarkı en son serüveni çok ilginçti, bütün arkadaşlarını da şaşırtmıştı: Daha önce, herkes gibi Malta'ya getirilip kapatılan Übeydullah Efendi'yi dışlarına dokunur bulmayan İngilizler, serbest bırakarak yurda dönmesine müsaade etmişlerdi. Malta'dan kurtularak İstanbul'a varan Übeydullah Efendi, orada yine işgale karşı bir anlam taşıyan özgürce yaşayışını sürdürmeğe başlamış, İngilizlerin gözüne diken gibi batar olmuş, bunun sonucunu bilmekle birlikte hiçbir kurtuluş yolu denemeğe kalkışmamış, en sonra yakalandığı gibi bir kez daha Malta'ya sürülmüştü. Türkçesi, bu serüvenci adam, bütün aydın kişilerden arınmış olan İstanbul'u artık yaşanmağa değer bulmağa başlamış, Malta mapushanesini arar olmuştu. Bundan dolayı da İngilizlerin kendisini tutup oraya gön-

dermeleri uğruna bütün gerekenleri yapmaktan çekinmemiştir. Übeydullah Efendi, şimdi burada, bu bir yığın olgun insan, eski dost arasında yaşamaktan hoşnuttu. Yaşayışı, bir serüven saydığından burada bütün anlamıyla serüvenin içinde bulunuyor, bundan da hoşlanır görünüyor, birçoğu gibi ahlayıp oflamıyordu. Dünya turuna çıkmış bir gezginin bütün uyanıklığı, acarlığıyla yaşıyordu. Usu, zekâsı, bütün içgüdüğü, her an patlak verecek tehlikelere karşı uyanıktı. Birkaç dil bilen Übeydullah efendi, bu dillerde kitap okumasını da severdi. Felsefe ya da daha çok din felsefesi üstüne sürekli bir düşünüş içindeydi. Bu konuda kitap yazmayı da deniyordu.

Amerika'da geçirdiği serüvenli yaşayışında bile sürdürdüğü bu düzgünce okuyup yazma göreneğini Polverista'da da sürdürmek üzere kendine bir ıssız köşe seçmişti. Bu odada yalnız başına oturup kitaplariyle, yazılarıyla uğraşıyordu. Nevarkî bu inziva köşesinde salt bir metafizik varlık olarak bulunmuyor, insanoğlunun iktisat zorunlarına da boyun eğmeyle bir yaşamak ödevi biliyordu. Mapusanın kapalı dört duvarı arasında bir geçim olanağı bulmanın gizine de ermişti. Bir mahpus topluluğuna güzel yemekler hazırlamakta öncülük ederek bundan nasiplenmesini biliyordu. Maltalı bir aşçı tutmuş, ona türlü yemekler pişirtiyor, elverişli bir para karşılığında arkadaşlarına öğle, akşam yemekleri veriyordu. Uzun gezginlik yaşayışı boyunca, en önemli şeyin yemek içmek sorunu olduğunu bunu kolayca örgütlemenin yollarını öğrenmişti. Bütün ömrünce ekmek elden su gölden yaşamağa alışmış bu yüksek burjuvazi ya da soyluluk kalıntıları, bu gibi ev iktisadına özgü işleri örgütlemek becerikliliğinden uzaktılar. Bu yüzden de Übeydullah Efendinin tabldotundan çok hoşnutlar. Übeydullah Efendi bu yemek işine ince buluşlar karıştırıyor, dolma yaptıracağı sırada Malta'da fıstık bulunmadığından bademleri ince ince doğratarak fıstık biçimine koyduruyor, ekmek kabuğundan bir çeşit ekmek kadayıfı, nestleden (kuzu sütünden) bunun üzerine konmak üzere kaymak yaptırıyordu. Übeydullah Efendi, bu uğraşmasıyla ticaret yapar gibi görünüyorsa da onun bu yüzden para kazanmak tutkusu olmadığı da biliniyordu. Her şeyden ön-

ce aylaklığın düşmanıydı. Kendine bulduğu bu iş, günlük yaşayışını anlamlaştırmak içindi. Yararlı bir iş yapmanın önemini duymak bile bir insan için özgür olmak duygusunun verdiği mutluluk duygusuna benzer bir şey yaratmıyor muydu?

Übeydullah Efendi, çok gezip çok görmüş bir adam olduğundan parasızlık sıkıntısının korkunç saldırılarına çok göğüs germiş, gövdesindeki eski bir hastalık gibi buna alışmıştı. Para sıkıntısının kanser gibi tehlikeli bir şey olduğunu da bildiğinden her zaman her yerde ilkin bunu ortadan kaldırmak üzere davranıyordu. Bu mapusanede de eline bir ölçek para geçmiyor değildi. Hiç belli olmazdı. Belki de bunları ilerde Avrupa yollarında parasızlıktan sürünen arkadaşlarıyla birlikte yiyecekti. Nitekim, özgürlük günleri gelip çatığında, o, elindeki bütün parayı bu uğurda harcayacaktı. Parasızlığa hiç alışmamış bu yükses burjuvazinin iyi yaşamış kişilerine parasızlığın ne olduğunu bilmesinler diye mutluluk duyarak yardımlar yapacak, bu yüzden de bir kez daha «tığteber şahımerdan» kalacaktı.

Polverista mahpuslarının anılarında her zaman bütün tazeliğiyle yaşayacak olan sürgünlerden biri de Salah Cimcoz'du. İncelmiş bir mızah zekâsına sahip olan Cimcoz, bacağıının topallığına, bunu kendisine reva görmüş olan feleğe meydan okurcasına neşeliydi. Özellikle herkes için cansıkıcı olan bu yüzden de önemsenen Irili ufaklı olayların fosluklarını meydana çıkaran ince mızah zekâsıyla arkadaşlarının yardımına koşuyordu. Güzel sanatlarla sanat felsefesi üstüne edindiği kültür, iyimserlikle birleşerek onu aranan bir kişi durumuna yükseltiyordu. Coşkun neşesi, küskün ruhlara üzerinde uyarıcı, uyandırıcı etkilerini sürdürmüş, daha çok güdümlü olduğunu sandığı bir kişiyle karşılaşmasından ileri geliyordu. Hiç zararlı etkilerinden korumuştu.

Ahmet Emin (Yalman)'ın İtalyan gazetelerinden çevirip duvardaki haber tahtasına astığı herhangi bir önemli haber ancak Salah Cimcoz'ca okunup arkadaşlara anlatıldıktan sonra bir anlam alıyordu. Haberin ne dediğini anlayan Cimcoz, bunu ince anlayışı, mızah zekâsıyla de süs-

leyerek arkadaşlarına öyle bir zengin üslupla anlatıyordu ki herkes, ancak bu anlatıştan sonra haberin ne dediğini anlar duruma geliyordu.

Komutanlık, mahpusları denizin ıssız bir kayalığında banyoya götürmeğe başlamıştı. Bu banyoya mahpusların çoğu katılmıyorsa da yine birçoğu denizin serin tuzlu suyunda serinlemeğe can atarak buna katılmaktan hoşlanıyordu.

Ahmet Emin, İtalyanca tercümelerine önem vererek okuduğundan, bunları arkadaşlara sevdirdiğinden, bir de taşkın, canlı neşesinden dolayı Salah Cimcoz'u çok seviyordu. Bu taşkın neşenin de topallağının verdiği aşağılık kompleksini saklamak uğruna kullanılan bir maske olduğunu sanıyor, buna üzülmüyordu. Böyle ince zekâlı, yetenekli, kültürlü bir kişinin topallık felâketine uğramış olmasına için için üzülmüyorsa da bu duygusunu açığa vurmaktan çekiniyordu. Deniz mevsiminde banyoya gittikleri gün, Ahmet Emin hiç yüzmek bilmediğinden ötekî arkadaşlardan biraz uzak bir yere gitti. Bu sırada Salah Cimcoz'un da yanbaşında soyunmakta olduğunu görünce sevindi. Bu sevinci, denizde beceriksiz olacağını sandığı bir kişiyle karşılaşmasından ileri geliyordu. Hiç olmazsa iki beceriksiz kişi, kimsece görünmeksizin burada, sulara uzanır, çırpınır, serinlerdi. Bütün yaşayışı boyunca denizle hiçbir zaman başı hoş olmamış olan genç gazeteci Cimcoz'un total bacağını görünce kendi kendine şöyle düşünerek sevindi: «Çok şükür, yüzmekte benden geri kalabilecek biri çıktı.»

Bu duygusunu onun yüzüne karşı söylemekten de çekinmedi, onunla bir arada yüzmekten pek hoşnut olacağını söyledi. Salah Cimcoz da sakatlığı yüzünden pek yüzemeyeceğinden, ancak şöyle bir suya girip çıkacağından söz etti. Ahmet Emin, ondan daha usta bir yüzücü olduğunda karar kılarak bunu ona duyurmaktan da ayrı bir haz duydu. Ona, yüzerken dikkat edeceği birçok salıkta bulundu. Ayaklarına kaya parçalarının batmayacağı yerleri gösterdi. Bununla da kalmayan genç gazeteci, yüzmekteki ustalığını kanıtlamak üzere deniz ayakkabılarını da Salah Cimcoz'a verdi. Cimcoz salt teşekkür etti, başka bir şey de-

meksizin ayakkabıları aldı.

Giyneklerini kayalıkta bırakarak denize vardıklarında, genç gazeteciyi utancından kızartan bir olay geçti: Topal arkadaşı, kendisinden aldığı deniz ayakkabılarını bile giymeyi gerekmeden balıklama denize daldı, biçimli, güzel kulaçlar atarak, topal bacağını da bir balık yüzgeci gibi kullanarak açıldı. Ahmet Emin, ancak beline dek girdiği sudan onun arkasından bakakaldı, bir gazeteci olarak fena atlatılmıştı.

Polverista mahpuslarının sıkıntılı yaşayışlarına eylemce ışık, serinlik katanlardan biri de Doktor Süleyman Numan Paşa'ydı. Dıpdırı, sapasağlam bir adam olan doktor bütün düşünceleriyle, bir sağlık anıtı gibi dolaşıyor, soluyor, yaşıyordu. Mapusanenin sağlık bakımını üzerine almıştı. Bütün mahpuslar da onun bu onursal görevini gönül hoşluğuyla benimsemişlerdi. Bu zindandan sağ kurtulabilmek uğruna onun salıklarını yerine getirmek üzere bayağı birbirleriyle yarışıyorlardı.

Süleyman Numan Paşa, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı savaş makinasının başında yer alanlardan biriydi. Ordu Sağlık Başkanıydı. Bu yüzden, sorumlu görülerek buraya getirilmişti. Onun buraya gelişi de yaşları hayli ilerlemiş, doğadan uzak yaşamış bir yığın yaşlı kişinin dirimini kurtarmağa yardım etmişti. Malta Adasının bir Afrika sıcaklığı taşıyan, çoğu zaman ılımlı havası, doktorun da yardımıyla yaşlı mahpusların soyunup dökünmelerine, derilerini güneşe, açık havaya vermelerine yol açmış, böylece gün yüzü görmemiş doğu insanı gövdelerinde yemyeşil yaşamak umutları belirmişti. En ufak hava akımlarından, soğuk sudan, yakıcı güneşten korkarak yetişmiş olan bu doğu insanları, doktorun yardımıyla burada bayağı birer doğa çocuğu, birer yaşlı Avrupalı oldular, kısa pantolonla tenis alanlarında koşular, Akdenizin çivit rengi ılık sularında boy verdiler, yurtlarına yemyeşil birer dal gibi dönmek umudunu sağlamlaştırdılar. Paşa, mapusanenin temiz durması uğruna durmadan çalıştı, vaazetti, örnek gösterdi. Kara sineklerin çaldığı orkestra müziği, her zaman onun odasından uzaklarda işitiliyordu. Birçok tenis meraklısı arkadaşıyla günün birçok saatini tenis alanında güneş

altında yarı çıplak geçirip korkunç bir ter banyosu yapan doktor, oyundan sonra hemen soğuk suyun altına girerek bütün yorgunluğuyla birlikte derisinin üstündeki tuzu da alan duştan sonra uzanarak İngilizce ya da İtalyanca romanlarından birini okumağa başlıyordu. En çok okumaktan hoşlandığı Charles Dickens'in (Rickwick'in Defteri) ydi. Bu bin sayfalık kitabı bitirdikçe yeni baştan okumağa başlıyordu. İnsanoğlunun tutarsızlıklarını, saçmalıklarını öğrenmek ya da bir kez daha incelemek üzere herkesin bu kitabı okumasını salıklıyordu.

Son kerte düzenli bir yaşayışı olan Süleyman Numan Paşa, yemek saatlerini, uykusunu, oyunlarını söyleşi saatlerini de ayarlamıştı. Paşanın ekonomik durumu da iyi olduğundan Maltalı uşaklar kullanıyordu. Doktorun korkunç temizlik merakı, uşakların emdikleri sütü burunlarından getirecek bir aşırılıktaydı. Bu yüzden az zamanda işlerini bırakmak zorunda kalıyorlardı. En sonra, yanında hiçbir hizmetli çalışmaz oldu, böylece bütün o uşakların yaptığı, yapmağa çalıştığı temizliği kendisi yapmak zorunda kaldı. Buna bir mizah kılığı giydirmek zarifliğini de gösteriyordu: Süleyman Numan Paşa, uşağı Süleyman Numan'ı ölesiye çalıştırıyordu. Bu yüzden kitap okumağa, dinlenmeğe vakit bulamayarak en sonra yine bir Maltalı uşak tutmak zorunda kaldı. Bir sabah, onun odasına giren Ahmen Emin (Yalman), bir uşağın çalıştığını gördü. Onun bakışlarındaki soruyu yakalayan Süleyman Numan Paşa gülerek şunları söyledi:

«Uşağı kovmaya karar verdim. Bu sabah korkunç bir suçunu yakaladım. Şu çiçeklerin yaprakları üzerindeki tozu almayı unutmuş. Artık, buna dayanamazdım, hemen Süleyman Numan Efendiyi kovmak, yeni bir uşak bulmak gerekti.»

Süleyman Numan Paşa, türlü uğraşlarını da yetersiz buluyor, kendisini bir boşluk içinde duyuyordu. Bütün yaşayışını damgalamış olan tıp dünyasından, onun son verilerinden uzak kalışı için yiyip bitiriyordu. Bunun için bir olanak düşündü. Komutanlığın mahpuslara tanıdığı kentin içinde serbestçe gezip dolaşmak hakkından yararlanarak Malta Üniversitesinin Tıp Fakültesine öğrenci yazıldı. Bu

alçakgönüllü öğrencilik dolayısıyla tıp dünyasına sokulabilmek amacını gütmüştü. Buna da kavuşmakta gecikmedi. İngilizce, İtalyanca verilen dersleri dinlerken hem dil bilgisini ilerletiyor, hem de dünya tıp ilerleyişinin yeni basamaklarına tırmanıyordu. Bu sırada hem genç öğrencilerle arkadaşlık ederek hem de profesörlerle ahpaplık kurarak Malta'nın sağlık kurumları üstüne incelemeler yapıyor, yaşayışını böylece anlamlaştırmağa çalışıyordu.

Karabet Tülbentçyan adlı bir Ermeni yurttaş, yanına bir İngiliz polisi alarak bırakışmanın en karanlık günlerinden 3 temmuz 1919 da bir gün, Ermeni çocuğu aramak üzere Kızıltoprak'ta, Kuyubaşı'ndaki Dr. Osman'ın evini bastı. Orada bir Ermeni çocuğu saklandığı üstüne yapılan ihbar boşa çıktı. Eli boş dönen Tülbentçyan, bu sırada doktor Abdüsselâm Paşa'nın evinin önünden geçerken, gözü bahçede evin on dört yaşındaki beslemesine ilişti. Besleme, Ayşe Vıcdan adlı bir köylü kıızıydı. Antakya'nın Yaverde köyündendi. Birçok Ermeni gibi teni de oldukça esmerdi. Esmer beslemeyi gören Tülbentçyan, gerçek bir av üzerinde bulunduğuna karar vererek İngiliz polisiyle paşanın evini bastı. Ev halkının kopardığı kıyamete boş vererek paşanın eline 234 No. lu bir senet tutuşturdu, sonra, çıgılıklarına, bağırıp çağırmalarına aldıriş etmeden «sen bir Ermeni kıızısın, bir Haysın» diyerek Ayşe'yi sürükleyip götürdü.

Kaçıran kızcağız arkasına düşen Dr. Abdüsselâm, bir hafta sonra onun Sivaslı bir Ermeni kıızı olarak Ermeni öksüz yurduna kapatıldığını öğrendi. Bunun üzerine öfkesinden küplere binen paşa, paçaları sıvayarak bütün anlamaıyla bir savaşın içine girdi. Bütün Türk - İngiliz makamlarına üstüste telgraflar çekti. Bir süre sonra Balat Ermeni Öksüz Yurdundan Türk adı Ayşe Vıcdan Ermeni adı Anjel diye bir mektup geldi. Sözde bu mektubu Ayşe yazmıştı. Paşa, hemen Balat'taki Öksüz Yurduna glderek okulun müdürüyle görüştü. Müdür, bu işe salt Ermeni patriğinin karışabileceğini söyledi. Paşa, etekleri zil çalarak oradan Patrik Zaven'e koştı. Abdüsselâm Paşa'nın elinde Zaven'i susturacak belgeler vardı: Ayşe Vıcdan,

sekiz yıl Halep'de Beşir Efendinin oğlu Ömer Lütfü Efendinin, ondan önce Kethüda İbrahim Ağanın evinde bulunmuştu. Patrik, bu belgeler karşısında aşıp kaldı, hiçbir direnmede bulunmadı. Paşaya salt şu sözleri söylemekle yetindi:

«Hakkınız var, ancak, benim elimde bir şey yoktur. Ben salıversem, millet, biz topluyoruz, sen salıveriyorsun, diye başımın etini yer.»

Nevarkı bir iki hafta sonra, Ayşe Vicdan okuldan kaçarak paşanın evine sığındı. Hristiyan edilmek istendiğinden dolayı kaçıp geldiğini söyledi. Abdüsselâm Paşa, genç kızın hristiyan edilmek istendiğinden dolayı kaçıp geldiğini anlatmak üzere İngiliz karargâhındaki ilgililere başvurdu. **Bu yakınmayı dinleyen subay ona şu karşılığı verdi:**

«Mademki bir kez hristiyan olmuştur, müslüman olsa bile Ermeni kalacaktır.»

Abdüsselâm Paşa işin arkasını bırakmadı. İlgililere her başvuruda daha sert davranışlarla karşılaştı. İngilizlerle Ermeniler, paşaya dış bilemeğe başladılar. Patrik Zaven, paşayı tedirgin etmek üzere, evinde Ermeni kızları sakladığının törensel olarak İngiliz makamlarına bildirdi. Paşanın evi bir kez daha basıldı. Bu kez, gelen baskın ekibi Ayşe Vicdan'la birlikte evde konuk bulunan İstanbul Kız Öğretmen Okulu öğrencilerinden Hafize'yi, Sezer'in Menlik İlçesi göçmenlerinden Fatma Mebruke'yi de alıp götürdü. Hafize, savaştan önce de okulda okuduğunu kanıtlayarak kolayca kurtuldu. Fatma Mebruke de emekli Operatör Emin'in on yıl önce paşanın ailesine getirdiği bir göçmen kızıydı. Onun geçmişi kanıtlanamadığından Ayşe ile birlikte Ermeni Öksüz Yurduna kapatıldı.

Bunun üzerine çılgına dönen paşa, gözleri kararmış bir durumda yine savaşa atıldı. Elindeki dört başı bayındır belgelerle her yana başvurdu. Bütün ilgililer, kös dinlemiş gibiydi. Paşanın bitmez tükenmez yakınmalarından tedirgin olan, sonucun da hiç iyi olmayacağını anlayan İngilizler, Paşayı da o günlerde harıl harıl insan yutan Malta'ya sürdüler.

Ancak, kafası bir kez kızmış olan Abdüsselâm Paşa, Malta adasında da işin arkasını bırakmadı. Elindeki belge-

leri çoğaltarak daha büyük ilgililere gönderdi. Bunlara sayısız mektuplar ekledi. Doktorun, dünyanın dört bir yanına yağdırdığı mektuplarla belgeler, en sonra sağır duvarların ötesinde bir yankı buldu. Mebruke'nin, Menlik'in Kravışte köyü Türklerinden olduğu anlaşılmıştı. Nevarki, bu bölgenin Bulgaristan sınırları içinde olduğunu ileri sürerek genç kız! Türk makamlarına vermeyip Bulgar Elçiliğine teslim ettiler.

Doktor Abdüsselâm Paşa, bunu öğrenince yine küp- lere bindi, bu haksızlığın önlenmesi uğruna her yana çı- gık atar gibi mektuplar yağdırdı. Bulgar elçiliğine saldırdı.

Paşa, Üçüncü Ordu Sağlık Müfettişliğinden emekli- di. Kavgayı gürültüyü sevmez, sessiz, uysal bir adamdı. Eski Osmanlı ülkesinin her yanını memurluk dolayısıyla gezip dolaşmıştı. Yemen'de de kalmıştı. Botanikle ilgilen- miş, bu konuda kitaplar yazmıştı. Mapusane arkadaşları- nın hastalıklarına bakmayı görev edinmişti. Doktor Süley- man Numan Paşa, mapusane arkadaşlarının dış sağlı- ğıyla, Abdüsselâm Paşa da iç sağlığıyla uğraşıyordu.

Gazeteci Hüseyin Cahit, Polverista mapusanesinde ideal bir çalışma yeri bulmuştu. Her gün bir süre kısa pantolonla tenis oynarak, Süleyman Numan Paşa'nın sa- lıklarını yerine getirdikten sonra küçük tahta masasının başına geçiyor, İngilizceyle İtalyancaya çalışıyordu. Az za- manda bunları öğrenen ünlü gazeteci, bu dillerde hoşuna giden kitapları Türkçeye çevirmeğe başladı. Kurtuluştan sonra «Oğlumun Kitaplığı» adı altında yayımlanacak olan bu kitaplar arasında çok değerlileri vardı. Hüseyin Cahit Yalçın, bu çalışmaları sırasında gerçek bir dev gücü gös- teriyordu. İtalyancayı öğrenip de bu dildeki güzel kitapları okumağa başladıktan sonra Anni Vivanti adlı bir kadın romancıyı da keşfetti. Bu yazara âşık olmaktadır gecik- medi. Arkadaşlarıyla söyleşilerinde artık sık sık bu ka- dın yazarın adı geçmeğe başladı. Anni Vivanti'nin bütün kitapları, savaşçı gazetecinin masasını süslüyordu. Bun- ları salt bir değil birkaç kez okumaktan da geri kalmadı. Yazarın «Yırtıcılar» adlı romanı daha sonra «Tanin» de tefrika edilecektir. Vaktiyle elinden tutarak gazeteciliğe

başılattığı Ahmet Emin de onun etkisiyle Anni Vivanti'nin Mariya Tarnovskaya adlı romanını Türkçeye çevirdi.

Hüseyin Cahit Yalçın, bunca çalışıp çabalamaları arasında eski gazetecilik hastalığının buyruğunda birkaç saat bulunmaktan da kendini alamıyordu. Fransızca, İngilizce, İtalyanca gazetelerde okuduğu ilginç haberleri Türkçeye çeviriyor, (Ajans Tanin) adı altında haber tahtasına asıyordu. Bu dev çalışmaları arasında onu sık sık, belki de sürekli olarak tedirgin eden tek şey, kızının hastalığıydı. Çoluk çocuğunu Malta'ya getirtmek uğruna pek çok uğraştı. Malta Valisi, onun yalvarışlarını hep kulak arkasına atıyordu. En sonra, işin bir pundunu yakaladı: Malta Vallisinin kızı evleniyordu. Bunu fırsat bilen savaşçı gazeteci, derdini bir kez daha etkili biçimde döktü. Vali, bunun üzerine gazetecinin, çoluk çocuğunu Malta'ya getirmesine müsaade etti. Mapusanenin dışında oturacaklardı. Böylece, Hüseyin Cahit, büyük mis kokulu, gölgeli portakal bahçelerinin yöresinde bir ev kiralayarak çoluk çocuğuyla oraya yerleşti. Orada da mapusanede olduğu gibi dev çalışmalarını sürdürdü.

Zamanın yeni bir şeyler bildiğine inandığı gazeteci aydınlardan biri olan Celal Nuri (İleri) de Polverista mapusanesini bir okuma, gelişme, eğitim yeri olarak benimsemişti. Mahpusların zaman öldürmek uğruna başvurduğu oyunlardan hiçbirine değer vermiyordu. Onun için bütün mutluluk, eğlence, kitaplarda, bunların getirdiği yeni, güzel bilgilerdeydi. O, salt okumakla yetinmiyor, aynı zamanda Türkiye için yepyeni sayılan konular üstüne de durmadan kitap yazıyordu. Ancak, her nedense, herkes yazdığı yapıtları, yarım yamalak da olsa başkalarına okuyarak onların düşüncelerini sormak göreneğinde olduğu halde o, yazılarını dikkatle arkadaşlarından kaçırıyordu. Onunla her gün iki öğün yemek yiyen Ahmet Emin'in dediğine göre, Celal Nuri, yazdığı kitapları ilk fırsatta yayımlayarak bir bomba etkisi yaratmayı hesaplıyordu. Yine genç gazetecinin dediğine göre, Celal Nuri'nin en çok üzüldüğü şey, iki sıra inci gibi dişe sahip oluşuydu. Onun dehasını biraz kuşkuyla gölgeleyen tek şey salt bu düzgün inci dişlerdi. Şundan ki kriminalist Lombroso, bütün

dahlilerin çarpuk çarpuk dişlere sahip oldukları savını ile-
ri sürmüştü.

Celal Nuri Ansiklopedik bilgisi de çok olan bir adam-
dı. Birçok ulusun gramerleri üzerinde incelemeler yapı-
yordu. Yine yakın gözlemcisi olan gazeteci Ahmet Emin'in
bildirdiğine göre Celal Nuri, mapusanede öyle çok kitap
yazmış, öyle çok defter harcamıştı ki onun kullandığı def-
ter türü zamanla bütün adada bulunmaz olmuş, yeniden
getirilmişti. Bunda, kuşkusuz, büyük abartma olmakla bir-
likte onun pek çok kitap yazdığını da kanıtlamaktadır.

Ağaoğlu Ahmet, gecenin bir vaktinde masasının ba-
şına geçmiş, mum ışığında anılarını yazmayı sürdürüyor-
du. Her yan karanlıktı. Gecenin saat onundan sonra ma-
pusanede elektrikler söndürüldüğünden mum yakmak zo-
runda kalan Ağaoğlu, dalgın dalgın İngilizlere ateş püskü-
ren satırlarını yazarken ellerindeki gemici fenerleriyle nö-
betçi erler koridorda göründüler. Ağaoğlu'nun yaktığı mu-
nu elektrik ışığı sanarak odaya girmek istediler. Dene-
tim için gelen askerlerin içeri girmek isteyişi, Ağaoğlu
Ahmet'i çileden çıkardı. Küplere binerek esin perisini ka-
çırmak küstahlığında bulunan erleri aşağılayarak kovdu.

Ertesi sabah komutan, Ağaoğlu ile oda arkadaşlarını
katına çağırdı. Aşağılamaya uğrayan erler, kötü bir ra-
por döşenmişlerdi. Maltiz komutanla mahpusların konuş-
malarını çevirmek üzere gazeteci Ahmet Emin de tercü-
man olarak çağrıldı. Malta halkından olan komutan, pek
hişimliydı:

«Siz, tutsaksınız, haddinizi biliniz. Bizim erlerimizin
söz, sizin sözünüzden her zaman daha doğrudur.» dedi.

İşte, ne olduysa bundan sonra oldu: «Ağaoğlu, bu
söz üzerine küplere bindi. Komutanı da onun ağababası
olan İngiliz emperyalistlerini de azarlarcasına attı tuttu.
Nevarki bu konuşma, öyle sövüntüye filan kaçır türden
değildi. Bütün bunları, bir hukukçu, bilimci, idealist insan
ağızıyla söylemişti. Bunları, bir süre dinleyen komutan,
tutsağın haddini aştığını görerek:

«Çıkinız!» buyruğunu verdi.

Ağaoğlu Ahmet, bu buyruğun karşısını yaparak büs-
bütün oturduğu koltuğa yerleşti. Komutana kendisini an-

cak, silah gücüyle dışarı çıkarabileceğini, sert aşağılamalarla söyledi. Zaten içinde bir aşağılık duygusunun ağısunu taşıyan Maltalı komutan, işin sarpa sardığını görek ürktü, duraladı. Kükremiş aydın bir tutsağın her zaman bir belâ olacağını anlayarak yelkenleri suya indirdi:

«Komutanlığımıza karşı sert bir çıkış yaptığınızdan kendime egemen olamayarak ben de size biraz sertçe davrandım. Aydın bir insan olduğunuzdan durumun nazikliğini anlarsınız. Hepimiz, düzene boyun eğmek zorundayız. Size ağır bir işlem yapmayacağıma güvenebilirsiniz. Salt durumu kurtarmak üzere size ufak, senbolik bir ceza vermek zorundayım. Bunu da disiplini biçimce olsun korumak üzere yapmak zorundayım. Bu hafta iki kez mapuseneden dışarı çıkmayacaksınız» dedi.

Ağaoğlu, bunun üzerine ayağa fırladı:

«Sizden bu konuda bir daha hiç izin istemeyeceğim, kamptan dışarı da adımımı atmayacağım.» diye bağırdı.

Bundan sonra, Ağaoğlu Ahmet, dışarı çıkmamakta ıdretti. Komutan, mapusaneyi her gezişinde onun odasına uğrayıp güler yüzle gönlünü almağa çalıştı. O, Nuh diyor, peygamber demiyordu. Aylarca mapuseneden dışarı çıkmamakta ınat etti. Kente çıkıp gezmesi için, komutanın iki ay onun gönlünü almak üzere uğraşması gerekti.

Ağaoğlu'nun, komutanla bu çatışması 1921 Londra Konferansından sonra işine yarayacaktı. Anadolu Yönetiminin İngilizlerle yaptığı Londra Konferansından sonra Malta tutsakları salıverilirken Ağaoğlu çıkış sırasında İkinci kafilenin listesinde olduğu halde, komutan, gözü yıldığından onun adını birinci listeye koyarak onu bir ayak önce mapuseneden uzaklaştıracaktı.

Ünlü gazeteci, edebiyatçı Süleyman Nazif, Malta'ya düşünce bunun biricik suçlusu olarak Dahiliye Nazırı Ali Kemal'i göstererek şöyle diyordu:

«Bütün kötülüğün kaynağı bu adamdır. Ali Kemal öldürülmüş olsaydı yurdun başına bu felâketler gelmezdi.»

Bu yüzden, bütün kalburüstü İttihatçılarla Anadolu'da türlü düşmanlarla boğuşuk duran Kuvayı Milliyecilere de uzaktan yakından şöyle çatıp duruyordu:

«Neden öldürtmediniz bu adamı?»

Mapusanenin koğuşlarında henüz bu haykırılarak söylenen sözler yankılanıp durmaktayken mahpuslar arasında bir rüzgâr gibi şu şaşkınlık verici haber dolaştı:

«Süleyman Nazif Bey, Ali Kemal'e mektup yazmış. Bu mektup «Peyami Sabah» gazetesinde çıkmış.»

Şimdiyedek Süleyman Nazif'in tutarsız davranışlarını göre göre bunları bile yadırgamaz olmuş olan tutsaklar, bu haber karşısında şaşkınlıktan sanki küçük dillerini yuttular. Hiçbiri bunan inanmak istemedi. Ancak, en son-ru, gazete elden ele dolaşıp da «Biraderim Ali Kemal» diye başlayan mektup okununca böyle bir şeyin de olabileceğine inanmaktan başka çözüm bulamadılar.

Süleyman Nazif, bu kez işi pişkinliğe vurarak, Ali Kemal'den söz etmek gerektiğinde «Biraderim Ali Kemal» de-yimini bilerek, bir mizah ögesi olarak yirelemeğe başladı. Bu fiyaskodan sonra da Ali Kemal üstüne en kötü bir dil kullanarak yergiler yapmaktan geri durmadı.

Bu sırada Malta Valisine de ateş parçası mektuplar döküleniyordu. Bunlar öyle mektuplardı ki zincirlerini biraz daha sıkabilirdi.

Oysa, Polverista kurbanlarının hemen hepsi, Süleyman Nazif'e saygısı olan kişilerdi. Onun, işgale karşı İstanbul'da yaralı bir arslan gibi kükreyişi, güzel örneklerden biri olarak gözlerinin önündeydi. Fransız işgal komutanına karşı gösterdiği yiğitlik unutulur gibi değildi. Kara bir çerçeve içinde gazetede çıkmış olan yurtsever yazısı yüzünden ölüme gönderileceği üstüne savrulan tehditlere bile pabuç bırakmamış, aydın, yurtsever, emperyalizm düşmanı bir gazetecinin örneğini vermişti. Sonra, üniversitede kutlanan Piérre Loti günü dolayısıyla gösterdiği yiğitlik de halâ anılarda bütün tazeliğini koruyordu.

Yazar, edebiyatçı, şair olarak son kerte yürekli, kahraman olan Süleyman Nazif, günlük yaşayışı içinde hele bir tutsak, bir mahpus olarak, çok karamsar, umutsuz, pısırık bir adamdı. Mapusane arkadaşlarına okuduğu yankınlı mapusane şiiri, her yurtsever şairin yamayacağı kerte güçlü, dokunaklı, duyguluydu:

«Bu şep de cuşşi yadınla ağıladım durdum
Gel ey Kerimeyi tarih olan güzel yurdum.
Ufukların nazarımdan nihan olup gideli
Bu hakedanı fenanın değışti her şekli.

(...) «Ruhum benim bu imanla oldukça beraber

Üç yüz sene, dört yüz sene, beş yüz sene bekler.»

diye başlayıp bitirdiği o güzel şir, onun sanatçı ruhunun kahramanlık destanlarından biriydi. Sonra da bunu uzun yıllar, Türkiye okullarında çocuklar okuyup duygulana-caklardı.

Öldüğü gün, dolabından mal mülk olarak ancak bir cürük elma çıkacak olan Süleyman Nazif üstüne gazeteci Ahmet Emin, şöyle bir gözlem ileri sürecekti: «Süleyman Nazif Beyi genel ahlâk ölçülerine vurmağa kalkışmak yanlışır. O, dakikanın heyecanlarına göre adım atar, vakit vakit birbirine çok aykırı davranışlarda bulunmasını olağan saymak, hoş görmek gerekir.»

Gazeteci arkadaşının, onu savunmak uğruna Malta dönüşü gazetesinde yazdığı bu gözleme Süleyman Nazif şöyle teşekkür edecekti:

«Çok teşekkür ederim. Sen, beni herkesten iyi anlayan adamsın.»

Malta mahpusları arasında ancak garnitür gibi bulunan gazeteciler, üç beş kişiyi geçmiyordu. Hüseyin Cahit Velit Ebüzziya, Ahmet Emin, Aka Gündüz, Celal Nuri, nasılsa İngilizlerin eline geçmiş oldukça özgür düşünceli kişilerdi. Bunlardan Velit Ebüzziya, ilk günden beri Anadolu ayaklanışını canlandırmak uğruna toplantılar yapan bir adamdı. Bütün İstanbul gazetelerinde İngiliz espiyonları çalıştığından eylemi ayırt edilerek tutulup Malta'ya sürülmüştü. Nevar ki Malta'dan kurtulduktan sonra da Anadolu'ya silah kaçırma işlerinde yardımcı olacak, kendisi bile silah yüklü vapurları İnebolu'ya ulaştırmakta sorum alacaktı. Polverista'da pek sessiz bir yaşayış geçirdi. İstanbul'dan getirttiği yığınlarca kitabın içine gömülerek gazetecilikte pek işe yarayan ansiklopedik bilgisini artırmağa çalıştı. O da modaya uyarak herkes gibi İngilizceye çalıştı. Ancak, kardeşi Talha'nın ölüm kertesinde hasta oluşu, aileye bakacak başka erkek bulunmayışı yüzünden

İngilizler onu ötekilerden daha önce Malta'dan azat ettiler.

Birinci Dünya Savaşının coşkun delikanlısı Akagündüz'le Ahmet Emin (Yalman), Polverista'nın en genç gazetecileri olmakla birlikte, dağınıklıkta birbirine taş çıkaran iki aydıdı. Aralarındaki ayırım, Ahmet Emin'in paralı, ötekinin parasız oluşuydu. Tutuklandığı sıralarda «Alay» dergisinin başyazarı olan Akagündüz, çok yazı yazan bir adamdı. Bir başladı mı fırtına gibi yazıyordu. Elinden resim de geldiğinden boş zamanlarını portreler, karikatürler yaparak değerlendiriyordu. Hesaptan, kitaptan anlamaz görünen Akagündüz, bir ara mutfak işlerinin yönetimini eline alarak herkesi şaşırtan bir başarı gösterdi. Parasızdı, fena sıkıntı çekiyordu, bunu kimseye belli etmemek uğruna da kendi midesinin üzerine katlanmasını biliyordu. Eline para geçince de bunu har vurup harman savururcasına elinden çıkarmağa çalışıyordu. Bu da şuna buna şölen çekilerek yapılıyordu.

Gazeteci Ahmet Emin Yalman, 14 mart 1920 de birçok Türk aydınıyla eski devlet adamının içinde bulunduğu durumla karşı karşıya kalanlardandı. Masallardan birinde olduğu gibi karanlık bir kuyunun dibinde bulunuyordu. Bu sırada elindeki kılı çaktı, karanlıktan iki koyun çıktı. Bunlardan biri ak öbürü karaydı. Aka bineyilm derken karaya atladı, böylece yerin altındaki dünyaya indi. Usu başında aydınların Anadolu'ya, Mustafa Kemal'in yanına kaçtıkları dar zamandı. Kızılay Genel Sekreteri Doktor Adnan'la karısı romancı Halide Edip de Anadolu yoluna çıkmak üzere aleste bekliyorlardı. Genç bir gazeteci olmakla birlikte yabancıların, özellikle Amerikalılarla İtalyanların iyi tanıdıkları Ahmet Emin, onların kendisine bir şey yapmayacakları kanısında gibi görünüyordu. 1920 yılı 14 mart akşamı, doktor Adnan onu evine çağırdı, gitti. Halide Edip de oradaydı. Doktor:

«Bu akşam, bizde kal, konuşalım» dedi.

«Şimdi, ya da yarın sabah konuşsak olmaz mı? Evde bir konuğum var. Mutlaka Mühürdar'a gitmeliyim.» dedi.

Genç gazeteci, karı kocada gizemli bir durum sezmekle birlikte bir şey de söylemediklerinden dolayı orada

çokça kalmadı, şurdan burdan biraz konuştuktan sonra kalkıp gitti.

Ahmet Emin'in bilmediği çok önemli şeyleri Doktorla karısı biliyordu: İki gün sonra İngilizler İstanbul'u eylemce işgal edecekler, bütün kalburüstü Türk aydınlarını, daha çok Kuvayı Milliye'den yana olanları tutuklayıp Malta'ya süreceklerdi. Adnan'la karısı gibi daha birçok kişi bunu yabancı kaynaklardan haber almış, Anadolu'ya kaçmağa hazırlanıyordu. Ahmet Emin'in İstanbul'dan kopamayacağını sanarak bu işi ona çılatmaktan vazgeçmişler, onun yaşayışının başka yönde gelişmesine yolaçmışlardı. Eğer böyle olmasaydı Malta'da iki yıl mahpus kalmayacağı gibi, Anadolu savaş alanındaki arkadaşlarıyla birlikte çok anlamlı, olumlu bir destan da yaşayacaktı.

Meclisi Mebusanın basılmasından, Rauf'ia arkadaşlarının Malta'ya sürülmesinden sonra bile kendisine bir şey yapmadıklarını gören Ahmet Emin, ikircikler içinde, bilinmeyen karanlığı karşısında kıvranıp durduğu günlerden birgün Ada'da geçirdiği günün sabahı vapurdan iskeleye çıktığında arkadaşlarından Müfit Şevket'ten kötü bir haber aldı: Geceyarısından sonra, silahlı İngiliz erleri, bir Rum tercüman, iki de Hürriyet ve İtilâf partili espion onun evini basmış, araştırma yapmışlardı. Onun evde bulunmadığına inanmayarak bütün evdekileri bir odaya toplamışlar, özel bir sığınağa saklanıp saklanmadığını anlamak üzere saatlerce araştırmışlar, bir şey bulamayınca da kâğıtlarını, yazılarını didik didik ederek incelemişlerdi. Kâğıtlar arasında hiçbir şey bulamadıklarına İcerleyen baskın ekibindeki Türk espionların eline en sonra bir fotoğraf geçmişti. Bu, Ahmet Emin'in Amerika'da felsefe doktoru çıktığı yıl çektiği bir resimdi: Felsefe doktoru ünvanı alanlar bu kıyafeti giymek zorundaydılar. Ancak nevarki Hürriyet ve İtilâf partili espionlardan biri bunu görünce hışımlanmıştı:

«Emin bey, benim pek dostumdur, aramızda meslektaşlık da var. Ancak, böyle resimlere, doğrusu dayanamam. Yabancı ülkelerde de insan ulusal kıyafetinden özgür bir şey giymemeli. Ben de Romanya'da bulundum, ama başıma festen başka bir şey komadım.» Espion, Ahmet

Emin'in özel mektuplarını hazla okumaktayken tanyeri atmağa başladığından Rum tercüman ona bir uyarı çekmişti:

«Ne yapıyorsunuz? Muhafız Sait Paşa'yı da tutuklayacağız, vakit geçiyor.»

Böylece gece baskıncıları, genç gazetecinin bütün kâğıtlarını toplayıp gitmişlerdi.

Bu kaçma sinyallerinden sonra bile halâ Anadolu'ya kaçmayı düşünemeyen Ahmet Emin, kimi yabancı tanıdıklarıyla dostlarından medet ummakta diretiyordu. Amerikalı arkadaşları, ona Amiral Bristol'e başvurmasını salıkladılar. Amiralin salığı şuydu:

«İngilizlere teslim olmak saçmadır. Ankara'da çalışan arkadaşları onu gerekser. Yardımlarına koşması, Anadolu'ya kaçması doğru olur. Kendisine bir elçilik arabası, başına bir şapka verin. Araba kendisini Tarabya'ya dek götürsün. Sonra, bir sandalla Anadolu kıyısına geçsin. Elbette, bir kaçma olanağı bulur.»

Amerikalı eski okul arkadaşları kendisine Bristol'den bu haberi getirince genç gazeteci çok duygulandı. Düşman cephenin büyük bir adamının kendisi için bu kerte olumlu davranması gerçekten büyük bir insanca anlam taşıyordu. Ancak, Amerikalı arkadaşı bu haberi verdikten sonra ona şunları söylemeyi unutmadı:

«Amiral'in yapmak istediği şey büyük bir fedakârlıktır. Bu yüzden başına birçok iş gelebilir. Bunu benimsemeğe razı olma. Şunu düşün ki İngilizlerin amacı, ortalığı yıldırmaaktır. Bu amaçlarını boşa çıkarmanın biricik yolu, korkuya kapılmamak, bütün bu eylemi hiçe saymaktır. İngilizlere en büyük vuruş, korkusuzca kendilerine gidip meydan okumak ve: «siz, beni aramışsınız, işte, geldim, ne yapacaksınız, yapınız» demektir.»

Türkçesi, genç gazeteci, matbaasıyla, orda çalışanları, işini, gücünü, kardeşini düşünüyordu. Bu dört başı bayındır düşüncenin sonu her zaman tehlikelidir. Amerikalı arkadaşının salığı, gazetecinin düşüncesine de uygundu.

Ancak, genç gazeteci, gidip İngilizlerin karşısına dikilmeden önce bir kez de, İtalyan komiser yardımcısı olan Sforza'ya başvurmağa karar verdi. Daha sonraları İtalya

Dışışleri Bakanı olacak olan komiser, genç gazetecinin iyi dostuydu. Sforza ona şunları söyledi:

«Tutuklamalara, Müttefikler Yüksek Meclisi, rehinerler toplamak düşüncesiyle karar vermiştir. İngilizlerin burda askerce güçlü olmaları dolayısıyla işi yürütmeyi tek başlarına üzerlerine almışlardır. Tutuklanacakların listesini de onlar yapmışlardır. Ne var ki tutuklanıp Malta'ya sürülenler herhalde her üç devletin sorum ve güvenliği altında kalacaklardır.»

Ahmet Emin, yabancı dostların düşüncelerini de aldıktan sonra gidip İngilizlere teslim olmağa karar verdi. İlkönce bir lokantaya gidip yemek yedi. Sonra, matbaaya telefon ederek biraz İngiliz parası bulup göndermelerini bildirdi. Parayla birlikte kardeşi de geldi, durumu ona anlatarak veda etti. Bundan sonra da kendisini tutuklatmak üzere girişime geçti. Kollarını sallayarak doğruca İngiliz elçiliğine gitti. Tutuklanmak üzere geldiğini söyledi.

«Yemek vaktidir, kimse yok» dediler. Ordan ayrılarak Beyoğlu caddesinde biraz piyasa yaptı. Birçok tanıdık, dost onu görünce yuvarlaklaşan gözlerle ona baktılar. Hem men hepsi tutuklanmak üzere arandığını biliyorlardı.

«Aman, çok şükür, biz seni tutuklanmış diye işittik, dediler, demek, aslı astarı yokmuş.»

«Yok, pek âlâ var. Evi bastıklarında evde değildim. Şimdi de beni tutuklatmak isteyenleri arıyorum.»

Bunun üzerine karşısındakiler, gülünç bir durumda korkularını saklamağa çalışarak ondan uzaklaşıyor, sıvışıyorlardı.

Genç gazeteci, böyle bir süre dolaştıktan sonra yine elçiliğe gitti. Eskiden tanıdığı, Marsilya'dan beri birlikte bir kamarada yolculuk ettiği baştercüman Ryan'a başvurdu, derdini anlattı.

«Bu işlere biz karışmayız. Müttefikler arası polis merkezine gidiniz» diye salıkladı.

Ordan ayrılan Ahmet Emin, polis merkezini bin güçlülle buldu. Taksim yöresinde, arka sokaklarda bir yapıydı. Oda oda dolaşarak kendini tanıttı, tutuklanmak üzere geldiğini bildirdi.

«Bilmeyiz, karışmayız, sizin derdinize olsa olsa gene-

ral Wilson karargâhında çözüm bulunur» diye karşılık verdiler.

Ordan ayrılarak Tünel yöresindeki eski İngiliz karargâhına gitti. Karargâhın ticaret okulu olan İngiliz okuluna taşındığını öğrendi. Oraya koştu, orayı kapalı buldu. Tepebaşı'ndaki Kroker oteline başvurmasını salıkladılar. Oraya varınca ilk kez İngiliz üniforması taşıyan asker kişilerle karşılaştı. Bir danışma bürosuna girerek derdini anlattı. Kâtiplik yapan bir cavuş, genç gazetecinin hikâyesini gerçekten tuhaf buldu. Onu yanına alarak oda oda dolaştırdı. En sonra bu işlerden anladığı anlaşılan bir başgedikliye durumu anlattılar. Başcavuş şöyle sordu:

«Sizin suçunuz nedir? İngilizler sizi ne diye tutuklamak istiyorlarmış?»

«Suçum yok. Yurdunu çok seven adamları birer birer tutup Malta'ya gönderiyorlar.»

«Yanlışınız var, İngilizler böyle bir şey yapmazlar. Suçu olmayanı ne tutuklar ne de sürerler.»

«Ama, bizim evi geceyarısından sonra basmışlar.»

«Mutlaka sizin kendi polisiniz olacak. Korkarım, siz kendi polisinize karşı bizden korunma istemeğe geldiniz.»

Bunun üzerine orda görevli birçok İngiliz asker görevlisi genç gazeteciye acıdı, onu bayağı korumak kaygusuna düştü. Wilson karargâhına girerken zindana atılacağını hesaplayan genç gazeteci, ordan da ellerini kollarını sallayarak çıkınca kendi kendine şaştı kaldı. Pekli, tutuklanmak üzere hangi İngiliz sorumlusuna başvuracaktı? Hemen bilinen bütün makamları gezip dolaştığı halde hiç kimse derdinden anlamamıştı. Bu işi İngilizlerle çözümlemeyeceğini anlayan Ahmet Emin, en son Türk sorumlularına başvurmağa karar verdi. Durumunun gittikçe gölüncleştliğini görüyor, bu dram içinde kendi kendine güleceği geliyordu. En sonra, Emniyet Genel Müdürü Nurettin'e giderek olan biteni anlatmak istedi. Vaktiyle gazetecilik de etmiş olan bu adamı yakından tanıyordu. Ahbaptılar. Nurettin ona şöyle dedi:

«Seni tutuklamağa çalışan ya Harbiye Mektebindeki Milne karargâhı ya da Kadıköy'deki İngiliz Polis Merkezi

olacak. Ben olsam işin böyle peşine düşmezdim. Onların gelip beni aramalarını beklerdim.»

Ahmet Emin, sabahın köründen beri yanından gölgesi gibi ayırmadığı matbaasında çalışan arkadaşlarından biriyle ayaküstü bir daha dertleşti. Böyle zorla gidip düşmanlara teslim olmak yakışık alır mıydı? Arkadaşı, onun Anadolu'ya kaçmasından yanaydı.

«Bütün bir gün uğraştın, seni tutuklamak isteyen adamları bulamadın. Gel, bu gülünç durumdan vazgeç. Anadolu'ya kaçmayı dene! Malta'da bir mahpus olarak boşuna vakit geçireceksin. Oysa, Anadolu'ya elinden geldiğince hizmet etmeğe çalışırsın.»

Bir günlük yorgunluk, genç gazetecinin iler tutar yanını bırakmamıştı. Arkadaşının bu salığı üzerine bir karadüşten uyanır gibi oldu. Düşmana teslim olmak için ona meydan okumanın ne anlamı vardı? Kös dinlemiş olan bir düşman, bu nazlanmalardan ne anlardı? Arkadaşının salığı üzerine birdenbire yüzünü Anadolu'da doğmağa başlayan güneşe çevirmenin güzelliğini duydu. Bir gidip mapushaneye kapanmak, bir de özgür Anadolu topraklarına sığınıp orda kendisini bu mapusaneye kapatmak isteyenlerle karınca kararınca savaşmak vardı. Evet, Anadolu'ya gecmeğe çalışmak hem kendisi hem de yurdu için yapılacak en doğru işti.

Buna yıldırım gibi karar vermek, bunu hemen uygulamak gerekiyordu. Beykoz'da bahçıvanlık okulunda öğretmen olan arkadaşısı Lütfü Arif iki gün önce gelerek eğer Anadolu'ya kaçmak isterse kendisine bir araç bulabileceğini söylemişti. Arkadaşının kendisine açtığı bu ışıklı pencere, birdenbire ona Anadolu'da çetin işler yapmağa başlamış olan kalpaklı kahramanları gösterdi. Bunun üzerinde çokça düşünmeden hemen Şirketi Hayriye vapurlarından birine atladığı gibi Beykoz'a yollandı. Arkadaşıyla birlikte akşamın geç saatlerinde Beykoz'a vardılar. Şimdi, kendisini, düşmanlara başkaldırmış olanların yanbaşında duyuyor, ayaklarının yere sağlam bastığını görüyordu. Lütfü Arif'in kendisini bekleyeceğini söylediği eczaneye vardıklarında onun dört saat önce uzak bir köye gittiğini öğrendiler. Başka bir yurtseveri Anadolu'ya kaçıрмаğa çalış-

tiğini anladılar. Beykoz'da tanıdıkları hiçbir kişi de yoktu. Geceyi nerde geçireceklerdi? İstanbul'a dönerek orda neler olup bittiğini anladıktan sonra yine Beykoz'a gelmeğe karar veren Ahmet Emin, bir yelkenliye atladığı gibi sonu kuşkuyla bir yolculuğa çıktı. Son vapuru da kaçırmışlardı. Küçük bir yelkenli sandalla karşıya geçmeğe çalışmak da ayrı bir serüvendi. Sert mart havası, Boğaz'ın sularını hırçın hırçın yelkenlinin bordasına çarpıp duruyordu. En sonra kendilerini İstinye koyuna dar attılar. Ordan Bebek'e doğru yollarını yayan sürdürdüler. Yollarının üstünde azgın düşman Sadrazam Damat Ferit'in yalısı vardı. Bunun yöresi de suikast tehlikelerine karşı sürekli olarak Arnavut-Boşnak karması sivil polis kadrosuyla korunuyordu. Baltalimanı'ndaki korkunç yalının önünden kalbi çarparak geçerken genç gazetecinin gözleri kapıda parketmiş bir yığın otomobile rastladı. Orda kim bilir şu saatte ne dolaplar dönüyor diye düşündü. Ali Kemal filan kendisini tanıyordu. Şu otomobillerden birine binmeğe gelirken kendisini görürse pek tuhaf olacaktı. Adımlarını sıklaştırarak arkadaşıyla bir ayak önce bu uğursuz yerden uzaklaşmağa çalıştılar. Bebek'e uzanan bitmez tükenmez yolu arşınlarken ayaklarına kara su indiğini duydu. Rumelihisarı'nda bir sandala rastladılar. Onunla Bebek'e ulaşarak ordan da bir tramvaya atladılar. Galata'da arkadaşından ayrıldı. Geceyi Galatasaray Kulübünde geçirmeğe kararlıydı. Burdaki bir iki tanıdığa durumu anlattı. Bunlar, onun Anadolu'ya gitmektense İngilizlere teslim olmasını daha doğru buldular. Bu sırada Tasviri Efkâr Gazetesi sahibi Ebüzziyade Velit'le telefonda konuştu. Velit, genç gazeteciye avutmağa çalıştı. Bu konuşmadan iki saat sonra da Velit'in Bakırköy'deki evi basılarak alınıp götürüldü.

Ahmet Emin, Kulübün yatak odasına girerek uykuya daldı. Eve geç kaldığı geceler, hep bu odada sabahlardı. Sabahleyin kalkar kalkmaz doğruca matbaaya koştu. Köşebaşında uğursuz bir suratla karşılaşarak irkildi. Bu, ünlü İngilizci Sait Molla idi. Malta'ya sürülmek üzere tutuklandığını sandığı genç gazetecinin böyle ellerini kollarını sallayarak ortalarda dolaşması onu şaşırtmışa benziyordu. «Şimdi, ilk merkezden İngilizlere telefon edecek» diye dü-

şündü. Gazetede ki arkadaşları, bir karar verinceyede k Akşam gazetesinde beklemesini salıkladılar. Hemen oraya gitti. Necmettin Sadak, Kâzım Şinası, Falih Rifkı, Ali Naci, oradaydı. Gidip kendi ayağıyla İngilizlere teslim olmasını gülünç buldular, bunu da yüzüne karşı söylediler. Onların salıkları şöyleydi: Şimdilik saklanmak, ilk fırsatta Anadolu'ya geçmek.

Ali Naci, onu kaynanasının Kabataş'taki evinde saklamayı önerdi. Hemen bir arabaya atlayarak oraya yollandılar. Böyle tehlikeli bir sığıntıyı büyük bir dostlukla, yüreklilikle benimseyen ev halkının gösterdiği insanlık, genç gazeteciyi çok minnettar bıraktı. Bu evde geçirdiği yirmi dört saat içinde yeryüzünün en iyi yürekli birkaç insanı ile karşılaştığına inandı.

Ertesi sabah gazeteden gelen birkaç arkadaşı, hemen gidip teslim olmasını salıkladılar. Celâl Nuri, Ebüzzi-yazade Velit, Süleyman Nazif'in tutuklanıp götürülmesi, gazetede ki arkadaşları iyice korkutmuşa benziyordu. Yirmi dört saat önce saklanmasını ya da hemen Anadolu'ya geçmesini isteyenler, şimdi hep teslim olmasından yanaydılar. Bu sırada genç gazetecinin duyguları da büsbütün onların düşüncelerine karşıtı. Gidip kendi ayağıyla düşünmana teslim olmak gerçekten gülünçtü. Zaman da çok daralmıştı. Bir iki dakika içinde karar vermek gerekiyordu. Bu da gazeteciyi ikirciğe düşürüyordu. Ne yapacağını, ne diyeceğini şaşırmıştı. En sonra, arkadaşlarından birinin usuna hem gülünç hem de etkili bir düşünce geldi. Genç gazetecinin durumuna karar vermek üzere kura çekilmesini önerdi. Masadaki oyun kâğıtlarından üç tanesini aldılar. Papaz, «Malta», kız «hemen Anadolu'ya geçmek» birli de «uygun bir araç buluncayadek saklanmaktı.» Kura çekildi, Papaz çıktı. Bu şansa razı olmayan genç gazeteci, yine saklanmak istediğini söyledi. Onu saklayacak bir arkadaş vardı. Kendisini saklayabileceğini söylemişti. Onu aradılarsa da bir türlü bulamadılar. Bunun üzerine arkadaşları bir kez daha teslim olması için sıkıştırmağa başladılar. Herkesin de bunu salıkladığını söylüyorlardı.

Ahmet Emin, o sırada kendisini görmeğe gelen Ali Naci ile birlikte vapura atlayarak Üsküdar'a geçti. Ora-

dan da Kadıköy'e uzandılar. Nasıl olsa Malta'ya gidecekti. Hiç olmazsa bu fırsattan yararlanarak eşle dostla vedalaşmak istiyordu. Birçok kişiyle bu arada Salah Cimcoz, Ali Sait Paşa gibi kalburüstü dostlarını da gördü. Malta'ya göndermek istedikleri bir şey olup olmadığını sordu. Bu iki kişinin de onunla birlikte Malta'ya sürüleceğini nereden bilecekti?

Ertesi sabah Moda'daki İngiliz polis merkezine gitti. Oradaki iki subaya İngilizce:

«Üç gece önce bizim ev basılmış. Bundan şu anlamı çıkarıyorum ki ben size gerekliyim.»

Bu biçimde bir danışmayı tuhaf bulan subaylar, güldüler. Karargâhlarıyla uzun boylu telefon konuşmaları yapılırsa da gerekli karşılığı alamadılar. Şimdi, giderek saat üçte kesinlikle yine gelmesini söylediler.

Genç gazeteci, bir kez daha özgürlüğüne kavuşmuştu. Bu gerçekten korkusuz, sağlam bir özgürlüktü. Yine vapura atlayarak gazeteye gitti, ünlü yabancı espionlardan biri kapının önünde bekliyordu. Gözleri karşılaştı. Genç gazeteci, onun gözlerine, bir tabancanın namlusu gibi yüreklice baktı. Az bir zaman için de olsa, dört yanından akan tehlike selleri içinde kendini dokunulmaz, özgür duyuyordu.

Gazetedeki arkadaşlarıyla son kez vedalaşarak ayrıldı. Moda'daki karakolda bir İskoçyalı subaya teslim oldu. Çok nazık olan bu subay, yanına hiçbir süngülü asker almayarak onu Arapyan Hanına kendisi götürmek üzere izin aldı. Yola çıktılar. Ahbapça siyasetten, kendisini ilgilendiren olaylardan söz ederek giderlerken Moda Caddesinde bir İngiliz asker otomobiliyle karşılaştılar. Otomobildeki subay, onları görünce arabayı durdurdu. Genç gazetecinin adını sordu:

«Şimdi, ben de sizi tutuklamaya gidiyordum. Kadıköy iskelesinden geçtiğiniz telefonla bize bildirilmişti.» dedi.

İngiliz subayı, bunları söyleyerek ikisini de arabaya aldı.

Üçü birden Kadıköy'deki Müttefiklerarası polis merkezine gitti. Bu yapı eskiden İttihat ve Terakki yuvalarının

dan biriydi. Yeni subay, Ahmet Emin'i İskoçyalı subaydan teslim aldı, ona:

«Sizi tutuklamak zorundayım, tutuklanışınızın nede-nini biliyor musunuz?» diye sordu.

«Evet biliyorum. Müttefikler Yüksek Meclisin bir ta-kım Türkleri tutuklamağa karar vermiş.»

«Ne olacağını biliyor musunuz?»

«Herhalde Malta'ya gönderileceğiz.»

«İyi bildiniz, Malta'ya gideceksiniz. Üç gündür tes-lim olmak uğruna başvurmadık İngiliz makamı bırakma-mışsınız.»

«Evimi bastığınızda orada değildim. Beni böyle tuhaf bir biçimde arayanları arayıp bulmak istedim.»

Genç gazeteciyle konuşan subay, herhalde vaktiyle Mısır'da bulunmuş olacaktı ki Arapçayla birlikte bütün Avrupa dillerini de biliyordu. Oradaki bir İtalyan subayına Türk gazetecisinin üç günlük serüvenini anlattı, bunu pek tuhaf bularak kahkahalarla güldüler. Gazeteci de onların neşeli gülüşlerine katılmaktan kendini alamadı. Subay, bir üst makama şöyle telefon etti.

«Burada Vakit Gazetesinin başyazarı var. Kendisini Arapyan Hanına göndermek üzere iki silahlı gönderiniz. Gerçi yollamasanız da olur. Kendisi Malta'ya gitmek için çıldırıyor. Göndermezsek üzüntüsünden belki de intihar edecek. Malta'ya git, kendini teslim et diye eline bir kâ-ğıt verip yolcu vapuruna bile bindirirsek kendi kendine oraya gidecek.»

Subayın bu alaylı konuşması genç başyazarın canını sıkıyordu. Ona, Malta yolculuğunu hiçbir zaman hoş bulmadığını, ancak gücünün dışında bir olayla karşılaşınca onun kendisini ezmesine meydan bırakmak istemediğini, her şeyi soğukkanlılıkla karşılamaktan hoşlandığını söy-le-di.

Subay, damdan düşer gibi birdenbire şöyle bir soru sordu:

«Siz savaş sırasında Tanin Gazetesinde İslam birli-ğine ilişkin yazılar yazdınız mı?»

«Bu konuda yazılar yazdığımı hatırlamıyorum. Nüfus

siyasetiyle başkaca toplumsal sorunlara ilişkin yazılar yazdım. Son savaş cephelerinden mektuplar gönderdim.»

«Sahi, o da var. Siz, Tanin gazetesinin savaş muhabiri diye Ludendorf'un karargâhına gitmiştiniz.»

Genç gazeteci, kendi üstüne verilen jurnallerin türünü böylece anlamağa başlamıştı. Subaya şu yanıtı verdi:

«Savaş muhabirliği, savaş sırasında gazetecilik mesleğinin en canlı bir alanıydı. Mesleğimi bu alanda hareketli bir biçimde yürütmekten tat aldım. Sonra, gazetelere savaş zevkini artıracak yazılar yazdım. Mademki askerimiz cephede sizinle dövüşüyordu cephe gerisinde asker cephesini moral bakımından desteklemek ve şevk yaratmağa çalışmak her kalem sahibi için görevdi. Ben, bunu yaptığımdan dolayı değil, ancak yapmadığımdan dolayı suçlu sayılabilirim.»

«Hakkınız var, ben de zaten bu sorunlardan bir suçlandırma diye söz etmedim.»

Subay, buradan Ulusal Kurtuluş Savaşına geçti. Bunun yol açtığı kötülükleri sayıp dökerek sonunu şöyle bağladı:

«İzmir için araştırma yapıldı. İzmir, belki de size bırakılacaktır. Sorun belli olmadan kaygulanmaya, silaha sarılmaya ne gerek vardı?»

«Durum açıktır: Biricik umut, araştırma komisyonunun raporu üzerine yanılmanın düzeltilmesi yönüne gidilmesiydi. Raporun örtbas edilmesi üzerine bu umut büsbütün euya düşmüştür. Bizim için hakkımızı kendi araçlarımızla savunmaktan başka çıkar yol kalmamıştır.»

Sözü gazetelere getiren subay şöyle konuştu:

«Ulusu temsil eden başlıca gazete «Alemdar»dır. Sonra, «Sabah» gelir. En büyük satışı bu iki gazete yapar. Öbür gazeteleri kimse okumaz. Onlar, İttihatçıların parasıyla çıkar, öyle değil mi?»

Bunun üzerine, Türk gazetecisi, İngiliz subayına gazeteler konusunda bütün doğruları bir güzel anlattı. Subayı şaşırttı. Subayın, bu konudaki bütün bilgisi satılmış çevrelerin sırına ettikleriydi.

Konuşma bittiğinde subay, kapıda bekleyen İngiliz askerlerine şu buyruğu verdi:

«Bunu Arapyan Hanına teslim edersiniz. Uslu durursa iyi davranırsınız, kaçmak ister ya da kaçırılmasına çalışılırsa vurursunuz.»

Genç gazeteci, askerlerin, yanibaşında gitmeyip kendisini biraz uzaktan izlemelerini rica etti.

«O da neden? Bu koşullar altında tutuklanmak, Malta'ya sürülmek övünülecek bir onurdur. Doğrusu, ben süren adam yerinde bulunacak yerde sizin yerinizde olmayı, sürülmeyi yeğ bulurdum. Ben olsam, süngülerin yanımda gitmemesini isteyecek yerde, çevremi süngülülerin almasını, nasıl tutulduğumun, nasıl sürüldüğümün herkesçe görülmesini isterdim.»

Subay, onu vapura götürdü. Bu sırada babasıyla kardeşi ağlamaktan kızarmış gözleriyle onları arkadan izliyordu. Ahmet Emin, subaydan izin alarak onlarla vedalaştı. Bu sırada subayın son sözlerini de babasıyla kardeşine anlattı. Bunun üzerine onlarda bir moral yükselişi görüldü, başları yükseldi, göğüsleri ileri çıktı.

Vapur kalkıncayadek genç gazeteciyle öteden beriden konuşan subay, sonra onu erlere bırakarak geri döndü. Erler de yol boyunca onunla konuşmaktan uzak durmadılar.

Genç gazeteci bu sırada en çok üzen şey şuydu: Onu iki süngülü İngiliz askeri arasında gören bütün tanıdıklar, başlarını öbür yana çevirerek onu tanımazlıktan geliyorlardı. Belki kendilerine de bir şey sıçrar diye korktukları anlaşıyordu.

Genç gazeteci, Arapyan Hanına teatral bir sahne içinde girdi. Garip kılıklı Yenizelandalı süngülü askerler onu alıp yukarı kata çıkardılar, bir odaya soktular. Bu odanın içinde bir oda daha vardı. İçeriki odaya kapatıldı, üstüne gürültüyle kilit vuruldu. Duvarın dibinde bir demir karyola, bunun üzerinde üç parçalı bir şilte, bunun da üzerinde iki yün battaniye vardı. Köşede de abdesane gereksinimi için bir kap duruyordu. Pencere camlarının çoğu kırık. Camlarının kimisine kâğıt yapıştırılmış olan pencerelerle balkon, telörgüyle örülmüştü.

Genç gazeteci, ilk kez mahpusluğun ne olduğunu anladı. İç i korkunç biçimde daraldı. Kendi ayağıyla geldiği

bu kodesten kaçmak üzere ilk gereksinimi duydu. Nere-lerden kaçabileceğini hemen hesaplamağa başladı. Pencere-leri, telörgüleri, dikkatle gözden geçirdi. Bütün bu in-celeme sonunda, dışardan herhangi bir yardım olmadan kaçılamayacağına karar vererek durulmağa çalıştı. Bir-denbire en basit özgürlüğünden yoksun bırakılınca duy-duğu ayaklanış, olanaksızlık karşısında mavi bir balon gi-bi parlayarak sönmüştü. Kaygularının tevekküle doğru al-çalmağa başladığı bu sırada, kapının önünde ayak ses-leri işitti. Kilit kurcalandı, sonra açıldı. Bir Rum aşçı, ona peynir, ekmek, köfte getirdi. Ağzı ağı gibi acı olan genç gazeteci, bir şey yemek istemediğini söyleyerek aşçıyı ge-ri çevirdi. Biraz sonra, kapı yine açıldı. İçeri giren genç bir İngiliz subayı, kendisini:

«Bennett» diye tanıttı. Genç yüzbaşı, İstanbul'da az zamanda ad bırakmış, ünlü, tehlikeli bir İngiliz subayı idi. Kendisiyle çok güzel Türkçe konuşan yüzbaşıya bunu ne-rede öğrendiğini sordu. Yüzbaşı, kendisine bu güzel Türk-çeyi öğreten kişinin adını söyleyince genç gazeteci şa-şırdı. Bunu Londra'daki Doğu Dilleri Okulunda öğretmen olan İzmirli Ali Rıza'dan öğrenmişti. Bu da Ahmet Emin'in çok eski, çok iyi bir dostuydu. Böylece ortaklaşa konuşa-bilecekleri bir konu doğmuştu. Bir süre konuştuktan son-ra sözü politikaya getirdiler. Bennett, Türkiye'nin bir ka-zan gibi kaynayışına şaşığını söyleyince Türk gazetecisi ona şu yanıtı verdi:

«Karışıklıkları kendiniz yaratmağa çalıştığınız halde neden şaşar görünüyorsunuz?»

Bu sözlere kızar gibi olan yüzbaşı, sinirlerine egemen olmağa çalıştı. Bu sırada birçok yanlışlıklar yapıldığını, İngiliz dostu geçinen birçok Türkün, İngiliz onurunu leke-lediğini söyledi. Bennett, yeni kabinenin kimlerden, nasıl kurulması gerektiği üstüne mahpusu konuşturmağa çalış-tı. Kendisi, ortaya birçok ad attı. Bunlar üstüne gazeteci-nin düşüncesini sorduğu gibi kendisi de düşüncelerini söy-ledi. Gazeteci, yabancılara dayanarak Türkün varlığını ke-mirmeğe çalışanlar için çok ağır sözler söyledi. Bunların, bayağı parazitler olduğunu anlattı. Çok şiddetli bir dil ku-lanarak bunların bayağı soygunculardan başka bir şey

olmadıklarını ileri sürdü. İyice öfkelendiği görülen Bennett şöyle dedi:

«Onlar da sizin için aynı şeyi söylüyorlar.»

Sonra öfkesini yenen yüzbaşı, Türk halkını temsil edecek bir kabine kurmanın peşinde olduğunu ancak, sivillere hiç söz anlatamadığını söyledi. Sonra, gazeteciye bir giz veriyormuş gibi şunları söyledi:

«Eğer burada kalsaydınız size karşı kin ve garaz besleyen birtakım adamların eline düşecektiniz. Oysa, hiçbir biçimde kin ve garaz beslemeyen İngilizlerin elindesiniz. Bundan dolayı kendi kendinizi kutlamalısınız.»

Bennett gazetelerden söz ederken, milliyetçi gazetele-re karşı düşmanlık beslemediğini, Alemdar gazetesini de herkes gibi beğendiğini söyledi. Zamanın en nüfuzlu gazetesi olarak Tasviri Efkâr'ı gösteriyordu.

Ahmet Emin, bu konuşmalardan yüreklenerек, eğer gönderilecekse bir ayak önce Malta'ya gönderilmesini rica etti. Bennett:

«Siz İngilizleri tanıımıyorsunuz. Elbette, buradan çıkacaksınız. İstirahatınızın nasıl sağlandığını göreceksiniz.» dedi. Sonra çıkıp gitti.

Karanlık bastıktan sonra, odanın birinci bölümüne asker kılığında iki Rus getirdiler. Adamcağızlar, kapının deliğinden Ahmet Emin'e durmadan:

«Acaba bizi asacaklar mı?» diye soruyorlardı. Dediklerine göre Batum'dan kaçarak İstanbul'a sığınmışlardı. Beyaz Rus subayıydılar. Nevarkı Bolşevik oldukları kuşkusıyla tutuklanmışlardı.

Lâmba yanmadığından, karanlık içeride kol geziyordu. Şimdi, buna bir de açlık katılmıştı. Gazeteci, gündüzün Rum aşçının getirdiği yiyeceklerle burun kıvrıdığına çoktan plşman olmuştu. Yatağın temizliğini de kuşkulu gördüğünden saatlerdir ayakta dikiliyordu. Ancak, kırık camlardan içeri dolan keskin mart soğuğuyla yorgunluk, en sonra onu dize getirdi. Birlikte getirdiği çok bol sayfalı İngilizce gazeteleri altına sererek üzerlerine uzandı. Soğuk şiddetini artırınca, pis saydığı battaniyeleri de üstüne çekerek uykunun umutsuzları avutan yumuşak, sıcak balçığına gömüldü. Birinci bölmede, şimdi bile «acaba bizi

asarlar mı?» diye sorup duran iki Rus'un titreyen seslerini uykusunda işitiyor gibiydi. Genç gazeteciye göre bunlar kuşkulu iki kişiydi. Belki de kendisiyle ahbablık kurarak ağzını aramak üzere buraya konulmuşlardı.

Gecenin bir vaktinde iki Rus'un alınıp götürüldüğünü, kapının açılıp kapanmasından, seslerin kesilmesinden anladı. Odanın zifir karanlığını biraz ağartan, kırık camlardan içeri giren puslu ayışıyordu. Ahmet Emin, ikide bir uyanarak sabah olup olmadığını anlamak üzere bu donuk ışıktaki saatine bakıyordu. Ne yazık ki bir ara elinden düşen biricik dostu, saati, kırıldı. Artık, bilinmezlikler içinde, eşsiz dostsuz yapayalnızdı.

Ancak, sabahleyin, bu merih ıssızlığı, yan odadakilerin çabasıyla parçalandı. Orada iki üç Türk tutuklu yatıyordu. Odanın içine bakan bir Afganlı er aracılığıyla anlaşıldı. Bu asker, ona Vakıf Gazetesinin o günkü sayısını getirdi. Komutan gelince, onu aşağı indirdiler. Eşyasını didik didik ederek yokladılar. Ali Sait Paşa'nın da tutuklanıp oraya getirilmiş olduğunu anlayınca, komutana rica ederek onun yanına verilmesini istedi. Orada iki sivil Türk polisine rastladı. Kuvayı Milliyecileri, ya da milliyetçi Türkleri izleyen kimi hain espionları gözetleyen bu iki sivil polis, o hainlerce ihbar edilerek tutuklatılmıştı. Şimdi de haklı olarak asılmaktan ya da kurşuna dizilmekten korkuyorlardı.

Öğleden sonra genç gazeteciye Malta'ya doğru yola çıkmak üzere hemen hazırlanmasını söylediler. Savaşın önce banka memuru olduğunu söyleyen bir İngiliz çavuşuyla Tophane Köşküne götürüldü. Saatlerce bekledikten sonra bir istimbota bindirildi. İstimbota, onu akşamüzeri Malta'ya doğru yola çıkacak olan Kardif kruvazörüne götürdü.

Gemi de birtürlü kalkmak bilmiyordu. Bulunduğu yer, cehennem hücrelerinden birine benziyordu. Süngülü erler, onu dik demir merdivenlerden aşağı indirmişler, birtakım makinaların arasından geçirmiş, açtıkları bir demir kapıdan karanlık bir deliğe tıkmışlardı. Bu delik zifir gibi karanlık, cehennem gibi de sıcaktı. İçinde bulunduğu deliğin

duvarlarından kalorifer boruları geçiyordu. Yerde de birkaç dolu çuval istiflenmişti.

Genç gazeteci, bu cehennem deliğine tıklışının nedenini daha sonra öğrenecekti. İstanbul'da korkunç istihbarat subayı yüzbaşı Bennett'e verdiği milliyetçi yanıtlar yüzünden işkenceye konulması buyurulmuştu. Şimdiyedek hiç kimse onun uğradığı işkenceli yolculuk yöntemine uğramış değildi. Bir süre sonra, uzun boylu bir İngiliz doktoru geldi. Ona bu işkenceli durumda Malta'yadek gidip gidemeyeceğini, sağlığının buna elverişli olup olmadığını sordu. O zaman kendinden geçen gazeteci, açtı ağzını yumdu gözünü, yine de bir nezaket içinde bir tutsağın söyleyebileceğinden çok şeyler söylemedi. Doktor, onu aval aval dinledi. Gidip süvari ile görüştü. Biraz sonra, gelen bir deniz subayı genç gazeteciye eşyasını toplamasını, kendisini bir kamaraya yerleştireceklerini söyledi. Giden subay, birazdan yine gelerek, kruvazörün çok küçük olduğunu, istenilen yerin bulunmadığını, ancak, zindanın önündeki boşlukta oturmasına müsaade çıktığını, orada oturup dinlenebileceğini, yatacağı zaman da kendisine bir asma gemici yatağı, bir hamak verileceğini söyledi.

Ahmet Emin, bunu işitince, kendini tutamayarak hemen karanlık, sıcak delikten dışarı fırladı, boğulmasına pek az kalmış bir adam gibi ağzını açarak pencerenin önünde ciğerlerini oksijenle doldurdu. Burada, cehennemden kurtulmuş bir ahiretli gibi kendisini mutlu buldu. Hava ile ışık, az nimet miydi? Karanlık delikte geçirdiği topu topu bir saatlik bir zaman, ona yüzlerce yıllık bir işkence dünyası gibi gelmişti. Biraz sonra, denizierlerinin çavuşlarından biri güleryüzüyle elindeki bir tabak yemekle göründü. Bir tutsağa ancak erlerin yemeğinden verilebildiğinden dolayı kusura bakmamasını söyledi.

Vapur birtürlü kalkmak bilmiyordu. Tek kalsın da isterse cehenneme gitsin. Onu güverteye çıkarıp biraz hava aldirdılar. Yurdun mavi göklerini, serin mavi sularını içercesine bir daha doyasıya seyretti. Sonra, yine aşağı indirdiler. Hamağının yanbaşıında bir başka hamak peydah olmuştu. Hamağında uzanıp düşüncelerini biraz durultmağa çalıştığı sırada polis slyasal bölüm müdürü Mu-

... getiren, kimer namakta onun yatacağı anlaşılıyordu. Adam, kendinden geçmiş gibiydi. Ahmet Emin'le tanıştığı halde birtürlü ağzını açıp konuşamıyordu.

«Beni neredeyse asacaklar» diye yineleyip duruyordu

Ona çok işkence etmiş oldukları anlaşılıyordu. Gelirken başından fesini çıkarıp alarak üzerine bir örtü örtmüş olmalarını kötüye yoruyor, bunun uğursuz bir işaret olduğunu söylüyordu. Gazeteci, onu avutmağa çalıştıysa da başaramadı.

«Hayır söylediler, mutlaka asacaklar, öyle olmasa otomobilde fesimi çıkarıp üzerine örtü örterler miydi?» diyor başka bir şey demiyordu. Gazetecinin bütün iyimser konuşmalarına aldırış etmeyerek, kendisini Malta'da asacaklarını söylüyordu.

Her yanından kızgın kalorifer boruları geçen hamakta ter banyosu yapan Ahmet Emin, sabahı ipe çekiyordu. Sabahla birlikte bu işkence de biter gibi oldu. Ancak işkence büsbütün bitmemişti. Ellerini yüzlerini yıkamak üzere siyasal bölüm müdürüyle götürüldükleri erlerin banyo yeri de cehennem gibi sıcaktı. Orada gövdelerinde dövme resimleri bulunan birçok denizeri çıırılçılak dolaşıyordu. Ancak anadan doğma dayanılabilen bu sıcak yerde giynikle durulamazdı. Ellerine yüzlerine biraz su vurarak hemen bu buhar banyosundan kaçtılar. Genç gazeteciyle Muaammer'i burada avutan bir şey vardı ki bu da birer düşman eri olan bu genç, güzel, sarışın askerlerin onlara çok nazik davranışlarıydı. Hiçbiri onlara yan bakmadı. Ancak, işin kötü yanı şuydu ki bütün erlere tutsaklarla bir tek sözcük bile konuşmaları yasaklanmıştı.

Genç gazetecinin yolculuğu, dördüncü gününü dolururken Malta, mavilikler ortasında ak bir taş yığını gibi göründü. Denizden görünüşü sanki bir çöldü. Bu insanın içini ürperten, karamsarlıklar yaratan bir görünüştü. Aca ba genç gazeteciylı Kardif gemisi cehenneminden sonra açık havada bir sürgün cehennemi mi bekliyordu? Yaşayan görürdü, o da görecekti.

İşte, Malta'ya sürülen gazetecilerden biri olan Ahmet Emin orada iki yıla yaklaşık bir zaman yurdundan, işinden uzak kalacak, ancak dönüşünde içine bir avuç kalburüs-

tü sürgün arkadaşının garnitür olarak serpiştirilmiş dağınık anılarının hammaddesini götürecekti.

Aya Nikola mahallesinin göze çarpan kişileri arasında Akagündüz'le Celâl Nuri'nin yakın ahbabı İstanbul Mebusu Numan Usta da vardı. Numan Usta, yaratılışında insancıl bir çekirdek taşıyan kişilerdendi. Varlıklı, paralı pullu bir kişi olmadığı halde en çok aranan kişilerden biri oluşu da bu yüzdendi. Gerçekten de ustaydı. Polverista mapusanesine yerleşir yerleşmez, birtakım aygıtlar filân edinerek ekme parası çıkarmak üzere bir iş olanağı kurdu. Kimin saati ya da fotoğraf makinesi bozulsa soluğu Usta'nın onarımhanesinde alırdı. Birisi anahtarını yitirse Numan Usta hemen ölçü alır, bir bakır peniyi bir an içinde anah-tara çevirirdi.

Arkadaşlarının hertürlü işine yarayan Numan Usta, boş zamanlarını da eğer kalırsa, kendine özgü birtakım işlerde harcardı. Bir ara kuşçuluğa heveslenen Albay Kara Vasıf'a da kuş kafesleri yaptı. Albay, türü az bulunan çok güzel kuşlar besliyordu. Kafeslerin biçimini kendisi tasarlıyor, ustanın yardımıyla yapıyordu. Öyle bir zaman geldi ki Usta'nın odasında yapımı süren süslü kafesleri görmek üzere hemen hemen bütün mahpuslar, günün birçok saatinde görmeğe geliyorlardı. Bu kafesler, süslü püs-lü, mini mini evleri andırıyordu.

Polverista'nın ikinci insancıl insanı «Hamal» Ferit'ti. Numan Usta'nın komşusu olan bu adam da tıpkı onun gibi herkesin derdine deva olanlardandı. Kendisine Hamal takma adının verilmesinin nedeni vaktiyle İttihatçılar zamanında Kara Kemal'in örgütünde hamallar kâhyası olduğundandı. Harçlığı kendi gereksinimini bile karşılamayan bu iyi adamın elindeki, odasındaki her şey, mahpusların ortak malı gibiydi. «Kendisi yokken her isteyen odasına girer, istediğini alırdı.» Parasız olduğunu bile bile gelip ondan para isteyen daha sıkışık durumdakilerle elleri boş çevrmez, cebindeki son meteliğini çıkarıp ona verirdi.

Hamal Ferit'in odasını en çok altüst eden de Celâl Nuri idi. Ara sıra oraya girer, duvarlara tuhaf yazılar yazar, resimler asardı. Ferit, dostluğu kötüye kullanan bu arkadaşının davranışlarına karşı babacan bir biçimde gü-

lümsemekten başka bir şey yapmazdı. Onun dostlarının bir bölümünü de pek iyi yemek yapma yeteneği kendisine bağlıyordu.

Polverista mapusanasını gerçek bir üniversite durumuna getirenlerden biri de Şükrü Kaya idi. İzmir Belediye Başkanlığından alınıp buraya getirilen genç, yetenekli adam, üniversite eğitimini Paris'te yapmıştı. Burada öğrendiği İngilizceyle Robenson Crusoe ile birlikte daha başka kitapları da Türkçeye çevirdi. Burada en iyi arkadaşı Ahmet Emin'di. Onlara iki ahbap çavuşlar adını takmışlardı. Şükrü Kaya mapusanede bir kafa adamı olarak çalıştı. Ufacık bir sebze bahçesi yetiştirerek kafasını dinlendirip bu toprak işleri yardımcılığıyla gövdesinin hamlığını gidermeğe çalıştı. Kuruluş döneminin en ünlü içişleri bakanı olarak Atatürk'ün buyruğunda onun ölümüne dek çalışacaktı.

Kızıl Elma Mefkure (İdeal) sinin ideoloğu olan Ziya Gökalp'da Malta mapusanasını yeni bir üniversite olarak benimseyen bir kişi oldu. Dışarıda sürdürdüğü düşün çalışmalarının arkasını burada da bırakmadı. Duygulu bir düşün, sanat adamı oluşunun durgun örtüsü altında duygulu bir aile başkanı, baba oluşunun yarattığı acı özlemleri su yüzüne çıkarmamak uğruna çok direndi. Onun günlük özel yaşayışı yok gibiydi. En bayağı konuşup görüşmelerinde bile bilimsel deyimlerin egemen olduğu görüldü. Bütün yaşayışı, bilimsel ölçülere vurulmuş düşünüş sistemi içinde geçiyordu. Havadan sudan konular üzerinde hiçbir dakikasını öldürmemeğe son kerte dikkat ediyordu. Kendisi birçok kişinin dertlerini dinliyorsa da kendi dertlerini hiç kimseye açmıyordu. Hiç olmazsa bu yüzden değerli saatlerini öldürmüyordu. Avrupa, dünya bilim düzeyinin en üst doruklarında gezinen Ziya Gökalp, Kızıl Elma ideali yüzünden Enver Paşa'nın ideologluğunu yapmış. Wilhelm'in yarattığı Turancılığa bütün varlığıyla bel bağlamıştı. Wilhelm'in Enver Paşa'nın ölümünden sonra bu arada bütün Kızıl Elma efsanesinin desteksiz kalışının acısını o çekti, sonra da siyasetten uzaklaştı, Ziya Gökalp, mahpusluğu sırasındaki para sıkıntısını da düşünce dünyasının zenginliğiyle avutuyor, unutuyordu.

O, bu mapusanede öğreticiliğini de elden bırakmaı. Cevresindekilerin sosyoloji, felsefe bilgilerini artırmalarına yardım etmek üzere düzgünce dersler verip üniversite hocası yaptı. «Cürüksulu Mahmut Paşa, ordu komutanı Ali İhsan Paşa, Yemen komutanı Ali Sait Paşa, Salah Cimcoz, sonraki Ziraat Bakanı Sabri, bu derslerin çalışkan öğrencilerindendir.»

Düşman işgaline karşı Malta'dan önce birçok yeraltı çalışmaları yapmış olan göz doktoru Esat Paşa da tutuklanıp sürülmüşse de oradan kurtulduktan sonra yine eski işi sürdürecektir olan demir leblebilerden biriydi. Onun yeraltı çalışmalarını çok iyi bilen İngilizler, işgal bölgesinin bu zararlı (!) adamını on altı mart işgaliyle birlikte geceyarısı don gömlek, çorapsız, ayakkabısız yatağından kaldırıp savaş gemisine tıkmışlardı. Mart havasının kah-peliği yüzünden böbreklerini üşüten doktor sonradan bunun çok acısını çekecekti. Yaşlıca da olduğundan bu hastalık onu yabancı bir toprakta bırakacak diye karadüşler görüyordu. İngiliz asker doktorları da onun hastalığının ağırlığını görmüşlerse de Türk düşmanı Lloyd George'dan tahliye olanağı koparmak düşünülemezdi. Paşa, zindancılarına karşı bayağı ölümsüz bir kin duyuyordu. Mapusanede, gözleri rahatsız olan arkadaşlarına bakmakla insancıl gereksiniminin bir bölümünü olsun gideriyordu. Bütün üzüntüsü, Türkiye'de bulunup da işgal ordularına karşı karınca kararınca çalışarak karşı koyamaması olanaksızlığıydı. Ne yazık ki düşmana karşı duyduğu çok güçlü kin, Paşa'yı zamanla çökertecek, ona öç almak olanağını bağışlamayacaktı.

Malta sürgünleri arasında yüksek rütbeli askerler epeyceydi. Bunların arasında Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesi sırasında Damat Ferit'le Vahidettin'in gözünü külleyen Cevat Paşa da vardı. En sonra durum anlaşıldığında adamcağızı pijamasıyla yatağından alıp zırhlıya götürmüşlerdi. Çok nazik bir asker olan Cevat Paşa, bu durumunu Polverista'da da korumuş. İngilizce öğrenmeğe çalışmış, oturduğu yeri imrenilecek bir biçimde düzenlemişti. Küçüğe, büyüğe gösterdiği sevgiyle saygıyla herkesin saygısını kazanmıştı.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtiğine, kendisine katılması için başvurduğu yüksek rütbeli komutanlardan biri de Mersinli Cemal Paşa'ydı. Mustafa Kemal'e umutlu bir karşılık vermişti. Mustafa Kemal, bir gün baktı ki Mersinli Cemal Paşa İstanbul Hükümetinin Harbiye Nazırlığı makamına oturmuş. O, başlangıçta Mustafa Kemal'i en çok düş kırıklığına uğratan askerlerden biri oldu. Nevar ki Anadolu'yu gizlice desteklediğini öğrenen İngilizler, onu da kara listeye koyarak apartopar Malta'ya sürdüler.

Mersinli Cemal Paşa, Malta'da zamanını iyice değerlendirmek düşüncesiyle Türk tarihini yazmağa karar verdi. Gerekli birçok kitap getirterek çalışmağa koyuldu. Kentte çıktığı günlerde genel Malta kitaplığından yararlandı.

Polverista'daki yüksek rütbeli subaylardan biri de Ali İhsan Paşa'ydı. Bırakışma başlamış, payitahtta İzzet Paşa hükümeti, yönetimi ele almış, henüz ayaktaki Türk ordularının dağıtılması işini becermeğe çalışıyordu. İmparatorluğun uzak bölgelerinden anayurda doğru ordu döküntüleri kaçarcasına ilerliyordu. Mustafa Kemal, Cevat, Fevzi, Mersinli Cemal paşalar, çoktan trene atlayarak İstanbul'a varmışlardı bile. Altıncı ordunun dağıtılması üzerine Ali İhsan Paşa da İstanbul'a çağırılmıştı. Şimdilik, İstanbul'a giden paşalara ilişkin yoktu. Ancak general Allenby Ermeni sorunuyla ilgisi olanları tutuklatıp onlardan hesap sora-cağını açıkça bildirmişti. Bu, öyle bir işti ki kurunun yanında yaş da yanabilirdi. Ali İhsan Paşa, Ermenilerin sürülmesi işinde hiçbir ilişkisi olmadığından kollarını sallayarak İstanbul'a gidebilirdi. 21.2.1919 günü Nusaybin'den İstanbul'a yollandı. Bu trende yaverleri, emir subayları, ordu sağlık başkanı Abdülkadir Noyan'la birlikte başka arkadaşları da vardı.

Konya Ereğli'sine dek her şey yolunda gitmişti. İstanbullardaki yığılmalardan, tikanıklıktan dolayı orada biraz beklemek zorunda kalmışlardı. Gerek Ereğli'de gerekse Konya'da İstanbul'un siyasal havasından hiçbir kaygu verici bilgi alamadılar. Konya'da Vali Muammer'le, ordu müfettişi Mersinli Cemal Paşa'yla da görüşmüştü. Onların sandığına göre Ali İhsan Paşa, İstanbul'a Harbiye Nazırı olmak üzere gidiyordu. Bundan dolayı da birtakım gerek-

sinimleri için ondan yardım istemeyi kurmuşlardı. Bunu kendisine de açtıklarında, Paşa acı acı gülererek böyle bir şeye inanmamalarını söylemişti. Gerek vali gerekse komutan, İstanbul işleri üstüne hiçbir şey bilmiyorlardı. Buna da şaşmaktan kendini alamadı. Oysa, İstanbul üstüne kendisi onlardan bilgi alabileceğini sanmıştı. Ali İhsan Paşa, eğer bu sırada Bakırağa bölüğü mapusanesisinin yurtseverlerle tıklım tıklım olduğunu öğrenmiş olsaydı elbette, İstanbul'a gitmekten vazgeçip Anadolu'nun gerekli bir bölgesinde kalıp ne yapması gerektiğini düşünecekti.

En sonra, tren İzmit'e yaklaşmış, İstanbul'un hem güzel hem de tehlikeli kokuları gelmeğe başlamıştı. Eğer çocuk çocuğu İstanbul'da bulunmamış olsaydı, şu sırada hiç de oraya gitmenin anlamı yoktu. İngilizlerin ne yapıp ne yapmayacağı hiç de belli değildi. Hiç olmazsa yanındaki ağırlıkları İstanbul'a götürmemeyi düşündü. Bir tehlike sezer sezmez oradan kaçması kolay olurdu. Bundan dolayı cins atlarını emir subayı Hasan'ın (Korgeneral Hasan Atakan) babasının Büyükderbent'teki evine bırakmaya karar verdi. Atları indirerek tren yolculuğunu sürdürdü. Eğer İstanbul'da bir tehlike görürse hemen Büyükderbent'e dönecek atlarını alarak Anadolu'nun içerilerine çekilecekti. Bu arada Ankara'ya gitmek de usundan geçmiyor değildi. Ali İhsan Paşa'nın, bu sırada Anadolu'da görebildiği bir tek paşa vardı. Konya'daki Mersinli Cemal Paşa. O, orada çalışırken kendisi de Anadolu'nun elverişli bir bölgesinde çalışmayı düşünüyordu. Kuşklar, umutlar, çocuk çocuk özlemiyle İstanbul'un sınırlarından içeri giren Ali İhsan Paşa, biri ikiye bağlayan soğuk mart gecesi, Haydarpaşa istasyonunda trenden inmeğe hazırlanırken peronun dört bir yanını İngiliz askerlerinin kuşatmış olduğunu gördü. O zaman durumu kavradıysa da artık iş işten geçmişti. Böyle alayı vala ile İstanbul'a gelmenin sonu elbette bu olacaktı. Süngülü birkaç İngiliz askerinin arasında istihbarat subayı Lafontaine karşısına dikilerek paşaya şunları söyledi:

«İstanbul'daki İngiliz işgal komutanlığı buyruğuyla tutuklanmış bulunuyorsunuz, benimle birlikte geleceksiniz.»

Fransızca söylenen bu sözler, paşaya makineli tüfek kurşunları gibi çarptı. Süngülerini kendisine çevirmiş on

beş yirmi düşman askerinin varlığı, verilen buyruğa uyması gerektiğini anlatıyordu.

«Tutuklanmamın nedeni nedir?»

«Bilmiyorum. Ancak, aldığım buyruğu uygulamakla görevliyim.»

Intelligence Service'in adamlarından olan eczacı yüzbaşıyla konuyu tartışmak, paşanın onuruna dokunduğundan başka bir şey sormayarak buyruğa uymaya karar verdi. Kendisiyle birlikte çok uzaklardan beri tren yolculuğu etmiş olan bir yığın subay, içleri ayaklanmış, acı, gözyaşıyla kabarak paşaya bakıyordu. Yapacak hiç bir şey yoktu. Şu sırada tutsak bir yurt parçasında bulunuyorlardı, kendileri de tutsak sayılırlardı. Şu birkaç İngiliz askerine silâh çekerek belki de paçayı kurtarabilirlerdi. Ne yazık ki İstanbul'da kum gibi yabancı asker vardı. Karşı koyuş, birkaç kişinin, belki de paşanın ölümüyle sonuçlanabilirdi. Irak'ta İngiliz ordusunu terleten Türk ordusu birliklerinin başlarında biri olan Ali İhsan Paşa, İngilizlerin hışmının salt kendisini erek aldığını bildiğinden direnmenin yararsız olduğunda karar kıldı. Komutasındaki subaylara, İngilizlere karşı direnmemelerini, bunun boşuna olduğunu, cephe-den getirdikleri evrakı Harbiye Nezaretine teslim etmelerini, bu olayı olduğu gibi Harbiye Nazırı ile Genelkurmay Başkanına bildirmelerini söyledi. Emir subaylarından biri de kişisel eşyalarını Teşvikiye'deki evine götürmeyi üzerine aldı.

Paşa, dört savaş yılı boyunca İstanbul'daki karısından iki küçük oğlundan uzak kalmıştı. Ancak, Türkiye yıkılırken onları bir kez olsun görebilmek olanağı doğmuşken bu kez de başına gelen bu yeni iş, onları bir kez daha kimbilir ne zamana dek kendisinden ayırıyordu. Çoluk çocuğunu görmek üzereyken feleğin kendisine oynadığı bu son oyun, öyle canını sıkıyordu ki buna karşı dişini sıkıktan, içinden sövüp saymaktan başka bir şey yapılamıyacağını anlıyordu. Hırısından gözleri yaşarmıştı. Bunları subaylarına göstermemek uğruna türlü davranışlar yapıyordu. Ordu Sağlık Başkanı Abdülkadir Noyan, onun çoluk çocuğunu avutmayı üzerine aldı. Paşaya usuna gelen şeyi de söyledi:

«Ah, paşam, Arap'ın söylediği söz çıktı.»

«Nedir, kim bu Arap?»

«Karargâhtaki Bağdatlı. (...) efendi remil dâkerdi. Boş zamanlarımızda ona remil attırırdık. Verdiği haberlerin kimisi doğru çıkardı. İstanbul'a yolculuk günü, yolculuğumuz üstüne de remil attırmıştık. «Bu yolculuğun sonu biraz üzüntülü görünüyor, paşa, bir felâkete uğrayacak, ancak, sonu iyidir» demişti. «Biz, buna belki bir yolculuk kazası demiş, inanmamıştık.»

Paşa, doktora şu yanıtı verdi:

«Ben, doğrusu, Adana-Konya üzerinden İstanbul'a gitmeyi kuşkuyla görüyordum. Eğer bu fal hikâyesini yola çıkmadan önce bana söylemiş olsaydınız, sizleri trenle gönderir, kendim Diyarbakır'a giderdim. Oradan duruma göre, sizlerin İstanbul'dan bana bildireceğiniz haberlere göre ya Diyarbakır'da kalır ya da Samsun'a doğru yolu sürdürürdüm. Ne yapalım, yazgı böyle imiş.»

Paşa, bunları söyledikten sonra La Fontain'e döndü:

«Haydi, gidelim» dedi.

Gecenin ayazında Haydarpaşa'dan Moda'daki İngiliz karargâhına yayan gittiler. İstihbarat, subayı, orda onu kendi evine götürdü. Süngülerin gölgesinde bir koltuğa oturttu. Gözüne uyku girmede. Subay, kendi odasına çekilmiş mışıl mışıl uyurken o, bütün gece çocukluğunu, uğruna dört yıl kan döktükleri yurdun kara yazgısını düşündü durdu. Henüz dört aylık bırakışma döneminde kendisine bu işleri yapan düşmanlar, kim bilir, ülkeye bundan sonra neler yapacaklardı? 2 mart sabahı okuduğu Türkçe gazetelerde Kabinenin Damat Ferit'çe kurulduğu, İçişleri Bakanlığına da Ali Kemal'in getirildiği yazıyordu. Bunları okuyunca paşayı kara bir umutsuzluk kapladı. Demek ki artık, ülkeyi Vahidettin'in vasisi olarak İngilizler yönetecekti. Oysa, zavallı paşa, ne boş umutlara kapılmış, Türk hükümetinin kendisini İngilizlerin elinden alabileceğini düşünmüştü. Bu en son umudun duman oluşu çok acıydı.

Sabahın saat sekizinde onu bir motora bindirdiler. Galata rıhtımında bir İngiliz tutsağı olarak karaya ayak basan paşayı, Merkez Rıhtım hanındaki bir odaya götürdüler. La Fontaine ortalarda görünmez olmuştu. Karşısına

dikilen Buldok köpeği yüzlü bir İngiliz çavuşu içkiden kan çanağına dönmüş gözlerini ona dikerek odanın içinde bir aşağı bir yukarı dolaşmağa başladı. Adam, öyle hoyratça yürüyor, öyle gürültü yapıyordu ki paşa nerdeyse her şeyi göze alarak üzerine atılıp onu yumruklamaya başlayacaktı. Yüzüne tükürmek işareti yaparak generallik apoletlerini gösterdi. Gedikli çavuş salt:

«All right» diyerek onun bu jestini karşıladı. Şimdi, karşı karşıya geçmiş iki Hint horozu gibi birbirlerinin üzerine atılmağa hazır hırsla soluyor, bakışlariyle birbirlerini ölçüp duruyorlardı.

Paşa, birkaç kez kafasını öteye beriye sallayarak:

«Ya sabır!» çekti.

Burda birkaç saat böyle aşağılanarak bekleyen paşa en sonra alınıp bir otomobile bindirilerek Osmanlı Bankasının karşı sırasında bulunan yapıların arkasındaki sokakta bir yapıya sokuldu. Bu taş yapının ufacık pencereli bir odasına tıklandı. Odada oturulacak, yatılacak eşya adına hiçbir şey yoktu. Kafası iyice kızan paşa, bağırıp çağırmağa bayağı sövüntüler savurmağa başlayınca en sonra sesini işittiler. Bir demir karyola ile battaniye, bir iskemle, bir masa getirdiler. Paşa, burda üç dört gün kaldı. Burda kaldığı sürece İngiliz Komutanlığına fransızca çok acı birkaç yakınma mektubu yazıp gönderdi. En sonra çıkagelen bir İngiliz kurmay subayı onun derdini çok düzgün bir fransızcayla sorarak öğrenmeye çalıştı. Kurmay Subay Arapyan hanının üst katında kendisi için çok rahat bir oda hazırlandığını bildirdi. Bu arada işlem bitince Malta'ya gönderileceğini de bildirmekte ivedi davrandı. Paşa, İngiliz komutanlığının kendisini böyle pis bir yere kapattırmasına çok üzüldüğünü, oysa kendilerinin General Tawenshend'e hiç de böyle davranmamış olduklarını hatırlattı. Bu sırada paşa kendi kendine şöyle söylendi: «Ey ulu Tanrı! Beni buralara, buradan da Malta'ya yollayacağına Diyarbakır'da kalıp İstanbul'a isyan etmeyi düşündüğümde bu düşünceimde karar kılmaklığıma müsaade etseydin daha adilce olmaz mıydı?»

Arapyan hanında daha rahat bir odaya yerleştirilen paşa burda eşiyile birkaç kez görüşebildi. Gerekli giynek-

leriyle çamaşırlarını aldı. Paşayı tepeden tırnağa zangır zangır öfkeden titreten şey, bütün bu işler olup biterken İstanbul hükümetinin ses çıkarmayışı, bütün bunları görmezlikten geliyordu.

İstanbul'daki ordu komutanları da hiçbir tepki göstermemişti. Hiç kimsenin kılı kıpırdamamıştı. Hiç kimse onun hatırını sormağa gelmemişti.

Ali İhsan Paşanın Haydarpaşa'da İngilizlerce tutuklanarak Arapyan hanına kapatılmasına karşı bir tek Erzurum tepki göstermişti. Hüseyin Avni, orda bir miting yaptırmış, düşmanın işini lanetlemişti. Paşa, buna karşı minnetle doluydu. Bütün bu başına gelenleri düşündükçe nedenlerini kolayca buluyordu: Bunların başlıcaları, savaşın sonundaki Musul savaşlarıyla olaylarıydı. Bırakışma döneminde altıncı ordunun başında İngilizlerin istemlerine karşı dikiliş vardı. Yarbay Kiling'i tutuklatmış, İngilizlerin ileri sürdükleri, destekledikleri Ermeni istemlerine karşı dikilmişti. Bununla da kalmıyarak Türk - müslüman halkın savunması uğrunda örgütler kurdurarak bunlara ordu cephaneliklerinden silâh dağıtmıştı. Urfa'da yaptığı direnme toplantısı, altıncı orduyu terhis etmiyerek elde tutması gibi eylemler de İngilizlerin ona dış bilemelerine yol açmıştı. İşte, şimdi, vaktiyle etini yiyemedikler bu kanatsız iri kuş ellerindeydi. Ulusunca da terkedilmiş, karanlık bir odaya tıkılmış, başına gelecekleri bekliyordu.

İngilizler, en sonra düşmandı. Kendi çıkarlarına göre davranmaları çok doğaldı. Ama, nerdeydi Türk aydınları, Türk yönetim adamları? Hepsinin de kanı kurumuş muydu? İşte, paşa İngilizlerden çok bunlara tutuluyordu.

Ali İhsan Paşa, martın sonuna doğru bir İngiliz beylik taşıt gemisine bindirilerek Malta'ya doğru yola çıkarıldı. Vapur, İngiltere'ye dönen birçok subayla tıklım tıklım doluydu. Paşa bunların arasında serbestçe dolaşıyor, Fransızca bilenlerle görüşüp konuşarak dertleşebiliyordu. Nazik, terbiyeli bir İngiliz yüzbaşısının komutasında gidiyordu.

Gemi, iki gün Akdenizin korkunç dalgaları üzerinde çalkalandıktan sonra Malta'ya vardı. Paşayı ortaçağ kalıntısı eski bir kaleye götürdüler. Eski bir tabya içinde oturmağa zorlanan paşa, burda kendisinden önce gelmiş kur-

banlarla karşılaştı Tabyada kırk-elli Alman deniz askeri tutsağı vardı. Bir kaç gün sonra, onları burdan alarak Polverista kışlasına götürdüler. Paşaya Medine savunucusu Fahrettin Paşanın odasının yanında bir oda verdiler. Burada Mısır'dan gelmiş birçok tutsak Türk subayı da bulunmaktaydı. Paşa, bu yeni evinde iki buçuk yıl çile dolduracak, sonra, bir punduna getirerek kaçacak, Anadolu eylemine katılacaktı. Artık buradaki yaşayışın en önemli yanı, Anadolu eylemlerini bildiren İngiliz, Fransız, İtalyan gazetelerinin Kemalistlere ilişkin haberlerini okumak, bunlar üzerinde konuşup tartışmaktı. Kemalist sözcüğüne de ilk kez bir İngiliz gazetesinde rastlamışlardı. Paşa da herkes gibi en doğru dünya haberlerini almak üzere İngiliz gazetelerini okumağa can atıyor, bunun için de İngilizce öğrenmeğe çalışıyordu. Hem İngilizceye çalışıyor, hem de anılarını yazıyordu. Artık, İngilizlerden hiç de hoşnut olmayan Maltızlar, bizim tutsaklara Kemalist diyor, Mustafa Kemal'e karşı duyulan sempatiyi paylaşıyorlardı. Bu maltızlar, Türk tutsakların işlerine bakan işçilerden başkası değildi. Kampı yöneten İngiliz çavuşları dışında bütün maltızlarla Türk tutsaklar, birbirlerine şefkatle sevgiyle bakıyorlardı.

Erzurum Kongresinin yapılışı, Mustafa Kemal Paşanın askerlikten çekilişi, Polverista'nın Kemalistleri arasında çılgınca bir umut uyandırmıştı. Cimcoz'un bu sevinçli umuttan doğan kahkahalarıyla bahçede sıçrayıp duranlar vardı. Çocuklar gibi birbirleriyle kovalamaca oynuyor, tutsaklıktan kurtuluş ışıklarının Anadolu'da yemyeşil yanışını böylece kutluyorlardı. Bir gün, yine bu sevinçli saatlerden birinde Ali İhsan Paşa, verandada Ağaoğlu Ahmet'i kovalarken adamcağız fena halde düşmüştü. Bacağının filân kırılmasından korkan paşa, Ağaoğlu'yu tutup yerden kaldırarak kucaklayıp öpmüştü.

Ancak, Anadolu'da başlayan milliyetçi eylem, henüz başlangıç dönemindeydi. Düşmanlar, bunu parladığı yerde boğmak üzere bütün güçleriyle üzerine çullanmışlardı. Bunun, asker ya da sivil aydınların eylemi olduğunu bilen İngilizler, 1920'nin 16 martında bütün kaburüstü eylemcilerle aydınları toparlayıp Malta'ya sürünce Polverista'da

başlayan özgürlük düşü çalgınlıklarının da sonu gelir gibi olmuştu. Birçok paşayla birlikte Anadolu eylemcilerinden Rauf da Polverista'ya gelmiş, bu da yepyeni bir karamsarlık yaratmıştı. Bunlar arasında paşayı en çok şaşırtan da Rauf'la, Ayvalık'da Yunanlılar'a çok anlamlı bir direniş gösteren Kel Ali'nin de öteki avarelerle birlikte Malta'ya geliyordu. Bütün bunlar, neden Anadolu'ya kaçmamışlardı? Bunların, Polverista'da ne işleri vardı? İnsan, İstanbul'da ya da Anadolu'da serbest gezer dolaşır da nasıl olur da İngilizlerin eline düşer, sonra bu çekilmez, bu iğrenç tutsaklığa razı olurdu? İşte, Ali İhsan Paşanın hiç anlam veremediği şey buydu. Demek ki bunlar, buraya isteyerek gelmişlerdi. Demek ki bunlar, Anadolu'da başlayan ulusal eyleme inanmamışlardı? Paşa, haklı olarak böyle düşünüyordu. Bunların yaptıklarının iyi, haklı işler olmadığını anlatmak üzere o günün birinde Malta'dan kaçmayı başarak, doğru Mustafa Kemal'in yanına koşacak, Türk Ordusunun kahraman safları arasındaki yerini alacak, Birinci Ordu Komutanı olarak düşmana karşı eyleme geçecekti. Anadolu'da bir tümen komutanlığını dahi nimet olarak özleyen Ali İhsan Paşaya, Mustafa Kemal, bir ordu komutanlığı verecekti. Şimdi, kocaman bir Türk bayrağıyla örtülü olan Polverista'daki odasında, tıpkı ordudaki karargâhında çalışır gibi düzgünce çalışıyor, gelecek için hazırlanıyordu.

Dünya savaşının tanınmış Türk komutanlarından biri olan Ali Sait Paşa, Yemen bölgesini yönetmişti. Polverista'da büsbütün içine kapanarak okumakla günlerini geçiren bir adamdı. Durmaksızın kitaplarının artırılmasına çalışıyor, okuyordu. Burada en büyük tutkusu buydu. Ağır başlı bir adamdı. Odasının duvarlarına yığın yığın kitap istifleyen paşa, sanki, elinden çıkan asker saflarının yerini bunlarla doldurmak ister gibiydi. Odasının yalnızlığı içine gömülerek dünyayla ilgisini kesmiş gibi görünen Ali Sait Paşa, tenis oyunlarının başlıca kahramanlarından biriydi. Bu oyunda en çok beceriklilik gösterenlerden biri de oydu. Yüksek rütbeli askerlerden Medine Kahramanı Fahrettin Paşa ise daha çok yalnızlığa gömülmüştü. Üçüncü kattaki odasında, kitaplar, çiçeklerle başbaşa karamsar bir yaşayış sürüyordu. Fotoğraf makinası da başlıca eğlence-

lerindendi. Kent gezintilerinde resimler çekerek bunlarla avunuyordu. Adamcağız, bir gün kendisini çok tedirgin eden bir hastalığa yakalandı. Doktorlarca kanser olduğu sanılan hastalık, paşayı, Medine'nin savunmasında gösterdiği kahramanlık sırasındaki çalışmalarından daha çok hırpaladı. Hastalığın kanser olmadığı sonradan anlaşıldıysa da, onun çektiği korku, dört yıllık dünya savaşında duyduğu korkunun belki yüz katını geçmişti.

Malta'dan kurtulduktan sonra, İzmir'e giren atlıların komutanlarından biri olacak olan Mürsel Paşa da Polverista'yı adlariyle süsleyen askerlerden biriydi. O da Fahrettin Paşa gibi, fotoğraf çekmekle uğraşır, bir moda halini alan tenis oyunlarında her zaman bir oyuncu olarak hazır bulunur, bütün öbür komutanlar gibi İngilizceye çalışırdı.

Polverista'daki mahpuslar, ilkin yurttaki mevkilerine göre önemle karşılanıyorlarsa da zamanla bu önem, yerini mapushanede gösterilen canlılığı bırakıyordu. Burada başlayan yaşayış, önem kazandığı oranda, anılara da yerleşmeğe başlıyor, önemsiz bir kişi bile bu yeni yaşayışın favorilerinden biri olup çıkıyordu. Samsun'da komutanlık etmiş olan Refet Paşa, (Kuvayi Milliyeci Refet Paşa değil) askerlik yaşayışında gerçekleştirmeyi belki de pek çok düşleyip de bunu yapmak olanağını bulamayan bir kişi olarak mapusanede bir müzik takımı kurdu. Durmaktan kokmağa başlamış ruhları seslerin güzelliğiyle canlandırmaya çalıştı. Bu arada, askerliğin engel olduğu müzik tutkusunu da sere serpe ortaya döktü, bir operet bile bes-teledi. Bir zaman geldi ki bu adı sanı pek işitilmemiş asker, mapusanenin en canlı adamı oldu. Ancak, zamanla tutsaklığın verdiği korkunç sıkıntılarla bıkkınlık, bezginlik, onun operetinin mapusanede oynanmasını önledi.

Bırakışma döneminin civcivli günlerini ulusçu, idealist, eylemci davranışlariyle Mustafa Kemal'den ayrı bir akım yaratmak isteyenlerin başlarında bulunmak gibi bir talihsizlikle göze çarpan Albay Kara Vasıf'ı bu talihsizlik, mapusanede de izledi. Her şeyden önce sağlığı bozuldu. Bu gövdesine ilişkin sağlıksızlık, ruhuna da işliyordu. 1919 yılında Sivas Kongresinde Mustafa Kemal'le diyalog kurmak gibi bir mutluluğa erişmeden önce İstanbul'da Enver Pa-

şanın Rusya'daki davranışlarının paralelinde İttihatçı yerli bir eylemi sürdürmek istemiş, buna baş olmuş, bu arada Amerikan mandasını isteyenlerin elebaşları arasına katılmıştı. Kütahya'da sol akımları fener gibi yakarak bunların ışığında Sovyetlerle anlaşmak isteyen İttihatçı bir kongre toplamış, Sovyetlerle anlaşma bile yapmış, sonra, Mustafa Kemal'in direnişiyle bütün bu eylemler suya düşmüştü. Kara Vasıf'la arkadaşları, İstanbul'a gizlice gelmiş olan yüksek rütbeli bir Sovyet askerini Mustafa Kemal'le görüştürmüştü. Sivas'ta yapılan bu görüşme hem, henüz bir hükümet kurulmamış olduğundan, hem de Mustafa Kemal'in önem vermeyişi yüzünden başladığı yerde bitmişti. (Sonradan Mustafa Kemal'in Havza'da Budyonni ile görüştüğü sanısını uyandıran görüşme işte buydu.) Onun da vicdanında, ulusal kurtuluş savaşının militanları arasına karışmayarak, bunun karşısında kalırcasına bocalamısı, en sonra İngilizlere yem olması, yem olmak uğruna çanak tutması, gangrenli bir yara açmış olmalıydı. Anadolu'daki karıncalar bile dev gibi büyürken o, Rauf vb. ile burada karıncalar gibi küçülerek gözden yitiyor, eriyip hiç oluyordu. Bu hiçliğe doğru eriyip akışın verdiği dayanılmaz duygular, düşünceler, Kara Vasıf'ı günde yüz kez öldürüyordu. Kafadarı Galatalı Albay Şevket de şu sırada onun durumundaydı. İstanbul'da birer ulusal dev olmak şansını ellerine geçirdikleri halde çaplarının küçüklüğü dolayısıyla bunu kullanamamışlardı. Eğer biraz İttihatçılıktan sıyrılabilselerdi Kel Ali de içlerinde olarak şimdi ulusal kurtuluş savaşçılarının safları arasında bulunacaklardı. Kutup yıldızı gibi gittikçe kuzey steplerinin sonsuzluğuna gömülen Enver Paşa, artık, onlar için de Türk ulusu için de bir umut bayrağı olmaktan çıkmıştı. Şimdi, herhalde bunu anlamış olduklarından olacak, içlerinden kanlı yaşlar gidiyordu. Ankara'da bir ara ulusal güçlerin anaforuna kapılır gibi olan Kara Vasıf, Anadolu'nun mebusu olarak İstanbul'a varınca, yine kopmuş, bundan dolayı da İngilizler onu bir cımbızın ucuyla aldıkları gibi Malta'ya fırlatmışlardı.

Şimdi, mapusanede kuşlar, çiçeklerle vaktini öldürmeğe çalışan Kara Vasıf, karnında taşıdığı başarısızlık

ağularıyla ağır ağır ölüyordu. Kendisini karaya vurmuş bir balık gibi duyuyordu. Ufacık gövdesinin üzerinde çok ağır basan yükler taşımağa özenmişti. Bütün umutlarını yitiren Kara Vasıf, bu yüzden de içi boşalmış bir ağaç gibi erkenden ölüp gidecekti. Bu sırada acemi bir İngiliz dışişinin de dişini çekerken çenesini kırması, adamcağızı büsbütün canından bezdirmişti.

Galatalı Albay Şevket'le Kara Vasıf'ın adı her zaman yanyana söylenmekteydi. Kurdukları gizli örgüt, başlangıçta çok etkili olmuşsa da sonradan Ankara'dakilerin ulusal eylemine karşı gelmiş, bu yüzden de birdenbire önemini yitirmişti. Mustafa Kemal, daha Kara Vasıf'ı paylayıp Karakol gibi bir örgütü tanımayacağını söylediği sırada Galatalı Şevket de Kara Vasıf da canlı fosiller durumuna düşmüşlerdi. Örgütlerinin içi dışı İngiliz casuslariyle dolmuş olan Galatalı Şevket'le Kara Vasıf, Malta'ya ancak birer fosil olarak gitmişlerdi. Şimdi, dağ gibi ideallerin ağır ölümlerini pranga demirleri gibi ayaklarında sürükleyerek öteki mahpuslar gibi tenis oynamaktaydılar, hem de iddialı tenis oyuncularından olarak. Her şey boşunaydı. O da göç yolları üstünde sürüden ayrı düşmüş kuşlar gibi bütün ünlüyle tehlikedeydi.

Anadolu'daki ulusal eylem kızışıp bir dünya olayı niteliği kazandıkça, özellikle mahpus komutanlar, yerlerinde duramamağa başlamışlardı. Çerkes Ethem Yunanlıları bir yıl boyunca. Demirci Mehmet Efeyle birlikte Batı Anadolu'da durdurmuş, Demirci de onlara bir güzel kötek atmışlardı. Padişahın İngilizlerle elele vererek, Anadolu'da çıkardığı ayaklanış yangınlarını Çerkes Ethem'in atlı ordusu bir bir söndürüyordu. Mustafa Kemal, arkada büyük vuruşları vurmak düşüncesiyle durmadan hem yeni devletin temellerine tuğlalar, sağlam taşlar hazırlıyor hem de yeni bir düzenli ordu ideali arkasında koşuyordu. Siyasal bir güç olarak çoktan dünya uluslarının dillerinde geziyordu. Bu adın anlamı son kerte büyüktü. İtilâf devletlerinin yendiği, hasır gibi yere serdiği bütün uluslar, bu adın büyüüne kapılmışlardı. Hele Polverista'daki mahpuslar, bütün

umutlarını artık Anadolu'ya, Mustafa Kemal'e bağlamışlardı. Komutanlardan birkaçı ise, hemen kaçarak oraya gitmeğe, düşmanın karşısında eyleme geçmeğe can atıyorlardı. Kaçmak isteyen epeyce kişi varsa da bu işin örgütsüz olmayacağı açıktı. Koskoca denizin ortasında ufacak bir adada bulunuşları, parasız pulsuz oluşları onların umutlarını kırıyordu. Kaçmak düşüncesi birçok kişinin kafasında gelişedursun Anadolu'dan en doğru haberler alabilmek de gittikçe bir gereksinim haline geliyordu. Anadolu'nun başarısı ya da felâketi, bütün mahpusların da kurtuluşu ya da felâketi demekti. Anadolu'nun ayaklanması, düşmanları hırpalamağa başlaması hemen hepsinin özgürlük düşüncelerini ateşlemişti. Kentte serbestçe gezip dolaşma izni çıkıncaya dek bütün haberler, Ahmet Emin'in Times, Manchester, Guardian gazetelerinden çevirdiği makalelerden sızdırılır, bunlar, yorumlanarak haber olması gereken kaynağa böylece gldilmek istenirdi. Kentte serbest gezmek izni Ahmet Emin'e önemli bir görev daha yükledi. Genç, becerikli, bilgili bir gazetecinin yapması gereken şeyi yapmak üzere davrandı. Artık, bütün İtalyanca gazeteleri alıyordu. Sicilya gazetelerinden aldığı haberler Reuter ajansını bile atlatıyordu. Giornale di İtalya Türk dostu bir gazete izlenimi veriyordu. Türkiye üstüne en çok, en doğru haberleri o gazete yazıyordu.. İdea nationale de Türkiye olayları üzerine iyice eğilmiş, candan haberler veriyordu. Francesco Copola bunda çok güzel yazılar yazıyordu. Ahmet Emin, mapusaneden çıkarak gezdiği günleri İtalyan postasının geldiği günlere denk getirmişti. İlk işi kitapçı dükkânına koşmak oluyordu. Orada Türk dostu sempatik bir genç vardı. Oraya gidinceye dek oğlan bütün gazeteleri okumuş bulunuyordu. Haberlerin iyi ya da kötü olduğunu onun yüzünden anlamağa çalışırdı. İyi haberler, genç adamın yüzünde ışıklı bir sevinç yaratmış olurdu. Kötü haberlerde oğlanın yüzü yağmur bulutu gibi asılırdı.

Anadolu'da geçen savaşlar, bütün dünyayı büyülemişti. Ankara ha düştü ha düşecek derken Haymana ovasında yirmi iki gün yirmi iki gece süren yeryüzünün en

büyük, en sürekli meydan savaşı, Yunanlıların belkemiğini kırmış, herkesi şaşkınlıklar içinde bırakmıştı.

İşte, bu yaman savaş sürdüğü sırada, genç Türk gazetecisi yeni bir haber kaynağı daha buldu: Malta Chronicle gazetesinin yazarlarıyla ahhap oldu. Her akşam oraya uğrayarak ertesi gün gazetede çıkacak haberleri alır, arkadaşlara iletmek üzere sevinçle içeri koşardı. Gazetenin maltız olan sahibi, bu genç Türk gazetecisinin ülkesine ilişkin haberleri almak uğruna çırpınına büyük bir saygı duyardı. Gazetenin bütün yazılarını akşamdan okuyan Ahmet Emin, oradan teşekkür ederek ayrılırken yine uğrayıp başka haberler olup olmadığını sormasını isterdi. Ahmet Emin, Malta üstüne Vakit'te yazdığı bir yazıyı tercüme ederek gazete sahibine verdi, o da bunu olduğu gibi gazetesine geçirdi. Malta'da bu sırada papazlar, Maltız kadınlarının açık saçık kılıklarına saldırıyordu. Türk gazetecisinin yazısında ise Maltız kadınlarının bu uygar kılıkları övülüyordu. Onun bu yazısı papazlarla onları destekleyen eski kafalılarınca ele alınıp silah gibi kullanınca Ahmet Emin, gerek kendisini gerekse bu uygar kılığı savunmak üzere gazetede yazılar yazmağa başladı. Bu yazılara kendi imzasını atıyordu.

Polverista'da birdiziye yaşayış sürüp giderken günün birinde ortalık bir kaçış olayıyla çalkandı. Van Valisi Cevdet Tahir'le Kırzade Mustafa yitiklere karışmıştı. Oysa öyle çok kaçmak isteyen vardı ki onların kaçışını bunların hiçbiri duymamış, haberi alınca çok da üzölmüşlerdi. Buna en çok üzölenlerden biri de Ali İhsan Paşa'ydı. Kaçarak bir ayak önce Anadolu'ya geçmeyi, düşmanın karşısına dikilmeyi düşünmesi bile onun daha önce kaçmasına yardım etmeyi gerektirmez miydi? Bu arkadaşlar, bunu hiç düşünmemişler miydi? Anlaşılıyordu ki bu işi ancak, çok para oynatarak becermişlerdi. Zengindiler. Bu iki kişinin kaçışı, ortalığı biraz karıştırdıysa da zamanla gerilim dindi. Bu kez daha kalabalık bir eylemciler grubu kaçmak üzere Kara Kemal'in elebaşılığında örgötlenmeğe başladı. Daha önce ikişer üçer kişilik topluluklarla kaçmak isteyenlerin birçoğı, işi belli etmiş, başarısızlığı uğramıştı. Kaçmayı, çok önemli bir iş olarak kaç-

mayı ön plana alanların hemen hepsi, İngilizlerin kendilerini çok kötü damgaladıklarına inananlardı. Ermeni göçüne adları karışanlar, katliamlarla suçlananlar, özellikle canlarının korkusuna düşmüşlerdi. Eğer Anadolu ayaklanışı sarpa sarar da bir başarısızlık —Allah göstermesin— söz konusu olursa durumlarının yaman olacağı kanısındaydılar. İngilizlerin, Kuvayı Milliyecilere karşı daha hoşgörölü davranmağa başladıklarını seziyorlardı.

Mahpusları umuda ya da umutsuzluğa düşüren şeylerden biri de bir gün durup dururken içeri neden girdiği anlaşılmayan herhangi bir mahpusun serbest bırakılmasıydı. Bu konu üzerinde kafa yormağa başladıklarında hemen hepsi içlerinden ayaklanırdı. Şundan ki hemen hiçbirisi kendisini herhangi bir suçla ilgili saymıyordu. Örneğin, Ahmet Emin, Vali Cevdet'in giz ortağı durumunda olduğu, kendisine kaçma önerildiği halde kaçmak istememişti. O da günün birinde ansızın salıverileceğine inananlardandı. Ancak, onun kaçıışı şu yönden sakıncalı olabilirdi: Kaçışını öğrenen İngilizler, İstanbul'da şimdi bile çıkmakta olan Vakıf gazetesini kapatırlar, hem kendi ailesinin hem de gazete personelinin ekmek parasına kıyarlardı. Ulusal güçler, Anadolu'da düşmanın tozunu silkip durdukça İngilizler nasıl olsa onları buradan çıkarmak zorunda kalacaklardı. Sakarya yengisi, bütün dünyaya gerekli kanıyı vermişti: Mustafa Kemal, Yunanlıları, dolayısıyla Lloyd George'u da yenecekti. İngilizler, tehlikeli bulmadıkları herhangi bir mahpusu serbest bıraktıkça sıranın kendilerine de geleceğinden umutlanan mahpusların önemli bir bölüğü, bir gün bir toplantı yaparak, nasıl olsa günün birinde çıkacakları ancak bunu ivedileştirmenin gerektiği kanısına vardılar. Bir ayak önce, burdan kurtulmanın yollarından biri de dünyanın bilmediği acıklı durumlarının, dünya kamuoyuna bildirilmesi idi. Daha önce tek tek gönderilen protesto mektuplarının bu kez toplu olarak göndermeğe karar verdiler. Bütün bu protesto mektuplarını da çok iyi İngilizce bildiğinden dolayı Ahmet Emin yazıyordu. Şimdi yapılan büyük toplantıda kurtuluş işi için yapılacak çalışmaları bir kurulun yürütmesine karar vererek, Sait Halim Paşayı, Fethi'yi, Ali İhsan Paşayı, Ağa-

oğlu Ahmet'i, Şükrü Kaya'yı, Celâl Nuri'yi, bir de Ahmet Emin'i kurula seçtiler.

Kurul, gerçekten çetin bir işe girdi. Türk hükûmetine, İngiliz hükûmetiyle başka yabancı hükûmetlere sansürden kaçırılmış mektuplar ulaştırdı. İngiliz olarak yazılan bir broşür, yine gizli yollardan İsviçre'ye gönderildi. Ne var ki bu broşürü bir türlü bastıramadılar.

Büsbütün özgürlüğe kavuşmak üzere girişimler yapıldığı sırada Van Valisi Cevdet Tahir'le Kırzade Mustafa'nın kaçı, Polverista'ya gerçekten sıkı, tedirgin edici bir düzen getirmişti. Arkadaşların birçoğu bu yüzden kaçaklara öfkelenmekle birlikte onların kaçışlarını doğrulamaktan da kendilerini alamıyorlardı. Özellikle Cevdet Tahir topun ağzında görülüyordu. Van'da cephe gerisini karıştırdıkları gerekçeyle zararlı gördüğü eylemci Ermenileri zararsız duruma getirmişti. Bu yüzden de Ermeni katliamı literatüründe adı çok geçen Osmanlı yöneticilerinden biri durumuna gelmişti. İngilizlerin çıkardığı Mavi Kitap'ta onun üstüne çok kötü yazılar yazılmıştı. Bundan dolayı, onun dirimi her an tehlikedeydi. Ancak, Malta'dan kaçarak canını kurtaran Vali Cevdet, arabalı, arabasız kent gezintilerinin yasak edilmesine yol açmıştı. Özgürlüğe çok yaklaştıklarını sandıkları bir sırada yine dikenli teller arasına itilmeleri, mapusane psikolojisini patlayacak duruma getirmişti. Kara Kemal, topluca kaçmanın bütün olanaklarını hazırlamağa çalışarak İngiliz komutanlığını büsbütün çileden çıkarmağa hazırlanıyordu. Kara Kemal'in çevresinde toplanan grup içinde de Cevdet Tahir gibi diriminden kaygı duyanların tutarı kabarcıydı. Yalnız, Ali İhsan Paşa, böyle bir kaygı duymuyorsa da bir ayak önce Ulusal Kurtuluş Savaşındaki yerini almak tutkusuyla dokuz doğuruyordu. Askerlerin içinde eski bir denizci, yiğit bir adam olduğu bilinen Hüseyin Rauf, denizcilik bilgisinden kaçacaklara işe yarar bilgiler vermekle birlikte kaçmak istemiyordu. Bunun nedeni sorulduğunda: «Kaçamam, arkadaş, diyordu, ben İngilizlere kaçmayacağıma ilişkin söz vermiş bulunuyorum. Bu namus sözünü tutmak zorundayım.»

Savaşta, her şeyin meşruğ olduğunu her nedense unutan Hüseyin Rauf düşmana verdiği sözü tutmak uğruna ulu-

sal kurtuluş savaşında çalışmak üzere verdiği sözü unuttuyordu.

Bir gün Celâl Nuri, koşarak Ahmet Emin'in yanına vardı:

«Muştı, muştı!» diye bağırdı. Sevinçten uçuyor gibiydi. Elindeki telgraf, bir kuşun kanadı gibi çırpınıyordu. Bu, kardeşi Suphi Nuri'den geliyordu. Bunda bütün mahpus Türk gazetecilerinin kurtuluşu muştulanıyordu. Ahmet Emin, telgrafı şöyle bir okuyunca başı döner gibi oldu. Bu, birdenbire gökten düşer gibi gelen bir sevinçti. Neredeyse sevinçten kendini yitiriyordu. Belki de, Velit'in, kardeşi, Talha'nın ölüm kertesinde hasta oluşu dolayısıyla vurda dönmesine müsaade edilişi bu umudu uyandırmış olabilirdi. Bu telgraf, bir özgürlük kuşu gibi ilkin bütün mahpus gazetecilerin ellerinde uçup durdu. Sonra, öbür mahpuslar da bu mucizeli kâğıt parçasını kendi gözleriyle görmek istediler.

Bu kurtuluş haberi ötekileri de sevindirdi. Bu, ergeç özgürlük, kuşunun kendi başlarına da konacağını gösteriyordu. Ancak, gazeteciler, böyle kendi kendilerine gelin güvey olurken mapushane komutanının bundan haberi bile yoktu. İstanbul'dan gelen bu güzel haberi başka kurtuluş haberleri izledi.

Bundan sonra da, Cevdet'le Mustafa'nın kaçmalarıyla kalkan kentte izinli gezme yasağı kalktı. Millet, yine sabahın saat onundan akşamın dördüne dek dışarda gezip dolaşmak özgürlüğüne kavuştu. Gazeteciler, o kerte sabırsızlanıyorlardı ki, limanda bekleyen bir yolcu vapuru kalkmadan buyruk çıksa da ona binebilsek diye kendi kendilerini yiyorlardı.

Bu vapurla gitmek işi bir fantaziden ileri geçmediyse de gerçekten bir bölük gazetecinin serbest bırakılıp yurda dönmelerine müsaade edileceği anlaşıldı. Gazetecilerin listesinde Ahmet Emin'in adı çıkmayınca genç gazeteci bir tuhaf oldu. Kendisinin gazetecilikten başka bir işi olmadığından bunu gerçekten tuhaf bulmuştu. İngilizlerin kendi lütuflarına bağlı olduğu anlaşılan bu serbest bırakılış, Londra'da oluşan yeni bir olayla bütünlenmek olanağına kavuşacaktı. Londra'da Türk - İngiliz delegeleri arasında bir di-

yalog başlamıştı. Birtakım özgürlüklerle ilgili olan bu konferansa katılan Türk delegelerine Polverista zindanından bir yığın mektup yağdı. Bu mektuplar, hem tek tek kişilere hem de bütün mahpuslara ilişkindi.

Londra'daki kurul arasında bulunan Yunus Nadi'den günün birinde Ahmet Emin'e Fransızca bir telgraf geldi. Bunda: «Yaşasın geri alınan özgürlük» yazıyordu.

Bu telgraf, Polverista'da bir bayram havasının dalgalanmasına yol açtı. Sevinçten fesler, kalpaklar havaya uçtu. Demek, artık özgürlüğün ucu görünmüştü. Başları eğik bütün mahpuslar, birdenbire gençleşmişti. Avluda yürürken sanki uçtuklarını duyuyorlardı. Hepsinin ayaklarında özgürlüğün çevikliği vardı. Yunus Nadi'den başka hiçbir şeyden söz edilmiyordu. Kuvayı Milliyeci ünlü gazeteci, o gün bütün mahpusların dillerinde şeker, bal gibi dolaştı durdu.

Ancak, aradan birkaç gün geçip de hiçbir ses çıkmayınca düş kırıklığının kara sisleri alınları örtmeğe, gözleri perdelemeğe başladı. Bunun üzerine, haberi gönderen ünlü gazeteciye diş bilemeğe başlandı. Ancak, sızan haberlere göre Londra'da Polverista'lıların yazgıları üzerinde görüşmelerin yapıldığı anlaşılıyordu. Anadolu'da bu Türk tutsaklarına karşılık tutuklanan Rawlinson vb. gibi İngilizler, Polverista'lıların kurtuluşu için rehine olarak tutuluyor, görüşmelerde koz olarak kullanılıyordu. Görüşmelerin en çetin yanı, Ermeni göçünde ilgili görülen eski devlet adamlarının İtilaf Devletlerince cezalandırılması sorunuydu. Türkiye'de bu hakkın ancak, Türk Devletinin işi olduğu üzerinde duruyordu. Londra görüşmeleri en sonra bir sonuca varır gibi oldu. Altmış dört kişilik bir liste yapılarak ilkin bunların serbest bırakılması, geriye kalan kırk kişinin de sonradan yapılacak görüşmelere konu olması karar altına alındı. Bunun üzerine bu listenin dışında bırakılanlar, İtilaf Devletlerinin mahkemelerine düşeceklerini sanarak ah vah etmeğe başladılar. Bunda da haklıydılar. Bu yabancı mahkemeler onlar için ölüm cezası verebilirdi. Kendisini suçsuz sayan bir yığın kişi, altmış dörtlük listeye girmediklerini görerek şaşırılmıştı. İngilizlerin diş bilemediği sanılan birçok kişi ise çıkıyordu. Artık, millet, sabahtan akşama dek kentte geziyordu. Yalnız bu arada altmış dört kişinin Malta'dan

çıkabileceği, geri kalan yirmi dört kişinin serbest olmakla birlikte adadan ayrılamayacağı anlaşıldı, ikinci kafile olarak bırakılacaklardı. Vizesi verilen kırk kişi, bir gün arkadaşlarınınca uğurlandı.

Kırk kişinin gidişinden sonra, İngilizler, Ermeni göçüyle ilgili mahpusları serbest bırakmamak üzere ayak dirediler. Bu, hiç listeye girmeyen kırkları kara kara düşündürdü. Türk hükümeti ise, elinde bulunan İngilizlerin serbest bırakılması için altmışdört kişilik listenin bütünüyle serbest bırakılmasını koşul koşuyordu. İngilizlerin diretişi üzerine Ankara hükümeti, bütün tutsakların bırakılması koşuluyla elindeki İngiliz tutsaklarının serbest bırakacağı üzerinde bir prensip kararına vardı. Bunu öğrenen Türk mahpusların yüreklerine ilk soğuk su serpildi. Artık İtilâf Devletlerinin mahkemelerinde ölüm yargısıyla yargılanmak tehlikesi de temelli ortadan kalkıyordu.

«Yaşasın, Ankara Hükümeti!»

Ankara Hükümetiyle Londralılar böyle çekişip dururken Polverista'dakilerde yine bir karamsarlık başgöstermeğe başlamıştı. Yirmi dört kişilik listede bulunanlar, kentin sokaklarını kaldırım mühendisi gibi aylardır aşındırıp durdukları halde bir türlü kurtuluş buyruğu gelmiyordu. Kurtuluş umudu bir kez ayaklarını yerden kestiğinden artık mahpuslara tutsaklık çok ağır geliyordu. Listeye konmuş olan yirmi dört kişi, ergeç özgürlüğe kavuşacağını kestirdiğinden sabırla koruk helva olur diye bekliorsa da İtilâf Devletlerinin gözlerine birer gerçek suçlu olarak diken gibi batan İttihat ve Terakki Hükümetinin sorumluları, sabrın bataklığında boğulacaklarını bildiklerinden davrandılar. Elebaşları Kara Kemal, örgütlenmeyi hızlandırdı. Yağlı ip-lerin kara gölgeleri artık her gece düşlerine girdiğinden burdan sıvışmanın farz olduğunu anlamışlardı. Kara Kemal'in yaptığı örgüt, bir komitecilik temeline dayanıyordu. Kaçacaklar, hücrelere bölüştürülmüştü. Her dört kişilik hücrenin bir elebaşısı vardı. Kaçmağa hazırlanan on altı kişinin hiçbirinin ötekinden haberi yoktu. Herhangi bir terslik olur da yakalanacak olurlarsa hiç kimse başkasını ele veremeyecekti. En çok korkulan da ispiyonlanmaktı. Mahpuslardan herhangi biri, göze girerek affedilmek uğruna

böyle bir haltı işleyebilirdi. Hiç kimse yanına eşya almayacaktı. Her gün sokağa çıkıldığı gibi günlük giyinişleri içinde çıkacaklardı. En sıkı buyruk buydu. Son gün kaçak adaylarından her biri ancak iki üç kişiyi tanıyabiliyordu. Kara Kemal'in yönetimindeki birkaç kişilik yönetim kurulu, bütün işleri düzenledikten sonra kaçılacak günü, saati bildirdi. 5 Eylül 1921 günü, Malta limanında Tricotti adlı küçük bir İtalyan kaçakçı gemisi demirlemişti. Tunus'tan yüklediği bir sürü sığırı Malta'ya getirmişti. Vapurcuk, yükünü boşaltmak üzere Marsa Sirocco denilen askeri limanda demirlemişti. Yükünü orda boşaltıyordu. Biraz ötedeki Büyük Liman adlı sivil limansa, gemilerle, insanlarla kaynaşıyordu. Çok kalabalıktı. Asker limanı ise onun yanında çöl gibi ıssızdı. İki liman arasında bir dil uzanıyordu. Yarım ada üzerinde de Valetta kentinin Maltataşından ak evleri güneş altında göz kamaştırıyordu.

6 Eylül 1921 salı günü akşamı Tricotti vapuruna bineceği kaçış kurulunun yöneticisince hücre elebaşlarına bildirildi. O gün, yine her günkü gibi izinli olarak kente çıkılacak kesinlikle hiç kimse yanına göze çaracak eşya almayacaktı. O gün, Hüseyin Rauf, Londra'da bulunan Bekir Sami ile Cami (Baykut)'dan özel bir araçla bir mektup aldı. Bundan Ankara'dan, Mustafa Kemal Paşadan olduğu anlatılmağa çalışarak, bir istek belirtiliyordu. Varlığının gerekliliği dolayısıyla Malta'dan kurtulmağa çalışması, hiçbir manevî kayguya aldırış etmemesi salıklanıyordu. 16 kişilik kaçak listesinin içinde yer alan İsmail Canbolat da bu mektubun yanısıra bir pusula ile aynı isteği yineliyordu.

Bu mektubu alan Hüseyin Rauf, başlangıçta kaçmayı gece gündüz düşleyen arkadaşlarıyla konuşmalarında, kendisini serbestçe kente bırakan İngilizlere verdiği sözü söz konusu ederek, bunu kırıp kaçamayacağını söyleyip durmuştu. Şimdi de aynı bahaneyi ileri sürerek, ne kerte zalim bir düşman olursa olsunlar, İngilizlere centilmen sözü verdiğini, bundan dolayı bu sözü, bu namus sözünü onur sözünü çiğneyerek kaçaklara katılamayacağını bir kez daha yineledi. Böyle bir namus sözünün ne kerte romantik, şovalyece kaçtığını, elbette, İttihatçıların çok büyük sınavlar geçirmiş olan militanları gülümseyişlerle karşıladılar. Ana-

dolu'da kan gövdeyi götürürken Malta mapushanesinde şövalyelik taslamanın ne kerte çocukça bir şey olduğunu düşünmek zorunda kaldılar. Bu demek ki Hüseyin Rauf, Anadolu'da sürüp giden kanlı bağımsızlık savaşına katılmak istemiyordu. Yoksa, yurtlarını kurtarmak uğruna ırzlarını bile seve seve veren kadınlar, Hüseyin Rauf'tan daha az mı namuslu, daha az mı onurluydular?

Hüseyin Rauf, yanıtını kendi kendine şöyle yineleyip duruyordu: «Ne var ki benim için manevî kayguya riayetsizlik, yani ne kerte zalim ve haksız olurlarsa olsunlar, İngilizlere ya da başkalarına, kaçmayacağıma ilişkin vermiş olduğum söze, riayetsizlik mümkün mü? Ben, böyle bir şey yapabilir miyim? Düşünüyorum, ne pahasına olursa olsun, bu benim harcam değildir. Buna karşın, yanıtlımı kimi içten arkadaşlarımla görüştüktan sonra vereceğim.»

İngiliz savaş gemileriyle kıyı arasında bir yere demirlemiş olan Tricotti, yükünü boşalttıktan sonra, evrakını 6 Eylûl salı günü Napoli'ye yollanmak üzere vize ettirmişti. Kaçaklar, her günkü gibi izinli olarak kamptan çıktıktan sonra, geminin bulunduğu kıyıya doğru ufak hücre toplulukları olarak aralıklı yürüyeceklerdi, Valetta kentini arkada bıraktıktan sonra geminin tayfalarıymış gibi sandallara binerek güverteye çıkacaklardı. Ancak, sabahleyin Valetta'da gezinmek üzere izinli çıkmağa hazırlanan Ali İhsan Paşa, daha önce, yasaklanmasına aldırış etmeyerek eşyasının bir bölümünü sattırmış, sonra da sırtına üstüste çamaşırlar, giynekler giymişti. Kapıdan çıkarken dikkati çekmeyişini, gövdesinin arık oluşuna borçluydu.

Kaçakçı gemisini bulup Malta'ya gönderen, eski İttihatçı atlı subaylarından İtalya'da oturan Basri'ydi. Becerikli bir Maltız kaçakçı, bütün işlerin yürütülmesini üzerine almıştı. Maltız kaçakçının karadaki adamı bir Maltız kılavuz da kaçaklara yol gösterme işini, bir polis kılığında yönetecekti. Bütün işler tasarlandığı gibi oldu. 6 Eylûl salı günü akşamı, on altı kişilik kaçak topluluğu, kafilâ kafilâ Tricotti vapuruna bindiler. Birinci kafilâ, Ali İhsan Paşa, Ahmet, Fevzi, Sabit'ten, ikinci kafilâ Mahmut Kâmil Paşa, Bedri, Gani, Faik, üçüncü kafilâ, Memduh, Muammer, Tahsin, Şükrü, Macit'ten oluşuyordu. Gemiye en son binen

Kara Kemal'di. İşi örgütleyen o olduğundan son kaçağın yerleştiğini görmeden ayrılmamıştı.

Ali İhsan Paşanın kafilesini, vapura ayak atar atmaz kış ambarına atmışlardı. Geminin iki yüz metre ötesinde bir İngiliz beylik gemisi yatıyordu. Bir malzeme depo gemisi olan bu geminin parmaklıklarına dizilmiş bir yığın İngiliz askerinin bakışları altından geçerek küçük Tricotti'ye giderken kaçakların yürekleri delice çarpıyordu. Ancak, askerlerin, bunları yabancı geminin tayfaları sandığı anlaşıyordu. Onlara hiç de alıcı gözle bakmıyorlardı. Yüreklerinin heyecanla çarptığını bastırmak üzere neşeyle, kahkahalarla gemiye binmişlerdi. Ancak, güvertedeki kalabalığın kuşku uyandırması tehlikesine karşı, kaptan, onları ambara indirmiş, üzerlerine de kocaman bir branda bezi attirmişti. Bu branda bezi, kaçakları hava alamaz duruma getirmişti. Karaya vurmuş balık gibi güçlükle soluyorlardı. Bulundukları yer havasız olduğu gibi karanlıkta da. Vapurun kalkışını sabırsızlıkla bekliyorlar, bir türlü kalkmıyordu. Burada bir hava deliğinin bulunmayışına sövüp sayanlar vardı. Bir ölü sessizliği içinde sonucu bekliyorlardı. Tricotti'nin sandalı onları ikiye üçer kişi olarak kıyıda alıp vapura taşırken hemen kuş olup Akdenizin uzaklıklarına doğru kanat açacaklarını, bu belâli yerden kurtulacaklarını sanmışlardı. Sandalla vapura gidebilmek bile çok kolay olmamıştı. Kayığın dönüşünü kıyıda saatlerce bekleyenler bile olmuştu. Son dakikada kaçıştan haberi olan mahpuslardan bir bölümü de bu sırada uzakta gezinir gibi yaparak onların son serüvenini görmeğe çalışıyordu. En büyük korkuyu geçirenler de bunlar olmuştu. Vapurun belirli kalkma saati çok gecikmişti. Demek ki polis, işi çakmıştı. Şimdi, kim bilir ne biçim bir kıyamet kopacaktır. Bunların çektiği korku, vapurdakilerin havasızlıktan bundalmaları yanında daha yıpratıcı bir şeydi. Hepsi de yakın arkadaşlarıydı. Onların yazgılarını paylaşıyorlardı. Kıyıda bekleyerek arkadaşlarının tehlikeli serüvenlerinin son sayfasını görmek isteyen mahpusları, böyle titreten, terleten şey şuydu: Kaçaklar, vapura bindikten sonra, bir polis müfettişi, bir raslayış olarak, hemen vapurun karşısında rıhtıma bir iskemle atarak oturmuş, uzun zaman da ordan ayrılmamıştı.

Bu da dışardaki arkadaşlara, işin çakıldığı sanısını vermişti. İşin kötüsü şurdaydı ki, bu sırada arkadaşların hemen yarısı henüz vapura binmemişti. Bu yüzden de elbette vapur kalkamıyordu. Neyse ki oraya bir raslayış olarak gelip oturan müfettiş, yine usuna estiği gibi kalkıp gidince dışarda kalanlar da sandala atlayıp gemiye binmişler, kendilerini nasıl bir tehlikenin beklediğini anlatmış, onları da bir hayli korkutmuşlardı. Ancak, sonradan gelenler, ilk binenlerin kan ter içinde havasızlıktan soluyup durduklarını görünce bayağı korkmuşlardı. Saat on altıda öbür kaçaklar da gelince vapur, Akdenizin kirli kurşun rengi sularını yarararak, limandan çıktı. İki saat sonra, Malta çok uzaklarda kalmıştı. Kıç ambarından çıkarılan kaçaklar, baş ambara geçirildiler. Kapakları açılan baş ambara birkaç yelken bezi de serilmişti. Havalı, temizdi. Çevrelerinde kocaman bir balık gibi çırpınan Akdeniz balık kokuyordu. Tayfalar, onlara haşlanmış patatesten bir akşam yemeği çıkardılar. Tehlike büsbütün geçmemiş olmakla birlikte yatıp uyumağa çalıştılar. Bununla birlikte arada bir güverteye çıkarak çevreyi gözetlemekten de kendilerini alamıyorlardı. Valilerden birisi, Ali İhsan Paşayı uyandırarak uzakta ışıklar gördüğünü söyledi. Birlikte kaptan köprüsüne çıktılar. Paşa, askerlik görgülerinin yardımıyla ışıklara, yıldızlara bakarak yön belirledi. Bu ışıkların, Sicilya kıyısındaki fenerlerin ışıkları olduğunu söyleyerek onların korkularını gidermeğe çalıştı. Onlar, bunların, kendilerini izlemesi belkisi olan İngiliz torpidoları olabileceği sanındaydılar. Demek ki karaya yaklaşıyorlardı. Bu ise korkutucu değil, sevindirici bir şeydi. Biraz sonra tanyeri atınca gerçekten de görünen ışıkların deniz fenerleriyle balıkçı gemilerinden geldiği anlaşıldı. Sicilya adası, sünbül renkli sisler arasından çıkmaya başlamıştı.

Tricotti gemisi, 7 Eylül 1921 sabahı Sicilya adasının doğu kıyısını izlemeğe başladı. Artık, İtalya kara sularındaydılar. Akşama doğru, alacakaranlıkta, Mesina kentinin karşısında ufak bir kasabanın limanındaydılar.

Kaçakları Malta'dan vapura bindiren Maltız kılavuz, burda takma bir sakalla yine karşılarına çıktı. Hemen o gün Malta'dan kalkan bir vapurla Siragüze'ye geçen kıla-

vuz, oradan da bu küçük kente trenle gelmiş, ip merdivenden gemiye tırmanarak onları şaşırtmıştı. Büyük bir sandalın sahibiyle birlikte kürek çekerek gemiye yanaşmıştı. On altı arkadaş, kılavuzun getirdiği sandala doluşarak karaya yollandı. Kürek çeken kayıkçıyla kılavuz, İtalyanca neşeli şarkılar söylüyorlar, bu topluluğun sanki bir gezintiden döndüğünü anlatmak istiyorlardı. İssiz bir iskelede karaya çıktılar. Öteden kılavuzun arkadaşı olan bir iki kaçakçı ona ışıklarla sinyal veriyorlardı. Onlar, gemiden ayrılmış ayrılmamışlardı ki yerli gümrük yoklama memurlarının vapura yanaştığı görüldü. On altı kaçak, artık kurtulmuş sayılırdı. Malta da, İngilizlerde çok uzakta kalmıştı. Herkes, burdan gideceği yere gidebilirdi. İçlerinde, Anadolu'ya geçerek Ulusal Kurtuluş Savaşına katılmak üzere çırpınan bir tek kişi vardı: O da Ali İhsan Paşaydı.

On altıların kaçı, geride kalanları çok güç duruma düşürmüştü. Yeni Verdala kışlasıyla bunun, yani tel örgülerin dışında oturmalarına müsaade edilen, daha önce kurtuluş muhtusunu almış olan yirmi dört kişiye yine Polverista zindanının yolu görüldü. Bunlar, altı ay önce, törensel olarak serbest bırakılanlardı. Hepsisi de bu yeni baskıya karşı durarak yine Polverista'ya tıklımayı itelediler. Yine telörgülerin içine girmek, onlara ölüm gibi geliyordu. Komutan, buyruğunun dinlenmediğini gördüyse de, birden sert davranmayı göze alamadı. Onlara, kendisine güçlük çıkarmayarak kuzu kuzu tel örgülerin içine girmeleri için bayağı yalvarıp yakardı. Sonra, söktüremeyince onları tehdit etti. Bu da kâr etmeyince en sonra, bir bölük asker çağırarak mahpusların Polverista'ya götürülmesi işini onlara bıraktı. Askerler, ceketlerini çıkardılar, kollarını sıvadılar. Birçok gösteriler yaptılar. Bu gösterilerin hiçbirisi mahpusların kararını değiştiremedi. Bunun üzerine erler, odalara dağıldılar. Her biçimde aşağılama ile saldırılara geçtiler. Eski Yemen komutanı Ali Sait Paşa, eşya toplamakla uğraşırken kendisine arkadan birkaç yumruk indirildi. Eski kolordu komutanı albay Şevket, direnmede en ileri giden di. Birkaç er onu yerlerde sürükleyerek götürdüler. Ötekiler, bir bölük asker arasında götürülmeyi yeğ gördüler. Bütün amaç, İngilizlerin, özgür olduklarını törensel olarak

bildirdikleri adamlara karşı sözlerini çiğnediklerini eylemce göstermek ve kendilerini zor kullanmağa zorlamaktı. Bir teğmenin komutasında bulunan erler, ordu komutanlığı etmiş generallere karşı onur kırıcı davranışlarda bulunmuşlardı. Yeni Polverista'lılar, bunu bahane ederek hemen Malta valisine özel ya da genel protesto mektupları yağdırdılar. Sakarya'da Yunanlıların burnu yerlere sürüldükten sonra geçen bu olay, oldukça etkin oldu. Polvarista'lılar da Anadolu'da düşmanı burnundan tutup yerlerde sürükleyen yiğitlerin küçük bir bölümü değil miydi? Bunu çok iyi bilen vali, Polvarista mahpuslarına, yapılan bu onur kırıcı davranışa el koymakta gecikmedi. Essex alayının komutanı gelerek Ali Sait Paşayla albay Şevket'in anlatımlarını aldı. Essex alayı komutanı ile Polverista mahpuslarını da şaşırtan şeydu ki bu kaba güç gösterisinde rol almış olan bütün erler, Türkleri haklı gösteren anlatımlar veriyorlardı. Hiçbiri, bu kaba saldırıyı yadsımayı düşünmüyordu.

Araştırmadan sonra Essex alayının komutanı, saldırışa uğrayan herkesten özür diledi. Kamp komutanı da bu davranışa katılmaktan geri durmadı. Mahpuslar, bununla yetinmeyerek, suçluların cezalandırılmasını istediler. Ancak, bundan sonra, İngiliz nöbetçiler, Malta'lı askerlerle değiştirildi. Dost canlısı, ufak tefek çıkarılara düşkün İngiliz erleri yerine daha az hoşgörü sahibi sömürge askerleri gelince bu, mahpusları bayağı üzdü. Maltız, erler, mahpuslar karşısında sağır bir duvar gibi davranmağa başlamışlardı. Böyle olmakla birlikte yine de nazik, terbiyeli idiler.

Polverista, serbest bırakılanlarla kaçanlardan sonra eski şenliğini yitirmiş gibiydi. Geride her an kurtulmayı bekleyen nostaljiye tutulmuş birkaç memleket hastasından başka kimse kalmamıştı.

Tahtakurusu cenneti olan Polverista'daki yeni yaşayış, mahpuslar için epeyce tedirgin edici ise de Anadolu'da düşmana Ankara'nın burnu dibinde indirilen vuruş, bütün yeryüzünde Türkler'e karşı bir saygı uyandırdığı gibi mahpusların morallerini de ölçsüz biçimde yükselttiğinden onlara pek ağır gelmiyordu. Artık, bu yengi haberin-

den sonra hemen hepsi kendilerini burada geçici konuklar olarak görüyor, her an bir çıkış buyruğu gelebileceğini umuyorlardı. Sakarya yengisi, pembe bir tanyeri aydınlığı gibi zindanın bütün duvarlarını aydınlatıyordu. Şimdi, Pol-verista mahpusları, on altıların başında gitmiş olan Ali İhsan Paşanın daha önce hayırlı bir fal türünden söylediği birtakım sözleri anıyor, ona hak veriyorlardı. Yunan ordusu Sakarya yönünde doludizgin ilerlerken umutsuz görünen arkadaşlarına o şöyle demişti: «Bu dakikada belki de İstanbul ve Anadolu zafer şenlikleri yapıyor. Yunan ordusunun bu biçim bir saldırısı büyük ve apansız bir bozgunla sonuçlanacaktır.»

Sakarya meydan savaşı yengisinden sonra, mahpuslara eski tanınmış olan ufak özgürlükler yine tanındı. Haftada iki kez deniz banyosuna gitmeğe başladılar. Ancak, mahpusları üzen şeydu: Serbest yaşadıkları uzun aylar içinde kentlilerden çoğuyla ahabap olmuşlardı. Şimdiyse, süngülü erlerle bir subayın komutasında çarşıdan geçerek denize gitmek, onlara çok ağır geliyor, hem de bu Maltız ahabaplarca pek tuhaf görülüyordu. Ancak, bu candan ahabaplar, mahpusların denize gideceği günleri belleyerek onları selâmlamak üzere yollara dizilmeyi bir insanlık, dostluk ödevi biliyorlardı. Denize girilecek yerde bulunan bir posta kutusuna atılacak sansürden geçmemiş mektuplar işi de onların en heyecanlı küçük serüvenleri durumundaydı. Bu iş, Numan Ustanın elebaşılığıyla yapılıyordu. Mektup işi bittikten sonra kayıklara biniyor, yarım saat uzaktaki, ustura ağzı gibi keskin kayalıklarla örtülü yüzme yerine gidiyorlardı. Ancak, sansürsüz mektupların gidişi, onlara öyle bir sevinç veriyordu ki kendilerini bir altın Türkiye kumsalında sanıyorlardı. Yalnız suyun oynayıp durduğu kıyı kumsaldı. Kayalardan çizik bere içinde oraya atladıktan sonra ılık Akdeniz suyunun tadını çıkarıyorlardı. Burada kulaç atarak yüzenler olduğu gibi Ahmet Emin gibi yüzmek bilmeyenler de sığlıkta aşağı yukarı dolaşarak hem güneşleniyor hem de kurtuluş günlerinin yaklaşıp, yaklaşmadığını, gelirse ne zaman geleceği üstüne tahminler yürütüyor, sonra subayın çaldığı düdüğe uyarak giyiniyorlardı.

Mahpuslar, yine eskisi gibi tenis maçlarına başlamışlardı. Birbirine meydan okuyanlar alana çıkınca bütün öbürleri çimenlere oturup onları seyrediyordu. Zindanda Karagöz de oynatılıyordu. Bu, çok da eğlenceli oluyordu. Karagözle Hacivat'ın hergünkü piyeslerini Akagündüz ya- zıyordu. Albay Cevat da bu oyunun ressamıydı. «Bir aralık İleri Gazetesinde Afife Fikret takma adıyla yazılar yazan Celâl Nurl, her akşam Afife Fikret hanım kılığında ve de- kolte giysikle hayal perdesine çıkıyor ve kendisine özgü yürüyüşüyle Çerkes oyunları yapıyordu.»

Bu oyunları maltız nöbetçilerle, uşaklar, bakkallar da seyre geliyorlardı. Bunlar Afife hanımın oyunlarından çok hoşlanıyorlardı. Ona «Prima Donna» adını vermişlerdi. Onun sahneye çıkmasını sabırsızlıkla bekliyorlardı.

Hayal perdesinde Anadolu dramının olumsuz kahra- manları olan Venizelos, Kral Kostantin de boy gösteriyor- du. Onların perdedeki karikatürleri, mahpuslara, yurt öz- leminin sızlarıyla birlikte özgürlük günlerinin yaklaşmakta olduğunu da duyuruyordu.

Mahpuslar, eski özgürlüksüz günlerinin bir diziye te- dirginliklerine yine alışmağa başlamışlardı ki bir gün bir- denbire kurtuluş beklenmeyen bir zamanda geliverdi. İn- glizlerin önemli saydıkları, mahkemeye çıkarmayı tasarla- dıkları Ermeni katliamlarıyla ilgili olduklarını sandıkları ki- şiler, kaçıp gittikten sonra geride kalanları zindanda tut- makta bir yarar olmadığına karar vermişlerdi. Bundan baş- ka, Anadolu hükümetinin elindeki İngiliz tutsakları, Pol- verista mahpuslarına karşı elde tutulan rehineler olmak ni- telliğini koruyordu. Malta'dakilere yapılan baskılar, hemen Anadolu'daki İngiliz tutsaklarının yaşayışında yankılanıyor- du. İngilizler, kurtuluş haberini verdiklerinde genel bir se- vinç yarattılsa da Birinci Dünya Savaşında İngiliz tut- saklarının barındırıldığı garnizonlarda komutanlık etmiş olan dokuz komutanın bunlardan dışarda tutulduğu anla- şılınca bu sevinç bir yırtık balon gibi sönmüverdi. Anadolu hükümeti, buna karşı çıktı. Türk suçlular, eğer suçları var- sa, ancak Türk mahkemelerinde yargılanırlardı. Anadolu'nun bu diretişi, İngiliz hükümetini yola getirdi. Hiçbiri dı-

şarda tutulmayarak bütün Türk tutsaklarının İngiliz tutsaklarıyla değiştirilmesi prensibi benimsendi.

Kurtuluş haberi katıksız olarak kesinleşince bütün mahpuslar, yurttaki çocuk çocuklarına sevinçli, özlemlili telgraflar çektiler. İlk kez iki ülke arasındaki telgraf tellerinin önüne hiç bir yasak dikilmiyordu. En sonra, yurda dönülecek günle saat da anlaşılmıştı. Herkes, silâhlı askerlerin gözetiminde çarşıya çıkarak yol hazırlığı için gerekli şeyleri alarak üzere bir istek duyduysa da bunun yasak olduğu anlaşıldı. İngilizler, mahpusları hiçbir biçimde Malta halkıyla karşılaştırmamak üzere bir prensip kararı almışa benziyordu. Mahpuslar, mapusaneden gemiye askerlerin gözetiminde gideceklerdi. Yalnız, son günde dükkâncıların mallarını getirip mapusanede satmalarına göz yumuldu.

Uzun, öldürücü bir bekleyişten sonra günün birinde mahpusların eşyalarını gemiye götürecek arabalar çıkageldi. Limanda onları iki ayrı gemi bekliyordu. Elli kişiyi aşkın bir topluluğu Mentenol adlı bir petrol tankerine bindirdiler. On iki paşa da Krizantem adlı bir yolcu gemisine bindirildi. Petrol tankerine bindirilen mahpusların çoğunluğu, bu tankerin tehlikeli bir tuzak olduğu kanısındaydı. Yolda petrolü ateşleyerek kendilerini havaya uçurabilirlerdi. Paşalar, daha ünlü kişiler olduğundan, sonra bir patırtı çıkmaması için, onların dirimleri korunmak istenmişti. Bu, elbette, doğru değildi. Bir zorunluluktan ileri geliyordu.

Hüseyin Rauf'la Mithat Şükrü, Süleyman Nazif gibi paşa olmayan bir iki kişi daha, İngilizlerin şefaatine uğrayarak Krizantem'e bindirilmişti. Paşa rütbeliler arasına karışarak özgürlüğün ufuklarına doğru yola çıkan Hüseyin Rauf, içinde yer yer zaman zaman ayaklanan gizli bir takım duyularına bakmadan, öteki arkadaşları gibi son kerte mutluydu. İstanbul'da İngilizlere teslim olarak Malta'ya sürüldüğü gün, Anadolu ayaklanışının başarı kazanacağına hiç inanı yoktu. Yoksa bir kahramanlık gösterisi yapmak bahanesiyle düşmana teslim olarak gurbet ellerdeki bu korkunç mahpusluk yaşayışına katlanır mıydı? Bayraktarlığını Mustafa Kemal'in yaptığı güçler, mucize yaratırcasına düşmanı hallaç pamuğu gibi atmağa, dünyaya parmak

ısırtmağa başlayınca işlerin rengi değişmiş, en inansız mahpus bile Kuvayi Milliyeci kesilmiş, bütün kurtuluş umudunu Anadolu'nun yengisine bağlamıştı. Bunların en başında da elbette, Hüseyin Rauf geliyordu. Şundan ki o, bir iki yıl önce Mustafa Kemal'le Erzurum, Sivas kongrelerini yapan bellibaşlı liderlerden biriydi.

Şimdi de öteki arkadaşların gözlerinde bu onuru taşıyor görünüyordu. Hüseyin Rauf, kaçan on altı arkadaşına katılmak için İngilizlere namus sözü verdiğini ileri sürerek bir aldatmaca yapışının acısını, kaçış günü akşamından sonra çekmeğe başlamıştı. Yeni Verdala'dan yine Polverista'ya götürülüp kapatılmak ona çok koymuştu. Düşmana verilmiş onur sözünün ne kerte romantik kaldığını bu olaydan sonra anlar gibi olmuştu. Polverista cehennemi-ne gitmemek uğruna yerlerde sürüklenen onurlu Türk askerleri, onur sözünün paçavrasını çıkarmış gibiydi. Eski yiğit denizci, bu sıralarda tepeden tırnağa ayaklanmıştı. Ne yazık ki hepsi boşunaydı. Onun çoktan Anadolu'da Mustafa Kemal'in yanında olması gerekiyordu. Düşmana verilmiş bir onur sözünün ne anlamı olurdu? Tutsak bir insanın onur sözü ne demektir? Hamidiye kahramanına İngilizlerin oynadığı oyun salt bununla kalmıyordu ki! Herkesin moralinin bozulduğu böyle bir zamanda Royter Ajansının İzmir'den aldığını söyleyerek bütün dünyaya yaydığı kötülerin kötüsü yalan habere ne demeliydi? Haymana ovasında Yunan ordusunun belkemiğinin kırıldığı bir sırada Royter ajansı ne diye Ankara'nın düştüğünden söz ediyordu? Bu kahpece bir yalan değil miydi? Bu, bilinerek yapılmış bir alçaklık değil miydi? Hiç Royter gibi bir haber örneği bu kerte korkunç bir biçimde atlayabilir miydi? Böyle insanlara onur sözü verip de kaçmayacaksın, hiç olmazsa Anadolu'da düşmana son vuruş vurulurken orada bulunmayacaksın. Royter ajansının kötü yalan haberi ertesi gün yalanlandıysa da mahpuslara cehennem gibi bir gece acırtmıştı. Mustafa Kemal'in yenilgisi, onların da gurbet efilde zelim sefil olması, bir daha yurt yüzü görmemesi anlamına gelmiyor muydu? Artık düşmanların mağushanelerinde ya da darağaçlarında bir öbür dünya safasına çıkmaktan başka bir yazgıları olmayacaktı. An-

kara'nın düştüğü haberi, bütün mahpuslar üzerinde olumsuz etkiler yapmış olmakla birlikte kimilerinin üzerinde yaptığı etki daha korkunçtu. Ankara'nın düşüşünü her şeyin yıkılışı bitişi sayan bu kişileri zaten paçavraya dönmüş olan moralleri, büsbütün ayaklar altına almıştı. Hamidiye kahramanı, kendi vicdanında kendisini bir savaş kaçağı saymakla birlikte bu adamların yaptığını bayağı alçaklığın son kertesini sayıyordu. Günce defterine, bu sırada şunları karalamıştı: «İngilizler, sanki komedyaya oynuyorlar, utanmıyorlar. Tanrı, yakın bir gelecekte misillemeye inşallah, kişi olarak, bana fırsat verecektir. Eğer, dirimin yetmez de başaramazsam, dindaşlarımla meslekdaşlarıma, insan haklarını hiçe sayarak kendilerinden olmayanları aşağılamanın türlü türlüünü mubah sayacak kerte gurura kapılan İngilizlere karşı işlemlerinde işte böyle canavarca davranmalarını salıklar ve hatta vasiyet ederim.»

İşte, İngilizlerin gerek mapusanenin içinde, gerekse dışarda, dünya karşısında Türklere yaptıkları aşağılamalar sürüp giderken yurtsever mahpusları derinden yaralayan bir başka olay oldu: Süleyman Nazif, Türklükten ya da Türk yurdundan uzaklaşma eğilimi gösterdi. Hamidiye kahramanı, bunu defterine şu sözlerle geçirdi: «Şu sürgün yaşayışının ruhlar üzerinde yaptığı çeşitli etkiler, kimilerini ne duruma getiriyor! Düne dek herkese yurtseverlik dersleri veren şair ve edip Süleyman Nazif bey, bugün, Yakup Şevki Paşayı, bir kenara çekerek, sınırların ırmaklarla belirlenmesi kuramının en doğru olduğunu kanıtlama yolunda birçok düşünceler ileri sürdükten sonra diyor ki: «Paşam, ben Diyarbakırlıyım. Sizin doğduğunuz yer de Harput'tur. Söylediğim kurala göre, bu iki kent, Fırat-Dicle ırmaklarıyla sınırlanmış bölgeler içinde bulunduklarından, Irak'tan sayılır. Şu halde, biz de Iraklı olarak Bağdat hükümetine katılmalıyız. Osmanlı İmparatorluğunun artık geleceği olmadığından bu biçimde başımızın çaresine bakmamız pek yerinde olur kanısındayım.»

Yakup Şevki Paşa, bu konuşmaya acı acı gülümsemekten başka yanıt vermemişti. Kampta geçen böyle bir sürü tedirgin edici olay olup bittiği bir sırada 25 Ekim 1921 sabahı Anadolu'daki İngiliz tutsaklarıyla Türk tutsakların

değiş - tokuş edilmesi işlemi sona ermiş olmalıydı ki dokuz buçukta mahpusların eşyaları Krizantem vapuruna taşındı. Petrol tankeriyle Krizantem akşamın saat beşinde kalktı. Bu sırada, denizde korkunç bir fırtına patlamıştı. Korkunç dalgalar, Malta taşından ritmi büyük gürültülerle dövüyordu. Bunu gören mahpuslar, yeni bir suikaste uğradıklarını bile düşünmekten kendilerini alamadılar. Bu ufak gemilerle koca Akdenizin dağ gibi dalgalarına nasıl karşı konur, böyle bir havada hangi umutla yurda doğru yola çıkılırdı? İngilizler, her iki gemiyi gözden çıkararak bunca Türk büyüğünü Akdenizin dibine indiremezler miydi? Böyle düşünenler çoğunluktaysa da korkaklıkları açığa çıkmasın diye söylemekten çekiniyorlardı. Ayandan Seyit, bu batı lodos canavarının önünden kaçılmasını, yolculuğun geciktirilmesini istediye de buna kulak asan olmadı. 1300 tonluk Krizantem vapuru, kocaman dalgaların tepesinde fındık kabuğu gibi oynarken onun iskelesi üzerinden sular aşıp duran gaz tankeri de kırk iki eski mahpusu sırlıklam bir umut boyunca almış götürüyordu. Krizantem, sekiz mil yapıyordu. Akşama doğru, batı lodos, gündeğusuna dönmüştü. Fırtına bütün gece sürdüğü gibi ertesi 26 Ekim günü de akşama dek her iki küçük gemidekilere cehennemden saatler yaşattı. Hüseyin Rauf, Yakup Şevki, Mürsel, Refet Paşalar, Mustafa Abdülhalik (Renda), Mithat Şükrü, bir de Ali Sait Paşanın hizmetlisi İslâm'la bir kamradaydı. Ayvalık kahramanı Kel Ali (Çetinkaya), bir sedyede deniz tutmuş olarak perişan, kendinden geçmiş bir durumda uzanmış yatmaktaydı.

Kabarmış denizler, herkesi yere sermişti. Milletin içi dışına çıkıyordu. Yalnız eski bir deniz kurdu olan Hamidiye kahramaniyle pek az kişi bu korkunç çalkantıya dayanabiliyor, yumurta filân gibi kuru şeyler yiyerek, açlıklarını bastırıyorlardı. 27 Ekim günü öğleye dek sertliğini koruyan gündeğusu fırtınası, öğleden sonra düşmeğe başladı. Saat üçte de bıçakla kesilircesine dindi. Krizantem'le tanker, bu sırada Mataban burnu açıklından geçiyordu. Denizin öfkesinden yararlanan bütün deniz hastaları, güverteye çıkmış oturuyor, özgürlüğe doğru uzaklaşan denizin, göğün maviliğine dalarak mutlu düşünceler içinde çene

yanıyordu. Buradan geçerken eski bir deniz subayı olan Hamidiye kahramanı, hemen vaktiyle İngilizlerin oyunuyla oluşan Navarin dramını andı. Yakılan, batırılan Türk kalayonlarının leşleri belki de şimdi bile şuradaki denizin dibinde yatıyordu.

28 Ekim sabahı, özgürlük yolcuları, daha çok canlanmış, neşelenmiş olarak güverteye döküldüler. Hava güneşli, deniz uykudaydı. Gökyüzünde fırtınanın o korkunç kirli bulutları yerine pamuk aklığında tertemiz bulutlar geziniyordu. Geminin kaptanı, Çanakkale boğazını ertesi sabah geçmek üzere yol kesti. Hamidiye kahramanı, kaptanla İngilizce, çene çalıyordu. Bu sıralarda, bağımsızlık uğruna çırpınmakta olan İrlanda'da önemli olaylar geçiyordu. Buna sözü getiren asker kaptan ona şöyle dedi:

«İrlanda'nın yola getirilebilmesi için yirmi dört saat su altında bırakılması gerekir», Hüseyin Rauf, bütün İrlandalıların boğularak öldürülmesi anlamına gelen bu sözlerle şaşmaktan kendini alamadı. Geminin süratinin kesilmesi, Rauf'un da öbür askerlerin de çok canını sıkıyordu. Hepsinin çocukluğu İstanbul'da bekliyordu. Onlarla bir ayak önce görüşmeğe can atıyorlardı. Ne yazık ki İrlanda'yı yirmi dört saat su altında bırakmak isteyen kaptan onları İstanbul'dan geceleyin geçirerek Karadenize çıkaracak, oradan, randevu yeri olan İnebolu'ya doğru yol alacaklardı. Krizantem, 29 Ekim günü tanyeri atarken Seddülbahir'e vardı. Çanakkale Boğazından içeri girerlerken Hamidiye kahramanının duyduğu heyecan çok büyüktü. Onun Hamidiye serüveni bir kış günü buradan başlamış, sonra Akdenizin enginlerine doğru açılarak dünyanın parmaklarını ağzında bırakmıştı. Demek ki kahraman olabilmek de bir şeydi. Bir kendini, ulus ya da kutsal bir düşünüş uğruna feda ediydi. Seddülbahir'de yatan gemi leşleri, Birinci Dünya Savaşının buralardan demir ayaklarını sürüyerek nasıl geçtiğini gösteriyordu. İngiliz, Fransız asker mezarlıklarının aktaşları uzaktan uzağa parlayarak bağımsızlıkları boğmağa gelmiş, orduların ne hale geleceklerini düşündürüyordu. Buralarda, baş ucuna bir mezartaşı dikilememiş iki yüz binden çok Türk çocuğu da yatmaktaydı. Hamidiye kahramanının gözleri yaş içindeydi. Arkada ne büyük,

ne acı günler bırakılmıştı. Şimdi, umudun yüzü Anadolu'da doğmakta olan yeni bağımsızlık güneşinin ışıklarıyla kızarıyordu.

Öğleden sonra telsizle komut alan kaptan, geminin yolunu yine kesti. İstanbul'a bu akşam değil de yarın sabah pazar günü varılacaktı. Hamidiye kahramanı, bunu öğrenince şöyle düşünmekten kendini alamadı: «Bu adamları galiba kuruntu bürümüş. Bizi yedi başlı dev sanarak İstanbul'la görüştürmekten korkuyorlar.»

Krizantem'le petrol tankeri en sonra 30 Ekim sabahı Haydarpaşa'ya vardı. Her iki gemidekilerin akrabalarıyle eşleri dostları, bindikleri küçük deniz araçlarıyla her iki gemiyi kuşattılar. Ancak, İngilizler, onların gemilere yaklaşmalarına müsaade etmediler. Herkes, uzaktan bağırıp çağırarak konuşuyor, böylece özlem gidermeğe çalışıyordu. Bu, tıpkı bilinen mapusane görüşmelerini andırıyordu.

Rauf'un annesi, enişterisi, öbür yakınları onu karşılamaya bir motorla gelmişlerdi. Annesinin durmadan sicim gibi yaşlar dökerek ağlayıp durması onu pek çok üzdü, ağlayacak duruma getirdi. Ona, pek yakında görüşebileceklerine söz vererek bu dram havasını dindirmeğe çalıştı. Hamidiye kahramanını karşılamaya gelenler arasında Tevfik, sınıf arkadaşlarından Rıza kaptan, Erkânı Harbiye Reisi Rıza da vardı. Gazeteciler de onun yöresinde dönüp duruyordu.

Öğleden sonra Krizantem'le tanker, İnebolu'ya doğru yola çıktı. Bütün onları karşılamaya gelenlerin bindikleri deniz araçlarının çaldığı düdüklele uğurlandılar.

Tutsak gemileri, 31 Ekim pazartesi günü İnebolu'ya vardı. Hava sisli puslu olduğundan Kerempe'yi seçemeyen kaptana Hüseyin Rauf yardım etti. Limanda bir iki İngiliz savaş gemisi yatıyordu. Bunlardan biri yeğnik bir savaş kruvazörü, öbürü de Lord Curzon'un akrabası ünlü Rawlinson'u Trabzon'dan getiren bir destroyerd. Bunlardan başka bir İtalyan, bir de denizcilik bankası vapuru vardı. Her ikisi tutsak vapurunun da gelişiyile küçük İnebolu Limanı bir anda vapurla dolmuştu. Tusakları değış tokuş etmekle görevli General Frank Sentor yeğnik kruvazöründe bulunuyordu. General Frank Krizantem vapurunun kap-

«İnebolu'ya çıktığımda bana kötü davranıldı. Gelmesi gereken on dört İngiliz tutsağından da ancak beşi gelmişti. Öbürlerinin nerede bulunduğunu sorduğumda bana soğuk yanıtlar verdiler. Bu durumdan hiç de hoşnut değildim. Bu anlaşmazlık, böyle sürecektir olursa belki de değiş - tokuş yapılamayacak, yine Malta'ya dönmek zorunda kalacaksınız.»

Hamidiye kahramanı, ona gülerek şu karşılığı verdi:

«Tehdidin gereği yok. Eğer size İngiliz tutsaklarını göstermedilerse bizi de İstanbul'da karşılamaya gelen eşle dostla görüştürmediler. Bu, İngilizlerce çok doğal olarak karşılanmıştı. Şimdi, ne demek istiyorsanız, doğruca onu söyleyin.»

Bunun üzerine ondan arabuluculuk yapması rica edildi. O da şu yanıtı verdi:

«Bana güvenerseniz, dışarıya çıkar, sorunu inceleyerek çözümünü kolaylaştırırım. Yoksa uzaktan haberleşerek güç olur.»

General Frank, sonra Hüseyin Rauf'a bir mektup yazarak kendisini kruvazörde Hüsnü Paşa ile görüştürmeğe aracı olmasını rica etti. Hüseyin Rauf, liman reisine bir mektup yazarak sorulacakları ondan sorarak kruvazördeki general aracılığıyla kıyıya gönderdi. Karadenizde sürmekte olan fırtına da bu sırada kudurdukça kuduruyordu. Malta'dan beri içleri dışlarına çıkmış olan tutsaklar, bir kez daha hasır gibi yerlere seriliyordu. Akşamdan sonra, gecenin saat onunda ikinci kaptan Hüseyin Rauf'u uyandırarak, denizden bir demirlerinin kesildiğini, ancak elli ton kömürlerinin kaldığını, şu sırada İstanbul'a dönmek zorunda olduklarını, kömür bütünülemesini orada yaparak yine İnebolu'ya döneceklerini söyledi. Hamidiye kahramanının usu başından gideyazdı.

Demek ki geceleyin ikinci kaptanın söyledikleri blöften başka bir şey değildi. Şundan ki Hüseyin Rauf, 1 Kasım 1921 günü uyandığında yine İnebolu önünde bulunduklarını gördü. Yöredeki dağların tepeleri ak birer külah giymiş gibi karla örtülmüştü. İki yıldan beridir ilk kez karı gören Hamidiye kahramanı, yurdunun serin topraklarını arşınla-

...nen yeni cenaze en yakın daydı. Bu özgürlüğün en büyük değeri değil de neydi? Malta'dan İnebolu'ya dek gelen Polverista kamp komutanı binbaşı Gat, bu sırada Hüseyin Rauf'un yanına gelerek kurtulan tutsaklardan İstanbul'a gitmek isteyenlerin yine Krizantem vapuruyla gidebileceklerini, bunların adlarının yazdırılmasını istedi. Krizantem yolcularından Mithat Şükrü, Seyit, Süleyman Nazif adlarını yazdırdı.

Adlarını yazdıranlar, Krizantem'de kaldılar. Ötekiler, öğleden sonra filikalara bindirilerek Sentor Yeğnik kruvazörüne taşındılar. Burada bir saat kaldıktan sonra, yine kayıklarla kıyıya götürüldüler. Saat ikide Anadolu toprağına ayak basınca Tanrıya şükürler ettiler. İnebolulularla oradaki Kuvayı Milliyeci yöneticiler, onları büyük bir sevgiyle karşıladılar. Biraz sonra Mustafa Kemal'in hoşgeldiniz telgrafıyla karşılaşarak daha çok sevindiler.

Hamidiye kahramanı, akşamleyin vapurdan çıkarılması gereken eşyasını arayınca bulamadı. İki gezi bavuluyla kitap sandığı çalınmış, yalnız, İstanbul'dan verilen bavulu her nasılsa kazaya, belâya uğramadan karaya çıkmıştı. İngilizlerin, kendilerini böyle tepeden tırnağa soymaları, Hüseyin Rauf'a pek çok dokundu. Kaçmamak için İngilizlere verdiği onur sözü bu sırada birçok kez usundan geçmiş olmalıydı. Hemen bütün kurtulanların karaya «Tığteber şahı merdan» çıkmış oldukları anlaşılmıştı. Çalınanlar arasında Cevat, Mürsel, Şevki Paşaların önemli eşyaları da vardı. Hüseyin Rauf, 2 Kasım 1921 günü, İnebolu liman dairesinde Yakup Şevki Paşa, Kara Vasıf'la birlikte konuktu. Kaymakamı, eski Sivas valisi Reşit Paşayı, İzmir Valisi Rahmi'nin kayınbabası Hüsnü Paşayı ziyaret ettiler. Onları da yığınla kişi ziyaret etti. Kenti yöresini gezip gördüler. Bu küçük yiğit kentte erkek adına yaşlı kişilerle on beşinden yukarı kimse görmediler. Demek ki bütün olgun erkekler cephegedeydi. Kayıkçılar, esnaf, bütün halk böyleydi. Ne var ki hepsinin de gözlerinin içi gülüyordu. Sakarya yengisinin sevinci, hepsinin yüzünde çiçek bahçeleri gibi açılıyordu. Sokaklarda Sakarya marşı söyleniyordu. İstanbul'dan bu yana denizde kendilerini izleyen, içlerini dışlarına çıkaran fırtına dinmeğe, tepelerdeki kar yağışı azalmağa başlıyor-

du. Artık bir ayak önce Ankara'ya ulaşmaktan başka yapacak iş kalmıyordu. 4 Kasım 1921 günü sabahı, Cevat, Yakup Şevki, Abdüsselam, Mürsel Paşalarla, Rauf, Hüseyin, Kadri, Nazım, Hacı Ahmet'ten oluşan bir kafilé İnebolu'dan Ankara'ya doğru yola dizildi. Dik, dolambaçlı yokuşları ağır ağır arkada bırakarak öğleden sonra saat beşte Ecevit'e vardılar. İsmail Ağanın oteline indiler. Yöre, bütün kar altındaydı. Her yanda derin, dost bir sessizlik vardı. Aylardır içinde çalkalandıkları korkunç olaylar, ömür törpüsü ruh çalkantıları, şimdi çok uzaklarda kalmış birer silik kartpostal gibiydi. Vahşi, öldürücü güçlerini yitirmiş, taşçağı insanların mağara duvarlarına çizdikleri silik resimlere benzemişlerdi. İnsanın kendi yurdu gibi var mıydı? Onun uğruna bir yaşayış boyu boşuna dövüşmemişlerdi. Şu güzel otelin sıcak havasında duydukları bu huzur, o korkunç dövüş yıllarının ödülünden başka neydi? Kürreinahhas bucağının müdürüyle Belediye Başkanı özel olarak buraya onları ağırlamak üzere gelmişler, onları en güzel yemeklerle, en büyük dostlukla karşılamışlardı.

5 Kasım sabahı yine yola dizilerek dağlık, kayalık, sarp bir bölgeyi arkada bıraktılar, Seyitler ovasına indiler. Seyitler köyünde başlarından ufak bir serüven geçti. İndikleri evde kendileriyle hiç kimse ilgilenmedi. Köyün muhtarıyla hocası geç vakit gelip pazara gittiklerini, bundan dolayı geciktiklerini söyleyerek onlardan özür dilediler, onları kendi hazırladıkları yere yemeğe çağırdılar. Onlarsa bu sıcak evden ayrılmak istemeyerek yemeklerini buraya getirmelerini söylediler. Ötekiler, getireceklerini söyleyerek gittilerse de aradan uzun saatler geçtiği halde hiçbir şey gelmedi. En sonra, yemekten umutlarını keserek aç karnına yine yola koyuldular. Öğleden sonra, dörtte Kastamonu'ya vardılar. Vali, komutanla subaylar, Sultani okulu çocukları, onları içten karşıladılar. Akşam yemeğini komutanlık dairesinde bir kalabalık halinde yediler.

Hüseyin Rauf, geceyi, eski ahbablarından emekli deniz albayı, eski kurmaybaşkanı Mustafa'nın evinde geçirdi.

6 Kasım Pazar gününü de Kastamonu'da geçiren Hamidiye kahramanı, bura köylerinden birinde kendi isteğiyle ordudan çekilmiş olarak münzevî bir aile yaşayışı geçiren

Ulusal Kurtuluş Savaşının en önemli adımlarından birini atmış olan Albay Bekir Sami ile görüştü. Bursa'nın Yunanlıların eline geçmesi yanılığını ya da varsa suçunu ona yüklemişler, onun parlak askerlik karyerini lekelemişlerdi. Oysa, Yunanlıların azgın bir orduyla ilerledikleri bu sırada Bursa'yı komutan olarak hiçbir babayığit kurtaramazdı. Bu sırada, öbür ciltlerde de anlatıldığı gibi, Padişahla, İngilizlerin Anadolu'ya gönderdiği korkunç bir casuslar ordusu, derme çatma düzenli ordunun altından girip üstünden çıkmış, ortada ordu adına hiçbir şey bırakmamışlardı. Albay Bekir Sami de işte bu sıralarda kolordu komutanı olarak Bursa'da bulunuyordu. Bütün Balıkesir cephesi sökülmüş bir bozgun seli olarak Bursa'dan geçip Ankara yönünde savuşuyordu. Bütün bu talihsizliğin suçunu Albay Bekir Sami'ye yükleyen Büyük Millet Meclisi, bu kahraman komutanı bir köye sürgün gitmek zorunda bırakmıştı. Hüseyin Rauf, bu eski, değerli arkadaşının bu duruma düşürülmüş olması karşısında içinden yaralanmıştı.

Eski arkadaşıyla böyle birkaç saat dertleşen Hüseyin Rauf, bayağı dertlenmişti. Ankara'ya bu dertlerle birlikte gidecekti. Ulusal Kurtuluş Savaşına canıyla başıyla atılan bu kahramanları savaş meydanından süpürüp bu inziva köşelerine atan güç de neyin nesiydi? Bu koca savaşçı nasıl olmuştu da böyle birdenbire bayağı bir hain gibi silkeleyip bir kenara atılmıştı? Burda teyzesioğlu Emin'e de rastlayan Hüseyin Rauf, Sultani okulunda onurlarına verilen müsamereye gitmek uğruna onun evindeki bir gecelik dinlenmeyi gözden çıkarmak zorunda kaldı. Yine Albay Mustafa'nın evinde geceledi. Geceleyin Ankara'dan gelen çok içten arkadaşı Haşim'le uzun boylu görüşüp dertleşti. Sabahleyin Talât Paşanın yaveriyle görüştü. Durmadan eski günleri andı. Yeni günlerin getirdiklerini can kulağıyla dinledi.

7 kasım sabahı Ankara yolculuğu başladı. Bin sekiz yüz metre yüksekliğindeki dağları, yine yaylı arabalarla aşarak sık çam ormanlarından geçtiler. Kalehanındaki yeni yapılmış güzelce bir hana indiler. Hüseyin Rauf'la Yakup Şevki Paşa Ali Faut Paşanın kardeşi Ali'nin kulübesindeki bir odaya yerleştiler. Akşam yemeği olarak hancının pişirdiği bir tavukla yoğurt, yemiş yediler. Geceleyin de Şev-

ki, Mürsel Paşaların kurduğu bir mecliste eskilerden, yenilerden uzun boylu sözettiler. Daha çok olacaklar üzerinde, cephe sorunları, olayları üzerinde düşün yürüttüler.

Hamidiye kahramanının kafilesi, 8 kasım 1921 günü Çankırı üzerine yürüyüşe geçti. Dağlık, engebeli topraklardan geçerek akşamüzeri oraya vardı. Kentin dışında Mutasarrıf, Belediye Başkanı, Askerlik Şubesi Başkanı, eşraf, onları davul zurna ile karşıladı.

Hüseyin Rauf, halkın kendilerine güler yüz göstermesinden çok duygulandı. Bu sırada, Ulusal Kurtuluş Savaşının başında, Bekir Sami ile arkadaşlarının gittikleri yerlerden nasıl koğulmuş olduklarını anarak ayrıca üzümekten de kendini alamadı. Buraya dek olan yolculuklarında kadınların cephe için nasıl çalıştıklarını kendi gözleriyle görmüştü. Demek ki bugünkü halk, o günkü pusmuş halk değildi. Sakarya yengisi, hepsine güven vermiş, hepsinin gözünü açmıştı. Yolda rastladığı yığınla köylü kadınları «yavruları kucaklarında, kağnıları önlerinde, üvendireleri ellerinde Ankara'ya ve cepheye cephane taşıyorlardı.»

Kafile, arabaların hayvanlarını dinlendirmek üzere Çankırı'da bir gün kaldı. Ravlo köyünden yine yola çıktıklarında Ankara'ya yirmi kilometre çeken bir yerde ordan gelen bir otomobil onları karşıladı. Otomobilde İbrahim Tali ile kimi mebuslar vardı. Karşıcılar arasında başka araçlarla gelmiş olan Bahriyeli dostlardan Sait, Şevket'le birlikte Refet (Paşa) de bulunuyordu. Böylece cumbur cemaat Ankara'ya vardılar. Doğruca Büyük Millet Meclisine götürüldüler. Mustafa Kemal, onları orda büyük bir dostlukla karşıladı. Rauf'la içtenlikle kucaklaşıp öpüştüler. Araya boş yere giren ayrılık yılları ikisini de üzdü.

Hüseyin Rauf, akşam yemeğini Direksiyon'da Mustafa Kemal'le Ali Fethi ile birlikte yedi. Geceyarısına dek söyleştiler. Mustafa Kemal, Rauf'u o gece Direksiyon'da konuk etti. Ertesi gün, eskiden tanıdığı birçok mebus, Rauf'u burda ziyaret etti. Hüseyin Rauf, Halide Edip, Adnan, İbrahim Süreyya, Refet gibi yakın arkadaşlarıyla Fevzi Paşayla akşam yemeklerinde buluşarak uzun uzadıya konuştu. Bunlar, iyi hoştu ya, Rauf'u üzen bir kötü gözlem de bu mutlu günlerinin üstüne bir kara örtü gibi gerildi.

Çok değerli kimi eski arkadaşlarıyla birçok mebus, Mustafa Kemal'e karşı durum almıştı. Ortada hatırı sayılır bir tatsızlık vardı. Bu tatsızlığın, hattâ tatsızlıktan ileri giden acı durumun neden ileri geldiğini birkaç günlük konuklunda görüp sezdiyse de, bunu ortadan kaldırılmayacak kerte kaskatı düşünüşlere, inanışlara dayandığını da anladı. Bunların, Sakarya yengisi gibi çok umut verici ulusal bir olaydan sonra oluşu da çok üzücüydü. İçten arkadaşlarıyla bunun üzerinde uzun boylu görüşerek çözümü için bir şeyler düşünmeğe çalıştı. En sonra, bunun kendi gücünün üstünde nedenlere dayandığına karar vererek işi olurlarına bıraktı.

Ankara'ya varışından üç gün sonra, 15 kasım günü, kendi dairesinde Ali Fethi ile oturmuş söyleşirken Mustafa Kemal, apansızın çıkageldi. Üçü birlikte biraz konuştu. Sonra, Ali Fethi işine gitmek üzere kalktı. Biraz sonra da Mustafa Kemal, Rauf'u yanına alarak Büyük Millet Meclisine götürdü. Rauf, mebusların çoğunu eskiden tanıyordu. Yenileriyle tanıştırılması için bir tören de yapıldı. Meclis Başkanlığı makamındaki İkinci Başkan Hasan Fehmi onu şöyle tanıttı:

«Sivas mebusu kahraman Rauf beyin, Malta'dan gelerek Meclisinize katıldığını bildiririm.»

Bütün mebuslar birden:

«Kürsüye buyursunlar. kendisini görmek isteriz» diye bağıldılar. Bunun üzerine Rauf, kürsüye çıkarak birkaç söz söylemek zorunda kaldı:

«Hepinizin bildiğiniz, İstanbul'un 16 martta işgali olayıyla, bu ulusun bağımsızlık içinde özgür yaşamak kesin karar ve inanını birtakım oyunlarla boğmağa çalışan düşmanlar, kutsal savaşımızı ulustan gelmeyip birtakım kişilerin kişisel girişimleriymiş gibi gösterip, bunu uslarınca kökünden kazımak amacıyla İstanbul'daki Meclisi basarak, kimi arkadaşlarla beni de tutuklayıp Malta'ya sürmüşlerdi. Tarihte devlet adını taşıyan herhangi bir örgütün bu gibi davranışlarda bulunduğunu ben kişi olarak hatırlamıyorum. Bu saldırıya cüret eden düşman bize ne tutsak ne de tutuklu işlemi yapmak yürekliliğini gösterdi. Elinde bulunduğumuz yirmi ay süre içinde herhangi birimizin onu-

runu incitecek hertürlü girişimden çekindiye de İstanbul'da tutuklanışımızın ertesi günü yayımlatmış olduğu bildiride o zamana dek geçen ve ileride geçecek olan olaylara karşı bizleri rehine olarak aldığı ve bu amaçla elinde tutacağını bildirdi. Biz, buna güldük. Benim, sevgili ulusumun direnç ve kararına, yurdun binlerce yıllık tarihini ve hakkıyla lâyık olduğu yaşayışı sürdüreceğine olan kanım bir gün bile sarsılmamıştır. İşte, bugün, arkadaşlar, bunu görmekle övünüyorum ve mutluyum.

Kutlu ulusumuzun güvenine sahip olarak, onu liyakatle temsil eden siz vekil arkadaşlarımin gösterdiği direniş ve yiğitlik tarihimize bağımsızlık hakkımızı savunma yolunda pek değerli bir örnek yazarak, böylece yoketmeye çalışan düşmanların elinden, şan ve onurumuzla kurtardı. Şimdi, aranızda bulunmakla onur duyarım. Bunun için şükranlarımı bildirerek Tanrıdan hepimizi her işinizde başarıya ulaştırmasını dilerim. Gösterdiğiniz dostluğa yüreğimin bütün içtenliğiyle yine teşekkürler ederek, Tanrıdan, yakın bir gelecekte yurdumuzu düşman saldırılarından büsbütün kurtarıp ulusumuzu bütün isteklerine ve amaçlarına kavuşturmasını dilerim.»

Hamidiye kahramanının bu sözleri aminler, alkışlarla karşılandı. Eski, yeni bütün mebuslar, nutuktan sonra onun üstüne sürekli gösterilerde bulundular. Hele, Amasya mebusu Ömer Lütfü ile Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), onun Hamidiye zırhlısıyla Akdenizde, Adalar Denizinde yaptığı dünyaya parmak ısırtan akınlarından uzun uzadıya söz ettiler. Çankırı mebusu Hacı Tefik de şunları söyleyerek Rauf'un büyük ününü yeniden perçinlemeğe çalıştı:

«Sayın Rauf'umuzu bizim bildiğimiz gibi, bütün dünya da bilir. Bir ayeti kerimede buyurulduğu gibi, onu gece de bilir, gündüz de bilir, silâh da bilir, deniz de bilir. Rauf Bey, ulusun her fedakârlık istediği gün, hakkıyla fedakârlığını göstermiş ve her zaman fedakârlıkla, en önde bulunmuştur.»

Bu sözler, Hamidiye kahramanını o kerte duygulandırdı ki gözleri yaşardı. Malta'da çektiği bütün acıları da bir anda unuttur gibi oldu.

O akşam, yemeği Mustafa Kemal'le birlikte Çankaya-

da yedi. Sofrada Fevzi, Cevat, Yakup Şevki Paşalarla Tiflis temsilcisi Muhtar, doktor İbrahim Tali de vardı. İbrahim Tali, Batum başkonsolosluğuna atanmıştı. Sofrada Cemal Paşanın yanından gelmiş, Abdürrahman adlı bir genç vardı. Türkiye'yi Afganistan'da temsil ediyordu.

Ertesi gün, genel mevlût okutulması dolayısıyla gerek Meclis gerekse törensel daireler kapalıydı. Rauf, Refet (paşa) ile başbaşa vererek uzun ayrılık yıllarının olaylarını, bunların getirdiklerini, getireceklerini konuşup görüştü. Refet üstüne, dâvanın başlangıcında Mustafa Kemal'le kimi arkadaşlarının duydukları güvensizliğe o zaman katılmayan Rauf, şimdi konuştuktan sonra da katılmıyordu. Refet (paşa), varlığı, o zaman olduğu gibi bugün de yurt, ulus için gerekli güvenilir arkadaşlardandı.

Hüseyin Rauf, Ankara'ya ayak bastığı günden beri gerek Mustafa Kemalciler gerekse muhaliflerinin gözünde pazarlık konusu olduğunu seziyordu. Muhalifler onu kendilerine kazanarak güçlenmek istedikleri gibi Mustafa Kemal de kendi safına alarak dengeyi korumak istiyordu. Rauf'un ağırlığı azbuçuk değildi. Birçok kahraman gibi hiç yıpranmamış, hırpalanmamıştı. Bu yüzden hangi kefeye ağırlığını koyarsa, öbür yan için bir yitik olurdu.

Rauf, Refet'ten sonra, kendisini görmeğe gelen birçok mebusla daha görüşüp konuştu. Onların nabızlarını derinden derine dinledi. Sonra, öğle yemeğini Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşayla yedi. Yalnız değildiler. Cevat Paşayla Yakup Şevki Paşa da ordaydı. Mustafa Kemal, onların, muhaliflerce ağulanmaması için türlü kombinezonlar yapıyordu. Muhalifler de Rauf'un arkasındaydı. Hüseyin Avni ile başka muhaliflerden bir grup onu Necati'nin evinde akşam yemeğine alıyordu. Karşılıklı ziyaretler, görüşmeler vızır vızır işliyordu. Rauf, orda da birçok şeyler öğrenerek dönüşte çok sevgili arkadaşı Ali Fethi'nin evine uğradı. Orda Mustafa Kemal'le karşılaştı. Geçmiş günleri anarak iki saat sere serpe görüştüler. Ancak, o gece soğuk alan Rauf, ertesi gün, bu civcivli siyasal havanın dışında kalarak dairesinde dinlendi. Terslik bu ya. Bu sırada Mecliste gizli oturum yapıldı. Bunda bulunmaktan yoksun kaldı. Akşamleyin dairesine gelen Mustafa Kemal, ona Bayındırlık

Bakanlığıyla grup ikinci başkanlığına seçilmiş olduğunu muştı olarak bildirdi. Rauf, daha Ankara'ya ilk geldiği günden beri kendisine böyle görevler vermek istediklerini seziyorsa da, yorgunluğunu, birçoğuyla görüşüp konuştuktan sonra böyle bir şeye karar vereceğini söyleyerek bunu uzaklaştırıyordu.

Paşa ile Fethi, demek ki isteksizliğini kulak arkasına atarak ona bu görevlerin verilmesine ön ayak olmuşlardı. Daha ulusal kurtuluş savaşı sahnesine ilk ayak atarken ülkeyi kurtaracak biricik kişi olduğuna inandığı, arkasından Erzurum'a dek gittiği Mustafa Kemal'in bu kez kendisine yakıştırdığı görevi elinden geldiğince yapacağına söz verdi. Böyle görevlerden kaçılmazdı. Yalnız, vicdanının çok içerilerinde Malta kaçaklığının gizli acıları bu sırada derinden derine sızladı. Bu iki savaş yılı içinde Mustafa Kemal'le arkadaşları, burda ecel terleri dökerken o, Polverista'nın loş bir koğuşunda işsiz güçsüz, eylemsiz oturup arpacı kumrusu gibi düşünmekten başka bir şey yapmamıştı. Bu yüzden de şimdi karşısında kendisine en yüksek yurt görevlerinden ikisini verdiğini söyleyen büyük adama karşı kendini suçlu bulmaktan kurtulamıyordu. Bu, tehlikeli bir kompleks gibi ruhunda irinleşerek işliyordu.

Hüseyin Rauf, ertesi gün de soğuk algınlığından yatağa mihlanıp kaldı. Gelen gazeteleri karıştırırken Bayındırlık Bakanlığına seksen altı oyla seçilmiş olduğunu gördü. Bu oy sayısını, bu görevi yüklenmek için yeter görmeyerek görevden çekildi. Bu kerte dırimsel bir göreve böyle az oyla verilmiş olduğundan benimseyemeyeceğini söyledi. Oysa, oyların böyle az çıkışı Rauf'a karşı gösterilen güvensizlikten değildi. Meclis, bugünlerde çok tedirgindi. Mebus adaylarını Mustafa Kemal'in göstermiş olması, muhalif mebus saflarında kıyametler koparıyordu. Hepsi üzgündü. Bu, muhalefeti büsbütün meclisten söküp atmak, «kız gibi bir meclis» yaratmak hesaplarına dayanıyordu. Mustafa Kemal, artık, bu muhalif mebuslarla iş yapamayacağını anladığından onları yavaş yavaş temizlemek kararındaydı. Kendi yarattığı mecliste kendisine karşı azgırı birer düşman kesilen muhalifleri artık bu çatı altında yaşatmak istemiyordu. İşte, Rauf'un seçimi böyle bunalımlı

bir zamana rastladığından, bir de böyle görevler istemediğini açıktan söyleyip durduğundan birçok mebusun onun bu isteksizliğini bilerek ona oy vermeyişinden bu güvensizliğe benzer durum meydana gelmişti. Rauf'un bu görevleri, oy yetersizliğinden dolayı benimsemeyişi, muvafık, muhalif bütün mebusları üzdü. Hemen hepsi, bunun altında başka hesapların bulunmadığını söyleyerek kendisine verilen görevi almasını dilediler.

«Hayır, diye direndi, sorun, prensip sorunudur. Böylece çözümlenmelidir.»

O akşam, yattığı dairede Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, hükümeti kuracak bakanların seçiliş biçimiyle, bir bakanlar kurulu başkanlığı sorunlarını görüştü. O zamana dek bütün bakanlar, teker teker meclis başkanınca seçiliyordu. Bu önergenin benimsenmesi, bunu değiştirecekti. Bu önergenin benimsenmesi uğrunda muhalifler direnmekteydi. Türkçesi, bakanların seçilmesi işini Mustafa Kemal'in elinden almak istiyorlardı.

Görüşme bitince Mustafa Kemal, Rauf'un yattığı oda ya gitti. Başbaşa söyleştiler. Paşa, onun, bu karışık zamanda Bayındırlık Bakanlığından çekilişini doğru buldu. Mecliste böyle dirimsel işler dönüp durduğu bir sırada, bir gün daha yataкта mihlanıp kalması, Rauf'un çok canını sıktı. Ertesi gün de doktorun salgıyla yataktan çıkmadı. O gün, ilk ziyaretine gelen Ali Fethi ile başbaşa vererek Mustafa Abdülhalik'in mebusluğundan, bakanlar kuruluna kimin başkan seçilmesi gerektiğinden söz ettiler. Fethi, eski yöneticiliğini hesaba katarak Ankara Valiliğine Mustafa Abdülhalik'in getirilmesinin uygun olacağını söyledi. O, bu arada, bütün muhalifler gibi, Hüseyin Rauf'un da bakanlar kurulu başkanlığına getirilmesini istiyordu.

Ali Fethi gittiken sonra, Rauf, Erzurum mebusları Hüseyin Avni (Ulaş) ile Necati'yi çağırttı. Bunlar mecliste muhalefetin en şiddetli uçlarını oluşturuyorlardı. Mustafa Kemal'le bunlar arasında gittikçe hızlanan, ağırlaşan anlaşmazlıklardan konuşuldu. Rauf, onları saatlerce dinledikten sonra, böyle bunalımlı bir zamanda dış tehlikeleri daha kolayca göğüsleyebilmek uğrunda ulusal anlamda bir

birliğin, dayanışmanın gerektiğinden söz etti. Her iki yanın da düşünüşlerinde birbirlerine ödün (taviz) vererek düşmana karşı olsun bir birlik oluşturması ilk düşünülecek uluscul sorundu. Bunun uğruna bütün anlaşmazlıkları geçici bir zaman için olsun bir kalemde silmek gerekmez miydi? Malta'da tutsaklık altında inlerken, Ankara'dakilerin sıkı kardeşlik bağları içinde çalıştıklarını, düşmana karşı geldiklerini düşünmek ona güç veriyordu. Şimdi, bu durum neydi? Düşman, henüz birkaç adım ötede değil miydi? Biraz sopa yeyip birkaç kemiği kırılmakla birlikte o, şimdi bile bol silahlı, güçlü bir düşmandı. Ulusal davayı yöneten başların böyle birbirine düşmüş olması, Hüseyin Rauf'u çok üzüyordu. Bundan dolayı ilk iş olarak elinden geldiğince çalışıp bu ayrılıkları, düşmanlığa dönen muhalefet sorununu elinden geldiğince çalışıp ortadan kaldıracak, ortak düşman karşısında granit bir blok gibi durulması idealini her iki yanın da paylaşmasına çabalıyacaktı. Bu, Rauf için en önemli ödevdi. Bunu böyle biliyordu. Bu konu üzerinde Hüseyin Avni ile Necati'ye saatlerce dil döktü. Onları yola getirmeğe çalıştı. Böylece, yavaş da olsa, davanın ilk günlerinde egemen olan kardeşlik, içtenlik havasının yine oluşacağını umarak avunmağa çalışıyordu.

Hüseyin Avni ile Necati'ye büyük bir içtenlikle söylediği şeylerin güzel yemişler vereceğini sanan Hüseyin Rauf, birkaç gündür kendisine bakan Doktor Refik (Saydam)'ın müsaadesiyle 21 Kasım günü yataktan kalkarak meclise gitti. Orada onun Bayındırlık Bakanlığından çekilmesi sorunu söz konusu oldu. O da bakanların, meclisin bütün güveniyle seçilmesi gerektiğini anlattı. Sözünü şöyle bitirdi:

«Ben, bu ulusun aciz bir bireyi ve işçisiyim. Bu ulusun bana yakıştırdığı görev her ne olursa olsun, benim için onurdur. Bu arada bir kağıt kolu komutanı olarak başarılar kazanan bir ordunun bir tek erine bile hizmet etmek benim için bir mutluluktur. Yalnız, meclisin bakanlığını üzerime alabilmekliğim için genel kurula yaklaşık bir çoğunluğun oyunu zorunlu görüyorum.»

Bu sözler üzerine meclis yine oylamaya başvurdu. Bir

tek çekimsere karşılık bütün meclis, Hüseyin Rauf'a olumlu oy verdi. O da hemen o akşam göreve başladı. Ertesi gün, birçok kişi onu kutlamaya geldi. Bunlar arasında, Fevzi, Cevat, Yakup Şevki paşalar da vardı. Onlarla bir süre görüşüp konuştuktan sonra dairedaki işlerle de uğraşarak bu kez de kendisi hastalanarak yatağa düşen Mustafa Kemal'i Çankaya'da görmeğe gitti. Ali Fethi de oraya geldi. Ertesi gün Bakanlar Kurulunda söz konusu olacak işler üstüne konuştular.

Rauf, ertesi gün öğleye dek dairede çalışarak öğleden sonra meclise gitti. Bakanlar Kurulunun görevleriyle kuruluş biçimleri üzerindeki görüşmelerde bulundu. Bu önerge görüşüldüğü sırada, Mustafa Kemal, hastalığına bakmadan kalkıp meclise geldi. Görüşmelere katıldı. Akşama doğru, ikinci ordu komutanlığına atanan Polverista'daki oda arkadaşı Yakup Şevki Paşa'yı uğurlamak üzere istasyona gitti.

26 kasım günü mecliste yine bir önerge görüşüldü. Mustafa Kemal de vardı. Biraz hasta, yorgun olmakla birlikte mecliste bulunmak zorunda olduğu anlaşıyordu. Muhaliflerin daha ileri mevzilere adım atmalarını önlemek uğruna iyice yorulduğu görülüyordu. Bakanlar Kurulu olarak gecenin geç saatlerine dek birtakım işler üzerinde çalıştılar. Bu işlerin görüşülmesi ertesi gün de sürdü. Mustafa Kemal, gittikçe güçlenen meclis muhaliflerine karşı, tek başına göğüs geriordu. Muhalefetin belkemiğini kırmak üzere hazırlandığını gören Rauf, sonucu merakla bekliyordu. Paşa'nın onlara karşı çok şiddetli bir saldırışa geçeceğini sanıyordu. O akşam, Mustafa Kemal'le birlikte eski Geyve Kaymakamı Hamdi Namık'ın evinde yemeğe çağrıldılar. Hamdi Namık, İzmit Mebusuydu. Bu sırada Refet (paşa) İnebolu'ya gelmiş olan bir grup İngilizle görüşmekteydi. Bunların oraya ticaret amacıyla gelmiş oldukları söyleniyor idiyse de İstanbul'daki İngiliz olağanüstü komiserliği bu amaçla Anadolu'ya hiçbir İngiliz kurulunun gitmediğini gazetelerde bildirmişti.

Gününün bir bölümünü Afgan, Azerbeycan elçilerinin ziyaretleriyle geçiren Rauf, onlardan sonra katına gelen Topal Osman'la tanıştı. Bu sırada Osman Ağa Gire-

sunlu milisleriyle meclis muhafızlığını yapıyordu. «Tam Karadeniz uşağı, yaman ve açıksözlü bir ağa.» Laf dölüp dolaşıp Nurettin Paşa'nın Karadeniz, özellikle Samsun bölgesindeki Pontosçuları temizlemesi konusuna geldi:

«Bu tenkil işlerinde suç varsa bizimdir, benimdir. Nurettin Paşa, bizim Karadenizli kardeşlerimizi kurtarmak uğruna fedakârca bir biçimde çalışmıştır. Tanrı ondan razı olsun.» Şu sırada tek isteğinin de geçici bir zaman için olsun milisleriyle Giresun'a varıp orada yarım kalmış olan temizliği bitirmek olduğunu» söyledi.

Öğleden sonra, Mustafa Kemal, mecliste üç saat süren bir nutuk verdi. Bakanlar Kurulu üstüne encümence yapılan kanun önergesinin, Büyük Millet Meclisince benimsenen Teşkilâtı Esasiye Kanunuyla karşıt düştüğünü kanıtladı. Nevar ki oya konunca bunun itelenmesini sağlayacak çoğunluk bulunamadı. Birçok gürültülü tartışmalardan sonra, ertesi güne bırakıldı.

İşte, Hüseyin Rauf, kendisini pek üzen bu çatışmayı olumlu bir yola götürmek üzere araya giren zamandan yararlandı. İki gün durmaksızın içten arkadaşlarının da yardımıyla arabuluculuk yaptı. Muhafızlarla muvafıkları Mustafa Kemal'in katında birleştirdi. Böylece Bakanlar Kurulu Kanununu ortaklaşa iki encümene birden yollatarak tartışmaların önünü aldı.

7 aralıkta mecliste gizli oturum yapıldı. Mustafa Kemal'le Fevzi Paşa, askeri durum üzerinde açıklamada bulundular. Meclisin çoğunluğu, düşmana yapılacak saldırının neden geciktirildiğini merak ediyor, nedenini öğrenmek istiyordu. Paşaların bu konudaki açıklamaları birçoğunu doyurmamıştı. Yeni sorular, yeni sesler yükseldi. Atışmaya benzer tartışmalar oldu. En sonra, Mustafa Kemal, Franklin Bouillon'la Konya'da yapacağı görüşme için meclisten ayrılmak zorunda kaldı. Yusuf Kemal de onunla birlikte gitmişti. Yola çıkmadan önce, Mustafa Kemal, Yusuf Kemal, Fethi, Rauf'a uğramıştı. Geceyarısından bir saat sonraya dek görüşmüşlerdi. Bu sırada Ankara'ya bir saat çeken bir yerde altmış kişilik bir çetenin bulunduğu öğrenilerek izlenmesi için bir birlik çıkarılmıştı.

Konya'da Franclin Bouillon'la görüşüp oradan cepheye uğrayan Mustafa Kemal, Fransız devlet adamıyla görüşmesinden hoşnut olduğunu Rauf'a anlattı. Bakanlar Kurulu olarak toplanıp Bouillon'la yapılan görüşmeyi incelediler. İlyaza dek askerçe hazırlıkların daha çok hızlandırılması üstüne karar aldılar. Akşam geç saatlerde İnebolu'dan gelen Refet de toplantıya katıldı.

23 aralık gecesi Azerbeycan elçisi onuruna Ali Fethi'nin verdiği yemekte Rauf'la Mustafa Kemal de bulundu. Bu, bir eğlenceydi. Azerbeycan yöntemi Tar çalındı, oyandı, şarkılar söylendi. Akşam yemeği, Azerbeycan göreneğine uyularak sabahın saat dördünde yendi. Hüseyin Rauf, bu şölenle çok tedirgin olduğu gibi, hasta-hasta katılan Mustafa Kemal de nezaket kurallarını çiğnememiş olmak üzere eğlencenin sonuna dek kalarak bu tedirginliği Rauf'la paylaştı.

Rauf, bütün hükümet yöneticileri gibi sinir içindeydi. Hepsinin belini bükten parasızlıktı. Hükümetin kasası bomboştu. Maliye, buna bir çözüm bulamıyordu.

Bayındırlık Bakanlığını üzerine aldığı günden beri kafası, yurda iyilikler yapabilmek uğruna sıtmalı bir biçimde işliyordu. İnce eleyp sık dokuduktan, uzun hesap kıptan sonra, bu işlerin kendi harcı olmadığı kanısına vardı. Şundan ki her giriştiği, el attığı işte karşısına bir dev gibi parasızlık dikiliyordu. Bir yandan Yunanlılar, bir yandan yerli ayaklanışlar, yurdu yakıp yıkmış, yarı çöle çevirmişti. Bunları onarmak, uzun zaman, bol para istiyordu. Bu yıkılmış dünya üzerine idealist bakışlarla eğilmek, hiç bir çözüm getirmiyordu. Ordunun, bütün iktisat kaynaklarını haklı olarak dev gibi yuttuğu bu dönemde Bayındırlık Bakanı olmak, Rauf'a şaka gibi geliyordu. Ordusunun başında hem devlet adamları hem de askerler gibi düşünenlerden biri olan Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Rauf'un Bayındırlık Bakanlığını kutedikten sonra, bayındırlık işlerine ilişkin Genelkurmay Başkanlığına girmenizden hoşnutluğum büyüktür. Pek yakında ulusumuzun mutlu bir yaşayışa kavuşmasını söyledikten sonra, bayındırlık işlerine ilişkin Genelkurmay Baş-

kanlığıma bildirdiklerimi özellikle size olduğu gibi ve önemle yazıyorum:

«Şimdiye dek demiryolu, şose, liman gibi iktisadımızın temellerini gereği gibi atamamaklığımız, projelerimizin yapılmasında dış ve iç özel etkilerden kurtulmuş kalamamaklığımızdan olduğunu sanıyorum. Balkan Savaşından önce Fransız ortaklarına verdiğimiz pek çok paraya karşılık Anadolu'da göze çarpan bir şey sağlanamamıştır. Şundan ki her mebus kendisini seçmiş olanlara karşı bir şey yapmış, zamanın Bayındırlık Bakanı da, her yanda bayındırlık başladı, kırk elli yılda bütün ülke düzgün yollara sahip olacak sanarak para ve gücü, eski kocaman imparatorluk topraklarımıza serpiştirmiş ve sonuçta Ankara-Sivas-Erzurum gibi ana damarımız bile felce uğratılmıştır. Sizin yüksek bakanlığınızın tasarılarını bilmiyorsam da Erzurum-Trabzon demiryolunun yapılması üstüne birtakım sözler işittiğimden, düşüncemi, ikisadça, siyasal ve askerce incelemelerime dayanarak bildiriyorum:

«Liman yapmak epeyce gider gerektirdiğinden, şimdi-lik, ortalama bir yerde olması dolayısıyla Samsun'un güzel bir liman durumuna getirilmesiyle doğudan, batıdan buraya uzanan demiryolları yapmak da temel olmalıdır. Ankara-Sivas-Erzurum demiryolu, iktisatça, askerce bütün önemlere sahiptir. Erzurum-Trabzon yolu, iktisatça giderini koruyamayacağı gibi, Erzurum-Sivas demiryolu yoksa, askerlikçe düşmanın işine daha çok yarar. Siyasal sakıncası da pek çoktur. Şundan ki Ruslar sınır yöresinde Fransa ya da başka bir devletin siyasal entrikası -hareket üssü- olacağından Rusların tamah gözünü çekeceği gibi demiryolunun İran içine girmesi durumunda Avrupa devletlerinin de hırsını çekebilir.»

Bütün bu lâflardan Bayındırlık Bakanının aldığı şuydu ki, Bayındırlık Bakanlığı, ilkin Sivas-Ankara-Erzurum demiryolunu yapıp Samsun'da yapılacak limanla bunu bağlamalıdır. Bunun yapımını da yerli güçlü ortaklıkların oluşmasıyle gerçekleştirebilecekleri üstüne uyarmada bulunuyordu. Yeni Bayındırlık Bakanı, bu telgrafı dosyasında saklanmak üzere bir kenara iterken acı acı gülümsedi. Bir dev gücü isteyen bu işleri hangi parayla, hangi malzemeyle ya-

pacaklardı? Bugün hükümetin eline geçen bir tek kuruş bile Yunan'ın karşısında siperlenmiş olan ordunun giderlerine harcanmıyor muydu? Düşmanı, tutunduğu kayalıklardan söküp dışarı atmadıkça, çığneyip geçmedikçe, paşanın düşündüğüne benzer tasarılar, birer düş olmaktan ileri geçebilir miydi?

Bu da bir yana, elde para, malzeme bile bulunsa, bu işleri gerçekleştirecek teknisyenler, mimarlar, mühendisler nerdeydi? O zaman, Hamidiye kahramanı adı var cismi yok bir yönetim makinasının başına getirildiğini anlayarak üzüldü. Ülkeyi bir baştan bir başa kestirecek demiryolları tasarısını bir yana bırakın, Ankara İstasyonundan Büyük Millet Meclisine giden birkaç yüz metrelik yol bile bir yıldır üzerinde düşünüldüğü halde birtürlü yapılamamıştı. Bu yüzden ülke ölçüsündeki kocaman işleri üzerine almaktan çekinen yeni Bayındırlık Bakanı, derdini de kimseye açacak durumda değildi. En sonra, düşünce düşünce, bunun çözümünü buldu: En doğrusu, bu Bakanlığı çekirdekten yetiştirme bir adamına bırakmaktı. 7 ocak 1922 günü Bayındırlık Bakanlığından çekildi. Çekilme dilekçesi gizli oturumda okundu. Meclis, bunu benimsemek uğrunda direndi. Kendini savunmak üzere birkaç söz söylemek zorunda kaldı. Bunun hiçbir arka düşünceye dayanmadığını anlatmağa çalıştı. Neyse ki en sonra meclis ona hak verir gibi oldu.

Bundan sonra, Hüseyin Rauf, meclis ikinci başkanlığına seçildi. Mustafa Kemal'e karşı kazan kaldıran muhalefet, bu sırada en ateşli zamanını yaşıyordu. Hükümeti didik didik ediyor, Mustafa Kemal'le aralarını hergün biraz daha çok açıyorlardı.

Ayrıca, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa da bu sırada Ankara'da ülkenin yazgısı üzerine alınan kimi kararlara karşı çıkıyor, muhalefeti güçlendirdiği gibi, Mustafa Kemal'in durumunu da zayıflatmak ister gibi görünüyor. İşlerin Arap saçına döndüğünü gören Rauf, her iki yanı uzlaştıracak başka bir gücün de bulunmadığını görerek kendisi araya giriyor, düşmanlığa dönen gruplaşma eğilimlerini yumuşatmağa, ortadan kaldırmağa çalışıyordu. Muhalefetin başındaki liderlerden Hüseyin Avni,

Çolak Salahattin (Paşa) Kara Vasıf, hep onun yakın arkadaşlarıydı. Yalnız onun mu? Bunlar, Mustafa Kemal'in de eski arkadaşlarıydı. Muhalefetin bütün azgınlığına yol açan şey, «Devlet, hükümet işlerinin meclis denetiminden sıyrılarak tek elden yönetilmeye doğru gittiği» sorunuydu. Muhalefetin kafasına yerleşen bu kanı günden güne güçlenerek onu daha saldırgan duruma getiriyordu. Özellikle tutuldukları nokta, Mustafa Kemal'in hem meclis, hem hükümet başkanı hem de başkomutan oluşu, böylece bütün yönetim mekanizmasını elinde toplayışuydı. Muhalefeti kaygulandıran da buydu. İttihat ve Terakkinin tek elde toplanan siyasal gücünün ne gibi ülke dramlarına yol açtığını ileri sürerek yine bu çıkmaz yola girilmemesinde direniyordu.

Mustafa Kemal'in istediği başkomutanlık yetkisi üzerinde kıyametler kopmuştu. Mustafa Kemal, başkomutanlığın üç ayda bir yenilenmesi formülünü ortaya attığı halde muhalefeti bir türlü kandıramamıştı. Bunun usul bir formül olduğunu kavrayan Hüseyin Rauf, bir akşam, muhalefetin liderlerini Kara Vasıf'ın evinde toplayıp saatlerce çene çaldıktan sonra bunu onlara benimsetti.

Eski kabine çekilince yerine bir yenisinin seçilmesi için bir çalışmadır başladı. Müdafaa-yı Hukuk grubu 11 temmuz günü Öğretmen Okulunun konferans salonunda, Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında bir toplantı yaptı. Bu, olağanüstü bir toplantıydı. Konu üzerinde saatlerce tartışıldı. Bütün mebuslar, kabinenin Hüseyin Rauf'ca kurulması eğilimini gösterdi. Gerek muvafıkların gerekse muhaliflerin grubu bu eğilimdeydi. Ancak, Rauf, işlerin çok ince yanları olduğunu gözden uzak tutmayarak bu yeni görevi benimsemeye yanaşmak istemiyordu. Türkçesi biraz da nazlanıyordu. Mecliste onun çevresini alan muvafık, muhalif bütün mebuslar, bu görevi alması için ona yalvarıyor, o da buna bir başka arkadaşın getirilmesi için ayak dırıyordu. Bir iki gün böylece kararsızlık içinde geçti. Hükümet bir türlü kurulamadı. En sonra, üçüncü günün akşamı, Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf'u Meclis'teki odasına çağırdı;

«Rauf, kardeşim, dedi, niçin kabul etmiyorsun? Görü-

yorsun ki meclis senin üzerinde duruyor. Başka birini seçmek istemiyor. Anarşi olacak. Kabul etmeyişinin nedeni ne?»

«Söyleyeyim, paşam, ben, bu görevi alırsam sen yine benim işime karışacaksın. Ben de buna katlanamayacağım, çekilmek zorunda kalacağım. Oysa, benim inanım, bu orduların başında yurdu senin kurtaracağın merkezindeydi. Bu yüzden seninle anlaşmazlığa düşmeyi kesinlikle kabul edemem.»

Mustafa Kemal, son kerte içten bir davranışla:

«Kardeşim, ben namussuz muyum?» diye sordu.

Bu soruş, Rauf'u şaşırttı. Şaşkın şaşkın onun yüzüne bakarak:

«Ben, böyle bir şey söylemedim» diyebildi.

«O halde, sana namusumla söz veriyorum, Bakanlar Kurulu başkanlığını al, hükümeti kur, senin hiçbir işine karışmayacağım.»

Hüseyin Rauf, bu söz üzerine Bakanlar Kurulu başkanlığını aldı. 204 üyeli meclisten 194'ü ona oy verdi. Bunun üzerine o da Meclis İkinci Başkanlığından çekildi. Bakanlıklara hep güçlü kişiler getirilmişti. Fevzi Paşa Genelkurmay Başkanıydı. Bu kabine de bir savaş kabinesiydi. Başlaması gün sorunu olan büyük saldırı, bütün düşünceleri, paraları, enerjileri mıknaş gibi çekip alıyordu. Hemen bu sırada ünlü Türk tutsağı Tawnshend, Adana üzerinden Ankara'ya geldi. Onun ünü salt bir tutsak İngiliz generali olmasından değil, Türklerle İngilizleri bağdaştırmak, birbirleriyle seviştirmek uğruna yaptığı çabalardan geliyordu. İngiltere'de Türklerle, Türklük uğruna açtığı kampanya unutulacak gibi değildi. Ankara ileri gelenleri, Başbakan Rauf başta olarak onu içtenlikle karşıladılar. Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde konuk ettiler. Yanına konukçu olarak bir deniz yüzbaşı verdim. Tawnshend, bu sırada Avam Kamarası üyesiydi. Söylediğine göre, Avam Kamarasının birçok üyesi adına, 1918'de olduğu gibi, Türklerle barışa giden kapıları aralamak amacıyla gelmişti. Oysa, 1918'le 1922 arasında çok ayırtı vardı. O zaman, Türkiye'yi burnundan sürükleyip duran zorba bir Almanya vardı. Şimdiyse Türkiye, dış karşı temelli bağımsız kendi taze or-

dusuyla ülkeye bir kapana girmiş gibi giren düşmanını tepelemek üzere bulunuyordu. Türk ordusu, ilk güçlü vuruşunu Sakarya Meydan Savaşında vurarak düşmanın kemiklerinden birçoğunu kırmış, şimdi de son vuruşu vurmak üzere bütün gücüyle hazırlanıyordu. Şimdi, barış olanakları arayan Türkler değil, Afyon tuzağında başına neler geleceğini düşünüp duran düşmandı. İngilizler, olsa olsa onları bu korkunç tuzaktan kurtarmak isteyebilirlerdi. General Tawnshend'e bütün bu durumlar arasındaki ayrılık dostça anlatıldı. Türkiye, düşmanı kendi silahlarının gücüyle yurttan dışarı püskürtünceye dek dövüşmeye kararlıydı. Böyle bir arabuluculuk bu sırada ancak, tuzaktaki düşmanın işine yarayabilirdi.

4 ağustos günü Türkiye'de yıllardan beridir ilk kurban bayramını kutlayan Başbakan Rauf, bütün bakanlar, mebuslarla birlikte bayram namazını Hacıbayram Camiinde kıldı. Cami, insan almiyordu. Yengiye bir ayak önce kavuşmak için uzun uzun dualar edildi. Bütün hükümet adamları, mebuslar, camideki halkla kardeşçe bayramlaşıp kucaklaştılar.

Ancak, bayramın ikinci günü ünlü Cemal Paşa'nın Tiflis'te şehit edildiği haberi gelince hemen herkes yasa бүрүнür gibi oldu. Cemal Paşa'nın şimdi bile sevilmekte olan bir adam olduğu böylece bir kez daha anlaşıldı. Haberi Anadolu Ajansı da verince Ankara'daki bütün yabancı elçiler, Başbakana başsağlığı dilemek üzere geldiler. Bu arada Sovyet elçisi Aralof Başbakanı ziyaret ederek şöyle dedi:

«Cemal Paşa, Türkiye'nin büyük bir evlâdı ve Rus-Türk dostluğunun ateşli bir yanlısı olduğundan üzüntümüz pek derindir.»

Sonra, kaatillerin izlenmesine başlandığını bu sırada kırk kişinin tutuklandığını, yargılama sonucunda suçluların şiddetle cezalandırılacaklarını söyledi. Vurulup öldürülen yalnız Cemal Paşa değildi. İki de yaveri vardı. Başbakan Rauf, ölümlerin Erzurum'a getirilmesi için ilgililere gerekli buyruğu verdi.

15 ağustos günü, Ankara'yı heyecana veren bir yangın oldu. Bu, Sovyet elçilik yapılarının birinden çıkmıştı.

Yangın söndürme örgütlerinin, suyun yokluğu yüzünden yangın Kurşunlu Camiye sıçramış bütün kenti tehdit etmeğe başlamıştı. Rauf, Mustafa Kemal'le yangın yerine gitti. Olanaksızlık karşısında bir an durakladılar. Sonra, Mustafa Kemal, yıkım kalıpları kullanılarak yangının önüne geçilmesi buyruğunu verdi. Yıkım kalıpları, yangının önünde, korkunç patlamalarla boşluklar açtı. Epeyce evin, dükkânın bir de caminin yanmasıyla tehlike atlatıldı.

Sovyet büyükelçisi Aralof, bu yangının bir sabotaj olduğundan kuşkulandı. Başbakan Rauf'un bunda parmağı olabileceğini sanıyordu. Ona göre Hüseyin Rauf şiddetli bir Sovyet Rusya düşmanıydı. Bu düşüncesini oluşturan da aşağıda anlatacağımız ilişkilerdi:

Başbakan Hüseyin Rauf, Lozan Konferansı sürdüğü günlerde Sovyet Rusya'nın Ankara elçisi Aralof'la sık sık görüşüyordu. Bu görüşmeler, üç-dört saat süren ateşli tartışmalarla geçiyordu. Bunların konuları sınırlıydı. Hemen her görüşmede bunlardan biri ele alınıyor, geçen tartışmada unutulmuş bir yanı üzerinde konuşulmaya başlanıyor, böylece ateşli de olsa, tartışmalar birdiziye olmaktan kurtulamıyordu. Özellikle bir konu, aralarında yılan hikâyesi biçiminde uzayıp gidiyordu ki bu, Lozan'a gitmeden önce İsmet Paşa'nın da takıldığı bir konuydu. Cepheden yeni dönen İsmet Paşa, Dışişleri Bakanlığına getirildiğinden bu görev üstüne uzmanlardan bilgi alırken usuna Sovyetlerin dış ticaret kuruluşu da takılmıştı. İsmet Paşa, bu kuruluşu bir türlü anlayamıyordu. Bunu Aralof'la da tartışma konusu yapmıştı. Sovyet dış ticaret kuruluşu bir devlet kuruluşundan başka bir şey değildi. Onun Türkiye'de bir temsilcisi vardı. Sanki Dışişleri Bakanlığının bir dalı gibi görünüyordu. Dış ticaret temsilciliğinin kendi bayrağıyla üzerinde «Sovyetler Birliği Dış Ticaret Bakanlığı Temsilcisi» diye yazan özel tabelası vardı. Bütün Sovyet konsolosluklarında asılı bulunan bu gibi yazılar, aldatıcı bir görünüş taşımaktan uzak kalmıyordu. Bu da bu kuruluşun Türk Devletinin kanunlarına bağlı olmadığı sanısını uyandırıyordu. Ayrıcalıklı bir kuruluş gibi görünüyordu. Aralof, Sovyet dış ticaret temsilciliğinin, Dışişleri Bakanlığının bir dalı olmadığını kanıtlamak üzere İsmet Paşa'ya şunları

söylemişti: «Türkiye ile ilgili olarak kapitülasyon düzenini kaldıran ilk ülke biz olduk. Bu ayrıcalıkların şu yada bu biçimde yeniden konmasını istemek usumuzun kıyısından bile geçmez. Bu, her ulusun eksiksiz olarak egemenliğini savunan Sovyet iktidarının ruhuyla çelişen bir durum olurdu. Biz, salt her iki yanın çıkarına olmak üzere, Türkiye ile ekonomik ilişkilerimizi iyileştirmeye çalışıyoruz.»

İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı olarak Lozan'a yollanmadan önce verdiği söz üzerine Sovyet elçiliğine uğramıştı. Bunda yine temel görüşme konusu Sovyet Dış Ticaret temsilciliği idi. İsmet Paşa, bu sorunu ağızdan gönderilen bir notayla şöylece çözümlediğini söylemişti: «Ülkenin kanunlarına uygun her türlü ticaret işlemlerinin serbestçe yapılabileceğini söylemek çok olur. Buna karşılık Türkiye Dışişleri Bakanlığı, aynı biçimde, Rusya'da Türk yurttaşlarına, ticaret işlemlerinde benzer kolaylığın gösterileceğini umar.»

Aralof, Sovyetlerle Türkiye arasında başlayan ticaret ilişkilerinin bozulmaması uğruna bu geçici çözümü bulmuşsa benziyordu.

İsmet Paşa'nın Lozan'a gidişinden sonra, Başbakan Hüseyin Rauf, bir Türk hükümeti sorumlusu olarak bir kez daha Sovyet Dış Ticaret Temsilciliğinin arkasına düştü. Başbakan, Sovyetlerden gelen petrolü engelledi. Arapof'u, Amerikan petrol firması Standart Oil ile Türkiye'nin ticaretini genişleteceğini söyleyerek tehdit etti. 5 aralık 1922'de geçen bu tartışmada Aralof, Sovyet Rusya'da, dış ticaret tekelinin devletin elinde olduğunu, özel kişiler eliyle ticaret yapamayacağını söyledi. Aralof, Türkiye ile Sovyetlerin arasını açmağa çalışan ajanların hatırı için Dış Ticaret tekelinden vazgeçmeyeceklerini söyledi:

«Biz, Türk kanunlarına saygı besliyoruz, dedi. nevarki, Sovyet Rusya kanunlarına da benzer biçimde davranılmasını rica ediyoruz. Şunu bilmelisiniz ki, Rauf bey, bizim Dış Ticaret tekelimiz kendileriyle ticaret ilişkileri kurduğumuz bütün doğulu ve batılı ülkelerde onaylanmaktadır.»

Başbakan Rauf, ona şöyle yanıt verdi:

«Türkiye ile Sovyet Rusya'da yürürlükte bulunan ve her iki ülke için kutsal olan yasal mevzuatın birbirine ay-

kırılığı yüzünden Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ticaret yapılamaz.»

Aralof da ona şöyle dedi:

«İyi niyet bulunduktan sonra anlaşmak her zaman olağandır.»

Başbakan Rauf:

«Sovyetlerin Dış Ticaret organlarının vizesi olmadan hiçbir mal Rusya'ya sokulamıyor» dedi. Bunu yakınırca söyledi.

«Yasal mevzuatımız bunu gerektiriyor.»

Hüseyin Rauf, onun bu sözü üzerine bu durumun Türk tüccarlarını çok tedirgin ettiğini bunun da Türkiye ile Sovyetler arasında her türlü ticareti olanaksız kıldığını söyledi.

Nevarki Hüseyin Rauf'la Aralof arasında geçen bu sarp konuşmanın araya yığdığı engelleri, Türk tüccarları, kendi elleriyle kaldırıp attılar. Başbakan, Batum petrolünün yine Türkiye'ye akmasına müsaade etmek zorunda kaldı.

23 ağustos günü başbakanın makamına birçok gazeteci geldi. Hepsi, bu susuşun sonucunu öğrenmek istiyordu. Günler ustura ağzı üzerinde geçiyordu. Dost da düşman da bunu anlıyordu. Nevar ki hiç kimse bir şey söyleyecek durumda değildi. Yalnız, havadaki gerilim iyice seziiliyordu. Yunanlıların, yaz ayları geçtiği halde saldırıya geçmeyişiini gören herkes, inisiyatifin Türk ordusuna geçmiş olduğunu seziyorsa da saldırıya da geçilmediğini görerek meraktan çatlıyordu. Başbakan Rauf'un bürosuna gelen gazeteciler de bu av peşindeydiler. Başbakan, onları uyarmak zorunda kaldı:

«İçinde bulunduğumuz günlerin nezaketini bilerek ona göre konuşmalıyız. Sorduğunuz her şeye yanıt vereceğim. Ancak, bunları yazarken ülkenin yüksek çıkarlarını her şeyden önce göz önünde bulundurmalısınız. Bu konuda çok duygulu, uyanık bulunmanızı dilerim.»

Gazeteciler, dış siyasetten söz açarak usturupluca yapılacak, yada yapılması gereken büyük saldırıya da değindiler. Başbakan, onları bunun üstüne istediklerince aydınlatmadıysa da onları umutsuz da geri çevirmedi.

En sonra, büyük saldırı, Hüseyin Rauf'un Başbakanlığı sırasında başlamış oldu. Düşman cephesi yarıldı, dar-

meduğın oldu, çoktu. Rauf, Başbakan olarak bu mutluluğu doyasıya yaşadı. 27 ağustos günü yabancı elçiler, Başbakanı bürosunda görmeğe geldiler. Yengiyi kutladılar. Yine o gün, Movkova'dan Harbiye Komiseri Karahan imzasıyla bir kutlama telgrafı daha geldi. Bunda şöyle diyordu:

«Kahraman Türk ordusunun, Yunan ordusu üzerinde kazanmış olduğu büyük yenginin haberini yeni aldım. Bundan dolayı bizim en içten ve yürekten kutlamalarımızın kabulünü dileriz. Buna ek olarak bu parlak yenginin yalnız Türk ulusunu değil, aynı zamanda ve aynı kertede Rus ulusunu da sevindirmiş olduğunu bildirmek isterim. Türk ulusu, yıllardan beri Mustafa Kemal Paşa gibi bir asker ve siyasal dehanın kılavuzluğuyla Avrupa emperyalizmine karşı çok büyük bir savaş vermektedir. On dört yıldan beri durmaksızın kendi varlığı uğruna didinip duran Türk ulusu, büyük savaşın vermiş olduğu yorgunluklara, acılara bakmadan bin türlü dayanılmaz zorluklar içinde Avrupa devletlerine karşı durmak için yine kendi varlığından gereken güçleri buldu ve dirim ve bağımsızlığı için didişmeyi sürdürmekte ikirciklenmedi.

«Bu didişmede Türk ulusu, kesinlikle yenecekti. Bu yengi, Avrupa emperyalizminin Yunanlılar aracılığıyla Türkiye üzerine yaptığı saldırılar, Türkiye'nin kurtuluşunun ilk mutlu başlangıcıdır. Türk ulusu bilmelidir ki Rus ulusu büyük bir dikkat ve bekleyişle Türk ulusunun bu büyük savaşını izlemekteydi ve Türkleri bütün bir yengiye, barış ve güvenliğe yaklaştıran her türlü yengilerinize Türkler kertesinde sevinmektedir. Bunca güçlüklerle acılara, bunca fedakârlıklara katlanmış olan Türk ulusu en sonra mutlu ve onurlu bir barışa kavuşmak hakkını kazanmıştır ve öyle bir barış ki bu ulusun yaralarını ve gereksinimlerini onarmağa yarasın. Rus ulusu, Türk ulusunu kazandığı yengiden dolayı kutlarken bu mutlu barış gününün yakın olduğuna inanmaktadır.»

Dört yüz kilometrelik sürekli bir izleme sonucunda Yunan ordusu denize dökülmüştü. İzmir'in alınışı, bütün Türkiye'de çılgınca bir sevinç uyandırdığı gibi komşumuz Sovyetleri de sevindirmişti. Elçi Aralof bir kez daha Başbakan Rauf'u ziyaret ederek gerek kendi gerek Kızıldoru

gerekse nükûmeti aaina kati'atında bulunduu. Bu kati'atı, Büyük Millet Meclisine bildirmesini de diledi.

Mustafa Kemal'in gizli bir muhalif saydığı Hamidiye kahramanı Hüseyin Rauf, daha bir süre icra vekilleri başkanlığında kaldı. Lozan Antlaşmasının sonuna dek süren bu dönemde diken üstünde oturur gibi yaşadı. Bu mevki-lerin gerçek sahiplerinin gittikçe her yandan kendisini kuşattığını seziyordu. Mustafa Kemal'i en çok kuşkulandıran da bütün muhalif mebusların ona karşı gösterdiği saygıyla güvendi. İsmet Paşa'nın dönüşünden sonra o artık Ankara'dan çok uzaklardaydı. Yerine icra vekilleri başkanı (Başbakan) olarak Ali Fethi getirilmişti. Elbette, bu bir rastla-yış değildi. Böyle düşünerek daha da çok üzüldü. Evet, artık, bundan sonra, şiddetli bir post kavgası dönemi başlıyordu. Kimlerin okkanın altına gideceği şimdiden kestirilemezdi. İşte, Hamidiye kaptanı, biraz da, belki de daha çok bunun için Ankara'dan kaçıyordu. Ulusal Kurtuluş Savaşından kaçışının dumanları henüz içinin yangın yerle-rinden tütüp dururken bu post kavgasında yaralanmayıp tertemiz kalmak üzere bir kez daha kaçıyordu. Ancak, bu-nun ölünceye dek sürüp gidecek bir siyasal sürgünlüğün başlangıcı olacağını hiç bir zaman bilemezdi. Daha çok genç sayılırdı. Umudun her yanından çağlayanlar gibi bo-şandığı, sulak, genç bir toprağa benziyordu. Şimdiye dek çok beklemişti, şimdiden sonra da bekleyebilirdi. Hamidi-ye kahramanlığı dolayısıyla yaptığı yatırım, şimdi bile çok verimli günlerinde sayılırdı. Ulus, yurt uğruna Meclisi Me-busan'da İngiliz süngülerine göğüs gererek böylece tut-sak düşmesi, Malta'da birkaç yıl demlenmesi, onu şimdi bile dimdik ayakta tutan etkenlerdi. Bekle ve gör diye dü-şünüyordu. Bekleyecek, görecekti.

RUMELİ'NİN SON ACIKLI TÜRKÜSÜ (2)

İnanmak gerekir ki böyle yapmak zorunda olduğundan dolayı böyle yaptık.

Mustafa Kemal

Fuat Balkan, Tekirdağı'nda karargâh kurmuş olan Refet Paşayla düzgünce haberleşiyordu. Yunan topraklarındaki asker kuruluşlarına karşı yaptığı baskınları, sabotajları, bir de Yunan ordusunun davranışlarını günü gününe ayrıntılı raporlarla Refet Paşaya bildiriyordu. Örneğin 31 Mart 1923 tarihli raporda şöyle diyordu: «Toplarını Anadolu'da bırakıp kaçan Yunan güçlerine, İngilizler, 27 Mart günü Dedeoğlu'na sandıklar içinde getirdikleri on batarya sahra topu vermişlerdir. Anadolu bozgunundan sonra perişan ordusundan 6, 11, 12, 3, 7 numaralı altı tümeni yeni silâh ve toplarla gereclendirerek Meriç cephesinde yığınak yapan General Pangalos'un karargâhı olan Gümülcüne kentini gece küçük topumla ateş altına alarak morali hiç kalmamış gücün, bir değer taşımadığını anlatmak istedim.

«Gümülcüne'ye yakın Kirkova bucağının Fındıkcık köyünü üs yaparak son kerte sarp 1900 metre yüksekliği bulunan Kartal dağının ormanlık bölümünde güçlü bir müfrezeyle devinime geçtim. Gümülcüne'nin sekiz kilometre kuzeyinde Gümülcüne-Kırcaali şosesine yakın egemen noktaya topu yerleştirmeye uygun yerin keşfini bir gece önce yüzbaşı Şevket beyle Ankaralı İsmail çavuş komutasındaki bir müfrezeyle saptatıp hiçbir köye, oturulan bir yere gö-

Zürhüden Serruun Köyünün doğusundan geçerek Bombaş deresini kestirip atışa başlayacağımız noktaya varmak üzere planımı yapmış ve dönüşü güven altına almak üzere her iki kanatta müfrezeler bulundurarak tertibatımı бүтүнlemiştim. 1923 nisanının 4-5 gecesi, paskalya dolayısıyla bütün Rum halkının kilisede bulunduğu saatte topun mevzie yerleştirilmesi ve nişgâhın düzenlenmesi için yedi sekiz dakikalık bir zaman geçtikten sonra Gümölcine'ye atışa başlattım. 35 mermi atıldı. Daha onuncu mermi atıldıktan sonra elektrikleri kesilen kent karanlığa gömüldü. Ne olduğunu, nereden geldiğini anlayamamaları için atış yerinde boş kovan bile bırakmadık. Hiç bir ârizaya uğramadan Kartal dağındaki toplantı yerine dönüldü. Bu sırada Serez-Istruma ırmağı üzerinde Büyük Savaş sırasında İngilizlerce yıktırılıp Almanların onardıkları demiryolu köprüsü de şiddetli yağmurlarla yıkılmış olduğundan Selânik'e ulaşım salt deniz yoluyla yapılabilmekteydi. Gümölcine ile Gümölcine-Karaağaç arasındaki şosede birçok köprü yıkıldığından Gümölcine'nin denize bağlılığı da бүтүн kesilmiştir.

«İskeçe-Sarısaban şosesi üzerinde Mesta kara suyun-daki köprü de yıkılmış olduğundan Meriç cephesinde bize karşı hazırlamış oldukları tombazları Mesta kara suyuna götürerek geçici köprü kurmuşlardı.

«Büyük demiryolu köprüsü de yıkıntıya uğradığından tren yolcuları aktarma yoluyla yollarını sürdürebilmektedirler. Meriç cephesinde yığdıkları gücün Dedeağaç limanından başka geri ile bütün ulaşımı kesilmiştir.»

Fuat Balkan, bundan sonraki raporunda şunları yazıyordu:

«Bunca güç yığılmasına karşılık disiplin sağlanamayan Sıçanlık, Fındıcık köyleri çevresi, her zaman kılavuz olmak koşuluyla devinime elverişlidir. 23 Nisan 1923 de Dedeağaç'tan Gümölcine'ye giden trene Çobanlı istasyonu yöresine Geyik Dağı yoluyla sokulan bir Türk-Bulgar karma birliğimizin iki yere yerleştirdiği dinamitlerden birinin patlamasıyla vagonlardan birinin parçalanmış ve bundan çıkan Yunan eratı patlamayan öbür dinamitlerin iplerine takılarak onların da patlamasına yolaçmış, aynı birlik dö-

nüşte Şapçı adlı Türk köyüne yerleşmiş Rum göçmenleri yoldan geçerken ileride kendilerine engel olmamaları için silâh kullanarak dağıtmıştır.»

Raporlar şöylece sıralanıyordu:

«Dimetoka'dan Meriç'e karışan Kızıldeli ırmağının Bulgaristan'da geçit veren Küçükderbent köyünden rahatça Yunan toprağına geçildikten sonra 6. Yunan tümeninin 20. alayının bulunduğu Kayacık ve Başa Killise köyleri 14-15 Mayıs 1923 gece topla gereçlenmiş bir akıncı kolumuzca ateş altına alınarak, bir hayli yıkım yapıldıktan sonra hiçbir karşı komaya uğramadan geri dönülmüştür. 15 Mayıs 1923 de Sofulu'nun güneyinde Tahtalı - Doğanhisar - Bahadır-
viran - Durmuşlu Bulgar köylerine yerleştirilen Rum göçmenleri üzerine karma bir birliğimiz ateş açarak evlerin bir bölümünü yıkmışlardır.»

«Yunan güçlerinin Bulgar halkının oturduğu Doğanhisar - Bahadırviran - Durmuşlu - Yunusdere köylerinin bütün koyunlarını zorla alarak Bahadırviran köylerinde topladıklarını müfrezelerimde görevli Bulgar erat yakınmakla bütün varlıklarının yokolduğunu, hayvanlarının kurtarılmasına yardım etmeğimizi dilemeleri üzerine, haklı olduklarını anlayarak teğmen Hayri efendi komutasındaki güçlü bir müfrezeyi gönderdim.

«Rum göçmenleri yönetimine verilerek türlü yerlerde otlatılan 4000'e yaklaşık koyun, silâh kullanılarak geri alınıp küçük gruplarla dağlık bölgeden geçilerek Gelin mezarı denilen sarp bölgeden Kütüklü köyü üzerinden güvenle Bulgar toprağına ulaştırılmışlardır.»

23 Mayıs 1923 de Batı Trakya'daki durum şöyleydi:

Lozan'da çatışma durumunda geçen barış görüşmeleri, Venizelos'la İsmet Paşa arasında diyaloglar biçiminde görünmeğe başladığı sırada yeni bir savaş belkisini gözönünde tutan Fuat Balkan, gerillâ güçlerini her an savaşa hazır olmak üzere halk ağzında Karlık haritada ise Kartal dağı denilen sarp araziye yerleştirdi. Venizelos o günlerde belki de bir blöf olsun diye Meriç cephesine yığınak yaptığı altı tümenlik Yunan gücüne «hazır ol!» komutu vermişti. Fuat Balkan'ın gerillâ güçleri, Venizelos'un bu işine çok sevinmişti. Bu sevincin nedeni şuydu: «Hazır ol!» ko-

mutunu alan Yunan birliklerinde birdenbire umulmaz bir panik başgöstermiş, savaştan yılgın erat kaçmağa, Bulgarca bilen Rum halkından olanlar da içinde olarak, bütün tümenler, erimeğe başlamıştı. Anadolu'daki bozgun, Yunan savaş güçlerindeki kalıntılar üzerinde öldürücü bir etki yapmıştı. Artık, yüzde yüz ölüm demek olan bir yeni Yunan-Türk savaşına hiçbirinin katılmak istemediği açıkça görülüyordu. Bundan son kerte kuşkulanan Yunan yönetimi, halkın moralini yükseltmek üzere, köylerde, kiliselerde moral aşılama kampanyasına girişti. Yunan komünistleri, altı Yunan tümeninin moralini hallaç pamuğu gibi atmışlardı. Savaşa karşı açtıkları propaganda kampanyası, sözde doğu Trakya'ya saldırtılacak altı Yunan tümenini hasır gibi yere sermişti. Yunan ordusu, bu komünist erattan yüzünü tutuklayarak Drama'ya gönderdi. Bu da göstermişti ki Yunan ordusunun yeni bir savaş serüvenine kalkışmağa takati kalmamıştı. Batı Trakya Türkleriyle birlikte onların savaş örgütleri de başlatılacak ulusal bir savaşla canla başla bekliyordu.

Bu sıralarda Bulgaristan'daki İngiliz Çiftçi Partisinin yeni eylemleri görüldü. Hükümet, (Subaylar Derneği) ile (Makedonya Komitesi)'ne karşı açtığı savaşı şiddetlendirdi. Orduyu Çiftçi Partisinin bir parçası durumuna getirmek uğrunda gizlice kanunlar çıkarmağa başladı. Küçük subaylar, yeteneklerine göre orduda yükselebildiklerince yükseleceklerdi. Bir bölük komutanı oldukları gibi kolayca alay komutanı da olabileceklerdi. Ordunun, birtakım oyunlara getirilmek istendiğini anlayan bütün subaylar, durumun, yeni bir devrimi gerektirdiğinde karar kılarak hükümeti devirmek üzere hazırlanmağa başladılar. Çiftçi Partisinin, kendi kozu için kullanmak üzere köylülerden örgütlendirdiği Milisiya adlı sivil asker örgütünü alaşağı ettiler. Subaylar Derneği, Devrim Komitesi elebaşları, Harbiye Okulu Müdürü Velçef, Makedonya Komitesi, başta olarak ileri atıldılar.

Makedonya Komitesi, Sırbistan'daki komitecilerden iki bin kişiyi silâhsız olarak Sofya'ya en yakın bir yerden Bulgaristan'a geçirdi. Harbiye Okulu Müdürü Velçef daha önce İngilizlerden sakladığı silâhlarla bunları gereçlendirdi.

Eylem, 9 haziran 1923 günü sabahı erkenden başladı. Harbiye Okulunu koruyan bir bölük jandarma bir yana itildi. Bakanların evlerini koruyan jandarmalar da bir yana itildi. Bütün bakanlar tutuklandı. Her bölgenin asker komutanı sivil yönetimin başına geçti. Bu sırada Tatar Pazarcık'ındaki evinde her şeyden habersiz uyuyan Başbakan İstanbulliski, Harlakof adlı bir bölük komutanının kismetine düştü. Bölük komutanı, adamı evinden kaldırıp bilinmeyen bir yere doğru yola çıkardı. Gidiş o gidiş. Sonradan İstanbulliski'nin mezarı dahi bulunamadı.

Eylem günü, Subaylar Derneği Başkanı Lazarof, Fuat Balkan'a bir telgraf çekerek gerektiğinde işe karışmasını bildirmişti. Ancak, bu devrim içinde, o, yan tutmamağa karar vermişti. İş, kolayca olup bittiğinden Fuat Balkan'ın gerillâ güçleri, Bulgaristan'ın içişleri demek olan belâlı bir eyleme karışmaktan böylece kurtulmuş oldu. Devrimden sonra Harbiye Okulu Müdürü Velçef, Harbiye Nazırı, Albay Şatkof başbakan oldular. Kral Ferdinand, İstanbulliski'ye karşı olduğundan devrimi desteklemişti.

Birçok Çiftçi Partili mapusane avlusunda canlarını verdi. Fuat Balkan, düşman İstanbulliski hükümetinin ortadan kalkmasıyla dost bir ülkede konuk durumuna gelmişti.

18 Temmuz 1923 günü Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşadan Fuat Balkan'a şu sevindirici telgraf geldi:

«Fuat Beye, Rumell'deki kardeşlerimizin yabancıların boyunduruğundan kurtarılması gibi yurtseverce bir istekle çevrenizde toplanarak aylardan beri savaşı kahraman erat ve subaylarınıza Doğu barışının gerçekleşmesi dolayısıyla yurdun en yürekten şükran ve övgülerini bildir-meyi bir borç bilirim. Büyük Millet Meclisimizin incelemesine sunulan antlaşmanın yapılmasında hiç kuşkusuz, her-kesten çok o kahramanların emek ve çabaları geçmiştir. Büsbütün özgür ve bağımsız olarak ve yaşamak hakkı bütün dünyaca teslim edilen Yeni Türkiye Hükümetinin temelleri, onların, o erat ve subayların terleri ve kanılarıyla kurulmuş ve sulanmıştır. Yurdun ve ulusun dar ve sıkıntılı zamanlarında onun her zaman yardımına koşan bu kahraman çocuklarını son kez saygı ve övgüyle selâmlar-ken içlerinden Tanrının rahmetine kavuşan kutsal şehitle-

rimlze fatihalar okuyarak bütün müslümanlara Tanrının yardımını dilerim. Fevzi.»

Fuat Balkan, 20 Temmuz 1923 günü Refet Paşanın karargâhından da şu buyruğu aldı:

«Fuat beye, temmuz ve ağustos tahsisatınızın, üçüncü müfettişlik aracılığıyla bir mutemet gönderilerek Edirne'den aldırılması rica olunur. Bu para, şimdiye dek komutanızda çalışan eratla subayların hesapları ödenerek ilişkileri kesilmeli, erat öneriniz üzere uygun biçimde dağıtılmalı, subaylar da İstanbul komutanlık buyruğuna gönderilmelidir. İlmühaberleri için Edirne'ye bilgi verilmiştir. Top ve cephaneler için uygun olanı ve elden geleni yapınız. Küçük subaylar, Edirne'de sınır taburu komutasına verilecek ve sınır ve birliklerinde görevlendirilecektir. Ağustostan sonra Batı Trakya adına tahsisat verilmeyecektir. Hesaplarınızın ona göre kesilmesi ve ödenmesi gerekir.

«Sizin daha bir süre Yunanistan'ın askerce durumu üstüne haber alma görevi görmek üzere Bulgaristan'ın herhangi bir uygun kentinde, örneğin Filibe'de bir iş gücü edinenek kalmanız, Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'daki bilinen kaynaklar aracılığıyla toplatılacak bilgileri bize göndermeniz uygun görülmektedir. Bu iş için ağustostan başlayarak size aylık olarak üçyüz lira ayrılacaktır. Özellikle devrim dolayısıyla orduda oluşacak değişiklikler ve yeni örgütlenmelerde Yunanistan'ın terhis ve hazar zamanına indirgenmesi aşamaları üstüne sık sık bilgi sahibi olmamız gerekmektedir. İşbu şifrenin alındığının ve bütünüyle anlaşıldığının bildirilmesi ve dördüncü maddesinin uygulanması yönleri üstüne görüşlerinizin bildirilmesi.»

Genç komutan, bu şifreyi okuyup bitirdikten sonra kara kara düşünmeğe başladı. Yıllardır, bin bir güçle kurduğu bir yurtsever savaş örgütünü bir el davranışıyla dağıtıp külünü rüzgâra savuracaktı. Bütün savaşçıları, düşman ülkesinin içinden toplanan bu asker yığınlarını kime ve neye emanet ederek burdan çekilip gidebilirdi? Kendisi çekilip gittikten sonra, düşman bunları fare gibi birer birer avlayarak çiğ çiğ yemez miydi? Bunları 1919'dan 1923'e dek kurup çalıştırmıştı. Bu adamcağızlar, yıllarca hep buraların anayurda katılması uğruna savaşmamış mıydı? Demek

ki Lozan Barış Antlaşması, Batı Trakya'yı Yunanistan'a burada oturan bütün Türklerin yazgısını da bu acımasız düşmanın eline bırakmıştı. O, bu korkunç işi bu yiğit halka nasıl anlatacak, onları nasıl avutacak, ya da öfkeli bir düşmanın pençesinden nasıl kurtaracaktı? Yunan hükümeti, yıllarca süren kanlı eylemlerin hesabını bu bir avuç insandan istemeğe kalkmayacak mıydı?

Fuat Balkan, okuduğu bu şifrenin içindekileri salt kendisine saklayarak bir süre düşünmek, zaman kazanmak istedi. Kendisine verilen üç bin liralık tahsisatla altıyüz kişilik bir savaş birliğini nasıl terhis edecekti? Bunu böylece yapmağa çalışmak, bu örgütü kurmaktan çok daha zor değil miydi?

Çenesini avuçlarına gömerek uzun uzun düşündü. Rumeli'nin en son asker örgütünü, en son Türk ordusu kalıntısını dağıtarak, oraları bir daha hiç dönmek üzere düşmanlara bırakmak görevi nasıl olmuş da kendisine düşmüştü? Bu, ne acı bir yazgıydı. Evet, şu sırada, yüreğinde çok acıklı bir ayrılık marşı çalıyordu. Sakarya, İzmir marşları gibi Türk'ün bağımsızlığını demirden kanatlarıyla söyleyen marşların çalınıp duruşu bile Rumeli'nin son ayrılık türküsünün getirdiği ağı gibi acı üzgünlüğü giderecek güçte değildi. Rumeli'nin Balkanlarında bağımsızlık uğruna en son Türk silâhını atmış olan bir Türk subayı olarak çok büyük acı duyuyordu. Sonra Mustafa Kemal'in yayımladığı ulusal antın gereklerine göre kendilerini yeni Türkiye'nin sınırları içinde düşlemeğe alışmış Batı Trakya Türklerine bunun tersini nasıl söyleyecekti? Lozan Antlaşmasıyla bütün bu toprakların Yunanlılara bırakıldığını nasıl söyleyecekti? Genç komutan, ne yapacağını şaşırmıştı. Uzun uzun, kara kara düşündükten sonra şöyle bir karara vardı: Lozan'ı yapan İsmet Paşa, bu sırada trenle yurda dönüyordu. Onunla görüşerek ondan düşün alacaktı. Tek başına bunca sorumu yüklenmeğe hiçbir zaman kendinde güç bulamayacaktı. Kurşun gibi ağır düşünceler altında eğilmiş başıyla Filibe'de gizlice İsmet Paşanın trenine bindi. İçine düştüğü kötü durumu bütün ayrıntılarıyla İsmet Paşaya anlattı. Lozan, Batı Trakya'yı kurtaramamıştı. Bu yüzden bu bölgede yaşayan bütün Türkler, uzun yıllar öz-

gürlük savaşları verdikleri halde yine Yunan tutsaklığına düşüyorlardı. Bundan başka, Yunanlılarla toprak konusunda hiçbir biçimde görüşmeden yana olmayan Bulgar başnazları, şimdi, Fuat Balkan'ın üstüne çullanacaklardı. Burada onun dirimi açıkça tehlikeye giriyordu.

İsmet Paşayla yanındakiler, onun dediklerini dinledikten sonra durumun olumsuzluğunu anladılar:

«İnme trenden, seni götürelim» diye önerdiler.

«Bu, olacak iş değil. Yüzlerce arkadaş benden haber bekliyor. Bana asker delege Tefvik Bey (Bıyıkoglu) Lozan görüşmeleri üstüne açıklama yapsın.»

«Türk yüksek çıkarları için savaşın sürdürülmesini uygun bulmadık» dediler. Sonra:

«Herhalde senin malî durumun da iyi olmayacak?» diye eklediler.

«Ona ne kuşku.»

Bunun üzerine, İsmet Paşa, çantasını açarak son kalan üçyüz lirasını ona verdi. Tren, düdük çalarak, puflayarak Türkiye sınırına yaklaşıyordu. Fuat Balkan, sapa bir istasyonda onlarla vedalaşarak ayrıldı.

Fuat Balkan, aldığı gerillâyı dağıtma buyruğunu törensel olarak değil de kendiliğinden veriyormuş gibi bir durum takınarak işi çözümlemeğe karar verdi. Hemen de davranarak Edirneli Seyit Ağa, Kara Bekir, Polis İsmail, Tekirdağlı Osman'la Ali, Topal Osman, Salih Çavuş, İskeçeli Hilmi, komutasındaki iki yüze yaklaşık, Edirneli, Kırklarelili, Tekirdağlı, Anadolu lu erata silâhlariyle birlikte terhis tezkerelerini de vererek onları Edirne'ye doğru yola çıkardı. Teğmen Hayri, yüzbaşı Şevket, Yusuf Ziya, doktor binbaşı İsmail Hakkı'yı İstanbul Merkez Komutanlığı buyruğuna yolladı.

Nevrekep, Paşmaklı, Eğridere, Darıdere bölgesinden kimlikleri, adları, sanları gerek Yunanlılarca gerekse Bulgarlarca bilinmeyen iki yüze yaklaşık gerillâ erini de toplandı. Toplanmaz ivedi araç ve gereçleriyle birlikte terhis etti. Komutanın elinin altında hiçbir gidecek yeri bulunmayan yüze yaklaşık erata bol cephane, top, makineli tüfek ve mekkâre hayvanları kalmıştı. Gerillânın yevgi hesabı kitabı:

da olduğu gibi duruyordu. Alacak vereceğin düzenlenmesi gerekiyordu. Bunların düzenlenmesi işi için Kırcaali'den mebus Bekir Sıtkı, Eğridere'den Hafız Galip, Mestanlı'dan Mehmet Ali, Şeyhuma bucağından Hacıbeyoğlu Mümin'den oluşan bir komisyon kurdu. Yevgi borçları, Yunan ordusundan, alınan hayvanlar, takas edilerek ödenecekti. Ancak, yerli Türklerin armağan ettiği altı katır, toplar, bütün sllâhlar, makinellitüfekler, cephane, telefon vb. Bulgar Subaylar Derneğinin yardım faslından edinildiğinden Kırcaali Bulgar alay komutanına bırakılacaktı.

Fuat Balkan, bütün bu işleri yoluna koyduktan sonra, hiçbir gidecek yeri olmayan gerillâların Türkiye'ye alınması için Ankara'ya başvurdu. Mareşal Fevzi, onun bu önerisini olumlu karşıladı. Böylece daha önce terhis edilen iki yüz kişiyle son yüz kişilik savaştının Bakanlar Kurulu kararıyla Edirne'yle Kırklareli vilâyetleri içindeki terk edilmiş Rum bağ bahçelerine, evlerine dükkânlarına yerleştirilmeleri gerçekleşti.

Ancak Fuat Balkan, Ankara'nın kendisine verdiği yeni görev dolayısıyla şimdi de Bulgaristan'da bulunuyordu. Artık, çevresinde hiçbir örgüt yoktu. Çevresini kaplayan bütün eski dost Bulgarlar da ona düşman gözıyla bakıyordu. Şundan ki Lozan'da Türkler, Yunanlılarla anlaşarak Bulgarları arkadan vurmuştu. Yalnız, Makedonya Komitesi, Fuat'la eski dostluğunu sürdürüyordu. Bulgar hükûmeti de kendisine düşman değildi. Böyle de olsa o, özgür bir insan olarak sokağa çıkıp gezemiyor, hep saklanıyordu. Çoluk çocuğuyla Filibe'ye yerleşmişti. Bu sırada ağır bir hastalığa yakalanan oğlu Lutfü kurtarılamayarak öldü. Kendisi saklanmak zorunda olduğundan çocuğu gömmek bile bir sorun haline geldi. Pürnarlık mahallesinde çocuğu benimseyen bir aile kimlik kâğıdı çıkarılmamış olduğundan belediyeye ceza da ödeyerek gömülmesini sağladı.

Fuat Balkan, bütün gerillâ işlerine bir son vererek salt istihbaratla uğraşmak üzere Filibe'ye yerleşmişse de, yine de saklılık içinde yaşamak zorundaydı. İşte, bu kuşukulu birdiziyeye cansıkıcı günlerden bir gün Edirne bölgesinden yeni bir cansıkıcı haber aldı. Bu haber, onu ayaklandırdı: Refet Paşanın geri aldığı Doğu Trakya toprakla-

rındaki köylerinden kaçarak Yunanistan'a sığınan bütün Rum köylüleri, o bölgelerdeki Türk köylülerinin sığırlarını, sürülerini de önlerine katarak sınır boyuna ulaştırmışlardı. Meriç kıyısında karşıya geçmeyi bekleyen bu on binlerce baş değerli çift hayvanını, sağmal ineği yağmacıların elinden kurtarıp yine eski sahiplerine geri vermek farzolmuştu. Fuat Balkan, hemen bir plân yaparak davrandı. Eski gerillâ arkadaşlarından gerekenleri bir araya topladı. Ancak, bu işi Genelkurmay Başkanlığından izin almadan yapmaktan çekinerek Mareşal Fevzi'ye başvurdu. Mareşal ona şu yanıtı gönderdi:

«Yüzbaşı Fuat Beye, suların kabarmasından önce adı geçen çift hayvanlarının geri alınarak en yakın mülki hükümete sayılarak teslimi uygun görülmüştür. Hayvanların dağıtımı biçimi Bayındırlık Bakanlığının buyruğuna bırakılmıştır. Her defasında nereye kaç hayvan verilmiş olduğunu sınır komiseri aracılığıyla bana bildirilmesi rica olunur.

Genelkurmay Başkanı
Fevzi.»

Ancak, bu sırada bunu işiten Edirne Valisi Şakir (Keşebir), Yunanlıların buna silâhla karşı koymaları belkisi olduğunu ileri sürerek Mareşali caydırdı. O da bu tehlikeli girişimden vazgeçilmesi için Fuat Balkan'a buyruk gönderdi. Genç komutan, böylece de kesin olarak anlamış oldu ki artık, bütün atak gerillâ düşünceleriyle birlikte o yiğitlik dönemi de tarihe karışmıştı. Bürokrasinin kılavuzluğuyla da artık çalışılamazdı.

Bu arada, Selânik'te kurulan karma değiştirme komisyonu doktor Tefik Rüştü'nün başkanlığında çalışıyor, değiştirilecek Türkler yavaş yavaş Türkiye'ye gelmeğe başlıyordu. Fuat Balkan, önceleri gerillâ birliklerinde çalışan Petriç-Nevrekop-Dolen-Yaşmaklı bölgelerinden kimi adamlarını bu değiştirmenin nasıl yapıldığını anlamak üzere değiştirme bölgesine göndermişti. Onları vaktiyle oralarda görev gördüklerinden değiştirilmek üzere bekleyen bütün Türk köylülerini tanıyorlardı. Dönüşte yüzbaşı Fuat'a şunları anlattılar:

«Hepsi anayurda gitmek üzere sıra bekliyor. Bu durumda kimbilir daha nekadarkı bekleyecekler. Sonra, kendi-

lerine sıra gelince belki de Türkiye'ye cırılçıplak gidecekler. Bu bekletme işi bir politikadır. Canından bezen köylüler, zamanla ellerindeki hayvanları, malları satıp savuyor, sözde paraya çeviriyorlar, böylece Yunan köylüleri bütün hayvanları ucuza kapatarak Türkleri öte yana elleri boş gönderiyorlar. «Ne olur bizi bir gece içinde Bulgaristan'a geçerseniz de eşyalarımızı, hayvanlarımızı kurtarsak. Hem böylece uzun uzadıya beklemek azabından kurtulmuş, hem de Türkiye'ye geçer geçmez üretici durumuna geçerek kimseye yük olmadan geçimimizi sağlarız.» diye yalvarıp duruyorlardı.

Yüzbaşı Fuat, Filibe'de eski savaşçılarından bunları dinleyince yeni bir görev karşısında bulunduğunu anladı. Harita üzerine eğilerek, arkadaşlarıyla başbaşa verip, hangi köylerin güvenle karşıya geçirilebileceğini, Yunan karakollarının gücüne göre nerelerde ne kerte güç bulunduğunu gerektğini inceden inceye hesapladı. Bu hesaba göre, tasarladığı yollardan Türkiye'ye on bin kişilik bir köylü yığını geçirebileceğine usu yattı.

Ancak, bu tasarladığı işin yapılabilmesi için salt silâh gücünün yetmeyeceğini düşündü. İşin dört başı bayındır olması, bir çocuğun bile burnunun kanamaması gerekiyordu. Bundan dolayı, yapacağı iş için güçlü bir ortak aramak zorundaydı. Bunu da bulmakta gecikmedi. Makedonya komitesine başvurdu. Komitenin elebaşlarına işi şöyle anlattı:

«Biz bu Türkleri Yunanistan'dan eşyaları, hayvanlarıyla Bulgaristan'a geçirirsek bunlardan Yunanlılara karşı her zaman yararlanabiliriz. Bunları Bulgaristan'da her gece bir köye geçirerek dağıtıp bir ayda sonunu alabiliriz. Ancak, bunun güvenle yapılabilmesi için bana komitemizin silâhlı gücüne yardıma gerekir.»

Komite elebaşları, yüzbaşı Fuat'ın önerisini iyi karşıladılar. Bunun üzerine, Türk köylülerini kaçırma plânını birlikte yapmağa karar verdiler. İlk iş olarak Türk köylülerini Bulgaristan'a geçirme işi karara bağlandıktan sonra, Yüzbaşı Fuat hemen Mareşal Fevzi'ye durumu anlatan bir haber uçurdu. Gelecek buyruğun olumsuz olmaması için de Tanrıya dua etmekten kendini alamadı. Daha önce, Şakir

Kesebir'in yolunu kestiği on binlerce iri baş hayvan, şu sırada Yunan köylülerinin elinde belki de eski yurtlarını, ahırlarını düşlüyordu. Eski sahipleri de ötede kan ağlıyordu. Bu olumsuz düşüncelerle içi kararıp duran Fuat Balkan, Genelkurmay Başkanının olumlu yanıtını görünce çok sevindi. Ancak, onun önerisi mübadele İmar ve İskân Bakanlığına bildirilmişti. Ordan gelecek yanıtla göre davranılması gerekecekti. En sonra, İmar ve İskân Bakanı Necati imzasıyla beklenen yanıt geldi: Sözü geçen göçmenler için kullanılmak üzere Yüzbaşı Fuat'ın adına iki bin lira gönderiliyor, göçmenlerin Edirne (Kapıkule) sınırından alınarak Kırklareli'ndeki yerleştirme bölgesine gönderilmesi için karar alındığı bildiriliyordu.

Hemen işe girildi: Drama, Serez kentlerine bağlı, Bulgaristan sınırına yakın Kayınçal, Poçan, Tisve, Borancık, Vezme, Yürükler, Pertisa köylerinde gizli hazırlık başladı. Sonra Bulgaristan'a geçirilen Türklerin anayurda geçirilmelerini sağlamak üzere de Bulgaristan sınır köylerinden dört Türk gerillâ birliği kurarak bunları Makedonya Komitesinin yardımıyla çalışmak üzere işe başladı. İlk yedi köyden birinin bütün hayvanları, eşyaları, insanlarıyla birlikte çıt çıkarmadan Bulgaristan topraklarına geçmesiyle ilk adım atılmış oldu. Bu halk, bütün ufak, büyük baş hayvanlarıyla Nevrekop bölgesindeki Türk köylerinde konuk edildi. İkinci kafilenin Bulgaristan'a geçirilmesi sırasında eski ünlü Sobranya üyesi Şakir Zümre yardıma koştu. Bulgaristan'a aktarılan Türklerin Anayurda geçirilmesi plânını birlikte yaptılar. Şakir Zümre'nin düzenlediği plân şöyleydi: Onun Sobranya'daki mebusluğu sırasında dostluğunu kazandığı hatırı sayılır Bulgarlar vardı. İçişleri Bakanlığı müsteşarı, General Toşef bunlar arasındaydı. Bunlar, daireler kapandıktan sonra her akşam Sofya'daki çok ünlü Otel Bulgarya yanındaki pastanede oturup söyleşmekteydiler. İşte, Bulgar hükümetinin artık Yüzbaşı Fuat'ı izlemekten vazgeçmesinden yararlanan Zümrezada Şakir, onu da yanına katıp her akşam ünlü pastaneye götürmeğe eski Bulgar dostlarıyla görüştürmeye başladı. Eski generaller, Yüzbaşı Fuat'ın uzun yıllardır Yunanlılara karşı yürüttüğü savaşı yakından biliyorlardı. İlk akşam, onunla tanıştıkla-

rında, bu eski savaş yıllarını anarak ona övgü dolu sözler söylediler. Her iki Türk'ün toplantılarına katıldığı bu gruplar Türk dostuydu. Türklerle iyi ilişkiler sürdürmek yanlıydılar. Bu yüzden de aralarında çok çabuk bir içtenlik doğdu. Bundan yararlanan Şakir Zümre, bir akşam, toplantıda İçişleri Müsteşarına şunları söyledi:

«Yunanistan'daki Türkler, canlarından bezmiş bir halde Bulgaristan'a sığınıyorlar. Mademki Türklerle dostluk istiyorsunuz, ne olur, bu Türkleri kolaylıkla Türk sınırına götürün. Böylece, hem bu Türklerin minnettarlığını kazanmış hem de Türk hükümetine karşı pek hoşla gidecek bir jest yapmış olursunuz.»

Bu öneriyi toplantıda bulunanların hepsi doğrulayıp destekledi. Onların da etkisinde kalan müsteşar:

«Peki», dedi, yarın ilgili vilâyetlere gereken buyruğu veririm. Sözünü ettiğiniz Türklerin Türk sınırına dek gidebilmeleri uğruna her türlü ulaşım araçlarından yararlanmalarını sağlamağa çalışırım.»

Müsteşar, verdiği sözü tuttu. Bulgaristan'a sığınan Türklerin kolayca anayurda geçebilmeleri için bütün yollar açılmıştı. Önerilerine küçük-büyük baş bütün hayvanlarını katarak Bulgaristan'daki Türk köylerine sığınan bütün Türk göçmenleri burdaki Türk köylülerince konuk ediliyor, sonra sınırdaki Kapıkule'ye doğru yolcu ediliyordu. Böylece sınırı geçen ilk göçmen kabileleri, üç bin koyun, sığır, at, katır geçirip Kırklareline götürüldüler, oradan da Üsküp bucağıyla Vize ilçesine yerleştirildiler.

Yunanistan'dan göçeden ikinci kabile Bulgaristan'a geçirilerek köylerde konuk edilip Kapıkule'ye doğru yola çıkmayı beklerken gökten düşen bir kaza taşı, birdenbire hiç olmayacak bir biçimde bu zavallı insanların yolunu tıkadı. Yüzbaşı Fuat'ı da çok güç durumda bıraktı.

Bu sırada hiç hesapta olmayan bir olay, tıkr tıkr işleyen Türk göçmenleri işiyle birlikte Yüzbaşı Fuat'ın yeni misyonunu da alt üst etti. Genelkurmay Başkanlığı, dışarda Fuat Balkan'ın yeni işini kolaylaştırmak amacıyla durumu Dışişleri Bakanlığına bildirmişti. Yüzbaşı Fuat'a herhangi biçimde bir yardım gerekirse bunun yapılması için bu makamı uyardı. Dışişleri Bakanı da Sofya'da Türkiye'nin işle-

rini yürüten İsveç elçiliği aracılığıyla bu elçilikte bulunan Enver'e durumu bildirdi. Enver, Yüzbaşı Fuat'ın komitecilik yoluyla işleri yürüttüğünden habersiz, kolları sıvayıp Bulgar Dışişleri Bakanlığına durumu anlatarak, onun işlerinin kolaylaştırılması için müsteşara başvurdu.

Müsteşar:

«Şimdi, başımıza bir de göçmen sorunu mı çıktı? Bunları Fuat mı yapıyor?» diye sordu.

Komitecinin işini berbat ettiğinden habersiz olan Türk memuru:

«Evet, efendim, memuru odur» yanıtını verdi.

Bunun üzerine Bulgar hükümetinde bir kaygı başladı. Bulgar sınır karakollarında araştırma, soruşturmaya geçildi. İçişleri Müsteşarından açıklama yapması istendi. Bulgar hükümeti Yunan hükümetinin protestosundan çekinmeğe başlamıştı. Bunun üzerine Bulgaristan yoluyla Türk göçmenlerini Türkiye'ye aktarma işi ister istemez durdu. Bütün örgüt çalışamaz duruma geldi. Bütün Bulgar sınır karakollarına Bulgaristan topraklarına geçecek bütün Türk göçmenlerinin silâh zoruyla yine Yunanistan'a geri çevrilmesi için buyruk verildi.

Ancak ikinci göçmen kafilesi, İçişleri Bakanının buyruğuyla yola çıktığından konuk oldukları Petriç kasabasından alınarak kazasız belâsız Edirne'nin sınır karakollarına teslim edildi. Altıyüz nüfuslu, bini aşkın büyük, küçük baş hayvanlı bu göçmen kafilesi Kırklareli yerleştirme merkezine götürüldü.

Yüzbaşı Fuat, bütün işlerini berbat eden bu olayı olduğu gibi Genelkurmay Başkanlığına yazıp bildirdi. Bütün örgütün işlemez duruma gelmesi bir şey değil, burdaki kendi yaşayışı da tehlikeye girmişti. Dışişleri Bakanlığı kaş yapayım derken göz çıkarmıştı.

Genelkurmay Başkanlığından şöyle bir buyruk geldi:

«Edirne-Trakya sınır komiserliği eşliğine atandınız. Bulgaristan'dan ayrılıңыз.»

Yüzbaşı Fuat, Edirne'ye vardığında göçettirme işleri için kendisine verilen iki bin liranın geri kalan beş yüz lirasını Edirne Defterdarlığına teslim etti. Giderlerin kanıtlayıcı kâğıtlarını da oraya verdi.

Hemen bu sıralardaydı ki Ankara hükümetiyle Bulgaristan arasında bir dostluk antlaşmasının görüşmeleri yapılıyordu. Yüzbaşı Fuat da bundan dolayı anılarak Ankara'ya çağrıldı.

Karşısına yüzbaşı üniformasıyla çıkan bu acar subayı merakla sevgiyle gözden geçiren Mareşal, Zatişleri Müdürüne onun sicilini incelemesini buyurdu. Savaş sırasında Türk sınırları dışında bulunup savaş kadrosu içinde görünmediğinden dolayı zamanı geldiği halde binbaşılığa terfi ettirilmediği anlaşıldı. Mareşal 1921'den başlamak üzere inhasının yapılmasını buyurdu. Sonra, orduda ne gibi bir iş istediğini sordu. Yeni binbaşı, eskiden beri sporcu olduğunu, daha önce Pangaltı Harbiyesinde kılıçla dövüş öğretmenliği yaptığını yine o göreve atanırsa çok sevineceğini söyledi. 15.1.1924 günü yeni görevine başladı.

PATRİKHANEYE KARŞI BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Yurdumuzda hiç bir zaman engeller bu yoğun kalabalıktan gelmeyecektir.

Mustafa Kemal

Papa Eftim'in devler gibi çalışarak İstanbul'daki zararlı Pontusçu, Yunancı Patrikhaneye karşı kurduğu (Türk Ortodoksları Patrikhanesi), Lozan Antlaşmasının imzasiyle birdenbire tehlikeye girmişti. Bütün Anadolu'daki Rumlar, Rumeli'nin Yunanistan bölgesindeki Türklerle değiştirilecek, yalnız İstanbul'daki Rumlarla Patrikhane yerli yerinde kalacaktı. Türkiye'nin kalbindeki o korkunç bozgun yuvasının, İstanbul Patrikhanesinin, yerinde kalması ne korkunç bir işti. Demek ki müttefikler, Lozan'da ağır basarak bu eşek arıları yuvasının dinamitlenmesini önlemişti.

Anadolu'daki ulusal kurtuluş savaşı sonuna yaklaşmış da Yunanlıların yenileceği anlaşılınca İstanbul'daki kimi kiliseler, Patrikhanenin gözü dönmüş durumunu çok zararlı ve hristiyanlığa da aykırı görerek ondan ayrılma eğilimi göstermeğe başlamışlardı. Bunlardan birtakımı, Papa Eftim'in yürüttüğü ulusal Türk Ortodoksları Kilisesine girenlerdi, ötekilere karşı ayrıca cephe almış olanlar da vardı.

Anadolu'da işlerin kendileri için ters gittiğini, Eftimimizin alıp yürüdüğünü gören İstanbul Patrikhanesi, yeniden örgütlenerek varlığını koruma çabasına girişmişti. Ayrı ayrı ekipler olarak çalışır gibi görünüyorsa da yine bir ör-

güt içinde bütün hızlarıyla çalışıyorlardı. Birinci ekip, idealist bir kişi olarak bilinen Kirye Niko eliyle yönetiliyordu. Bu ekibin gerçek şefi Katrancidis adlı biriydi. Bu, Samsunlu ünlü Pontusçulardan Aleksî Katrancidis'in kardeşiydi. İstanbul Patriği Meletyos'un da yakın adamlarındandı.

İkinci ekibin şefi de Karamanlı Todorî Muratoğlu'du ki bütün amacıyle Yunanlıydı. Bu topluluğun adamları genellikle Etniki Eteryâ ile Mavri Mîra gizli derneklerinin azılı üyeleri'di. Birinci ekibin merkezi Tatavla (Kurtuluş)'daki Vangelestire kilisesiydi. Ancak, Galata, Beyoğlu, Boğaziçi bölgelerindeki bütün kiliselerde doludizgin çalışıyorlardı.

İkinci ekip, Fener Patrikhanesinin bir yanına sığınmıştı. Kadıköy, Üsküdar, Adalar da bunların çalışma alanları içindiydi. Ekipin bütün üyeleri, konuştukları her yerde Türklere karşı sövüntüler savuruyor, alabildiğine Türk düşmanlığı yapıyorlardı. Örgütlerinin mekanizması, salt ulusal düşmanlıklar üzerine işliyordu. Bütün çalışmaları boyunca da Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Bolşevikliği yaymakta olduğunu yaymışlardı.

Türklüğe karşı böyle azgın, acımasız, insanlığa sığmayan bir çalışma yürütmüş, hainliği bir katran lekesi gibi varlığına sürmüş olan bu örgütün, Lozan Barış Antlaşması sonucunda Anadolu Ortodokslarıyla Anadolu'daki Kayseri Patrikhanesinin göç zorunda bırakılması, kendilerinin çılgınca sevinçlere boğmuştu.

«Biz, bu patrikhaneyi (Kayseri Patrikhanesi) ergeç kapatacağız demiştik. İşte, kapanıyor» diye sevinçten uçağa başlamışlardı. Bu günler, Papa Eftim'in yaşayışı boyunca karşılaştığı en kara günlerdi. O da Anadolulu olduğundan ister istemez ordaki Türklerle birlikte değiştirilmek üzere Yunanistan'a gönderilecekti. Orda, elbette, ona «Ey Papa Eftim, kırk katır mı istersin, kırk satır mı?» diye soracaklardı. Böyle mutsuz, amaçsız, başarısız yaşamaktansa, gidip Yunanistan'daki ölüm biçimlerinden birine bağrını açacaktı. Böyle yaşamaktansa ölmek bin kez hayırlıydı.

Eski doğum yeri olan Keskin'de oturmuş böyle kara düşünüyordu. Bütün bu yaşa dek kurduğu dünyası başına yıkılmıştı. İşte, bugünlerden bir gün Ankara'dan ken-

disini çağırın bir haber geldi. Kendisini zamanın yeni Başbakanı Ali Fethi çağırıyordu. Başbakanın bürosunda bir maroken koltuğa çöken Papa Eftim, Ali Fethi'nin sempatik yüzünü görünce biraz açıldı. Bu çağırışta bile uğursuz bir şeyler beklediğinden Başbakanın güler yüzünü görünce kendisine yeni işler çıktığını anladı. Biraz kendine geldi. Başbakan, Kayseri Kilisesinin kapanmasının bir oldubitti olduğunu, buna karşı yapacak hiçbir şey olmadığını söyledi. Başbakan, Papa Eftim'in kırık kalbini avutmak üzere birkaç tatlı söz daha söyledikten sonra ağzından baklayı çıkardı:

«Sizden yeni hizmetler bekliyoruz.»

«Ne gibi, efendim?»

«Lozan Barış Antlaşması gereğince İstanbul Rum Patrikhanesi ile İstanbul Rumları değiştirmenin dışında bırakılmışlardır. Bunlar, yine eskisi gibi İstanbul'da kalacaklardır. Bunu öğrenen Patrikhane, bırakışmanın sürdüğü günlerde yapılan kıskırtmalara, tatlı sözlere kanarak ve kapıldıkları tatlı hayallere kavuşacağını sanarak hükümetimizle kestiği ilişkilerini yenilemek gereğini duymuş, yaptığı başvurularla bu istekle dileğini de belirtmiştir. Patrikhanenin bugünkü durumu ile ilişki kurmayı pek haklı olarak istemediğimizden yapılan başvuruları gözönüne almadık, hepsini karşılıksız bıraktık. Patrikhane bu durumda kaldıkça yapacağı başvurulara da kulak asmamaya karar verdik. Yalnız, sizi İstanbul'a göndermeyi törensel olmayarak Patrikhaneye temas ettirmeyi ve aracılığınızla edineceğimiz bilgi ve devinime dayanarak kesin kararımızı vermeyi düşündük. İstanbul'a gider, onlarla bir dindaş olarak görüşüp durumlarını, düşüncelerini yakından anlarsınız. Bizim isteklerimizi bütünüyle biliyorsunuz. Hükümetle anlaşmayı istiyorlarsa, amaç ve niyetlerinde içtenlik bulunuyorsa, yola geleceklerine, verecekleri sözü tutacaklarına sizin de inanmanız koşuluyla durumu bana bildirir ve vereceğim direktifi beklersiniz. Patrikhanenin durumunu dilediğimiz biçimde bir düzene koysunlar ki kendileriyle anlaşabilelim. Böylece siz de kilisenize, İstanbul'da kalacak dindaşlarınıza şefaet etmiş olursunuz. Dolayısıyla hem onlara hem de hü-

kümetimize bir hizmet daha etmiş olursunuz. Nasıl, benimseyecek mısınız bu hizmeti?»

Papa Eftim, yeni bir savaşın başlayacağını anlayınca birdenbire canlandı. Eski Kuvayi Milliyeciliği depreşti. Gözleri parladı. Bu yeni iş, bütün eski düşüncelerinin doğrultusunda bir savaş alanına götürdüğünden dolayı çok mutluydu. Başbakanla sevinç içinde el sıkıştı. Sonra, Ankara Polis Müdürü Dilaver'in kardeşi Saffet'le İstanbul'a doğru yola çıktı.

Bütün İstanbul gazeteleri, Papa Eftim'in İstanbul'a gelmekte olduğunu yazdığından bunları okuyan birçok yabancı kişi, Haydarpasa istasyonunda onu karşıladı. Bunların arasında Fener Patrikhanesinden bir tek kişi yoktu. Doğruca Tokatlıyan Oteline inen Papa Eftim, bu durum karşısında Patrikhaneye nasıl gideceğini düşünmeğe başladı. Craya bir çağrıyla gitmek istiyordu. Böyle kollarını sallayarak gitmeyi yersiz buluyordu. Tokatlıyan konukluğu böylece birkaç gün sürdü. Birçok Rum, Ermeni onu görmeğe geldi. O da onlara karşı ziyaret yaptı. Bu sırada usunda evirip çevirdiği bir tek sorun vardı. Patrikhaneye nasıl girecekti? Patrikhanenin kendisine karşı böyle vurdumduymaz davranışı Papa Eftim'i çileden çıkarmış, ordaki yöneticilere karşı olan hıncını tazelemişti.

İstanbul'a gelesi üç gün olduğu halde bir çağrı yoktu. Türk hükümetiyle anlaşmak üzere üstüste yapılan, karşılıksız kalan başvurulardan sonra Papa Eftim, girişimi ele almağa karar verdi. İşte, bu sırada Patrikhane, Tokatlıyan oteline Macka Metropolitinin başkanlığında bir kurul gönderdi. Bu fırsattan yararlanan Papa Eftim, karşı ziyaret yapmak üzere Patrikhaneye damladı. Elinde, Ankara'dan İstanbul'a uğurlanırken gençliğin armağan ettiği asa vardı. Patrikhanenin kapısında onu başdiyagosla iki papaz, daha birkaç kişi karşıladı. Papa Eftim, başdiyagos sağına papazlar arkasında, Patriğin odasının önüne varınca birdenbire durdu. Elindeki asayı saygıyla öperek alnına götürdü, iyi saklanması söyleyerek kendi muhafızına verdi. Bu asaya neden böyle değer verildiğini bilmeyen ordakiler, bu durumu şaşkınca seyrettiler. Patriğin odasına giren Papa Eftim, birden duraklayarak ufak bir ikircik geçirdi. Patriğin

yerinde, Sen Sinod Meclisinin başkanı Kayseri Metropolit Nikolaos oturuyordu. Onun sağında solunda da ikişer metropolit dikiliyordu. Hepsi, biraz şaşkın, daha çok ilgiyle gözlerini Papa Eftim'e dikmişti. Papa Eftim, ağır adımlarla Patriğin makamına doğru ilerledi. İlk önünde eğilip sonra da Nikolaos'un elinden öptü. O da Papa Eftim'in alından öptü. Öbür metropolitlere de saygı gösteren Papa Eftim, onlar oturmadan önce kendisine gösterdikleri koltuğa oturmadı. Bunu çok nazıkçe iteleyerek şöyle konuştu:

«Şerafetli aziz başkan babalar, kutsal huzurunuzda kalbümünden dolayı minnet ve şükranımı bildiririm. Şu sırada kendimi hıristiyanlığın en mutlu bir bireyi sayıyor ve büyük bir övünç duyuyorum. İstanbul'u ziyaretimin biricik nedeni, zaman ve siyasetin gerekleri olduğundan kuşulanmadığım merkez kilisemizde olup biten bir takım olaylardan dolayı, kutsal kilisemizin son günlerde karşılaştığı zorlukları ortadan kaldırmak ve durumu düzeltip düzenleyerek eski onurlu yerine yükseltmek uğruna siz babalarımı yardımda bulunmaktadır. Bu konuda merkez kilisemizce bilinmesi çok gerekli olan bilgi ve açıklamaları Sen Sinod meclisimizin buyuracağı kurula ya da kişiye vermeğe hazır bulunduğu ilgililere bildirilmesi, siz aziz başkandan derin saygılarımı sunarak ve kutlu sağ elinizi saygıyla öpererek dilerim.»

Papa Eftim, bunları söyledikten sonra uyandırdığı etkiyi anlamak üzere bir kenara çekilerek bekledi. Gözlerini Nikolaos'un gözlerine dikti. Küçük kara gözlerinin bakışlarıyla onu bombardıman ediyordu. Nikoiaos, her iki yanında dikilen Metropolitlere hiçbir şey danışmadan ayağa kalktı. Zoraki bir gülümseyişle teşekkür etti. Sonra durumun Sen Sinod meclisinde görüşülerek sonucun kendisine bildirileceğini söyledi. O da verilecek kararı beklemek üzere Tokatlıyan'a döndü.

Bundan iki gün sonra, Patrikhaneye çağrılan Papa Eftim, kendisini toplu olarak bulunan Sen Sinod'un karşısında buldu. Girişimi onların elinden almayı düşünen Papa Eftim, birdenbire Nikolaos'un söze başlamasına meydan vermeden şöyle konuştu:

«Aziz babalar, kutsal kilisemizin merkezi, ulu Tanrının

takdiri eseri olarak uyruğu bulunduğu Türkiye hükümetiyle olan ilişkisini kesmenin son kerte yolsuz ve yakışksız bir iş olduğunu siz aziz babalarımın da en sonra anlamış bulunduğunuzu görmekle hosnut ve mutluyum. Bu ilişkinin yine canlandırılıp kurulması için hükümet katında yapılan başvurularınıza uygun ve hoşnutluk verici bir karşılık beklediğinizi de öğrenmiş bulunuyorum.

«Kutsal kilisemizin bir eri olarak size bu konuda kılavuzlukta ve aracılıkta bulunmayı bir hristiyanlık borcu saydığımından dolayı İstanbul'a gelmeyi ve sizlerle görüşmeyi kendime görev bildim. Şimdi yüksek ve kutsal katınıza sunacağım açıklamalar, hükümetten günlerden beri sabırsızlıkla beklediğiniz karşılığı içerecektir. Bundan dolayı yapacağım açıklamanın önemle benimseneceğine ve iyi karşılanacağına da inanıyorum.

«Uzun zamandan beri ulusal hükümet merkezinde ve yetkili hükümet adamlarıyla sürekli ilişkilerde bulunmaklığım dolayısıyla şimdi yapacağım açıklamanın gerçeğe dayandığına inanmanız ve her birini gereken önemle gözönüne almanız bence son kerte istenir.

«Kişisel ve kesin kanıma göre, Patrikhanece, hükümetin şiddetle istediğı durum alınmadıkça herhangi bir biçimde ilişki sürdürölmesi olanaksızdır. Hükümet, Patrikhane-yi şimdilik kendi halinde bırakarak hiç bir ilgi göstermemek ve uzaktan seyirci kalmak kararındadır. Hükümetin Patrikhaneden istediğı reform ilkin kanunlara aykırı olarak yapılan yanlış değışikliklerin onarılmasıdır.

«Bırakışma sıralarında yapılan Patriklik seçimi de bu aradadır. Hükümet korkunç ve bağınaz bir Türk düşmanı ve aynı zamanda yabancı uyruklu olan Meledyos'un Patriklikten düşürölmesini istemekte, Patriklik makamının boşaldığının bir ayak önce ilân edilmesini beklemektedir. Bu metropolitin Sen Sinod meclisinden uzaklaştırılması istemi de vardır. Bunlar yapılmadıkça hükümetle ilişki kurulması, inanınız ki, bir hayalden başka bir şey değildir. Hükümeti bu konuda haklı görmek de insanlığın, hristiyanlığın insafıla vicdanın gereğidir. Bu hakkı siz erdemli, adil babaların da

değerlendirerek teslim edeceğinize hattâ, ettiğine hiç kuşum yok.

«Bundan dolayı Meclisinizin vereceği olumlu kararı, ki bu karar değiştirmenin dışında bırakılarak İstanbul'da kalacak olan dindaşlarımızın güvenlik, mutluluk ve iyi yaşayışlarını sağlayacaktır, karşılığını karşınızda dört gözle bekliyorum».

Papa Eftim'in bu konuşması Sen Sinod Meclisini allak bullak etti. Hepsinin kafası karışmıştı. Buna ne karşılık vereceklerini kestiremediklerinden şaşkın şaşkın bakışarak gözleriyle birbirlerine danışıyorlardı. Salonda çıt çıkmıyordu. Sen Sinod Meclisinin bu şaşkınlığı, Papa Eftim'i daha çok güçlendirdi. Ufacık gövdesini, bu pusmuş kara cübbeli kişiler karşısında şimdi bir dev gibi görüyordu. En sonra, sessizliği Sen Sinod başkanının sesi bozdu:

«Evlâdim, Papa Eftim, bu konuda bizlerle konuşmağa törenselsel bir sıfat ve yetkiye sahip misin?»

Diye sordu.

Papa Eftim, şöyle karşılık verdi:

«Hükümet, bu iş için Patrikhaneye törenselsel bir memur gönderilmesini isteseydi herhalde beni göndermezdi. Ben ancak duyurulan isteğe uyarak Anadolu kilise ve toplumları genel vekili olarak bu aracılığı yapıyorum.»

«O halde bu ağızdan açıklamayı imzanız altında yazı ile vermeniz daha uygun olacağını sanıyoruz. Zahmet olacak size ama.»

Papa Eftim, bu öneriyi benimsedi, otele dönerek burda söylediklerini olduğu gibi yazarak imzaladı. Saffet'le başbaşa vererek yazdıkları bu açıklamayı bir adamına vererek Patrikhaneye gönderdi. Adam, bunu imza karşılığında Sen Sinod başkâtipliğine verdi.

Papa Eftim, işlerin bu kerte kolay çözümlendiğini düşünerek seviniyordu. Herifler, ne çabuk yola gelmişlerdi. Elbette, gelirlerdi. Korku dağları bekliyordu. Artık, bu bir iki gün içinde Patrikhane ulusal güç önünde boynunun kıldan ince olduğunu söyleyerek boyun kıracaktı. Görevini başarmış bir insan olarak Ankara'ya dönmek de az buz mutluluklardan sayılmazdı. Böyle inatçı, zararlı bir kuruluşu böyle çabucak yola getirmek ne demektir? Bu, elbette, bir

başarı sayılmıyordu. Ancak, bu iyimser düşünceler, aradan üç gün geçtiği halde gerçekleşmedi. Tersine, işler, daha da kötüye gitti. Rumca gazetelerde büyük manşetlerle şöyle bir haber görüldü:

«Papa Eftim, hiçbir törensel sıfat ve yetkisi olmadan Patrikhane'ye hükümet adına birtakım önerilerde bulunmuştur. Sen Sinod Meclisi kendisiyle başlayan ilişki ve görüşmeleri kesmek zorunda kalmıştır.»

Fener Patrikhanesinin bu bayağı oyununa pek çok içerleyen Papa Eftim, buna bir başka oyunla karşılık vermek istedi. İstanbul'da çıkan bütün Türkçe gazetelerin muhabirlerini çağırarak bir basın toplantısı yaptı. Patrikhaneyle yaptığı görüşmeyi, kendisine oynadıkları oyunu olduğu gibi anlattı. Artık, İstanbul'da yapacak bir işi kalmadığından Ankara'ya döneceğini bildirdi.

Rumca gazetelerle Türk gazetelerinin yazdıklarını okuyarak işin aslını astarını öğrenen birçok Rum yurttaş, eskiden beri Patrikhanenin oynayıp durduğu bu türlü oyunlara artık bir son vermek üzere eyleme geçti. Hep Anadolu'lu olan bu Rumlar, Papa Eftim'le işbirliği ederek Patrikhane'ye karşı gizli etkili bir propaganda kampanyasına giriştiler. Bu propagandalar, hemen etkisini gösterdi. İstanbul, Galata, Beyoğlu bölgesindeki Rum toplumları eyleme geçti.

Bir pazar günü, Tokatlıyan otelindeki odasında Ankara'ya yollanmak hazırlıklarını yapan Papa Eftim, bir ziyaretçi topluluğuyla yüz yüze geldi. Gelenler, Galata, Kumkapı, Balat, Kurtuluş ortodoks toplumlarını içeren kalabalık bir gruptu.

Hiç beklemediği bu kalabalık grup karşısında biraz şaşırان Papa Eftim, sonra, onların düşüncelerini öğrenince açıldı. Gelenlerin sözcüsü şöyle konuştu:

«Biz Papa Eftim'i bir kurtarıcı ve hak yolunda bir ulaştırıcı olarak benimsiyoruz. İstanbul'a geldiğiniz güne dek İstanbul'a gelmenizi ve Patrikhanedekileri yola getirmenizi sabırsızlıkla bekliyorduk. Siz geldikten sonra Patrikhanedekilerin size karşı gösterdikleri uygunsuz davranışlardan ve Rumca gazetelerde çıkan yazılardan çok büyük acılar duyduk. Sen Sinod Meclisinin bir iki güne dek toplanıp hayırlı kararlar alması için söz aldık. Ancak, Meclisin top-

landığı günlerde sizin de burada bulunmanızı istiyoruz. Bundan dolayı yolculuğunuzu bırakmanızı ricaya geldik.»

Bu sözleri birkaç sözcü, biri bırakıp biri alarak, göz yaşları içinde söyledi. Papa Eftim, bunun üzerine gitmekten vazgeçtiğini, üzülmemelerini söyleyerek onları avutmağa çalıştı. Sen Sinod toplantısında bütün toplum, Papa Eftim'le birlikte hazır bulunacaktı.

Ziyaretçilerin her biri ayrı ayrı, Papa Eftim'in sözünden dışarı çıkmayacağına ant içti.

Toplantı günü, yanında Saffet'le genel sekreteri bulunan Papa Eftim, Fener Patrikhanesinin önünde otomobilinden indi. Onu, orda büyük bir kalabalık karşıladı. Bu kalabalığın önünde Sen Sinod başkâtibi metropolit Yermanos'la birlikte birçok papaz sıralanıyordu. Papa Eftim'i saygıyla selâmlayan Yermanos, onu kendi odasına buyur etti. Öbür yandan Patrikhane önünde bekleyen bütün toplumlarla kişiler de içeri girip yerlerini aldılar. Yermanos'un odasında diken üstünde oturan Papa Eftim, bu sırada toplantıda bulunan Sen Sinod Meclisine çağrılmasını bekliyordu. Yermanos, dışarı çıkmıştı. Bir ara, süklüm pülküm, korkudan sararmış olarak bir gölge gibi içeri girdi. Papa Eftim, onun bayağı titrediğini görür gibi oldu. Yermanos, son kerte alçak gönüllüce, çekingen, şunları söyledi: «Görevim size Sen Sinod Meclisi adına şu kısa kararı bildirmektir, sizden başkaca açıklama alınmasına gerek görülmemektedir.»

Yermanos, bunları söyledikten sonra da suçlular gibi pusarak bir kenara çekilip boynu bükük dikildi durdu.

Bu durum, Papa Eftim'i çileden çıkarmağa yetti. He-men yerinden fırladı, Sen Sinodla kendisinin yapacağı görüşmeyi dinlemeğe gelmiş olan kalabalığın yanına vardı. Sinirleri dal dal titriyordu. Bunu kışkırtıcı bir biçimde topluma şöyle anlattı:

«İşte, bu biçimde karşılanacağımı bildiğimden Ankara'ya dönmeğe karar vermiştim. Ne diye yolumdan alıkoydunuz? Neden bu aşağılamaya uğramama yolaçtınız?»

Bunu dinleyen halk hep bir ağızdan şöyle bağırdı:

«Kadoi Sindos, ano o Eftim. (Kahrolsun Sinod, yaşınsın Eftim.)

Halkın bu coşkunluğu Papa Eftim'i daha çok yüreklen-

dirdi. Sesini hınca yükselterek şunları söyledi:

«Vekiliniz olarak isteğinizi yerine getirmek görevinin artık bana düştüğünü anlıyorum. Sizinle birlikteyim, haydi, şimdi arkamdan geliniz.»

Papa Eftim, bu sırada biraz ötede korkudan titreyen Yermanos'a korkutucu bir biçimde şunları söyledi:

«Haydi, düş önümüze de bizi Sen Sinod'un toplandığı yere götür, bakalım.»

Yermanos, bu buyruk karşısında ne yapacağını şaşırdı. Aşağı tükürse sakal, yukarı tükürse bıyık. Yine de Papa Eftim'in şimşekler yağdıran kapkara bakışlarının bombardımanına daha çok dayanamıyarak onların önlerine düştü. Yalnız Meclisin kapısına gelince, ikirciklendi, korkulu gözlerle çevresine şöyle bir baktı. İki ateş arasında kaldığını görerek kapıyı açtı. Kapıyı açar açmaz da kendisi bir kenara çekilerek saklandı. Papa Eftim'le Saffet önde, bütün kalabalık arkalarında Sen Sinod Meclisinden içeri daldılar. Bu durum karşısında şaşkınlığa uğrayan Sen Sinod üyeleri, kaçacak delik arar gibi öteye beriye bakmağa başladılar. Sen Sinod Başkanı Nikolaos kaşlarını çatarak bir şey söyleyecekmiş gibi davrandı.

Papa Eftim, gürleyen bir sesle haykırdı:

«Dinleyin beni. Buraya kilise ve toplum adına genel vekilleri olarak geldim. Yazılı olarak önce bildirdiğim dileklerim üstüne kesin kararınızı vermek üzere size son kez uryarda bulunuyorum. Bunun için Meclisinize yarım saat da müsaade ediyorum. Yoksa kilise ve toplum adına Sen Sinodunuzu dağıtıp hepinizi kiliseden dışarı atacağım.»

Papa Eftim'in sözlerinden çok davranışları, Sen Sinodluları ürkütmüştü. Başkanları da içinde, hemen yumuşayıverdiler. Hemen hepsi uğradıkları bu umulmaz baskının etkisi altında şaşkına dönmüş, bayağı korkmuşlardı. Korkudan titreyerek bir şeyler fısıldaşıyorlardı. Aldatılmış halk yığınının karşısında ne yapacaklarını şaşırmış gibiydiler. Bu halkın, Papa Eftim gibi savaşçı bir kişinin arkasında toplanmış olması, onları en çok korkutan nedendi. Hepsinin dili tutulmuş, benzi sararmıştı. Hiçbiri de ağzını açıp bir şey söylemek yürekliliğini gösterecek durumda değildi. Sen Sinod'un bu susuşu Papa Eftim'i büsbütün sinirlen-

dirdi. Bu korkaklık, pısrıklık, onu bayağı tiksindirdi. Öncekinden daha sert bir uyarıda bulundu. Sen Sinod başkanı Nikolaos, ilk yaz güneşi görmüş bir yılan gibi kııldı. Titreyerek koltuğundan doğruldu. Korku, kin, tiksinti dolu bakışlarını Papa Eftim'e çevirdi, ellerini iki yüzölçüne özgü bir davranışla oğuşturarak şunları söyledi:

«Papa Eftim, oğlum, inan ki şimdi sizin önerilerinizi görüşmeğe başlayacağız. Herhalde sizi hoşnut edecek bir karar alacağız. Zaten bugün bunun için toplanmış bulunuyoruz.»

Papa Eftim, ona şöyle dedi:

«Peki, kararınızı salonun kapısı önünde bekliyeceğim. Yineliyorum. Görüşmeyi tartışma haline dökmeyiniz ve bizi kapı dibinde uzun zaman bekletip büsbütün sinirlendirmeyiniz.»

Aradan yarım saat bile geçmeden Sen Sinod'un kararı belli oldu: Patrik Meledyos düşürülmüştü. Papa Eftim'in öbür önerileri de sırayla görüşülerek karara bağlanacaktı. Yalnız bu bir zaman kazanmak taktiği olabildi. Papa Eftim, buna daha çok kızdı. Bu kararı Eftim'e bildiren başkâtip onun yıldırım saçan bakışlarından bayağı korktu. Papa Eftim, hırçın, gür, yüksek sesiyle Patrikhaneyi şöyle cın cın öttürdü:

«Şimdi, git, içeridekilere kilise ve toplum kurallarının kararını bildir. Sen Sinodun çalışmasına artık son verilmiştir. Hemen salonu boşaltıp gitsinler.»

Papa Eftim, bunun arkasından hemen boş bulunduğu odalardan birine yerleşti. Topladığı arkadaşlarıyla öbür ilgilileri çevresine alarak yeni bir Sen Sinod Meclisini kurma işine girişti. Vaktiyle Meledyos'un türlü nedenlerle görevlerinden uzaklaştırmış olduğu altı metropolitte birlikte Sen Sinodun üyelerinden altı kişiyi de alarak yeni kurulu kurdu. Yeni meclisin başkanlığına İznik Metropolitini Kalinikos'u getirdi.

Papa Eftim, ilk iş olarak, eski Sen Sinodun düşürdüğü Meledyos'un çekilişini onaylayıp gazetelerde yayımlattı. İkinci iş olarak kendisini Patrikhan temsilciliğine atadı. Patrikhane temsilcisi olarak çok büyük yetkileri vardı.

Bugünkü işleri yeter gören Papa Eftim, hem biraz

dinlenmek, hem de Ankara'ya gerekli raporu hazırlamak üzere Tokatlıyan'daki dairesine dönmek istediye de çevresini alan yeni Sen Sinod üyeleri onu bırakmak istemediler. Onun Patrikhanede kalıp her an kendilerine güç olmasını istediler. Sonra, hemen Tokatlıyan'a adam göndererek hesabını ödettiler, eşyalarını da aldırıp Patrikhaneye getirttiler. Salt onun için değil adamları için de Patrikhanede yatıp kalkacak yer ayırttılar. Papa Eftim, bütün bu içten gibi görünen durum karşısında Patrikhaneye yerleşmek zorunda kaldı.

Onuruna verilen bir şölende Sen Sinod üyeleri Eftim üstüne övgü nutukları çektiler. Onun Türkiye Rumları için verdiği emekleri övdüler. Bunlara inanmak isteyen Papa Eftim nutuk sahiplerini hoşnut edecek biçimde karşılıklar verdi. Coşarak hazreti İsa'dan da sözetti:

«Benim aracılığımla yurt ve ulusuma, kilise ve din kardeşlerime yaptığı bu büyük iyilikten dolayı ona sayısız şükürler olsun» dedi. Üyeler, onun coşturucu sözlerini uzun uzun alkışladılar.

Papa Eftim, bundan sonra, bırakışma yıllarında Patrikhanede din kavramına aykırı olarak yapılan birçok işler den sözetti. Türk ulusuyla birlikte Ortodokslara da pek çok zararı dokunmuş olan bu işler üzerinde yetkiyle direterek durdu. Bu konuda üyelerin düşüncelerini de sordu. Papa Eftim'le üyeler arasında çok ilginç tartışmalar oldu. Metropolitlerin bırakışma yıllarının bu azgın davranışlarını haklı gösterir gibi konuşmalarına demirden mantığıyla saldırıyor, onları çürük elmalar gibi sapır sapır yere döküyordu. Burada ihanet kertesinde suçlar işlenmişti. Bu suçlarda başta Patrik olarak bütün metropolitlerin de günahı vardı.

«Hepsi de üzüntüyle karşılanan bu olayları ve kendi varlığını yadsıyıp Hazreti İsa'nın ardına düşüp yolunda yürüyen din adamlarının yabancı baskı ve tehdidinden korkmamaları gerekirdi. Ne yazık ki din gereklerini, kutsal görevleri unutan babalarımız, yabancıların baskılarına değil de tatlı sözlerine kapılmışlar ve bu yakışsız davranışlara, zaman ve durumların bir gün aansızın değişivermesi belkisini hiç düşünmeksizin körükörüne atılmışlardır. Bu yadsıma kabul etmez bir doğrudur.»

Bu sözler, karşısındakileri ezilip büzülmeye, karşılık verememeye zorluyorsa da kandıramıyordu. Konuyu değiştirerek bu ok yağmurundan kurtulmağa çalışıyorlardı. En sonra, bütün metropolitler Papa Eftim'in dediklerini benimsemiş göründüler. Artık, bu tartışmaların ağırlığı altında ezilmekten iflahı kesilen üyelerden biri en sonra ona şu soruyu sormak zorunda kaldı:

«Kutsal kitaptan ayetler okumanıza, her birini gereği gibi yorumlamayı başarmanıza hepimiz hayran olduk, öğütüm. Hangi okulda yetiştiğinizi ve hocanızın kim olduğunu lütfen söyler misiniz?»

Eftim, şu karşılığı verdi:

«Yaşayış okulunda.»

Bu karşılık metropolitleri şaşırttı. Papa Eftim, ikinci bir yersiz soruya yer bırakmak istemeyerek ağızlarını şunlarla kapadı:

«Kutsal ruhu benimseyen ve gereklerine uymayı görev edinen kişiler hangi bilgilerden yoksun olur ki, babalar?»

Metropolitler, bu söz karşısında sustular. Oturum da burada son buldu.

Ertesi gün, Sen Sinod yine toplandı. Yeni Patrik seçilinceye dek işleri yönetecek kişilerin seçimi yapılacaktı.

Patrikhane'nin işlerini yönetmek üzere Maçka Metropolitli Kirilos ile Niksar Metropolitli Potosingelos atandı. Papa Eftim, bu iki din adamının iyiniyet sahibi olduğuna inanıyordu. Bundan dolayı alınan bu karara sevinmekten kendini alamadı.

Bu sırada Papa Eftim'in kafasını en çok uğraştıran işlerden biri de şuydu: Üç gün sonra 6 ekim günü Şükrü Naili Paşa'nın komutası altındaki ulusal güçler İstanbul'a gidecekti. İstanbul, o tarihten sonra temelli ulusal varlığına kavuşacaktı. İşgalci devletler, Lozan Antlaşmasına göre çekilip gideceklerdi. Bundan dolayı İstanbul'un bütün ulusal kuruluşları, bu büyük günü kutlamak, gelecek Türk ordusunu karşılamak üzere sıtımali hazırlıklara girişmişlerdi. Papa Eftim de Fener Patrikhanesi adına kurulla ulusal orduyu karşılamak istiyordu. Şimdiye dek İstanbul'da ihanet kertesinde kötü işlere burnunu sokmuş olan kişi-

lerin Rumlar değil de bir yöneticiler kadrosu olduğunu göstermek istiyordu. Siyasetin kapkara çamuruna bulaşmış olan bu herifler de zaten şimdi ya kaçıp gitmiş yada korkudan deliğe, deşiğe girmişlerdi. Ulusal vicdan, herhalde, Rum azınlığının İstanbul'da takındığı tutumu kötü biçimde yargılamışsa da belki bunun siyasetçilerin yapıtı olduğu düşüncesini benimsemeleri böylece kolaylaşabilirdi.

Papa Eftim, bu konuyu toplantıya çağırdığı Sen Sinodda açtı. Meclis, bunu tartışmasız, büyük bir sevinçle benimsedi. Papa Eftim'in başkanlığında dört metropolitte oluşan bir karşılama kurulu kuruldu. İşte, bu kurul, arkasında Ortodoks Türklerden oluşan büyük bir kalabalıkla Türk ordusunu Sirkeci'de karşıladı. Komutan Şükrü Naili Paşa'yı karargâh yaptığı üniversite yapısında ziyaret ettiler. Gerek Şükrü Naili Paşa, gerekse öbür komutanlar bu karşılamanın Papa Eftim'in zoruyla yapıldığını bildikleri halde yine de çok nazik, çok iyi davrandılar. Metropolitler, öncü ordu komutanlarının kendilerine gösterdikleri bu güler yüzden hem çok hoşnut kaldılar, hem de çok şaşırdılar. Metropolitleri bir yana bırakırsak, ordunun bu güler yüzü yerli Rum halkının çok hoşuna gitti. Büyük korkuları yatıştı. Şundan ki hemen hepsi kendini suçlu sayıyordu. Büyük savaştan bu yana İstanbul'da çok şeyler olmuştu.

Papa Eftim'in Şükrü Naili Paşa'nın karargâhına gidişi şöyle olmuştu: Sirkeci'deki karşılama töreni bitmiş, Papa Eftim, arkadaşlarıyla otomobile binmişti. Ancak, bu sırada felâkete benzer bir şey oldu: Uğurlayıcılarla konuşan Papa Eftim'in sağ elinin iki parmağı otomobilin kapısına sıkışarak ezildi, kan fışkırdı. Bu sırada uğurlayıcılar arasında bulunan ünlü komitesi Sadık Baba (Bulgar Sadık), yaralara tütün ekerek yanından hiç eksik etmediği sargı bezleriyle sarıp bağladı.

Birkaç dakika sonra karargâhtaydılar. Ancak, koltuklara yerleşmişlerdi ki Şükrü Naili Paşa, Papa Eftim'in elindeki sargıyı gördü. Ne olduğunu sorunca Eftim, nedeni anlattı. Sonra bunu bir nükteye bağladı:

«Paşam, dedi, ödenmesi gereken kanı işte, ben de ödemiş oldum.»

Paşa, bu anlamlı sözün ne demek istediğini hemen anlamıştı, yanındakilere işittirerek şunları söyledi:

«Müsterih olunuz.»

Bunu söylerken bakışlarını Papa Eftim'in sağında solunda oturan metropolitlerin yüzlerinde gezdirdi.

O gece, Fener Patrikhanesi, baştan başa bir bayram havası yaşadı. Ulusal ordunun kendilerine kılıç yerine tatlı söz, güler yüz göstermesi, bir kez daha ölüm korkusundan kurtulmalarını sağlamıştı. Fatih Sultan Mehmet'ten sonra, bir kez daha Fatihlerin şerrinden (!) kurtulmuşlardı. Bu da Papa Eftim'in sayesinde olmuştu. Bu yüzden o gece Papa Eftim'i azizler kertesine yükselttiler, kutladılar.

O günlerde Papa Eftim'in kafasını uğraştıran biricik sorun, Patrikliğe kimin getirileceğiydi. Metropolitler de ondan bunu öğrenmek istiyorsa da bir yanıt alamıyorlardı. Bundan dolayı da Papa Eftim'in patrik olmak istediği söylentisi alabildiğine yaygınlaşmıştı. Papa Eftim'se hiç de böyle düşünmüyordu. O, Türklüğe bağlı insancıl, namuslu bir metropoliti bu göreve getirmek istiyordu. Birkaç metropolit üzerinde duruyorsa da bunları teker teker inceleyip didiklediğinde altlarından hep Çapanoğlunun çıktığını görüyordu.

Boşa koydu dolmadı, doluya koydu almadı, en sonra büyüklere danışmak üzere kalkıp Ankara'ya gitmeyi gerekli buldu. Bunu Sen Sinod üyelerine de söylemeyi unutmadı.

GELDİKLERİ GİBİ GİTTİLER

Geldikleri gibi giderler.

Mustafa Kemal

İstanbul işgal orduları başkomutanı general Harrington İstanbul'un boşaltılması onuruna Tarabya'da Sümer Palas'ta bir çay şöleni verdi. Çok belâlı bırakışma, savaş yıllarından sonra, ilk kez barışın ışıktan giyneklerini giymiş, Türk-İtilaf orduları subayları, karşı karşıya kurulup bacak bacak üstüne atarak çay içtiler, tatlı şeker yediler. Bundan sonra da dost kalmak kararıyla birbirinden ayrıldılar. Lozan Antlaşmasına göre İstanbul'un boşaltılması başlamıştı. İtilaf devletlerinin elinde bulunan yapılar, konutlar, cephanelikler, içindekilerle birlikte ağır bir tempo ile de olsa Türk ordusuna teslim edilmeğe başlanmıştı. İstanbul, böylece yavaş yavaş yönetimce Türkleşe dursun sorumlular, general Harrington'un Tarabya çay şölenine karşılık Beykoz'un ünlü sarayının bahçesinde 19 eylül günü zengin bir garden parti verdi.

İstanbul'un içinde ulusal orduyu karşılayış hazırlıkları sürüp giderken Şükrü Naili Paşa komutasındaki üçüncü kolordu birlikleri de 6 ekim günü kente girmek üzere yavaş yavaş ilerliyordu. Eylül sonuna dek işgal güçleri hemen bütün ellerindeki yapıları boşaltarak yeni sorumlulara teslim ettiler. 1 ekim 1923 günü Galata rıhtımında demirlemiş olan Arabik transatlantiğinde Türk-İtilaf orduları sorumluları arasında yapılan bir imza töreninden sonra Mondros bırakışması gereğince İtilaf devletlerine geçen

savaş malzemesinin eski sahiplerine bırakılışı gerçekleşti. Bu tarihe dek işgallerin bütün asker güçleri, karargâh kurullarıyla küçük birlikler dışında, gemilere bindirilip ülkelerine gönderilmişti. 2' ekim günü de işgal güçlerinin en son kalıntıları bir törenle ayrılıp gidecekti. O gün, Türk, İtalyan, Fransız, İngiliz birlikleri belli saatte Dolmabahçe alanında yerlerini aldılar. «Bir bölümü Mithatpaşa stadi-nin ön merdivenlerine ve gerisine rastlayan, bir bölümü Taksim'e çıkan caddenin solunda üçgene benzer alanda, İstanbul Komutanı Selahattin Adil Paşa, kurmay başkanı Baki Vandemir, kurmay binbaşı Cevdet Kerim (İncedayı), yer almışlardı. General Harrington, Fransız generali Char-py, Fransız bağlantı subayı albay Mougin, İtalyan generali Monbelli ile kurmay kurulları gelip komutanımızı selamla-dılar. Çevre coşkun gösteriler yapan gençlerle hınçahınc doluydu. Verilen komut üzerine tören başladı: İngiliz, Fransız, İtalyan bölükleri, başlarında sancaklarıyla, muzi-kaları olarak, yürüyüşe geçtiler. Önünde sancağı dikili olan Türk bölüğünün önünden geçerken her üç yabancı muzika da coşkun havalar çalıyordu. Her üç yabancı bö-lük de sancağımızın önünden geçerken kendi sancakla-rını eğerek onu selâmladılar. İşgal orduları komutanları, Türk komutanlarının ellerini sıkarak Dolmabahçe rıhtımın-da bekleyen deniz araçlarına yöneldiler. Salahahhin Adil Paşa ile kurmay başkanı, onları oraya dek uğurladılar. Ge-neral Harrington, kıyıda bekleyen muşa binmeğe davranır-ken Halife Abdülmecit'in henüz epeyce küçük olan kızı Dürrüşehvar, onun eşine bir çiçek demeti sundu. Sonra, komutanları alan muş, biraz ötede demirli bulunan dev yapılı Arabik transatlantiğine doğru suları köpürterek uzak-laştı. Direğe çekilen Türk bayrağı Boğazın serin rüzgârla-riyle dalgalanarak bu çağrısız konukları son olarak selâm-ladı. İtilaf komutanlarının bindikleri vapurlar, İtilaf donan-masının önünden geçit resmi yaparak geçtiler. Onlar Mar-maraya çıktıklarında, son yabancı savaş gemileri de onla-rın izlediği rotayı doğrultarak limandan ayrıldı. Mustafa Kemal'in, onların Marmarada gelişlerini gördüğü gün söy-lediği «geldikleri gibi giderler» sözü, şimdi gerçekleşmişti. Evet, geldikleri gibi gidiyorlardı. Ancak, onların böyle çe-

kip gidebilmeleri uğruna Türk toprakları üzerinde seller gibi Türk-düşman kanı akması gerekmişti.

İstanbul'a gerektiğinde savaş yoluyla girmek üzere hazırlanıp duran birinci ordu birlikleri, Bostancı ile İzmit arasındaki bölgeye yayılmış bekliyordu. Lozan Barış Antlaşmasının sonucu bekleniyordu. Bu sonuç olumsuz olsaydı, birinci ordu, bu en büyük, en güzel Türk kentini düşmanların elinden kurtarmak üzere ileri yürüyüşe geçecekti. Elbette, bu bir yeni serüven olacaktı. İsmet Paşa'nın Lozan'dan bir demet ak zambak gibi getirdiği olumlu barış haberi birinci orduda bayram havası yaratmıştı. Artık, güzel İstanbul kentine kan dökerek değil, gurbetten döner bir ana kuzusu gibi girecekti. Hüseyin Hüsnü Erkilet'in Demir tümen diye adlandırılan birinci tümeni İstanbul'a en yakın durumda bulunduğundan oraya ilk kez girmek onuru onun olacaktı. Gebze dolaylarında bulunan birinci tümen 4 ekim perşembe sabahı ileri yürüyüşe geçti. İstanbul üstüne iki koldan yürüyordu. Deniz yolunu izleyen kol, akşamüstü Bostancı'ya vardı. Öbür kol ise onun kuzeyindeki köylerde geceledi. Hüseyin Hüsnü Erkilet Paşa ile karargâhı deniz kıyısını izleyen kolun başındaydı. İstanbul gazetecileri, onları Tuzla ile Gebze arasında karşılaşıp:

«Hoşgeldiniz» dediler. Tümenin birliklerini tepelerde köylüler gözyaşlarıyla karşılayıp bağırlarına basıyorlardı. O akşam, hemen bütün tümen evlerde konuk edilerek yerdirilip içirildi. Ertesi sabah, tanyeri atarken, yine ileri yürüyüşe geçen birlikler, Göztepe'ye varınca mahşer gibi bir karşılayıcı kalabalığıyla karşılaştılar. Bu halk kalabalığı, onları daha çok beklemeğe sabrı kalmayan İstanbul halkından kopma coşkun yurttaş yığınlarıydı. Orada toplanan tümen, bu coşkun halk yığınlarının önünde bir geçit resmi yaptı. Bundan sonra yine yola dizilen birinci tümen birlikleri, Kadıköy-Haydarpaşa yolu boyunca ilerledi. Yolun her iki yanı iğne atılsa yere düşmeyecek gibi kalabalıktı. Yaşlı kadınlarla erkeklerin gözlerinden yağmur gibi gözyaşları yağarken ordunun üstüne de çiçekler, çiçek demetleri yağıyordu. Komutanların boyunlarına çiçekten çelenkler takıyorlardı. Yol boyunca kurbanlar kesiliyor, yük-

sek sesle yapılan dualar göklere yükseliyordu. Kadıköy alanındaki kilisenin önünden geçen tümen, boylu boyunca yere serilmiş olan düşman bayrağını çiğnemek zorunda kalıyordu. Demir çağiltılı bir ırmak gibi akıp giden birliklerin her iki kıyısında kaynaşan halk arasında sık sık heyecandan bayılanlar oluyor, bunlar açıkça görülüyordu. Demir tümen o geceyi Haydarpaşa'da İngilizlerin bıraktığı barakalarda geçirdi.

6 ekim sabahı, araba vapurlarıyla Üsküdar'dan karşıya geçirilen demir tümen, Gülhane parkında toplandı. Sonra, oradan Soğukçeşme-Köprü-Bankalar Caddesi yoluyla Taksim alanına gidildi. Demir tümenin bu yürüyüşünü görmek isteyen bütün İstanbul halkı, hemen hemen yollara dökülmüştü. Demir tümenin önünde otomobilinde ilerleyen Hüseyin Hüsnü Erkilet'in başına durmadan çiçekler yağıyordu. Araba çiçekle dolmuştu. Şimdi, Beyoğlu'nun mavi ile aka, yani Yunan bayrağına boyanmak istenen görünüşü kızıl-ak Türk bayrağının rengini almıştı.

Demir tümen, Taksim alanında coşkun bir geçit resmi yaptı. Bu tören İstanbul'un kurtuluş tarihinde hiçbir zaman unutulmayacak bir anı olarak kalacaktı. Törenden sonra, demir tümenin beşinci alayı Fransızların boşaltıp gittikleri Taşkışlayı almağa gitti. Öbür alaylar, Üsküdar'daki barakalara döndüler. 7 ekim günü Üsküdar-Kadıköy halkı, tümenin o yandaki birliklerini bütünüyle evlerine konuk ederek karınca karınca minnet borçlarını ödemeye çalıştılar.

Buradaki asker, Selimiye Kışlasında barınacaktı. Ancak, burayı İngilizler çok berbat bırakıp gitmişlerdi. Kışlanın onarımı bitinceye dek, halk tümenin askerlerini kendi öz çocukları gibi bağrına basarak yedrlip içirdi. 24 temmuz 1923 günü Lozan'da imzalanan barış antlaşması İstanbul'da ancak 6 ekim 1923 günü uygulanabildi.

— Üçüncü bölümün sonu —

